

TÜRK DÜNYASI ARAŞTIRMALARI

Journal Of Turkic World Researches

YIL / YEAR: 40 CİLT / VOLUME: 118 SAYI / NUMBER: 233 ISSN: 0255-0644

SAYI:
233

MART - NİSAN 2018
MARCH - APRIL 2018

TÜRK DÜNYASI ARAŞTIRMALARI

Journal Of Turkic World Researches

ISSN: 0255-0644

2018 / 233

MART - NİSAN

MARCH - APRIL

İstanbul - 2018

Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi
Journal Of Turkic World Researches - ISSN: 0255-0644

Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı
The Foundation Of Researches About Turks All Around The World

Kurucusu / Founder
Prof. Dr. Turan YAZGAN

Sahibi / Owner
Közhan YAZGAN

Yazı İşleri Müdürü / Managing Editor
Saadet Pınar YILDIRIM

Yayın Kurulu / Editorial Board
Prof. Dr. Salih AYNURAL (İstanbul Rumeli Üniversitesi)
Prof. Dr. Necdet ÖZTÜRK (Bahçeşehir Üniversitesi)
Prof. Dr. Ramazan TAŞDURMAZ (Doğuş Üniversitesi)
Prof. Dr. Emin ÖZBAŞ (İstanbul Esenyurt Üniversitesi)
Prof. Dr. Ahmet TAŞAĞIL (Yeditepe Üniversitesi)
Prof. Dr. M. Metin KARAÖRS (İstanbul Yeni Yüzyıl Üniversitesi)
Prof. Dr. Fatma ÜREKLİ (Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi)
Prof. Dr. İsmail YAKIT (Akdeniz Üniversitesi)
Dr. Öğr. Üyesi Muzaffer ÜREKLİ (Beykent Üniversitesi)

Yayına Hazırlayan / Editor
Dr. Öğr. Üyesi Gökmen KILIÇOĞLU

Dizgi / Typesetting
Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Yuluğ Tekin Dizgi Merkezi

İç Tasarım / Design
Gökhan KAYA

Yabancı Dil Editörü / Foreign Language Editor
Mehmet Töre YILDIRIM

İletişim Adresi / Management Center
Kemalpaşa Mah. Bukalıdede Sok. No: 4 Saraçhane İstanbul / TÜRKİYE
Tel: (0212) 511 10 06 / Belgegeçer: (0212) 520 53 63
İnternet adresi: www.turan.org.tr / **e-posta:** tdav@turandergisi.org - dizgi@turandergisi.org
Posta Çeki Hesabı Numarası: İstanbul Aksaray PTT Şubesi - 141720
Vakıfbank İstanbul Fatih Şubesi: TR76 0001 5001 5800 7287 8397 25

Baskı / Press
Şenyıldız Matbaacılık: Maltepe Mah. Gümüşsuyu Cad. Işık Sanayi Sit. No: 19 C Blok 102 Topkapı / İstanbul
Tel: (0212) 483 47 91

Yayın Türü
2 Aylık, Süreli, Uluslararası, Hakemli

EBSCO PUBLISHING - ASOS Sosyal Bilimler İndeksi
Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi, **Ebsco Publishing** tarafından taranmakta ve makalelerin İngilizce özetleri indeksin servisinde yer almaktadır. **Ebsco Publishing:** www.ebscohost.com/titlelists/poh-coverage.pdf adresinden takip edebilirsiniz.
Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi, **ASOS Sosyal Bilimler İndeksi** tarafından taranmakta ve makalelerin Türkçe ve İngilizce özetleri indeksin servisinde yer almaktadır. <http://asosindex.com/journal-view?id=188> adresinden takip edebilirsiniz.

Adedi
25 TL

1 Yıllık Yurt Dışı Abonelik / Subscription
90 \$ veya karşılığı Türk Lirası

1 Yıllık Yurt İçi Abonelik
150 TL

Hakem Kurulu / Reviewer Board

- Prof. Dr. Eyyüp AKTEPE** • İstanbul Esenyurt Üniversitesi, Uygulamalı Bilimler Yüksekokulu, Uluslararası Lojistik Bölümü / Türkiye
- Prof. Dr. İsmail AKTÜRK** • Dokuz Eylül Üniversitesi, İİBF, Maliye Bölümü, Bütçe ve Mali Planlama Anabilim Dalı - Emekli / Türkiye
- Prof. Dr. Mustafa AYDIN** • İstanbul Üniversitesi, Hasan Ali Yücel Eğitim Fakültesi, Tarih Bölümü / Türkiye
- Prof. Dr. Kılıçbay BİSENOV** • Kızıldada Korkut Ata Devlet Üniversitesi, Mühendislik Fakültesi - Milletvekili / Kazakistan
- Prof. Dr. Veyssel BOZKURT** • İstanbul Üniversitesi, İktisat Fakültesi, İktisat Bölümü, İktisat Sosyolojisi Anabilim Dalı / Türkiye
- Prof. Dr. Viktor BUTANAYEV** • Hakas Devlet Üniversitesi, Arkeoloji Etnografya ve Bölgesel Tarih Bölümü / Hakasya - Rusya
- Prof. Dr. Ahmet Vecdi CAN** • Sakarya Üniversitesi, İşletme Fakültesi, İşletme Bölümü / Türkiye
- Prof. Dr. Recai COŞKUN** • Sakarya Üniversitesi, İşletme Fakültesi, İşletme Bölümü / Türkiye
- Prof. Dr. Lütfi ÇAKMAKÇI** • Ankara Üniversitesi, Mühendislik Fakültesi, Gıda Mühendisliği Bölümü - Emekli / Türkiye
- Prof. Dr. Svetlana ÇERVONOJE** • Nicolaus Copernicus Üniversitesi, Tarih Bölümü / Polonya
- Prof. Dr. Mustafa DELİCAN** • İstanbul Üniversitesi, İktisat Fakültesi, Çalışma Ekonomisi ve Endüstri İlişkileri Bölümü / Türkiye
- Prof. Dr. Ayşegül DEMİRHAN** • Uludağ Üniversitesi, Tıp Fakültesi, Tıp Tarihi ve Deontoloji Anabilim Dalı Kurucu Başkanı / Türkiye
- Prof. Dr. Sebahat DENİZ** • Marmara Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü / Türkiye
- Prof. Dr. Orhan DOĞAN** • Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi, Tarih Bölümü, Genel Türk Tarihi Bölüm Başkanı / Türkiye
- Prof. Dr. Mehmet DURMAN** • Sakarya Üniversitesi Eski Rektörü - Emekli / Türkiye
- Prof. Dr. İsmail Hakkı DÜĞER** • Dumlupınar Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, İktisat Bölümü - Emekli / Türkiye
- Prof. Dr. Feridun Mustafa EMECEN** • İstanbul 29 Mayıs Üniversitesi, Tarih Bölümü / Türkiye
- Prof. Dr. Birol EMİL** • Haliç Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü / Türkiye
- Prof. Dr. İnci ENGİNÜN** • İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü - Emekli / Türkiye
- Prof. Dr. Ahmet Bican ERCİLASUN** • Gazi Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü - Emekli / Türkiye
- Prof. Dr. Mümin ERTÜRK** • İstanbul Esenyurt Üniversitesi, İşletme ve Yönetim Bilimleri Fakültesi Dekan Vekili / Türkiye
- Prof. Dr. Hüseyin FİLİZ** • Gaziantep Üniversitesi Eski Rektörü - Emekli / Türkiye
- Prof. Dr. Reşat GENÇ** • Gazi Üniversitesi, Gazi Eğitim Fakültesi, Tarih Bölümü - Emekli / Türkiye
- Prof. Dr. Abdülcebbar GÖKLENOV** • Türkmenistan Azadi Üniversitesi, Tarih Bölümü - Emekli / Türkmenistan
- Prof. Dr. Abdurrahman GÜZEL** • Çanakkale Üniversitesi Eski Rektörü - Emekli / Türkiye
- Prof. Dr. Necdet HACIOĞLU** • Balıkesir Üniversitesi Eski Rektörü - Emekli / Türkiye
- Prof. Dr. Eyüp İSPİR** • Türkiye ve Ortadoğu Amme İdaresi Enstitüsü / Türkiye
- Prof. Dr. Günay KARAAGAÇ** • İstanbul Aydın Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü / Türkiye
- Prof. Dr. Metin KARAÖRS** • İstanbul Yeni Yüzyıl Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü / Türkiye
- Prof. Dr. Zekeriyâ KİTAPÇI** • Selçuk Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü - Emekli / Türkiye
- Prof. Dr. Yıldız KOCASAVAŞ** • İstanbul Üniversitesi, Hasan Ali Yücel Eğitim Fakültesi, Türkçe Eğitimi Bölümü / Türkiye
- Prof. Dr. Abdullah KÖK** • Akdeniz Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü / Türkiye
- Prof. Dr. Lev P. KURAKOV** • Çubuksarı Devlet Üniversitesi, İktisat Fakültesi / Çuvaşistan
- Prof. Dr. Berrak KURTULUŞ** • İstanbul Gedik Üniversitesi Rektörü / Türkiye
- Prof. Dr. Zeki KUŞOĞLU** • Marmara Üniversitesi, Atatürk Eğitim Fakültesi, Güzel Sanatlar Eğitimi Bölümü - Emekli / Türkiye
- Prof. Dr. Abdurrahman KÜÇÜK** • Ankara Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Felsefe ve Din Bilimleri Bölümü / Türkiye
- Prof. Dr. Emine Gürsoy NASKALİ** • Marmara Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü / Türkiye
- Prof. Dr. Mehmet Akif OKUR** • Yıldız Teknik Üniversitesi, İktisadi İdari Bilimler Fakültesi, Siyaset Bilimi ve Uluslararası İlişkiler Bölümü / Türkiye
- Prof. Dr. Mustafa ÖNER** • Ege Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, Yeni Türk Dili ABD / Türkiye
- Prof. Dr. Emin ÖZBAŞ** • İstanbul Esenyurt Üniversitesi, Mühendislik ve Mimarlık Fakültesi, Elektrik-Elektronik Mühendisliği Bölümü / Türkiye
- Prof. Dr. Türker ÖZDOĞAN** • George Washington Üniversitesi, Güzel Sanatlar Fakültesi, Seramik Bölümü / ABD
- Prof. Dr. Metin ÖZKUL** • Süleyman Demirel Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Sosyoloji Bölümü / Türkiye
- Prof. Dr. Gültekin RODOPLU** • İstanbul Gelişim Üniversitesi, İktisadi İdari ve Sosyal Bilimler Fakültesi, İşletme Bölümü / Türkiye
- Prof. Dr. Recep SEYMEN** • İstanbul Üniversitesi, İktisat Fakültesi, Çalışma Ekonomisi ve Endüstri İlişkileri Bölümü / Türkiye
- Prof. Dr. Yünni SEZEN** • Marmara Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Din Sosyolojisi Bölümü - Emekli / Türkiye
- Prof. Dr. Sabri SÜMER** • Marmara Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Biyoloji Bölümü - Emekli / Türkiye
- Prof. Dr. Kutluk Kağan SÜMER** • İstanbul Üniversitesi, İktisat Fakültesi, Ekonometri Bölümü / Türkiye
- Prof. Dr. Muratgeldi SÖVEGOV** • Aşkabat Uluslararası Türkmen-Türk Üniversitesi, Türk Dili Bölümü / Türkmenistan
- Prof. Dr. İlhan ŞAHİN** • İstanbul Aydın Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü / Türkiye
- Prof. Dr. Mehmet ŞAHİN** • Kayseri Üniversitesi Eski Rektörü - Emekli / Türkiye

Prof. Dr. Almas ŞAYHULOV • Başkurt Devlet Üniversitesi, Filoloji Fakültesi, Türk Dili Bölümü / Başkurdistan
Prof. Dr. Ahmet TAŞAĞIL • Yeditepe Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Ana Bilim Dalı Başkanı / Türkiye
Prof. Dr. Hacı Musa TAŞDELEN • Sakarya Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Sosyoloji Bölümü / Türkiye
Prof. Dr. Ramazan TAŞDURMAZ • Doğu Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, İktisat Bölümü / Türkiye
Prof. Dr. İsmail TATLIOĞLU • Bahçeşehir Üniversitesi, İktisadi İdari ve Sosyal Bilimler Fakültesi, Ekonomi ve Finans Bölümü / Türkiye
Prof. Dr. İlyas TOPSAKAL • İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Genel Türk Tarihi Anabilim Dalı Başkanı / Türkiye
Prof. Dr. Vahit TÜRK • İstanbul Kültür Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü / Türkiye
Prof. Dr. Valentina TUGUJEKOVA • Hakas Devlet Üniversitesi, Dil Edebiyat ve Tarih Enstitüsü / Hakasya - Rusya
Prof. Dr. Selçuk ÜNLÜ • Selçuk Üniversitesi, Ahmet Keleşoğlu Eğitim Fakültesi, Alman Dili ve Edebiyatı Bölümü - Emekli / Türkiye
Prof. Dr. Fatma ÜREKLİ • Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölüm Başkanı / Türkiye
Prof. Dr. İsmail YAKIT • Akdeniz Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Felsefe Bölümü, Bilim Tarihi ve Felsefesi Ana Bilim Dalı - Emekli / Türkiye
Prof. Dr. Durali YILMAZ • İstanbul Kültür Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü - Emekli / Türkiye
Prof. Dr. Osman YORULMAZ • Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü / Türkiye
Prof. Dr. Mehmet YÜCE • Uludağ Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, Maliye Bölümü / Türkiye
Prof. Dr. Mualla Uyu YÜCEL • İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Genel Türk Tarihi Bölümü / Türkiye
Prof. Dr. Sergei ZAHARIA • Komrat Devlet Üniversitesi / Gagauzeli
Doç. Dr. Mustafa AKSOY • Marmara Üniversitesi, Atatürk Eğitim Fakültesi, Türkçe ve Sosyal Bilimler Eğitimi Bölümü / Türkiye
Doç. Dr. Ahmet Ali ASLAN • Ardahan Üniversitesi, İnsani Bilimler ve Edebiyat Fak., İngilizce Mütercimlik ve Tercümanlık Bölümü / Türkiye
Doç. Dr. Besire AZIZALİYEVA • Azerbaycan Milli İlimler Akademisi, Nizami Adına Edebiyat Enstitüsü / Azerbaycan
Doç. Dr. Bülent BAYRAM • Kırklareli Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Bölümü / Türkiye
Doç. Dr. Murat CERİTOĞLU • Ankara Üniversitesi, Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi, Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Bölümü / Türkiye
Doç. Dr. Mehmet ÇERİBAŞ • Nevşehir Hacı Bektaş Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Çağdaş Türk Lehçeleri Edebiyatları Bölümü / Türkiye
Doç. Dr. Bayram DURBİLMEZ • Erciyes Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü / Türkiye
Doç. Dr. Dinçer KOÇ • İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü / Türkiye
Doç. Dr. Salih OKUMUŞ • Piriştine Üniversitesi, Filoloji Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü / Kosova
Doç. Dr. Köksal ŞAHİN • Sakarya Üniversitesi, Siyasal Bilimler Fakültesi, Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi Bölümü / Türkiye
Dr. Öğr. Üyesi Ali AHMETBEYOĞLU • İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü / Türkiye
Dr. Öğr. Üyesi Ergün Öz AKÇORA • Bingöl Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü / Türkiye
Dr. Öğr. Üyesi İbrahim AKIŞ • İstanbul Üniversitesi, Hasan Ali Yücel Eğitim Fakültesi, Türkçe Eğitimi Bölümü / Türkiye
Dr. Öğr. Üyesi Yavuz CANKARA • Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi Bölümü / Türkiye
Dr. Öğr. Üyesi Pınar CANKARA • Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi Bölümü / Türkiye
Dr. Öğr. Üyesi Uğur DOLGUN • İstanbul Üniversitesi, İktisat Fakültesi, İktisat Bölümü, İktisat Sosyolojisi Anabilim Dalı / Türkiye
Dr. Öğr. Üyesi Yavuz HAYKIR • Fırat Üniversitesi, İnsani ve Sosyal Bilimler Fakültesi, Tarih Bölümü / Türkiye
Dr. Öğr. Üyesi Neşe IŞIK • İstanbul Medeniyet Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü / Türkiye
Dr. Öğr. Üyesi Muhsin KADIOĞLU • İstanbul Teknik Üniversitesi, Denizcilik Fak., Deniz Ulaştırma İşletme Mühendisliği Bölümü / Türkiye
Dr. Öğr. Üyesi Serkan KEKEVİ • Gaziosmanpaşa Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, Siyaset Bilimi Uluslararası İlişkiler Bölümü / Türkiye
Dr. Öğr. Üyesi Gökmen KILIÇOĞLU • Düzce Üniversitesi, İşletme Fakültesi, Uluslararası İlişkiler Bölümü / Türkiye
Dr. Öğr. Üyesi Cengiz POYRAZ • İstanbul Üniversitesi, HAY Eğitim Fakültesi, Eğitim Bilimleri Bölümü, Rehberlik ve Psikolojik Danışmanlık ABD / Türkiye
Dr. Öğr. Üyesi Yasin ŞERİFOĞLU • Kastamonu Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü / Türkiye
Dr. Öğr. Üyesi Yunus Emre TANSÜ • Gaziantep Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü / Türkiye
Dr. Öğr. Üyesi Aygün ÜLGEN • İstanbul Yeni Yüzyıl Üniversitesi, Mühendislik-Mimarlık Fakültesi, İç Mimarlık Bölümü / Türkiye
Dr. Öğr. Üyesi Erol ÜLGEN • İstanbul Yeni Yüzyıl Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölüm Başkanı / Türkiye
Dr. Öğr. Üyesi Muzaffer ÜREKLİ • Beykent Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü / Türkiye
Dr. Öğr. Üyesi Volkan YURDADOĞ • Çukurova Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, Maliye Bölümü / Türkiye
Dr. Ayça Özer DEMİRLİ • Sanat Tarihçisi, Müze Araştırmacısı / Türkiye

Danışma Kurulu / Board of Advisory

Prof. Dr. Nevzat ATLIĞ • İstanbul Teknik Üniversitesi, Türk Müziği Konservatuvarı - Emekli / Türkiye
Prof. Dr. Gülçin ÇANDARLIOĞLU • Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü - Emekli / Türkiye
Prof. Dr. Bayhan ÇUBUKÇU • İstanbul Üniversitesi, Eczacılık Fakültesi - Farmakognosi Ana Bilim Dalı - Emekli / Türkiye
Prof. Dr. Mustafa ERKAL • İstanbul Üniversitesi, İktisat Fakültesi, Sosyoloji Bölümü - Emekli / Türkiye
Prof. Dr. Orhan TÜRKDOĞAN • Abant İzzet Baysal Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Sosyoloji Bölümü - Emekli / Türkiye

TÜRK DÜNYASI ARAŞTIRMALARI'NA GÖNDERİLECEK YAZILARDA UYULMASI GEREKEN KURALLAR

1. Türk Dünyası Araştırmaları iki ayda bir yayınlanır. Gönderilen yazılar yazı kurulundan ve hakem heyetinden geçtikten sonra yayınlanmak üzere sıraya konulur. Prensipten olarak, "**Türk Dünyası Araştırmaları**" ve "**Türk Dünyası Tarih Kültür**" dergilerinde çıkan yazılar ve **Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı**'na yayınlanan kitapları kaynak olarak gösteren yazılara öncelik verilmektedir.

2. Yayın Kurulumuzca, "**Türk Dünyası Araştırmaları**" ve "**Türk Dünyası Tarih Kültür**" dergilerinde yayınlanacak araştırmalarda: Orta Asya: *Türkistan*; Maveraü'n-Nehir: *Aşağı Türkistan*; Amu-Derya: *Seyhun*; Sir-Derya: *Ceyhun*; Türki Cumhuriyetler; *Türk Cumhuriyetleri* gibi milli terimlerimizin kullanılması uygun görülmüştür. Yazarlar, yayın kurulumuz tarafından yayınlanacak yazılarda, bu terimlerin otomatik olarak değiştirilebileceğini kabul etmiş sayılırlar.

Yazarlar mektup ve elektronik posta adreslerini de bildirmelidir.

3. Makale Metni: A4 boyutunda (29.7x21 cm) kâğıtlara, MS Word programında, *Times New Roman* veya benzeri bir yazı karakteri ile 10 punto, 1.5 pt satır aralığında yazılmalıdır. Dipnotlar 8 punto (normal) Times New Roman Türk fontu ile dizilmelidir. Sayfa kenarlarında 3'er cm boşluk bırakılmalı ve sayfalar numaralandırılmalıdır. Paragraflar 1 cm (4 karakter) içeriden başlatılmalıdır. Makaleler PC uyumlu *Microsoft Word* veya ".doc" uzantılı belge oluşturmaya elverişli herhangi bir kelime işlem programında yazılarak e-posta adresimize ve CD kaydı ve iki nüsha kâğıt çıktısıyla adresimize gönderilmelidir. Eski harfli metinler *Universal Word* ve benzeri programda yazılmış olmalıdır. Yazarlar istedikleri transkripsiyon sistemini kullanabilirler. Ancak dizgi imkânları da göz önünde bulundurularak, mümkün olduğunca Türkiye'de yaygın olarak kullanılan transkripsiyon sisteminin kullanılması gerekir. Özel bir yazı karakteri kullanılmış ise, belgeyle birlikte söz konusu karakterlerin fontlarının da gönderilmesi gerekmektedir.

Metin içinde vurgulanması gereken kısımlar, koyu değil *eğik* harflerle yazılmalıdır. Alıntılar *eğik* harflerle ve tırnak içinde verilmeli; beş satırdan az alıntılar satır arasında, beş satırdan uzun alıntılar ise satırın iki yanından 1 cm içeride, blok hâlinde, 1 satır aralığıyla ve 9 punto ile yazılmalıdır.

4. Makale İçi Başlıklar: Makalede, konunun işlenişine göre rakam-harf sistemi esas alınarak ana, ara ve alt başlıklar kullanılabilir.

5. Türk Dünyası Araştırmaları'nda yayımlanmayan yazılar, istek hâlinde iade edilebilir.

6. Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi'nin dili Türkiye Türkçesi'dir. Gerek görüldüğü hallerde, Çağdaş Türk lehçelerinde yazılmış yazılara da yer verilir. Yazılarda kullanılacak şekil, resim vb. malzemenin orijinallerinin yüksek yoğunlukta taranmış "jpeg" formlarının veya kaliteli fotoğraflarının gönderilmesi şarttır.

7. Yazıların bilimsel sorumluluğu yazarlarına aittir.

8. Araştırma Dergimizde, makalelerin yazımında Türk Dil Kurumu Yazım Kılavuzu esas alınacaktır.

9. Kaynak gösterme: Dipnotlar, atıf ve açıklama için kullanılabilir. İki hâlde de sayfa altında gösterilir. Referans dipnotlarında, ilgili kaynağa ilk kez referans veriliyorsa, bu referansta, esere ilgili mevcut bibliyografik bilgilerin tümü, aşağıdaki sırayla yer alır:

Yazar adı ve soyadı, eser adı, yayına hazırlayan (veya editör), çeviren veya çizer adı ve soyadı, cilt, basım, baskı ve yayın bilgisi (cilt sayısı, basım sayısı, baskı sayısı, seri adı, yayın yeri, yayınevi, yayın tarihi), cilt numarası ve sayfa numaraları. Eğer referans dipnotlarında, aynı kaynağa ikinci veya daha fazla atıfta bulunuluyorsa, yukarıdaki bilgiler kısaltılarak verilir.

a. Yazar Adı: Bir eserde yazar, kişi veya tüzel kişi (kurum, kuruluş gibi) özelliğini taşıyabilir. Dipnotta, yazar adları, kaynak kitabın iç kapağında verildiği şekilde tekrarlanır. Yani önce yazar adı (varsın önce ilk, sonra ikinci adı), sonra yazarın soyadı belirtilir.

b. İki veya üç yazarlı eserlerde, her yazarın adı, eserin iç kapağında verilen sırayla ve aralarına virgül konularak verilir.

c. Üçten fazla yazarı olan eserler için, sadece ilk yazarın adı ve soyadı verildikten sonra 've diğerleri' anlamına gelen 'v.d.' veya Latince 'et. al.' ibaresi kullanılır.

d. Atıf yapılan eserin iç kapağında herhangi bir yazar adı verilmemişse ve eserin yazar/yazarları başka sayfa veya kaynaklardan da elde edilememişse, o zaman dipnot, eser adıyla başlar. Ancak, eserin yazarları başka sayfa veya kaynaklardan doğru olarak saptanmışsa, o zaman bu adlar, atıf yapılan eserin iç kapağı dışında bir yerden elde edildiklerini göstermek üzere, parantez içine alınırlar.

e. İç kapakta, yazarın takma veya müstear adı kullanılmışsa, bu ad dipnotta da aynen verilir. Ancak, yazarın gerçek adı biliniyorsa veya saptanmışsa, takma addan sonra bir parantez veya köşeli parantez içinde gösterilebilir.

f. **Kitap Adı:** Kitap adı, atıf yapılan eserin iç kapağında olduğu şekilde verilir. Ancak, kitap adı, hem asıl ad, hem de tamamlayıcı ikinci ve/veya üçüncü adlardan oluşmuşsa, o zaman asıl ad ve tamamlayıcı ikinci ad arasına, iç kapakta olmasa bile iki nokta üst üste konur. Böylece, asıl ve tamamlayıcı adın birbirine karıştırılması önlenir.

g. Dipnotlarda kitap adları, koyu renk harflerle yazılır ve kitap adından hemen sonra virgül konur.

h. Süreli yayınların adları, kitap adları gibi koyu renk harflerle yazılır.

i. **Yayına Hazırlayan (veya Editör), Çeviren, Resimleyen, Çizen vb.'nin Adları:** Kitap, makale gibi eser adlarından sonra, eğer varsa, yukarıda belirtilen kişi/kişiler, 'yayına hazırlayan, editör, çeviren vb.' denedikten sonra, iki nokta üst üste konarak gösterilir. İstenirse, bu işlev adları, 'yay. haz., ed., çev., çiz.,' şeklinde kısaltılarak da verilebilirler.

j. **Makale Adı:** Makale yazarı/yazarlarının adından sonra virgül konur. Virgülden sonra makale adı, çift tırnak içinde verilir. Makale adından sonra yine virgül konur. Bunu kitap adı gibi yazılan süreli yayının adı izler.

k. **Tez Adı:** Yayınlanmamış tezlerin adları, makale adı gibi çift tırnak içinde verilir.

l. **Ansiklopedi Maddelerinin Adları:** Makale adı gibi verilir.

m. Elektronik kaynaklara ilişkin dipnotlarda ise,

i) Eser, aynı zamanda daha önce basılı halde yayınlanmışsa, o zaman, önce yazının yer aldığı ilk kaynağın referans dipnotu, sonra parantez içinde 'çevrimiçi' ibaresi ve daha sonra da eserin yer aldığı elektronik kaynağın site adı ile siteden yararlanılan tarih verilir.

ii) Eğer eser daha önce basılı halde yayınlanmamışsa, varsa yazarın adı ve soyadıyla eser adı, sonra 'çevrimiçi' ibaresi ile eserin yer aldığı elektronik kaynağın site adı ve siteden yararlanılan tarih verilir.

n. **Cilt, Basım, Baskı ve Yayım Bilgisi:** Dipnotlarda, yazar adı, eser adı, çeviren, çizen, hazırlayan kişilerin adlarından sonra, cilt, basım, baskı ve yayım bilgileri, Madde 20/a'daki sıraya uygun biçimde verilir.

i) **Cilt bilgisi:** Yukarıda belirtilen cilt bilgisi, genel olarak atıf yapılan kitaplar için geçerlidir. Bir kitap, sadece bir ciltten ibaretse, cilt bilgisi verilmez. Kitap birden fazla cilt halinde yayımlanmışsa, bu durumda, kitabın kaç ciltten oluştuğu, örneğin 4 c. şeklinde belirtilir. Cilt sayısından sonra virgül konur ve eğer varsa basım ve baskı sayıları verilir.

ii) **Basım, baskı bilgisi:** Atıfta bulunulan eser ilk basım (edition) ise, dipnotta basım sayısı belirtilmez. Ancak eserin, 2. veya daha sonraki basımlarından yararlanıldıysa, o zaman basım sayısı, 2. bs., 3. bs., şeklinde belirtilir.

Atıf yapılan eserin basım sayısının yanı sıra, baskı (print, printing) sayısı da mevcutsa, bu sayı da, basım bilgisinden sonra virgül konarak gösterilir. Örneğin, 3. bs., 12. bsk. gibi.

iii) **Yayım bilgisi:** Bu bilgi, atıf yapılan eserin yayım yeri, eseri yayımlayan kuruluş ve eserin yayım tarihinden oluşur. (İstanbul, Remzi Kitabevi, 1999 gibi) Yayım yeri ile yayımcı kuruluş arasına virgül konur.

Atıfta bulunulan eserde yayım yeri yoksa, bu durum 'y.y.' (yayım yeri yok) kısaltmasıyla, yayımcı kuruluşun adı yoksa, yine 'y.y.' (yayımcı yok) kısaltmasıyla ve yayım tarihi belirtilmemişse 't.y.' (tarih yok) kısaltmasıyla gösterilir.

Eserin iç kapağında yayım tarihi belirtilmemişse, ancak iç kapağın arkasında copyright tarihi (© sembolünden sonra verilen tarih) gösterilmişse, o zaman bu tarih, dipnotta yayım tarihi olarak verilir.

iv) **Cilt ve Sayfa Numaraları:** Dipnotlarda, kitap, süreli yayın, ansiklopedi, tez gibi eserlerin hangi cildinden alıntı yapıldığını göstermek için, ilgili cilt numarası büyük Romen rakamıyla verilir. Bundan sonra virgül konur ve hemen ardından alıntı yapılan sayı, virgül, yayım yılı, virgül, ilgili sayfa veya sayfaların numarası verilir. (Örnek: C: IV, No: 4, 1995, s. 1 gibi)

o. **Arşiv Belgelerine Yapılan Atıflar:** Bu tür atıflar için verilen dipnotlarda, belgenin mahiyetini bildiren açıklama, belge tarihi, arşiv ve varsa dosya numaraları belirtilir.

p. Gazete Makaleleri veya Haberlerine Yapılan Atıflar: Gazete makaleleri ve haberlerine yapılan atıflarda, süreli yayın makaleleri için belirtilen kurallar uygulanır. Ancak, her iki durumda da, makale veya haber başlığında sonra, ilgili gazetenin adı, günü, ayı ve sayfası belirtilir.

r. Kutsal Kitaplara ve Klasik Eserlere Yapılan Atıflar: Kuran ve benzeri kutsal kitaplara yapılan atıflarda, kitap adları, koyu renkle yazılmaz.

Dipnotlarla İlgili Diğer Kurallar

Referans dipnotlarında, aynı kaynağa ikinci veya daha fazla atıfta bulunulması gerektiğinde, bibliyografik bilgiler, aşağıdaki sırayla ve kısaltılarak uygulanır:

Yazarın soyadı, virgül, eserin uygun biçimde kısaltılmış adı, virgül, sayfa numarası.

Bu konuda aşağıdaki listede verilen uluslararası ve Türkçe kısaltmalardan bir tanesi tercih edilmeli; tercih edilen kısaltma yöntemi tezin bütününe uygulanmalıdır.

Bibliyografik Bilgiler	Türkçe
Bakınız	Bkz.:
Karşılaştırınız	Karş.
Karşı görüş	k.g.
Aynı eser/yer	a.e.
Adı geçen eser	a.g.e.
Yazara ait son zikredilen yer	a.y.
Eserin kendi içinde yukarıya atıf	bkz.: yuk.
Eserin kendi içinde aşağıya atıf	bkz.: aş.
Eserin bütününe atıf	b.a.
Basım yeri yok	y.y.
Basım tarihi yok	t.y.
Çok yazarlı eserlerde ilk yazardan sonrakiler	v.d.
Sayfa/sayfalar	s.
Editör/yayına hazırlayan	Ed. veya Haz.
Çeviren	Çev.

Dipnot Atıf Örneği

Kitaba atıf:

Faruk Sümer, *Oğuzlar*, 6. bs., Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, İstanbul, 2016, s. 43.

Rinat Muhammediyev, *Turan: Göz Açtırmayan Boran*, Çev. Mehmet Yasin Kara, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, İstanbul, 2016, s. 11.

Talcott Parsons, *The Social System*, Routledge and Kegan Paul, London, 1964, pp. 3-23.

Aynı esere izleyen şekilde ikinci kez referans:

A.e.

Aynı esere, fakat farklı sayfasına referans:

A.e., s. 40.

Araya başka referanslar girildiğinde, Sümer'in kitabına yeniden referans:

Sümer, *Oğuzlar*, s. 22. veya

Sümer, *a.g.e.*, s. 22.

Edite edilmiş kitapta makaleye referans:

Gökmen Kılıçoğlu, "Süleyman Demirel ve Dış Politika", *Cumhurbaşkanları ve Dış Politika: Mustafa Kemal Atatürk'ten Günümüze*, Ed. Haydar Çakmak, Kripto Kitaplar, Ankara, 2016, s. 221.

Aynı esere izleyen referans:

A.e., s. 170.

Süreli yayında makaleye atıf:

Ernst E. Hirsch, "İktidar ve Hukuk", *Hukuk Araştırmaları*, Çev. Hayrettin Ökçesiz, C. II, No: 3, Eylül-Aralık 1987, s. 44.

Celil Bozkurt, "1968 Olayları'nın Türk Siyasetine Etkisi: Milliyetçi Hareketin "Komando" Kampları", *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, Sayı: 231, Yıl: 39, Cilt: 117, Kasım-Aralık 2017, s. 67-84.

Makalenin aynı sayfasına tekrar atf:

Bozkurt, a. y.

Ansiklopediye atf:

Paul Bohannon, "Law and Legal Institutions", *International Encyclopedia of Social Sciences*, Vol. IX, Ed. by., David L. Shils, W. Place, McMillan and Free Press, 1968, pp. 73-77.

Klasik eserlere atf:

Aristoteles, *Nikomakhos'a Etik* i, 10, s. 22-23.

Kutsal kitaplara atf:

Kur'an i. 10.

Old Testament iii. 5.

Elektronik kaynağa atf:

John N. Berry, "Educate Library Leaders", *Library Journal*, February 15, 1998, (Çevrimiçi) <http://www.epnet.com/ehost>, 3 Nisan 2000
veya Bill Crowley-Bill Brace, "A Choice of Futures: Is It Libraries Versus Information?", (Çevrimiçi) <http://www.epnet.com/ehost>, 30 Mart 2000.

Bibliyografya

Bibliyografyada, atf yapılan kaynaklarla ilgili olarak dipnotlarda verilen tam bibliyografik kimlikler, bibliyografyada da aynen yazılır. Ancak, bibliyografyada, kaynakların yazarlarının soyadı en başa alınır. Soyadı ile ad arasına virgül konur.

Addan sonra da iki nokta üst üste konur. Bibliyografyada yer alan kitaplar için, sayfa numarası belirtilmez. Ancak, makalelerde, makalenin hangi sayfalar arasında yer aldığı belirtilir. Bibliyografya unsurları, girişlerinin ilk harflerinden başlayan bir düzen içinde alfabetik olarak dizilir.

Sayı Hakemleri / Issue Reviewers

- Prof. Dr. Ayhan BIÇAK** • İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Felsefe Bölümü / Türkiye
Prof. Dr. Saadetin Yağmur GÖMEÇ • Ankara Üniversitesi, Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi, Tarih Bölümü / Türkiye
Prof. Dr. Abdulvahap KARA • Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü / Türkiye
Prof. Dr. Yıldız KOCASAVAŞ • İstanbul Üniversitesi, Hasan Ali Yücel Eğitim Fakültesi, Türkçe Eğitimi Bölümü / Türkiye
Prof. Dr. Emin ÖZBAŞ • İstanbul Esenyurt Üniversitesi, Mühendislik ve Mimarlık Fakültesi, Elektrik Elektronik Mühendisliği Bölümü / Türkiye
Prof. Dr. Mehtap ÖZDEĞER • İstanbul Üniversitesi, İktisat Fakültesi, İktisat Bölümü / Türkiye
Prof. Dr. Nesrin SARIAHMETOĞLU • Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü / Türkiye
Doç. Dr. Kürşat YILDIRIM • İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü / Türkiye
Dr. Öğr. Üyesi Ali AHMETBEYOĞLU • İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü / Türkiye
Dr. Öğr. Üyesi Ergün Öz AKÇORA • Bingöl Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü / Türkiye
Dr. Öğr. Üyesi İbrahim AKIŞ • İstanbul Üniversitesi, Hasan Ali Yücel Eğitim Fakültesi, Türkçe Eğitimi Bölümü / Türkiye
Dr. Öğr. Üyesi Gökmen KILIÇOĞLU • Düzce Üniversitesi, İşletme Fakültesi, Uluslararası İlişkiler Bölümü / Türkiye
Dr. Öğr. Üyesi Gökçen Çatlı ÖZEN • İstanbul Aydın Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Sosyoloji Bölümü / Türkiye
Dr. Öğr. Üyesi Cahid ŞENEL • İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Felsefe Bölümü / Türkiye
Dr. Öğr. Üyesi Zekeriya TÜRKMEN • İstanbul 29 Mayıs Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü / Türkiye
Dr. Öğr. Üyesi Muzaffer ÜREKLİ • Beykent Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü / Türkiye
Dr. Öğr. Üyesi Ayhan Nuri YILMAZ • Düzce Üniversitesi, İşletme Fakültesi, Sigortacılık ve Sosyal Güvenlik Bölümü / Türkiye
Dr. Ahmet İNAN • Vakıflar Genel Müdürlüğü, İstanbul Eski Bölge Müdürü / Türkiye
Dr. Burcu ÖZDEMİR • İstanbul Büyükşehir Belediyesi, Kurumsal Proje Yönetim Müdürlüğü / Türkiye

ISSN: 0255-0644

«TÜRK DÜNYASI ARAŞTIRMALARI»

Bakanlar Kurulu'nun 20.7.1980 tarih ve 8/1307 sayılı kararıyla kamu yararına hizmet veren vakıf olarak kabul edilerek vergi muafiyeti tanınmış olan

«TÜRK DÜNYASI ARAŞTIRMALARI VAKFI»nın hakemli, uluslararası, süreli ilmi yayın organıdır.

İÇİNDEKİLER / CONTENTS

TUNGUZ HALKI ÜZERİNE ARAŞTIRMALAR-II: CURÇEN'LER <i>STUDIES ON TUNGUS PEOPLE-II: JURCHENS</i>	
Doç. Dr. Kürşat YILDIRIM	11
OSMANLI ARŞİV BELGELERİNE GÖRE İTALYAN İŞGALİNDE RODOS'UN TARİHİ ESERLERİ <i>HISTORICAL MONUMENTS OF RHODES ISLAND UNDER THE ITALIAN OCCUPATION BASED ON OTTOMAN ARCHIVAL DOCUMENTS</i>	
Dr. Halil ÖZEÇOĞLU	27
XII. YÜZYILDAN XVI. YÜZYILA KADAR HALEP KENTİ VE ASYA İLE AVRUPA ARASINDAKİ TİCARİ HAREKETLER <i>ALEPPO FROM 12TH CENTURY TO 16TH CENTURY AND COMMERCIAL MOVEMENTS BETWEEN ASIA AND EUROPE</i>	
Eugen WIRTH - Çeviren: Muzaffer ÜREKLİ	43
TÜRK VE ALMAN KAYNAKLARINA GÖRE ERNST REUTER'İN ANKARA'DA MODERN ŞEHİRCİLİK ÇALIŞMALARI <i>MODERN URBANIZATION STUDIES OF ERNST REUTER IN ANKARA ACCORDING TO TURKISH AND GERMAN RESOURCES</i>	
Dr. Latif ÇELİK	57
ASALA ÖRGÜTÜ <i>THE ORGANIZATION OF ASALA</i>	
Asil S. TUNÇER	85
KOCA RÂGİP PAŞA'NIN "SÖYLER" REDİFLİ GAZELİ ÜZERİNE ÜSLÛP İNCELEMESİ <i>AN ANALYSIS OF STYLE IN KOCA RÂGİP PASHA'S GHAZAL WHICH RHYMES "SÖYLER"</i>	
Doç. Dr. Cafer MUM	105
DR. BAYMİRZA HAYİT'İN MİLLİ TÜRKİSTAN BİRLİK KOMİTESİ'NİN TEŞKİLAT VE HABERLEŞME BÖLÜM BAŞKANI OLARAK ORTADOĞU ÜLKELERİNDEKİ FAALİYETLERİ <i>DR. BAYMİRZA HAYİT'S ACTIVITIES IN THE MIDDLE EASTERN COUNTRIES AS THE HEAD OF ORGANIZATION AND COMMUNICATION DEPARTMENT OF THE NATIONAL TURKESTANIAN UNITY COMMITTEE</i>	
Çağatay KOÇAR	123

TÜRKLERİN SUDAN'DAKİ HÂKİMİYET VE İDARESİ

DOMINATION OF TURKS AND ADMINISTRATION IN SUDAN

Tuğrul Oğuzhan YILMAZ 147

PROF. DR. NİHAT KEKLİK VE TÜRK İSLAM FELSEFESİ

PROF. DR. NİHAT KEKLİK AND TURK ISLAM PHILOSOPHY

Dr. Öğr. Üyesi Kazım YILDIRIM 181

KAZAKİSTAN'DA TÜRKİYE'NİN TURİSTİK TANITIM VE PROPAGANDA FAALİYETLERİ

TURKEY'S TOURISTIC PROMOTION AND PROPAGANDA ACTIVITIES IN KAZAKHSTAN

Dr. Erol EVCİN 213

TUNGUZ HALKI ÜZERİNE ARAŞTIRMALAR-II: CURÇEN'LER

Doç. Dr. Kürşat YILDIRIM*

Öz

Türk tarihini iyi anlayabilmek için, Türklerin etrafındaki toplulukların tarihini bilmek gerekmektedir. Bunlardan biri, Ural-Altay topluluğu olan Tunguzlardır. Tunguzlar üzerine ülkemizde münferit bir çalışma yapılmamıştır. Bir Tunguz halkı olan Curçen'lerin (Çincesi: Nüzhen) adını, kökenini, siyasi tarihini, yaşadıkları coğrafyayı, kültürlerini, devlet ve ordu nizamlarını, ailelerini bilmek, Türk tarihini anlamayı kolaylaştıracaktır. Tunguzlarla ilgili araştırmamızın ikincisinde Curçen'leri inceleyeceğiz. Böylece Ural-Altay topluluklarının ortak tarihi ve kültürü hakkında bazı yorumlara kavuşma imkânı bulacağız.

Anahtar kelimeler: Tunguzlar, Curçen'ler, Nüzhen'lar, Mançurya, Türkler, Çinliler.

Studies On Tungus People-II: Jurchens

Abstract

It is necessary to know the history of the groups who surround the Turks, for understanding Turkic history better. One of these groups is Tungus, the Ural-Altaiic people. There has been no specific study on Tungus people in our country. It will be easy to understand the Turkic history by studying name, roots, political history, geography, culture, state and army structure, families of Jurchen (Nüzhen in Chinese), one of the Tungus people. In the second paper on Tungus studies, we will examine Jurchen people. In this way, we will find a chance to have some comments on common history and culture of Ural-Altaiic peoples.

Keywords: Tunguses, Jurchens, Nüzhens, Manchuria, Turks, Chinese.

Tunguzlar, Asya kıtasında Türklerle yakın bağları olan bir millettir. Kimilerine göre bu iki milletin dili aynı dil grubundadır ve hatta bu iki milletin kültüründe müşterek unsurlar bulunmaktadır. Türk tarihini anlamak için, Türklerin ilişki kurdukları millet ve toplulukların tarihlerini, kültürlerini bilmek gerek-

* İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü; Shanghai International Studies University (上海外国语大学) Şeref Üyesi.

mektedir. Bu konudaki çalışmaların Türkiye’de çok az olduğu aşikardır. Türklerin tarih boyunca yakın temaslar kurdukları Tunguzlar ve onların coğrafyası olan Mançurya üzerine müstakil araştırmalar yoktur. Bu münasebetle varlığını hissettiğimiz bu boşluğu doldurmak üzere Tunguzlar üzerine bazı araştırmaları dikkatlerinize sunmak istiyoruz. Bu araştırmaların ilkini Gök-Türkler devrinin Tunguzlarından olan Mohe’lar üzerine yayınlamıştık. İkincisini, Tunguzların en bilinen topluluklarından, Curçen’lere (Çincesi: Nüzhen) ayırıyoruz. Curçen’ler üzerine incelememiz, onların kurdukları Çin tarzı Jin İmparatorluğu’na kadar devreyi kapsamaktadır; çünkü imparatorluk devresinde Curçen’ler farklı bir kültür devresine girmişlerdir, bu devre ayrı bir araştırma konusudur ve daha çok bir “*imparatorluk tarihi*” olarak ele alınmalıdır. İncelemeye konunun pek bilinmeyen ana kaynaklarını tanıtarak başlamak lazımdır.

Kaynaklar

Tunguz halkı olan Curçen’lerin tarihini araştırmak için yıllıklar dışındaki eserlere muhtacız. Yıllıklar dışında olan bu “*alternatif tarih*” kayıtlarının iyi okunması gerekmektedir. Curçen tarihi için başvurabileceğimiz ilk önemli ana kaynak, Curçen’lerin kurdukları Jin İmparatorluğu’nun gayri resmi tarihi olan Da Jin Guo Zhi 大金國志’dır (“*Büyük Jin Devleti Kayıtları*”). Jin İmparatorluğu’nun (1115-1234) yıkılmasından hemen önce imparatora Yuwen Maozhao tarafından sunulan bu kaynaktaki Nüzhen Chuan 女真傳 (“*Curçen Hikayesi*”), Jin İmparatorluğu kurulmadan önceki Curçen’lerin tarihini ve bilhassa kültürünü çok ayrıntılı bir şekilde anlatmaktadır.¹ İkinci kaynağımız Sanchao Beimeng Huibian 三朝北盟會編’dır. Xu Mengxin (1124-1207) tarafından kaleme alınan bu kaynak Song ve Jin imparatorlukları devrini ihtiva etmektedir. Kaynağın 3. cildi doğrudan Curçen’ler ile ilgilidir. Da Jin Guo Zhi ile yer yer paralel metinler mevcuttur. 1772-1778 yılları arasında tamamlanan Si Ku Quan Shu 四庫全書 külliyyatı içinde yer alan kaynağın Zhejiang Üniversitesi Kütüphanesi’nde yer alan nüshasını kullandık.² Üçüncü önemli kaynak ise doğrudan bugünkü Mançurya ile ilgili Songmo Jiwen 松漠紀聞 (Songmo Hakkında Haberler)’dir (eski Çinliler bugünkü Mançurya’ya Songmo derlerdi). Hong Hao (1088-1155) tarafından yazılan kaynak, hususi bir tarih kayıdır. Curçen’ler hakkında tafsilatlı bilgiler sunmaktadır. Kaynağın Waseda Üniversitesi Kütüphanesi’nde bulunan nüshasından yararlandık.³ Çalışmamızda Curçen’lerin hayat tarzları ve kültürleri hakkında açık bilgiler veren bu üç kaynağı kullanacağız. Konumuza dair Liao Shi 遼史, Song Shi 宋史, Jin Shi 金史 gibi yıllıklar; Zi Zhi Tong Jian 資治通鑑 gibi kronikler; Song Hui Yao Ji Gao 宋會要輯稿, Qidan Guo Zhi 契丹國志, Wen Xian Tong Kao 文獻通考 gibi idare ve siyaset kitapları da olsa da bunlardaki bilgiler çok az ve dağınıktır, bilhassa kültür malumatları bakımından ilk üç kaynaktaki derli toplu bilgiler yoktur.

¹ Ershihwu Bie Shi 二十五別史. Da Jin Guo Zhi 大金國志, Haz., Li Xining, Qilu Shu She 齊魯書社 Yay., Jinan 2000.

² Si Ku Quan Shu 四庫全書. Sanchao Beimeng Huibian 三朝北盟會編, Beijing 1772-1778, (Zhejiang Üniversitesi Kütüphanesi nüshası).

³ Songmo Jiwen 松漠紀聞, yer yok, tarih yok (Waseda Üniversitesi Kütüphanesi nüshası).

Curçen'lerin Çin Kaynaklarındaki Adı Olan Nüzhen'in Ortaya Çıkışı

Çok büyük bir ihtimalle “*altın*” anlamına gelen⁴ Curçen'lerin adı hakkında bilgileri Çin kaynaklarından öğrenebiliyoruz. Kayıtlarda Nüzhen 女真 olarak geçen bu halk, en eski devirlerdeki Sushen 肅慎 halkının torunudur. Bunlara San Guo Zhi 三國志'da (III. yüzyıl) Yilou 挹婁, Yuan Wei 元魏 (IV. - VI. yüzyıl) devrinde Wuji 勿吉, Sui 隋 devrinde (VI. yüzyıl) Hei Shui 黑水 (“Kara Su”; Amur) boyu, Tang 唐 devrinde (VII. - X. yüzyıl) Hei Shui Mohe 黑水靺鞨 denilmiştir. Nihayetinde X. yüzyıldan sonra karşımıza Nüzhen 女真 adı çıkmaktadır.⁵ Nüzhen 女真'dan başka Zhulizhen 朱理真 olarak da kaydedilmektedir ki doğrudan Curçen'in⁶ Çince ses karşılığıdır. Çinliler adı kısaltarak Nüzhen hâline dönüştürmüşlerdir. Peki, Nüzhen adı nasıl ortaya çıktı? Adın ortaya çıkışına dair farklı görüşler vardır. Bunları şu şekilde özetleyebiliriz:

i) Nüzhen adının yazılışı Liao Shi ve Song Shi'dan itibaren. Bununla beraber Liao (907-1125) ve Song (960-1279) devirlerinden önce bu adın olup olmadığı belli değildir. Adın değişik formlarda Beş Sülale devrinde (X. yüzyıl), Tang devrinin sonlarında (X. yüzyılın başı) ya da Tang devrinin başlarında (VII. yüzyıl) olduğuna dair farklı görüşler vardır. Beş Sülale devrinde Nüzhen adının başlamasına dair tarih kaydı, San Chao Bei Meng Hui Pian 三朝北盟會編 ve Song Mo Ji Wen 松漠紀聞'da yer almaktadır. Zi Zhi Tong Jian 資治通鑑'nin 274. cildinde, 926 yılında Qidan 契丹'ların Nüzhen 女真 ve Bohai 渤海'ya saldırdığı kaydedilmektedir. Böylece bu görüş, adın esasen X. yüzyılda ortaya çıktığını öne sürmektedir.⁷

ii) Nüzhen adı, eski Sushen'dan gelmektedir. Bu görüş daha çok Mançurya sahasının en meşhur tarihçilerinden Çinli Jin Yufu 金毓黻 (1887-1962)'ya dayanmaktadır. Yazar, Dongbei Tongshi 东北通史 adlı eserinde Nüzhen'in, Sushen 肅慎'in bir başka yazımı olduğunu düşünmektedir. Buna göre Curçen dilindeki Zhuxian 朱先, Sushen 肅慎, Zhulizhen 朱理真, Lüzhen 慮真, Nüzhen'in değişik yazılışlarıdır. Bu halkın asıl adı, Sushen'dır, sonra değişik Nüzhen olmuştur.⁸

iii) Son görüşe göre ad, aynı şekilde X. yüzyıldan önce de mevcuttur. Liao Shi 遼史'nin 1. cildinde 903 yılının ilkbaharında, Curçen'lere hücum edildiği, 300 hanenin ele geçirildiği; 906 yılının 11. ayında yine Curçen'lerin mağlup edildiği kaydedilmektedir. Song Hui Yao Ji Gao 宋會要輯稿'nun 196. cildindeki Fanyi San you Jizai 蕃夷三又記載 bölümünde Tang Devleti'nin zhenguan saltanat devresinde (627-649), Mohe'ların Çin sarayına geldiği, Çinlilerin ise onları Nüzhen olarak adlandırmaya başladığı, Qidan'ların ise Luzhen 慮真 dedikleri anlatılır. Wen Xian Tong Kao 文獻通考'nun 327. cildinde ise Mohe'ların Tang

⁴ Ayrıntılı tahlil için bkz. Li Xuezhı, “Shi Nüzhen 釋女真”, *Daliu Zazhi* 大陸雜誌, 16/4, 1958, s. 19-21.

⁵ *Da Jin Guo Zhi*, s. 301; *Sanchao Beimeng Huibian*, C. III, s. 1b-2a; *Songmo Jiwen*, s. 1a-1b.

⁶ Moğol kaynaklarında Altan Ulus ve yine harf aktarımıyla Cürçen olarak geçen bu halkın adının, Tunguz-Mançu dilindeki formu Curçen'dir, çünkü bu dilde “ü” sesi yoktur. Cürçen, Çürçen gibi formlar doğru olmayabilir. Biz bu halkın konuştuğu dil olan Tunguz-Mançu dilindeki Curçen formunu kullanacağız. Bu konuda verdiği bilgiler için M. Levent Kaya'ya teşekkür ederim.

⁷ Sun Jinji-Zhang Xuanru-Jiang Xiucong-Yu Zhigeng-Zhuang Ya, *Nüzhen Shi* 女真史, Jilin Wenshi Yay., Jilin 1987, s. 49.

⁸ Jin Yufu, *Dongbei Tongshi* 东北通史, Wushi Niandai Yay., Chongqin 1981, s. 334 vd.

sarayına geldikleri, İmparator Taizong'un onların adetlerini sorduğu, bunun üzerine Curçen'lerin anlattıkları, bundan sonra onların Nüzhen olarak adlandırıldığı, Qidan'ların ise onlara Luzhen dedikleri kaydedilmektedir. Da Jin Guo Zhi 大金國志 ve Bei Feng Yang Sha Lu 北風揚沙錄'da da aynı kayıt bulunmaktadır. Böylece Sun Jinji ve diğerlerinin öne sürdüğü gibi Nüzhen adının Tang devrinin (618-907) başlarından beri var olduğu düşünülebilir.⁹

Curçen'lerin Kökeni

Da Jin Guo Zhi, Sanchao Beimeng Huibian ve Songmo Jiwen'daki kayıtlara göre Curçen'lerin kökeni için üç farklı bilgi öne çıkmaktadır: İlki ve en yaygınına göre onlar, Sushen 肅慎'lardan gelen bir silsile olarak VII. - IX. yüzyıllardaki Hei Shui Mohe 黑水靺鞨'larından gelmediler. İkinci ama nadiren söylenene göre Nüzhen'lar aslında Gaoli (Koguryo=Kore) Zhumeng 朱蒙'ın neslidir. Çok zayıf son rivayete göre ise onlar Bohai 渤海 (Balhae)'nın bir başka türüdür.¹⁰ Nüzhen hükümdar ailesi olan Wanyan 完顏'in Xinluo 新羅 (Silla; Kore Yarımadasında bir krallık) asıllı olduğuna dair kayıt da önemlidir.¹¹ Mançurya'dan Kore Yarımadası'na kadar olan sahada bir kültür birlikteliğinden bahsetmek pek ala mümkündür. Mesela Mançurya taraflarında gösterilen Tunguzların atalarından 濊貊 Huimo halkı, Mançurya ve Kore Yarımadası'na doğru topraklarda yayılan Yemaek veya Korece telaffuzuyla Jemək halkıdır.¹² Dolayısıyla hanedanların bağlandıkları bölgedeki çeşitli topluluklar, aslında tek bir kültüre işaret etmektedir. Bu bakımdan Hei Shui (Kara Su) Mohe, Koguryo (Kore), Bohai (Balhae), Xinluo (Silla) ile ilgili kayıt ve değerlendirmelerin az ya da çok haklılık payının olduğunu belirtmek lazımdır.

Curçen'lerin kökeni ile ilgili başka bir açıdan bakmak lazımdır. Mançurya'daki Tunguzlar; Türkler, Moğollar, Koreliler ile ortak özelliklere sahip bir halk olarak Çinliler tarafından genel adlandırmalara tabi tutulmuşlardır. Çinliler kuzey ve kuzeydoğularındaki halkların genelini hâkim siyasi güce göre adlandırma meylindedirler. Böylece Hei Shui Mohe'larından sonra Mançurya'ya hâkim olan Nüzhen topluluğu sebebiyle, bölgedeki herkesin Nüzhen olarak adlandırılması gayet tabiidir. Gerçekten de San Chao Bei Meng Hui Pian'da bölgede 72 boy bulunduğu ve Nüzhen'ların bunlardan biri olduğu kaydedilmektedir. Bu meselenin bir tarafıdır. Meselenin diğer tarafına Sun Jinji ve diğerleri çok güzel temas etmişlerdir. Buna göre Nüzhen ve Mohe iki koldur, yani bu iki topluluk aynı anda mevcuttu. Hakim güç Nüzhen olunca, bölge halkı Nüzhen olarak adlandırıldı. Liao Shi 遼史'daki Shu Guo Biao 屬國表 bahsinde Mohe ve Nüzhen'ların sürekli Liao sarayına gelip haraç sundukları, iki adın aynı anda zikredildiği görülmektedir. Liao Shi'daki Bai Guan Zhi 百官志'da Mohe'lardan guowangfu 國王府 unvanlı memur ile Nüzhen'lardan Jiedu 節度 unvanlı memurun aynı vakitlerde Çin sarayına geldiği anlatılmaktadır.

⁹ Nüzhen Shi, s. 49-50.

¹⁰ Da Jin Guo Zhi, s. 301; Sanchao Beimeng Huibian, C. III, s. 1b-2a; Songmo Jiwen, s. 1a-1b.

¹¹ Da Jin Guo Zhi, s. 306; Songmo Jiwen, s. 2a.

¹² Shiratori Kurakichi Zenshū 白鳥庫吉全集, C. IV, Tokyo 1970, s. 536-537.

Qidan Guo Zhi'nın başındaki Qidan Dili Tu 契丹地理圖'da ("Qidan Haritası") Mohe ile Nüzhen'in yer aldığı, birinin güneyde ve birinin kuzeyde olduğu görülmektedir. Böylece Nüzhen'ların Mohe'lar içinde bir topluluk oldukları, Nüzhen'in Mohe'dan gelmediği anlaşılmaktadır.¹³ Bu arada Curçen'lerin Shiwei 室韋'lerden geldiğine dair pek kabul görmeyen bir görüşü de zikretmek gerekir.¹⁴

Böylece Curçen'lerin en azından VII. yüzyıldan beri Mançurya'daki boylardan biri olduğu; Çinlilerin daha önce hâkim gücün Mohe olması sebebiyle bölge halkına Mohe dedikleri; X. yüzyıldan sonra güç dengesi Curçen'ler lehine değişince, bu kez hepsinin Curçen olarak adlandırıldığı düşüncesi makuldür kanaatindeyiz. Böyle bir düşünce Türk ve kuzeydeki komşu milletlerin tarihi seyrine de gayet uygundur. Bütün bu topluluklar Tunguzlardır. Tıpkı Türk coğrafyasında yaşayanların Türk olmaları ama Çin kaynaklarının onları siyasi hâkimiyete bağlı olarak türlü adlarla adlandırmaları gibi. Son olarak, Mohe adı ile Nüzhen adı arasında hiçbir ses benzerliği yoktur, yani Mohe'nin dönüşüme uğrayarak Nüzhen~Curçen hâline gelmesi imkânsızdır. Jin Yufu'nun Sushen~Nüzhen teorisi ise biraz zorlama bir eşleştirme gibi görünmektedir.

Coğrafya

Curçen'ler ile ilgili ilk kayıtlarda onların nesiller boyu bugünkü Sungari (Huntong 混同) Irmağı'nın doğusunda, Baektu (Çin-Kuzey Kore sınırında; Çincesi, Changbai 長白) Dağı'nda, Yalu (Yalu 鴨綠) Irmağı'nın kaynağında yaşadıkları anlatılmaktadır. Bu ırmağa Amuhuo 阿木火 ve yine Azhi 阿芝 Irmağı da denirdi. Aguda 阿骨打 (Jin İmparatoru Tai Zu, 1068-1123), yaşanan bu merkezin adını değiştirip Huangdi Zhai 黃帝寨 ("İmparator Karargahı") dedi. Sonraları Huining Fu Shangjing 會寧府上京 olarak adlandırıldı. Bunların toprağı doğuda deniz kıyısındaydı, güneyde Gaoli 高麗 (Koguryo) ile komşuydular, batıda Bohai 渤海 (Balhae), Tieli 鐵離 (Töles)'ye dayanırlardı, kuzeyde Shiwei 室韋 vardı.¹⁵ Curçen'lerin toprakları Qidan'ların kuzeydoğu sınırındadır.¹⁶

Ana kaynaklardaki bu tariflere göre bazı değerlendirmeler yapılabilir. Öncelikle "bunların toprağı doğuda deniz kıyısındaydı" kaydını incelemek gerekmektedir. Bu deniz Ohotsk Denizi ya da Japon Denizi'dir. Sun Jinji ve diğerlerine göre Amur ve Sungari'nin alt akımlarındaki Wu Guo 五國 ("beş memleket") boyları, Nüzhen değillerdir. Wu Guo boyları Nüzhen olsa, Nüzhen'in doğu sınırı Ohotsk Denizi kıyıları olurdu; eğer değilse Nüzhen'in doğu sınırı bu denize kadar uzanmaz, o hâlde Japon Denizi'dir. Nitekim, Song Hui Yao Ji Gao 宋會要輯稿'nın 196. cildindeki Fanyi san you Jizai 蕃夷三又記載 bölümünde şöyle kaydedilir: "Nüzhen'in dışında Wu Guo 五國 ("beş memleket") vardır: Tiele 鐵勒, Benne 賁訥, Wantu 玩突, Pahu 帕忽, Yaolimo 咬里沒. Bunların hepsi Nüzhen sınırındadır." Wen Xian Tong Kao 文獻通考'da da benzer kayıt bulunmaktadır. Anlaşıyor ki "beş memleket" Nüzhen'in dışındadır, Nüzhen

¹³ Nüzhen Shi, s. 50-51.

¹⁴ Li Xuezhi, "Shi Nüzhen 釋女真", s. 19-21.

¹⁵ Da Jin Guo Zhi, s. 301; Sanchao Beimeng Huibian, C. III, s. 1b-2a; Songmo Jiwen, s. 1a-1b.

¹⁶ Da Jin Guo Zhi, s. 302; Songmo Jiwen, s. 2a-3b.

değildir, üstelik bu “beş memleket” Nüzhen’lar ile Ohotsk Denizi arasında yayılmaktadır. Ohotsk Denizi ile aradaki “beş memleket” boyları göz önünde bulundurulduğunda doğu sınırı Japon Denizi olmalıdır.¹⁷ Güney sınırı için “güneyde Gaoli’ye dayanır” denilmektedir. Buradaki Gaoli, Kore Yarımadası’ndaki Gaoli (Koguryo) gücüdür. Jin Shi 金史’da da Curçen boylarının yayılımı anlatılır. Buna göre Nüzhen, güneybatı sınırında bugünkü Yalu Irmağı’nın kuzeyine, güneydoğuda ise bugünkü Tuman Irmağı’na (Tumen 圖們江) uzanır. Bugün Yalu ve Tuman Irmağı’nın aktığı topraklarda Huimo 濊貊’lardan Gaojuli 高句麗 (Koguryo), Woju 沃沮 (Okjeo), Bohai 渤海 (Balhae) halkları yaşıyordu. Buralarda Nüzhen’lar yoktu. Bununla beraber Tang Devleti’nin Gaojulu’yu yok etmesinden, Gaojulu halkının ve Baektu’daki boyların güneybatıya göçmesinden sonra, Sushen’ların torunları onları takip edip güneybatıya gittiler. Liao Devleti, Bohai’yi yok etmesinden, Bohai halkının batıya göçmesinden sonra Curçen halkı güneye göçtü. Liao Shi’da kaydedildiğine göre Yalu Irmağı’nın aktığı topraklarda Curçen’lerin ilk görünüşü 940 yılıdır. Tuman Irmağı’nda görülüşü ise 994-1030 yıllarıdır. Böylece Curçen’lerin Tuman Irmağı’nın aktığı topraklara geldiği vakitler, Tang devrinin başları olmalıdır, Yalu Irmağı’nın aktığı topraklara gelişi ise biraz daha sonradır, Liao devrinin başları olmalıdır.¹⁸ Batı sınırı için, “batıda Bohai 渤海 (Balhae), Tieli 鐵離 (Töles)’ye dayanırlardı” denilmektedir. San Chao Bei Meng Hui Pian’de, “Shijukuntong 世居混同 Irmağı’nın doğusudur” şeklinde bir kayıt da vardır. Böylece Curçen halkının yaşadığı yer Huntong 混同 (Sungari) Irmağı’nın doğusuydu, sonraları yavaş yavaş batıya göçüp Sungari Irmağı’nın batısına geçtiler, nihayetinde bugünkü Liao 遼 Irmağı’nın aktığı topraklara vardılar. Curçen’lerin kuzeybatı sınırı ise Hulan (Hulan 呼蘭), Lalin (Lalin 拉林) ırmaklarını geçmezdi. Curçen’lerin kuzey sınırı, “kuzeyde Shiwei 室韋 ile komşudurlar” diye anlatılır. Shiwei’lerin asıl yerleri bugünkü Nen (Nen 嫩) Irmağı ile Amur’un orta ve üst akımlarıdır. Doğrudan Curçen’lerin kuzeyidir. Shiwei’ler ve Nüzhen’ların sınırı çok belli olmasa da Sungari Irmağı’nın doğu akımlarının kuzey ve güney kıyılarında hep Curçen’ler yaşamaktaydı.¹⁹

Curçen’lerin yaşadıkları topraklar esasen ormanlıktı. Tarlaları haşhaş ve tahıl ekmeye elverişliydi. En sıcak yaz, Çin’in 10. ayı gibiydi. Arazi tamamen kayalık ve yamaçtı, oldukça yüksekti, neredeyse gökyüzüne yakındı. Burada şiddetli fırtınalar çıkar, fırtına dindiğinde belli belirsiz tavuk veya köpek sesi duyulurdu.²⁰

Siyasi Tarih

Curçen’lerin bir aktör olarak tarih sahnesine çıkmadan önceki tarihleri, esasında Mohe tarihidir.²¹ Dolayısıyla daha erken devirlerde mevcut olsalar da Curçen’lerin, ana kaynaklarımız Da Jin Guo Zhi, Sanchao Beimeng Huibian,

¹⁷ Nüzhen Shi, s. 54-55.

¹⁸ Nüzhen Shi, s. 55.

¹⁹ Nüzhen Shi, s. 56-57.

²⁰ Da Jin Guo Zhi, s. 302; Songmo Jiwen, s. 2a-3b.

²¹ Bunu daha önceki makalemizde incelemiştik. Bkz. Kürşat Yıldırım, “Tunguz Halkı Üzerine Araştırmalar-I: Mohe’lar”, *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, Sayı: 231, İstanbul 2017, s. 9-24.

Songmo Jiwen'e göre siyasi bir varlık olarak ilk kez Qidan'ların kurdukları Liao 遼 İmparatorluğu'ndan (907-1125) sonra göründükleri söylenebilir.

Kayıtlara göre Liao İmparatorluğu'nu kuran Qidan Abaoji 契丹阿保機 (saltanatı 907-926), Çin'in karmaşa içinde olmasından yararlanarak, Çin'in kuzey tarafında güç hâline gelerek bölgedeki 36 boyu birleştirdi, Nüzhen bunlardan biriydi. Abaoji, Nüzhen'ların ileride sorun çıkaracağını düşündüğü için onların büyük beylerini ayartıp onların on binlerce hanesini Liaoyang 遼陽'ın güneyine göç ettirdi. Böylece onların gücünü bölerek bir araya gelmelerini engelledi. Liaoyang'a gidenler kaynaklarda "Hesukuan 合蘇款" olarak geçmektedir. Bunlara Shu Nüzhen 熟女真 ("Olgun Curçen") denmektedir. Xianzhou 咸州'nun (bugünkü Liaoning'deki Kaiyuan şehrinin kuzeydoğusunda) kuzeydoğusundan sınır ayrılır, dağlara vadilere girer, Shuzhu 束洙 Irmağı'na uzanırdı. Shuzhu Irmağı'nın kuzeyinden, Ning Irmağı'nın kuzeydoğusundan arazi 1000 kûsur li yüzölçümündeydi, hane 100 kûsur bindi, halk dağların ve vadilerin arasında yayılırdı, eski sınırın dışında tabiatı (yabanda) yaşarlardı. Küçük beyleri bin, büyük beyleri birkaç bin haneye hükmederlerdi. Bunlara Sheng 生 Nüzhen (Çiğ Curçen) denirdi. Çok uzak taraflardakiler ve Doğu Denizi'nin yakınlarındakiler, Doğu Denizi (Donghai 東海) Nüzhen olarak adlandırılırdı.²² Böylece Liao İmparatorluğu kayıtlarının, Curçen'leri esasen iki sınıfa ayırdığı anlaşılmaktadır. Güney Mançurya'da kendi kontrolü altında olanlara Shu ("Olgun") Curçen, kendi kontrolünden uzak Kuzey Mançurya'dakilere ise Sheng ("Çiğ") Curçen diyorlardı.²³

Curçen'ler 961 yılında (Song 宋 İmparatorluğu'nun jianlong saltanat devresinin 2. yılı), Song sarayına elçi gönderip yöresel ürünlerinden, meşhur sansar kürklerinden haraç olarak sundular. Bundan sonra her yıl geldiler. 984-987 yılında (yongxi saltanat devresi) gelip Qidan'ları şikayet ederek üç bariyerli tunbing 屯兵 (bir tür tımar sistemi) kurulmasının onların Song sarayına geldikleri yolu kestğini söylediler. Bunun halledilmesi için ordu gönderilmesini istirham ettiler. İmparator Taizong ise uygun görmeyip ordu göndermedi. Çok geçmeden Gaoli (Koguryo)'nin ayarttığı Qidan'lar Song sınırına saldırdılar. Gaoli Nüzhen'ları ise ikna edemedi. 1010 yılında (Song İmparatoru Zhenzong'un dazhong xiangfu saltanat devresinin 3. yılı), Qidan'lar Gaoli'ye saldırdı, onun topraklarını çiğnediler. Bunun üzerine Gaoli'ler birleşip Qidan'lara karşı koydular. Bu esnada Curçen'ler 10 bin kişi toplanmışlardı, yay geren seçkin ve güçlü askerleri vardı. Onlar, suyu yönlendirerek buz duvar hâline getirirlerdi. Bu setti aşamayan Qidan'lar büyük bir yenilgiye uğrayarak geri çekildiler. Song İmparatoru Renzong devrine kadar (1023-1063) bir daha Çin ile temas kurmadılar. 960'dan sonra, Suzhou Fanhai 蘇州泛海'dan Dengzhou Maima 登州賣馬'ya eski yol hâlâ kullanılıyordu. Önceki zamanlarda Nüzhen'lar Dengzhou Maima'ya geliyorlardı, sonraları ise at yolu Gaoli (Koguryo) tarafından kapatıldı. Bu yüzden Curçen'ler yıllarca Çin ile temas kuramadı-

²² *Da Jin Guo Zhi*, s. 302-303; *Songmo Jiwen*, s. 8a-8b.

²³ Pei Huang, "New Light On The Origins Of The Manchus", *Harvard Journal of Asiatic Studies*, C. 50/1, 1990, s. 253.

lar. 1082 yılında (yuanfeng saltanat devresinin 5. yılı), Song İmparatoru, Gaoli Hükümdarı Wangwei'ye (1046-1083) Curçen'lerin Çin'e gelmek isteyenlerine engel olmamalarını bildirdi.²⁴

Curçen'ler elbette ki sonradan Jin İmparatorluğu'nu kuracak olan Aguda'nın (Tunguzca Akutta) sayesinde yükseldiler. Kaynaklardaki bilgilere göre 8 chi (1 chi=0,3 m) boyundaki bu olağanüstü bir adam olan Aguda, muhteşem bir kahramandı, sonuna kadar sebat eden bir cengaverdi. Gitgide güçlenerek insanları, kabileleri, boyları kendi idaresi altında topladı. Bunları Çin'e (Liao'ya) karşı isyan ettirdi, Çin içlerindeki inek, at gibi hayvanları yağmalattırdı. Bu arada dengeyi kurup Çin ile iyi geçindi, yakınlaştı. Ordusu gitgide güçlenince bizatihi yağmalara başladı. Çiftçileri çalıştırıp ekinlerini topladı, orduya at sürüleri yığdı, dışarıda altın, inci, iyi atlar topladı. Yine Çin ile ilişkilerini korudu. Böylece 10 küsur yıl geçti. Liao İmparatoru Daozong'un son yılında (1101 ölm.), Aguda saraya geldi. Sarayda kendisini takip eden görevlilerle kavgasından sonra onun çok güçlü bir adam olduğu anlaşıldı. Cezalandırılmak istense de imparator misafire dokunulamayacağını söyleyerek izin vermedi.²⁵

Liao İmparatoru Tianzuo (1101-1121) tahta geçti. Bu esnada kaynaklar Çin içerisinde inci ticaretinden kaynaklanan bazı ekonomik krizlerden bahsetmektedir. İmparator Tianzuo 1102-1106 yıllarında artan bir şekilde kuzeydeki su incisine olan rağbetten rahatsız oldu. Su incisine yönelenlerin hepsi kuzeydeki pazarlara gelip ticaret yapıyorlardı. Liao İmparatoru Tianzuo bunu öğrenince tamamen yasak getirdi. Çin'in çöküşünün, hazinenin boşalma sebebinin pazarlardaki işe yaramayan mallar olduğunu düşünüyordu. Ona göre bu kısıtlanmazsa Çin çökecekti. Nihayetinde Liao'lar her yıl ordular gönderse de Curçen'lere engel olamadılar. Curçen'ler güçlenip korku saldılar, bölgedeki boy ve kabilelerin hepsi isyan edip Aguda'ya bağlandılar.²⁶

1112 yılında (Liao İmparatorluğu'nun tianqing saltanat devresinin 2. yılı), İmparator Tianzuo, Huntong 混同 (Sungari) Irmağı'nda balık tutarken, eski adetlere göre memleketlerin hükümdarlarının beylerinin tamamı ona gelip yöresel ürünlerinden hediyeler sundu. Ziyafet düzenlendi, herkes bağlılığını sundu, beyler-hükümdarlar şarkı söyleyip dans ettiler. Kendisine sıra gelince Aguda, bunu yapmadı. Bu hadiseden sonra Curçen'lerin Qidan'lara karşı duruşu netleşti. Liao İmparatorluğu onlara karşı önlemler almaya başladı.

1114 yılında (tianqing saltanat devresinin 4. yılı), Curçen'ler toplanıp Liao İmparatorluğu'na savaş açtılar. Kabile-boylar, altın zırhlı 2000 küsur atlı bir araya getirdiler. Huntong (Sungari) Irmağı'nın Ningjiang 寧江 bölgesine saldırdılar, bölgeyi darmadağın ettiler, herkesi öldürdüler. Bohai 渤海 (Balhae)'yin halkını büyük bir mağlubiyete uğrattılar. 3000 zırhlı at ele geçirdiler. Yine Liao ordularını Chuhedian 出河店'de (Amur'un güneybatı ucu) ağır yenilgiye uğrattılar. Sonra Lailiu 涑流 Irmağı, Huanglongfu 黃龍府, Xianzhou 咸州 gibi yerlere hücum edip büyük galibiyetler kazandılar. Öldürdüklerinin haddi he-

²⁴ *Da Jin Guo Zhi*, s. 306.

²⁵ *Da Jin Guo Zhi*, s. 306-307; *Sanchao Beimeng Huibian*, C. III, s. 8a-8b.

²⁶ *Da Jin Guo Zhi*, s. 307; *Sanchao Beimeng Huibian*, C. III, s. 9a-9b.

sabı yoktu. Bebeklerin, çocukların kafasını kesip mızrakların ucuna taktılar, dans ederek eğlendiler. Çiğnemedikleri toprak kalmadı. Yollara hâkim oldular. Sonunda gitgide güçlenip 100 bin küsur güçlü atlı savaşçıdan oluşan bir ordu kurdular. Tianzuo onlara karşı koyulmasını, Curçen'lerin ordusunun tamamının kesilmesini emretti. Aguda boyları-kabile beylerini topladı, bıçakla yüzünü kesti, göğe bakıp ağladı, karşılıklı ölümüne karşı koyma kararı aldılar. Tianzuo, kendisine bağlı olan 100 bin küsur kişilik atlı ve arabalı bir orduyla 500 li ilerledi. Davul ve boynuzun sesi duyuldu, sancaklar görüldü ve Curçen ordusuyla karşı karşıya gelindi. Tianzuo büyük bir mağlubiyete uğradı, ordusu darmadağın oldu. Bundan sonra Curçen'ler çok sayıda bölgeyi yağmaladı. Bohai'nın, Liaoyang'ın idare ettiği 54 bölge mahvedildi, sayısız insan öldürüldü. Sonra Liaodong 遼東, Changchun 長春'u geçtiler, tüm bölgeyi yuttular.²⁷ Bundan sonra Aguda, 1115 yılında Jin İmparatorluğu'nu kurdu ve Taizu adıyla imparator oldular. Çin tarzı olan bu devletten sonra Curçen'ler farklı bir kültür devresine girdiler, tıpkı 386'da Kuzey Çin'de Wei İmparatorluğu'nu kuran ve çok geçmeden Çinleşen Tabgaçlar gibi.

Devlet, Hukuk, Vergi Nizamı

Curçen'lerde devlet, hukuk, vergi nizamı üzerine kayıtları²⁸ bir araya topladığımızda şu maddeleri sıralamak mümkündür:

i) Curçen'lerde devlet ve ordu nizamına dair bazı kayıtlara göre onların memuriyet unvanları şunlardı: Dagan 大官, Beijilie 孛極烈 (begile), Guan 官. Bunların konumu şöyleydi: Temu 忒母, 10.000 hane; Mengbao 萌報 1.000 hane; Maoke 毛可, 100 kişinin başıdır. Beijilie 孛極烈'lere Guan 官 denirdi. Beş hanelik Beijilie'den 10.000 hanelik Beijilie'ye kadar hepsi kendi askerine komuta ederdi. Bunlar barış zamanı avlanırlar, acil durumlarda savaşa yetişirlerdi.²⁹

ii) Curçen'lerin hukuku, resmi işleri yazılı değildi, ağacı hakkederek sözleşirlerdi. Vergi toplamada, insanları idarede oka hakkederdilerdi.

iii) Adam öldüren, hırsızlık yapanların kafası parçalanır, onun ailesi ise köle yapılırdı. Suçlunun akrabaları ise sığır, at ve diğer mal varlıklarıyla kefarete öderlerdi.

iv) Borçlu olup ödemeyenlerin, işaret olsun diye kulağı, burnu kesilirdi. Onların hapisaneleri onlarca ayak (10 ayak=3 metre) yüksekliğindeydi, mahkumlar buraya konulurdu.

v) Hukuklarında insanın öldürülmesi nadirdi, insanların parasını alanlar, büyük suç işlemiş olurlar ve öldürülürlerdi. Ağır ya da hafif diğer suçların tamamı söğüt dalı ile cezalandırılırdı. Sırta vurulan kamçı, kalçaya vurulan sopa gibi değil, ata vurulan türdendi. Suçu çok ağır olanlara kum torbası vurulurdu.

vi) Ganimet 10'a bölünür, 6/10'u ganimet sahibine, 4/10'u ise geliri olmayan memura verilirdi. Suç işleyenler, söğüt dalıyla cezalandırılır veya malıyla kefareti öderdi.

²⁷ *Da Jin Guo Zhi*, s. 307-308; *Songmo Jiwen*, s. 10a-11b.

²⁸ *Da Jin Guo Zhi*, s. 304-305; *Songmo Jiwen*, s. 5b-6a.

²⁹ *Da Jin Guo Zhi*, s. 304.

vii) Onlarda vergiler daimi-düzenli değildi. Görevliler karşılaştıklarında vergiyi az ya da çok toplarlardı.

Ordu Nizamı

Curçen'lerin ordu sistemine gelince; savaş meydanında önde mızraklı askerler yürürdü. Asker ve atların hepsi zırhlıydı. Kılıç sallayanlar ikinci saf-taydı, yay geren okçular arkadaydı. Kurulup atılmazlar, 50 adım olmadan ok fırlatmazlardı, yay güçleri 7 dou 斗'yu geçmezdi. Oklar 6-7 cun 寸 (1 cun=1/3 desimetre) uzunluğundaydı, şekli keski gibiydi, insanlar bunun önüne genelde çıkamazlardı. Savaşta safın kaidesi vardı; 5, 10, 100 askerin komutanı olurdu, 5 askeri komutanı Jituo 擊柝, 10 askerin komutanı Zhiqi 執旗, 100 askerin komutanı Xiegu 挾鼓, 1000 askerin komutanı Qizhi 旗幟 adını taşırdı. Savaşta beş başı ölürse dört askerin hepsinin; onbaşı ölürse her bir beşbaşının; yüzbaşı ölürse her bir onbaşının kellesi alınırdu. Savaşta kaybedip birinin cesediyle sağ geri gelenler, cesedi teslim ettiği ailenin mal varlığının yarısını alırdı. Tüm ordu sancak taşırdı. Başkomutandan sade ere kadar herkes kendisinden sorumluydu. İsyân çıktığı zamanlarda, tüm atlı birlikler toplanırdı, Qizhi 旗幟'nın dışında her bir komutanın belgesi vardı. Küçük-büyük işaretler ata bağlanır ve böylece unvan gibi bilgiler belli olurdu. Her 50 kişi bir takım olurdu, önde 20 kişi altın rengi kıyafetli, ağır zırhlıydı, bunlar mızrak tutarlardı. Arkadaki 30 kişi hafif zırhlıydı, ok-yay kullanırlardı. Düşmanla her karşılaştıklarında mutlaka bir-iki kişi ata atlayıp çıkardı, önden cephenin zayıf ve güçlü taraflarını gözlerler ya da onların sağ-sol, ön-arka noktalarına yönelirler ve atlılar onlara hücum ederdi. Yüz adım içinde yaylar aynı anda gerilir, oklar fırlatılırdı. Ortadakiler genelde kalabalıktı. Yenerlerse bütün takımlarla karşıdakini kovalarlar; yenilirlerse tekrar toplanırlar ve dağılmazlardı.³⁰

Aileler ve Boylar

Curçen'lerdeki aileler-sülaleler hakkında bazı bilgilere sahibiz. Halkın başında, aslı Xinluo 新羅 (Silla) olan Curçen hükümdar ailesi Wanyan 完顏 vardı. "Wanyan 完顏", Çin dilindeki "hükümdar" karşılığıydı. Hükümdar ailesinden sonra Chizhan 赤蓋, Nalan 那懶 gibi en soylu aileler gelirdi. Onlardan sonra Paimo 排摩, Duchi 独斥, Aodun 奥敦, Geshilie 紇石列, Tudan 秃丹, Poyouman 婆由滿, Niangwan 釀剌, Wendixian 溫迪掀, Zhaosuo 棹索, Aowu 拗兀, Yuyu 遇雨, Longhuang 隆晃, Wudüding 兀獨頂, Adie 阿迭, Wuling 烏陵, Pucha 蒲察, Wuyan 烏延, Tudan 徒單, Pusan 僕散, Wendun 溫敦 gibi 30 aile gelmekteydi. Bunlar, Tang devrinin başlarından sonuna kadar (VII. - X. yüzyıl) varlardı.³¹

Curçen boyları hakkında da bilgilere sahibiz. Mesela Song 宋 kayıtları onları, Shu 熟 ("olgun") Nüzhen, Huiba 回跋, Sheng 生 ("çiğ") Nüzhen, Donghai 東海 Nüzhen, Huangtou 黃頭 ("sarı baş") Nüzhen diye şubelere ayırmaktadır. Liao (Qidan) kayıtlarında Nüzhen'ler, Nan ("güney") Nüzhen, Bei ("kuzey") Nüzhen, Hesuguan 曷苏館 Nüzhen, Huanglongfu 黃龍府 Nüzhen, Shunhuaguo 順化國 Nüzhen, Yalujiang 鴨綠江 Nüzhen, Changbaishan 長白山 Nüzhen, Sheng 生

³⁰ *Da Jin Guo Zhi*, s. 305; *Sanchao Beimeng Huibian*, C. III, s. 6a-7a.

³¹ *Da Jin Guo Zhi*, s. 304, 306; *Songmo Jiwen*, s. 2a.

Nüzhen, Binghai 濱海 Nüzhen gibi gruplara bölünür. Bunlar arasında Kuzey Nüzhen'ları 4, Hesuguan 曷苏館 Nüzhen'ları 7 gruba ayrılmaktadır.³²

İnsan Tipi

Tarih araştırmalarında, incelenen bir halkın dış görünüşü ve karakteri çok merak edilir. Bu bakımdan Da Jin Guo Zhi'daki Curçen insanının tipine dair bazı tasvirleri³³ aktarmanın faydalı olacağını düşünüyoruz.

Curçen'lerin bazıları sarı saçlı, yeşil gözlüydü; bu yüzden onlara Huangtou ("Sarı Baş") Curçen denirdi. Kadınlar saçlarını örer, arkada topuz yaparlardı. Erkekler ise saçlarını yine örer ama arkaya sarkıtırlardı. Kulaklarına altın, gümüş takarlardı. Başın arkasında saç bırakırlar, renkli ipekle bağlarlardı. Varlıklılar inci, yeşim taşıyla süs yaparlar; kara kürklü ince kumaşlar ile sansar, sincap, tilki kürkleri giyerlerdi. Yoksullar ise inek, at, domuz, koyun, fare, köpek, kedi, balık derisi giyerlerdi. Kumaş da kullanırlardı. Giyside ak rengi severlerdi. Giysileri kısaydı ve giysilerinin önü sağdan sola iliklenirdi.

Curçen'ler karakter olarak atak ve cesurdular. Onlar hayat ile ölümü ayıramazlardı. Bunlar soğuğa ve açlığa dayanabilirdi. Zorluklardan etkilenmezlerdi. Canlı şeyleri yerlerdi. Cesur yürekliydiler, ölmekten çekinmezlerdi. Açgözlü, fena, vahşi idiler. Sertliğe, kötülüğe, yaşlılığa kıymet verirlerdi. Tepeden turnağa kibirli, duvar gibi dururlardı. Curçen'ler her savaşta korkusuzca öne doğru atılırlardı. Türleri bir olsa da, yaşadıkları yerler birbirinden uzakta olduğundan ve bir araya gelemediklerinden birbirleriyle çatışmakta, birbirlerini öldürmekteydiler. Yine kaynaklarda onların hayat tarzlarının basit olduğuna dair ifadeler geçmektedir.

Kaynaklar onlar hakkında aç gözlü, fena, vahşi gibi sıfatlar kullanmaktadır, ancak Çinlilerin kendileri dışındaki insanları, bilhassa Türkleri, Moğolları, Tunguzları ve onlara benzeyenleri hep böyle adlandırdıklarını göz önünde bulundurmak gerekir.

Kültür

Curçen'lerin kültürüne dair ana kaynaklardaki bilgileri³⁴ şu başlıklar altında sıralayabiliriz:

- **Avlanma:** Curçen'ler ata binmede ustaydılar. Irmakları geçerken sal gibi vasıtalar kullanmazlardı, sudan atla yüzerek geçerlerdi. Okla avlanmada mükemmeldiler, her erkek çocuğu hayvanların izini sürmede ustalaşır, onu bulur ve yok ederdi. Huş ağacının kabuğuyla boru yapar, üfleyerek geyik sesi çıkarırlar, geyikleri çağırırlar, oklayıp etini yerler, sadece deri ve kemiğini bırakırlardı.

- **İçki:** İçkiye düşkünlü, sarhoş olunca öldürmekten hoşlanırlardı. Sarhoş olduklarında onları bağlarlar, aylana kadar da beklerlerdi. Böylece kimse ölmezdi.

- **Sığır kültürü:** Sığır ile mal taşırlar veya ona eyer koşup binerlerdi. Yağmura rastladıklarında sığır derisini gerekli korunurlardı.

³² Sun Jinji-Sun Hong, *Nüzhen Minzu Shi*, Guangxi Shifan Daxue Yay., Guilin 2010, s. 102.

³³ *Da Jin Guo Zhi*, s. 302-303.

³⁴ *Da Jin Guo Zhi*, s. 302-305, 308; *Sanchao Beimeng Huibian*, C. III, s. 3b, 4b, 4a; *Songmo Jiwen*, s. 14b, 15b, 17b-18a.

- **Ritüel:** Onlarda Çinlilerdeki gibi ritüel hukuku yoktu, efendiler ve yönetilenler beraber aynı ırmakta yıkanırlandı. İnsanlar yemek hazırlarlar, efendilerini çağırıp beraber yerlerdi.

- **Leviratus:** Babaları öldüğünde anneleriyle, ağabeyleri öldüğünde yengeleriyle, amcaları öldüğünde yeğenleriyle evlenirlerdi. Bu yüzden erkeklerin çok sayıda karısı vardı.

- **Misafirperverlik:** Misafirlerini yedirir içirirler, dostlarına ve akrabalarına her şeyi sunarlandı. Misafir eve yaklaşınca davet beklemez, oturup yemek yedi. Ev sahibi ayakta hizmet eder, yemek bittiğinde misafir tarafı ev sahibine oturmasını rica ederdi. İçki su gibi akar, içenler kör kütük sarhoş olduktan sonra çıkıp giderlerdi.

- **Selamlama:** Onlar ellerini birleştirirler, bedenlerini geri çekerek selam verirlerdi. Çömelirler, sağ ayakla yere basıp sol dizlerini yere vururlardı. Ellerini birleştirip dirseklerini kaldırırlardı. Üç kere selam verip dururlardı.

- **Bayramlar:** Onların bayramları şöyleydi: Yılın ilk günü güneşi selamlarlar, beraber kutlama yaparlandı. Zhongwu 重午 (“ejderha teknesi bayramı, yazın gündönümünde, 18 Haziran) geldiğinde sheliu 射柳 oyunu³⁵ oynarlar, göğe kurban keserlerdi.

- **Takvim:** Buranın insanı tarih kaydı tutmayı bilmezdi. Onlara sorulduğunda “ben otların yeşermesinden tekrar yeşermesine kadar bir yıl gördüm” derlerdi.

- **Ticaret:** Curçen’lerde ticaret, sadece mal değişimiyle yapılır, para kullanılmazdı. Onlarda zanaatkar bulunmazdı; dolayısıyla ipek üreten de bulunmazdı.

- **Mesken:** Curçen’ler geleneksel olarak dağların ve vadilerin arasında yaşarlardı. Ağaçları birleştirip çit yaparlardı. Evleri birkaç (1 chi=0.33 metre) yüksekliğindeydi. Kiremit kullanmazlar, evin üstünü ağaç kalaslarla veya huş ağacı kabuklarıyla veya otlarla örterlerdi. Duvarlar ağaçtan yapılırdı. Evlerin kapısı doğuya açılırdı. Evin içinde topraktan yatak yaparlar, altında ateş yakarlar, üstünde otururlar, yemek yerler, yatarlandı. Bir kısım Curçen’in ise evleri arabalı çadırlardı, sürekli hareket halindeydiler.

- **Müzik:** Onların müzik aletleri sadece davul ve flütü. Şarkıları “turaç kuşunun (francolin) şarkısı”dır.

- **Tıp:** Hastalıkları tedavi etmek için tıp bilmezler, onun yerine büyüye başvururlardı. Bir hasta olduğunda, büyücü hastalığı kovmak için domuz ve köpek öldürerek büyü yapar ya da hastayı arabayla dağların derinliklerine, büyük vadilere taşır ve orada bırakırdı.

- **Evlilik:** Onların evliliğinde varlıklı olanlar başlık parası olarak inek ve at verirlerdi. Yoksullarda ise kızlar yolda şarkı söylerler, dinleyenlerden bekar olup şarkı söyleyeni almak isteyen olursa kız evine gidilir, ana babaya bu durum söylenirdi. Evin erkekleri varlığının evine gider, gece-gündüz içki içerler, böylece evlilik süreci başlardı.

- **Ölüm:** Birisi öldüğünde, kılıçla alınlarını çizerler, kan ve gözyaşı akıtırlardı. Ölüyü gömerler ama tabuta koymazlardı. Soyluların köleleri ve hayvanları ile araba, at, eyer hepsi birlikte gömülürdü. Kurban kesilirdi. Ölünün arkasından yenilir, içilirdi.

³⁵ Eski bir askeri oyundur. Sögüt dalları daire şeklinde yere saplanır ve bunlara ok atılır.

- **Yeme-İçme:** Darıdan içki, soyadan peynir yaparlardı. Pirinçten yemek hazırlarlardı, taze domuz kanı dökerler, soğan ve pırasa (veya sarımsak) katarak karıştırıp yerlerdi. Yemek kabı olarak çömlek, kase kullanmazlardı, ağaçtan tabakları vardı. İlkbahar ile yaz arasında ağaç kap içine lapa koyarlar, ardından az ya da çok yiyecekle doldururlar, uzun küçük bir ağaç kaşıkla karıştırıp yemek yaparlardı. Bu yemekte çok malzeme yoktu, taze balık, taze geyik eti, kavurma et kullanırlardı. Kışları soğuk içerler, küçük bir ağaç kapta koyu bir çorba yapıp yerlerdi. Yemeğin içindekiler, lapanın içindekiler gibiydi. İçtikleri içkinin haddi hesabı yoktu. Sadece tahta bir kaşık kullanırlardı. Büyükten küçüğe herkes sırayla içerdi. Kızartarak pişirirler, kalan etle sebze yemek yaparlardı.

- **Din:** Ana kaynak kayıtları Curçen'lerin Buda'ya içtenlikle inandıklarını söylemektedir ancak bu kayıt, biraz geç bir devre ait olmalıdır. Nitekim onların "Şamanizm" dediğimiz pratiklere çok bağlı oldukları anlaşılmaktadır. Üstelik bir kısmı bozkırlı hayat yaşayan, avlanarak karnını doyuran, çoğu orman sahasında yaşayan Curçen'lerin bozkır ve ormana ait dinleri, bu cümleden eğer din olarak değerlendirilirse büyük ölçüde Şamanizmi benimsemiş olmaları gerekir. Hatta Da Jin Guo Zhi (mesela s. 308) gibi kaynaklarda "şaman" karşılığı olmak üzere shanman 珊蠻 yani şaman gibi kültür kelimeleri geçmektedir.

- **Üretim:** Toprağı sabanla sürerlerdi. İpek böceği yetiştirmeyi bilmezlerdi. Burada meşhur atlar yetiştirirlerdi. Altın, büyük inci, ginseng, bal mumu, muslin (düz dokuma kumaş), çam fıstığı, beyaz kurtboğan çıkardı. Kuşlardan av kartalı beslerler. Hayvanlardan çokça inek, koyun, bir tür geyik, yaban domuzu, çinçilla (yeşil fare), sansar bulunurdu. Bitki ve ağaçlardan beyaz şakayık, karpuz yetişirdi. Denizde büyük balıklar, yengeç mevcuttu. Kışları çok soğuk olur, esasen deri giyerler, bir fare de yakalasalar, derisini yüzüp saklarlardı. Sık yün-tüy ile elbise yaparlardı.³⁶ Onların topraklarından su incisi çıkardı. Bunun büyükleri bilye gibiydi, küçükleri ise Çin parasol ağacının meyvesini andırırdı. Bunlar Liaodong 遼東 Denizi'ne bağlanan ırmaklardan çıkardı. İnsanlar her 8. ayda, ayı gözlerler, ay ile etraf gündüz gibi ışığında artık hazır olduğunu anlarlardı, 10. ayda ise hep birlikte inci, istiridye toplarlardı. Kuzey tarafı çok soğuktu, 9. - 10. ayda her yer buz tutuyordu. İnsanlar buzu delerek suya ulaşır ve inci toplarlardı. Yine orada istiridye yiyen uçan kazlar yaşıyordu, inciler onların kursaklarından da alınabilirdi. Oradaki şahinler, bu uçan kazları öldürebilirdi. İnsanlar şahinlerle bu kazları avlıyor, sonra onun kursağını açıp inciye alıyordu.³⁷

Sonuç

Türk ve akraba-komşu milletlerin tarihini araştırırken "alternatif tarih" kayıtları çoğu kez ihmal edilmekte, yıllıklar üzerine yoğunlaşmaktadır. Halbuki "alternatif tarihler", "yerel tarihler", "karşık tarihler", "hususî tarihler", bilhassa kültür üzerine zengin malzeme sunmaktadır. Bu araştırmanın en önemli sonuçlarından birisi Curçen gibi toplulukların tarihini ve kültürünü öğrenebilmek için daha çok bu tür kaynaklara muhtaç olduğumuzdur.

³⁶ Da Jin Guo Zhi, s. 302; Songmo Jiwen, s. 2a-3b.

³⁷ Da Jin Guo Zhi, s. 307; Sanchao Beimeng Huibian, s. 9a-9b.

Curçen adı çok büyük bir ihtimalle, en azından VII. yüzyıldan beri mevcuttu. Bu adın daha önceki Tunguz halkları olan Sushen'dan veya Mohe'dan geldiğini söylemek tarih, coğrafya ve dilbilim açısından biraz zordur. Tarihi kayıtlardan anlaşılabilceği gibi Curçen'ler, Mohe'ların hâkim olduğu boylardan biriydi. Mohe'ların çöküşünden sonra Mançurya'ya hâkim olan Curçen gücü sayesinde, bölgedeki herkes Curçen ortak adı altında toplanmıştır. Bu hadise kesinlikle Türk tarihi için de geçerlidir. Mesela Hun Chanyu'sü Motun, Çin İmparatoriçesi'ne yazdığı mektupta ele geçirdiği yerleri tek tek sıraladıktan sonra "hepsi Hun oldu" demektedir. Bu bakımdan Türk ve Tunguz tarihinin bir paralellik arz ettiğini söylemek mümkündür. Tunguzlar, güneye inmeden önce asıl coğrafyaları olan Mançurya'da Türklerin kurduğu tarzda devletler kuruyorlar ve siyasi kimlikler üretiyorlardı.

Curçen'lerin siyasi sınırları, geleneksel Tunguz sınırlarıdır ve Tunguzların torunları olan Mançular için bugün de yaklaşık olarak aynı sınırlar söz konusudur.

Tunguzlar ile Koreliler arasında, Mançurya'dan Kore Yarımadası'na kadar yakın bir kültürel ve etnik ilişki olduğunu söylemek pek ala mümkündür. Curçen'lerin Kore neslinden olduğuna veya Curçen'lerin hükümdar ailesinin Kore Yarımadası'ndaki Silla'dan geldiğine dair kayıtlar, anakronizm olarak değerlendirilmemelidir. Bölgede erken devirlerden beri bir kültür birlikteliğinin olduğu çeşitli vesilelerle zikredilmektedir. Mesela Çin'in kuzeyinde ve kuzeydoğusunda milattan önceki 1000 yılı etrafına kadar götürülebilen iki eski kültürden bahsedilir: At yetiştiren Hun ve domuz yetiştiren Sushen kültürü.³⁸ Dolayısıyla Tunguzların ve Korelilerin çok eski devirlere giden Sushen Kültürü dairesinde oldukları söylenebilir. Gerçekten de Mançurya taraflarında gösterilen Tunguzların atalarından Huimo'lar, Mançurya ve Kore Yarımadasına doğru yayılan Yemaek veya Jemæk halkıydı.

Curçen'lerin sınırlarından bahsedilirken, batıda Tieli 鐵離 (Töles)'ye dayandıkları bildirilmektedir. Tölesler kaynaklarda genelde Tiele 鐵勒 adıyla kaydedilmektedir. En doğudaki Töles boylarının Bohai (Balhae)'yin kuzey ve kuzeydoğusunda, bugünkü İç Moğolistan'ın doğu taraflarında yayıldıkları bilinmektedir. Bu bilgi daha çok VI. - VII. yüzyıl kayıtlarında geçmektedir. Dolayısıyla bu kayıttan Tunguz'larda Curçen'lerden önceki siyasi gücü temsil eden Mohe'ların batı sınırına atıf vardır. Gök-Türklerin Mançurya'ya seferleri bilinmektedir. Gök-Türk gücünün yıkılmasından sonra, Mançurya ile Moğolistan arasındaki tabii sınırların tekrar kurulduğunu söylemek mümkündür. Böylece Curçen'lerin batı sınırında bahsedilen Tieli 鐵離'nin yıllıklarda Tiele 鐵勒 olarak kaydedilen Tölesler oldukları anlaşılmaktadır.

Curçen'lerin Çin tarzı bir imparatorluk kurma yolunda Çin'deki Liao İmparatorluğu'nu kuran Qidan'lardan çok şey öğrendiklerini söylemek mümkündür. Türk tarihinde de benzer süreçler vardır. Yukarıdaki siyasi tarihten bu süreç, çok açık bir şekilde seçilmektedir. Curçen'lerin başındaki Aguda veya Akutta'nın yükselmesine dair bilgiler, bozkırda yükselen, boyları bir bir kendisine bağlayan Türk liderlerin öyküsüyle aynen örtüşmektedir.

³⁸ Wolfram Eberhard, *Çin'in Şimal Komşuları*, Ankara 1942, s. 144-145.

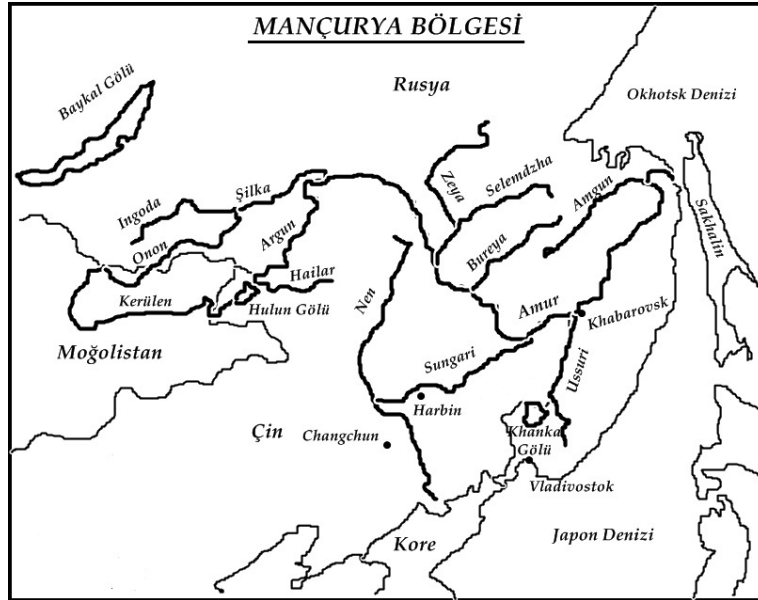
Curçen'ler ve bu cümleden Tunguzlar ile Türkler arasında devlet ve ordu yapısı ile kültür bakımından büyük benzerlikler vardır. Elimizde ortak bir kültürden söz edilebilecek kadar çok malzeme bulunmaktadır: i) Curçen'lerdeki memuriyet unvanlarında 10.000, 1.000, 100 hanelik birimler Türklerin onlu sistemine benzemektedir; ii) Yazılarının olmadığı, ağaca hakkederek sözleştiklerine dair kayıt, Türklere dair kayıtlarla birebir aynıdır; iii) Adam öldüren ve hırsızlık yapanlarla ilgili ağır hükümler, Türklerinkine çok benzemektedir; iv) Ganimet usulü, Türklerinkine benzemektedir, yani ganimetin hepsi hükümdara, beye, krala vb. ait değildir; v) Savaş düzenleri, cephede sıralanmaları, okçu birlikleri Türk ordusundakileri çok andırmaktadır; vi) Ordudaki onlu sistem iki millette de benzerdir; vii) *Songmo Jiwen*'nin bazı yerlerinde (s. 4b, 7a), Curçen'lerde sağ ve sol kanatlardan bahsedilmektedir. Devlette bu tür bir teşkilat Türklerde ve Tunguzlarda ortaktır; viii) Saçların örülmesi, türlü deri ve kürklerin giyilmesi Türklerde de vardır; ix) Atı çok beslemeleri, iyi at kullanmaları ortak bir özelliktir; x) Tunguzlar da Türkler gibi her türlü zorluğa dayanıklıydılar, savaşta korkusuzca öne atılan cengaverlerdi, barış zamanı ise iyi birer avcıydılar; xi) Türklerde, Moğollarda olduğu gibi Tunguzlarda da içkiye düşkünlük söz konusudur; xii) Curçen'lerin sığırı arabaya koşmaları, bilhassa Türklerdeki Kanglı boylarını hatırlatmaktadır; xiii) Toplumda sınıf olmayışı, yöneten-yönetilen arasına çizgi çekilmeyişini ifade eden kayıtlar çok manidardır. Bozkırlı Türklerle ilgili bilgiler de hemen hemen aynıdır. Hatta aynı ırmakta yıkanmayla ilgili kayıt, Bulgarlara dair İbn Fazlan'ın verdiği bilgilere çok benzemektedir. Yine Hunlara, Gök-Türklere dair kayıtlarda insanların hep beraber oturması, Çinlileri çok şaşırtıyordu. Tunguzlar için de aynı durum söz konusudur; xiv) Leviratus sistemi, Tunguzlarda olduğu gibi Türklerde de aynen mevcuttur; xv) Misafirperverlik, selamlama gibi adetler de ortaktır; xvi) Ölüm gömme adetleri, Türklerinkine çok benzemektedir. Bilhassa ölenin arkasından yüzü yırtma, kanlı gözyaşı dökme, tarih kayıtları dışında Türk destanlarında da geçen adetlerdendir. Ölünün arkasından kurban kesme, yeme-içme (eski Türkçesi "yoğ") de benzer bir ritüeldir; xvii) Curçen'ler de Türkler gibi giysilerinin önünü sağdan sola kapatırlar. Bu usul Çin'in kuzeyindeki halkların kültür birliğini ifade eden çok önemli işarettir; xviii) Tunguzların da Türkler gibi avlanmada bürküt, şahin gibi kuşlar kullandıkları anlaşılmaktadır. Bu gibi daha da artırılabilir kültür unsurlarından yola çıkarak, Tunguzlar ile Türkler arasında ortak bir kültür olduğu gayet tabii söylenebilir. Tunguzlar, domuzcu Sushen Kültürü'nün taşıyıcılarıdır, ancak bunu daha çok yaşadıkları coğrafyaya bağlamak gerekir; nitekim Mançurya coğrafyası, tarihte ormanlık ve bataklık bir sahaydı, hayata kuru bozkırlar hâkim değildi, böylece insanlar karınlarını doyurmak için bozkır hayvanı koyun yerine, sulak ve çamurlu toprakları seven domuz, sığır (belki manda?) beslemişlerdir. Yine Tunguzların geleneksel domuzcu kültürden uzaklaşıp Türk kültür daireesine de girdikleri yukarıdaki bazı delillerden anlaşılabilir kanaatindeyiz.

Tunguzlar üzerine hazırladığımız bu ikinci makale ile, Ural-Altay topluluğu olan Tunguzların tarihine, coğrafyasına ve kültürüne dair tespitlerde

bulunmaya çalıştık. Böylece Ural-Altay toplulukları arasındaki ortak tarihe ve kültüre vurgu yaparak, bu alandaki çalışmalara bir katkı sağlamak istedik.

Kaynaklar

- EBERHARD, Wolfram: *Çin'in Şimal Komşuları*, Ankara 1942.
- Ershihwu Bie Shi* 二十五別史. *Da Jin Guo Zhi* 大金國志, Haz., Li Xining, Qilu Shu She 齊魯書社 Yay., Jinan 2000.
- JİN YUFU: *Dongbei Tongshi* 东北通史, Wushi Niandai Yay., Chongqin 1981.
- Jin Shi* 金史, Zhonghua Shuju Yay., Beijing 1997.
- Lİ XUEZHİ: "Shi Nüzhen 釋女真", *Daliu Zazhi* 大陸雜誌, 16/4, 1958.
- Liao Shi* 遼史, Zhonghua Shuju Yay., Beijing 1997.
- PEİ HUANG: "New Light On The Origins Of The Manchus", *Harvard Journal of Asiatic Studies*, C. 50/1, 1990.
- Shiratori Kurakichi Zenshū* 白鳥庫吉全集, C. IV, Tokyo 1970.
- Si Ku Quan Shu* 四庫全書. *Sanchao Beimeng Huibian* 三朝北盟會編, Beijing 1772-1778, (Zhejiang Üniversitesi Kütüphanesi nüshası).
- Song Shi* 宋史, Zhonghua Shuju Yay., Beijing 1997.
- Song Hui Yao Ji Gao* 宋會要輯稿, Shanghai Guji Yay., Shanghai 2014.
- Songmo Jiwen* 松漠紀聞, yer yok, tarih yok (Waseda Üniversitesi Kütüphanesi nüshası).
- Sun Jinji-Zhang Xuanru-Jiang Xiucong-Yu Zhigeng-Zhuang Ya, *Nüzhen Shi* 女真史, Jilin Wenshi Yay., Jilin 1987.
- Sun Jinji-Sun Hong, *Nüzhen Minzu Shi* 女真民族史, Guangxi Shifan Daxue Yay., Guilin 2010.
- YILDIRIM, Kürşat: "Tunguz Halkı Üzerine Araştırmalar-I: Mohe'lar", *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, Sayı: 231, İstanbul 2017.

OSMANLI ARŞİV BELGELERİNE GÖRE İTALYAN İŞGALİNDE RODOS'UN TARİHİ ESERLERİ

Dr. Halil ÖZEÇOĞLU*

Öz

Bu çalışma, Osmanlı Arşivi'nde tespit ettiğimiz bir dosyada bulunan ve şimdiye kadar yayımlandığını görmediğimiz belgelerin ışığında, 1912 yılında, Uşi Antlaşması ile geçici olarak İtalyan yönetimine bırakılan Rodos Adası'nda İtalyan yönetiminin, adanın tarihi eserlerini Roma ve İtalyaya götürme çabalarını ve bu eserleri İtalyan mülkü yapma faaliyetlerini ortaya koymaktadır.

Tarihi eserlerin İtalyanlar tarafından alınışı Atina Ajansı'nda da yer bulmakta, İkdam Gazetesi ise konuyla ilgili yaptığı haberi bu ajansa dayandırmaktadır. Bununla beraber, Danimarka Üniversitesi'nden Arkeolog Dr. Mösyö Kenih de İtalyanların, adadaki tarihi eser çalışmalarından şikayet etmekte, adada oluşturduğu müzenin içindeki çoğu tarihi eserin, İtalyanlar tarafından götürüldüğünü ve İtalyanların müzede sebep oldukları karmaşanın, aylar sürececek bir çalışma ile düzeltilebileceğini belirtmektedir. İtalyanlar, adada yaptıkları kazıları tahta perdelerle gizlemektedirler. Osmanlı Devleti, İtalyanların adadaki faaliyetlerinden haberdardır ve bürokratlar arasında gerekli yazışmalar yapılmaktadır. Osmanlı Devleti Lozan (Uşi) Antlaşması'na göre hareket etmektedir. Ancak İtalyanların, adada Şövalyeler Hastahanesi Kral Müzesi açmaları da engellenememiştir.

I. Dünya Savaşı'nda ise İtalya ve Osmanlı Devleti farklı saflarda idiler. Dolayısıyla, Rodos ve tarihi eserleri için artık çok geçti.

Anahtar kelimeler: Osmanlı, Rodos, İtalya, Müze, Arkeoloji.

Historical Monuments Of Rhodes Island Under The Italian Occupation Based On Ottoman Archival Documents

Abstract

This study reveals the efforts of taking historic monuments of the island to Rome and Italy and passing them through the Italian administration of Italian government on the island of Rhodes temporarily left to the Italian government after the Ushi Treaty in 1912 in the light of the documents which we have

* Buca Mehmet Akif Ersoy Sosyal Bilimler Lisesi Tarih Öğretmeni.

found in a file of the Ottoman Archives and which we have found that haven't been published so far.

The reception of historical artifacts by the Italians is also taking place in the Athens Agency, while the İkdam Newspaper is based on this agency. The archaeologist from the University of Denmark, Dr. Monsieur Kenih also complains about the work of the Italians on the island. He points out that most of the historical works in the museum on the island are taken by the Italians and that the complexity of the Italians caused by the museum can be rectified with months of work. The Italians are hiding the excavations they do on the island with wooden curtains. The Ottoman State is aware of the activities of the Italians in the island and necessary correspondences are being made among the bureaucrats. The Ottoman State is acting in accordance with the Lausanne (Ushi) Treaty. However, the Italians could not be prevented from opening of the Knights' Hospital King's Museum on the island.

In World War I, Italy and the Ottoman State were in different purity so it was too late for Rhodes and its historical monuments.

Keywords: Ottoman, Rhodes, Italy, Museum, Archaeology.

Giriş

17 Ağustos 1860 tarihinde Sadaret'ten gönderilen emir, hiçbir kimsenin ruhsatsız bir şekilde tarihi eserleri yurt dışına çıkarmaması ve çıkarmak isterse, bu eserlere el konup, müzehaneye gönderilmesi; 11 Ocak 1870'te Maarif'ten gönderilen yazı, İstanbul'da müzehane kurulduğundan, bundan böyle tarihi eserlerin dışarıya çıkarılmaması; 4 Ağustos 1874 tarihinde Sadaret'ten gönderilen emir, tarihi eserlerin telef ve ziyandan korunması ve dışarıya nakil ettirilmemesi ve bu konuda gereğini yapmayan memurların sorumlu tutulması; 11 Mayıs 1893'te Maarif Nezareti'nden gönderilen emir, tarihi sikkelerin Asar-ı Atika Nizamnamesi'nin uygun fasıllarına göre izin verilmedikçe kimseye bir şey verilmemesi; 29 Temmuz 1893'te Dahiliye Nezareti'nden gönderilen emir, bundan sonra ortaya çıkacak tarihi eserlerin Maarif Nezareti'ne gönderilmesi; 18 Eylül 1893 tarihinde Maarif Nezareti'nden gönderilen emir ise bundan sonra kural-lara uygun bir şekilde, resmi ruhsatı olmayanların, kazıdan men edilmesi ve tarihi eser halindeki binaların her türlü tahribattan korunması hakkındadır.¹

20 Ağustos 1903 tarihli Bab-ı Ali Daire-i Umur-ı Dahiliye Mektûbî Kalemî evrakında, tarihi önemi olan yerlerde kazılar yapıldığı; bulunan tarihi eserlerin, tarihi eser ticaretiyle uğraşanlara satıldığı; Avrupa'da arkeoloji dergilerinde bu şekilde aşırılan eserlerden bahsedildiği; Müze-i Hümayun'un bu durumu engellemek için yeni önlemler oluşturduğu; adı geçen eserlerin gizlice yurt dışına çıkarılmasına meydan verilmemesi için gümrük idarelerinin ve sahil güvenlik memurlarının olağanüstü dikkatli olmaları gerektiği konusunun, Müze-i Hümayun Müdüriyeti tarafından bildirildiği yazmaktadır. Durumun, Rüşumat Emaneti'ne de yazıldığı beyanıyla, genelge ile tebligat yapılması, 6 Ağustos 1903 tarihli Sadaret yazısıyla ifade edildiğinden, gereğinin yapılması istenmektedir.²

¹ Ahmed Rasim, *Salname-i Vilayet 1312 Zübde-i Muharrerat-ı Aliye*, Bahr-ı Sefid Matbaası'nda tab' ve temsil olunmuştur. Rodos, 1312, s. 13, 14, 18, 108, 121.

² Başbakanlık Osmanlı Arşivi, *Dahiliye Nezareti Mektubi Kalemî Tasnifi (DH.MKT)*, Dosya No: 2601, Gömlek No: 81.

13 Temmuz 1911 tarihinde ise “*Asar-ı Atika Nizamnamesi*” gereğince korunması gereken tarihi ve nefis bir takım harabelerin yol inşaat müteahhitle-ri tarafından tahrip edilerek taşlarının yollarda kullanıldığı, şu sırada Aydın Vilayeti’nde Ayasluğ ve Karesi Livası’nda ve Erdek civarındaki harabelerden nakışlı ve yazılı taşlar çıkarılmakta ve mermer aksamından kireç yakılmakta olduğunun haber alındığı, Nizamname’ye uygun hareket edilmesi ve tarihi eser olan bu harabelere kimsenin el sürmesine ve tahribat yapmasına izin verilmemesi gereğinin, Maarif Nezareti tarafından bildirildiği ifade edilmektedir.³

Anlaşıldığı üzere, Osmanlı Devleti, tarihi eserlerin yurt dışına çıkarılmama-sı ve korunması, *Asar-ı Atika Nizamnamesi*’ne uygun hareket edilmesi, ruhsatsız kazıların yapılmaması, Osmanlı memurlarının tarihi eserler konusunda olağanüstü dikkatli olmaları, tarihi harabelerin taşlarının yol inşaatlarında kullanılmaması ve bu harabelerin korunması yolunda çaba sarf etmektedir.

Tüm bu çabalara rağmen Rodos’taki tarihi eserlerin İtalyan denetimine geç-me süreci, Osmanlı Devleti’nin çalışmalarının sonuç vermediğini göstermektedir.

Bu çalışma, Osmanlı Devleti’nin sınırları içerisindeki tarihi eserlerin, Ba-tı’ya götürülüş sürecinin bir örneğini ortaya koymaktadır. Bugün British Mu-seum’da Halikarnassos Mousoleion’unun görkemli kalıntıları, Lykia’nın çarpıcı yapıtları, Ephesos’taki Artemision’un parçaları, Priene’de Büyük İskender’in evi olduğu söylenen evden gitme yazıt, Datça Yarımadası’nın ucundaki Knidos örenlerinden gitme dev bir yontu: Knidos Aslanı, Berlin Müzesi’nde Bergama Zeus Sunağı,⁴ Henry Schlieman tarafından 1873 yılında Troya’da bulunan ve yurt dışına kaçırılan paha biçilemez hazinenin önce Berlin Müze-si’ne, sonra da Rusya’ya götürülüşü, Almanya’da 2001 yılında yapılan “*Troia*” sergisinde 20 ayrı müzeden gelen parçaların biraya getirilişi⁵ düşünüldüğün-de; yani Anadolu’daki tarihi eserlerin neden yabancı devletlerin müzelerinde sergilendikleri sorusu sorulduğunda, üzerinde düşünülecek yanıtlardan biri de Rodos’taki tarihi eserlerin Osmanlı’nın elinden nasıl çıkarıldığı sorusunun cevabında yatar. Bu anlamda çalışma, Rodos özelinden Akdeniz Havzası ve Anadolu’ya bir projeksiyon tutmaktadır.

1. Rodos’un Osmanlı Egemenliğine Girişi

Rodos Adası’nı fethetmeyi uzun zamandır isteyen Türkler, 1522 senesinin Haziran ayında fetih için harekete geçtiler. Bizzat ordunun başında bulunan Kanuni Sultan Süleyman, 28 Temmuz’da Marmaris’ten Rodos’a geçti. 20 Ara-lık 1522 günü, ada teslim oldu. 26 Aralık 1522’de şövalyeler, adadan düzenli olarak ayrılmak için padişahın izin istediler. İstekleri kabul edildi. Rodos’un, Türklerin eline geçtiği haberi, denizciler sayesinde her tarafta duyuldu.⁶

³ Başbakanlık Osmanlı Arşivi, *Dahiliye Hapishaneler Müdüriyeti Evrakı (DH.MB.HPS.M)*, Dosya No: 1, Gömlek No: 43.

⁴ Samih Rifat, “Knidos Aslanı Açık Görüşte”, *Cogito*, Sayı: 28, Yapı Kredi Yayınları, Yaz 2001, s. 14.

⁵ Gazi İskender Akdoğdu, “Schlieman’ın Kazıları”, (Kitap Tanıtımı), *4. Kat Yapı Kredi Sermet Çifter Araştırma Kütüphanesi Bülteni*, Sayı: 2, Yapı Kredi Kültür Sanat Yayıncılık, İstanbul 2001, s. 24.

⁶ Mahmut Şakiroğlu, “Rodos Adası’nın Fethinden 1540 Tarihli Türk-Venedik Antlaşmasına”, *Başlangıçtan XVII. Yüzyılın Sonuna Kadar Türk Denizcilik Tarihi*, Cilt: 1, Editörler: İdris Bostan - Salih Özbaran, Deniz Basımevi Müdürlüğü, İstanbul 2009, s. 133-135.

1312 tarihli Maarif-i Umumiye Nezareti'nin ruhsatı ile Rodos'ta Vilayet Matbaası'nda basılmış olan "Rodos Tarihi" adlı eserde, adanın fethi şu şekilde anlatılmaktadır:

"... ve limanlardaki şövalye gemilerinin ve bir miktar top ve silahlarının teslimi şartlarıyla bir muahede akdolunup, Sefer-ül-hayr'ın altıncı ve miladi kanun olunan yirmi beşinci Pençsenbe günü imza edildi. Padişah hazretleri ertesi Cuma günü Arab Kalesi namıyla meşhur olan burc-ı muallada ezan-ı Muhammedi kıraatıyla bu feth-i mübeyyeni ilan etmeği müteakib beş altı yüz kadar maiyeti halkıyla esb-süvar olarak Kızılkapu'dan bi-d-düvel Sen Jan Kilisesi'ne teşrif-i hümayunları vukubuldu. Burada salavat-ı Cuma eda edildikten sonra şehrin mevaki-i meşhuresi ziyaret buyuruldu. Ordugahda ve donanmada bir taraftan top atılmak bir taraftan o zamana mahsus muzika ile icra-i ayin şadi edilmek gibi izhar-ı asar-ı zafere devam edilmekte idi."⁷

Böylece Sultan Süleyman'ın fethi sayesinde adada artık Osmanlı egemenliği başlamaktaydı.

1534'te oluşturulan Cezair-i Bahr-i Sefid Eyaleti'ne dahil olan Rodos, 1849 yılında, eyaletin merkezi oldu. 1867 yılında vilayet haline dönüştürülen eyaletin merkezi, 1876'dan itibaren Rodos olarak kaldı.⁸

2. Trablusgarp Savaşı ve Uşi Antlaşması

1911 Eylül'üne gelindiğinde, Mısır'dan Fas'a kadar tüm Kuzey Afrika kıyıları, İngiliz veya Fransız kontrolündeydi. Yalnızca iki Osmanlı sancağı olarak Trablusgarp ve Bingazi kalmıştı. İmparatorluk oyununa sonradan dahil olan İtalya, Osmanlı topraklarında bir köprübaşı tutma azmindeydi.⁹

İtalya, 29 Eylül 1911'de Osmanlı Devleti'ne savaş ilan etti. Osmanlı Devleti'nin Trablusgarp'ı savunması çok güçtü çünkü arada, İngiliz yönetimi altındaki Mısır vardı. Denizde ise İtalyan donanması, Osmanlı Devleti'ninkine göre çok üstündü. İtalya, başta Rodos olmak üzere, On İki Ada'yı işgal etti. I. Balkan Savaşı'nın çıkması üzerine, 15 Ekim 1912'de İtalya ile barış yapıldı.¹⁰ Zaten İtalya, 3 Eylül 1904 tarihli Meclis-i Vükela kararlarından anlaşıldığına göre, Bingazi ve Berka'da yetimhane kurmak istemiş, fakat buralarda İtalyan tebaasının nüfusu yetimhane kurulmasına yetecek derecede olmadığı için izin alamamıştı.¹¹ Yani İtalya'nın yetimhane kurarak Trablusgarp'ta var olmasına devlet izin vermemişti.

⁷ Rodos Tarihi, (Eserin yazarı yok), Maarif-i Umumiye Nezareti'nin ruhsatı ile Rodos'ta Vilayet Matbaası'nda tab olunmuştur, 1312, s. 155-156.

⁸ Ayhan Aşşin Ünal, "XVI. ve XVII. Yüzyıllarda Cezayir-i Bahr-i Sefid (Akdeniz-Ege Adaları) Ya Da Kaptan Paşa Eyaleti", *Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Sayı: 12, 2002, s. 257-258.

⁹ Bernard Lewis, *Ortaoğu*, çeviren: Mehmet Harmancı, Sabah Kitapları Gençlik Yayınları, İstanbul 1996, s. 263.

¹⁰ Sina Akşin, "Siyasal Tarih", *Yakınçağ Türkiye Tarihi I (1908-1980)*, Hazırlayan: Sina Akşin-Cemil Koçak-Hikmet Özdemir-Korkut Boratav-Selahattin Hilav-Murat Katoğlu-Ayla Ödekan, Yayın Yönetmeni: Sina Akşin, Baskı ve Cilt: MMP Baskı Tesisleri, İstanbul, s. 37-41.

¹¹ Başbakanlık Osmanlı Arşivi, *Meclis-i Vükela Mazbataları Tasnifi (MV)*, Dosya No: 109, Gömlek No: 123.

1911 Şubat'ında ise, İtalyanların Trablusgarp'ı ele geçirme düşünceleri, Roma'daki Osmanlı sefirinin Bâb-ı Âli'ye, İtalya'nın bir saldırı planlamakta olduğu yolundaki uyarısından anlaşılmaktaydı.¹²

Neticede, 15 Ekim 1912 tarihinde imzalanan Uşi Antlaşması ile Osmanlı Devleti, Trablusgarp'ı İtalya'ya terk etti.¹³ Uşi Antlaşması ile Osmanlı Devleti, On İki Ada'yı geçici olarak İtalya'ya bıraktı.¹⁴ Böylece, 1522 yılında Osmanlı haki-miyetine girmiş olan Rodos, 1912 yılında geçici olarak İtalya'ya bırakılmış oldu.

3. Geçici İtalyan İdaresinde Rodos

Burada yayımlayacağımız ve şimdiye kadar herhangi bir kitap ya da ma-kalede yayımlandığını tespit edemediğimiz, Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nde gördüğümüz ve Osmanlı arkeoloji tarihi açısından çok önemli olan bir dosya-nın içindeki belgeleri araştırmacıların hizmetine sunmayı gerekli görmekteyiz.

Bu belgeler Rodos'un, Uşi Antlaşması'ndan sonra İtalyan idaresindeyken, 1914 Mayıs'ı ile 1915 Mart'ı arasındaki dönemde tarihi eserlerinin ve adadaki tarihi eser kazı ve düzenlemelerinin durumunu ortaya koymaktadır. Belirtti-ğimiz dosyadaki belgelerin içeriği şöyledir:¹⁵

Rodos maarif müdürü vekili tarafından, 1 Mayıs 1914 tarihinde, Maarif-i Umumiye Nezareti'ne mühim ve mahrem ibaresiyle 30, 31 ve 32 numaralı üç mektup gönderilmiştir. Bunlardan 31 ve 32 numaralı mektupların "*mühim ve mahrem*" ifadesinin altı çift çizgiyle çizilmiştir. Bunlardan 30 numaralı mek-tupta, Osmanlı Hükümeti tarafından Osmanlı askerlerinin ikametine tahsis edilmiş olan ve Şövalye Şatosu ve Hastahanesi olması sebebiyle tarihi bir kıy-mete sahip bulunan Rodos Kışlası'nın içinde ve dışında, İtalyanlar tarafından birçok tamirat ve ilaveler yapıldığı ve tamirattaki amacın da adı geçen binanın gelecekte bir İtalyan mülkü olmak üzere öncelikle bir İtalyan müzesi şekline dönüştürülmek, ikinci olarak da o vesile ile adada bulunan tarihi eserleri toplamak olduğu, bunun da cereyan eden muamelelerden anlaşıldığı ve tarihi eserlerin toplanması ve zaptedilmesi ve mühimlerinin Roma'ya aşırılması du-rumunun devamının ise adanın tarihi kıymeti itibariyle kesinlikle müsamaha gösterilecek bir durum olmadığı ve bu konuda gereken girişimlerin yapılması gereği önemle arz edilmektedir.

Rodos maarif müdürü vekili, son olarak, bu konuda Maarif Nezareti'nin girişimlerinin kendi tarafından yapılan arza dayandırılmayıp, istihbari bilgiye dayandırılmasını ve ona göre gerekli yerlere emir ve tebliğ buyurulmasını istir-ham etmektedir. Maarif müdür vekilinin bu isteğinde, adadaki İtalyan askeri varlığının önemli bir rol oynadığını düşünmek, herhalde yanlış olmayacaktır.

31 numaralı mektupta ise, On İki Ada'nın tahliyesi görüşmelerinin yapıl-makta olduğu şu sıralarda Rodos'ta bulunan İtalyanların, şehrin içinde ve

¹² Alan Palmer, *Osmanlı İmparatorluğu Son Üç Yüzyıl Bir Çöküşün Yeni Tarihi*, Çeviren: Belkis Ço-rakçı Dişbudak, İstanbul 1995, s. 338.

¹³ Cemal Özkan, "Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Savaşlar ve Antlaşmalar", *Tanzimat'tan Cumhuri-yet'e Türkiye Ansiklopedisi*, Cilt: 5, İletişim Yayınları, İstanbul 1985, s. 1372.

¹⁴ Ergun Aybars, *Türkiye Cumhuriyeti Tarihi I*, Ercan Kitabevi, İzmir 2004, s. 38-40.

¹⁵ Başbakanlık Osmanlı Arşivi, *Maarif Nezareti Mektubi Kalemi Evrakı (MF.MKT)*, Dosya No: 1197, Gömlek No: 45.

dışında, açıkta olan ve olmayan tarihi eserleri toplamaya başladıkları gibi, bu defa da Şehzade Sultan Cem merhumun ikametine ayrılmış olduğu rivayet edilen “Eski Rodos” adlı yerde kazıya başladıklarının güvenilir, gerçek bir bilgi olarak haber alındığı ve memlekete ait olan ve bu tarihi kıymeti itibarıyla adanın önemini arttıran bu gibi kıymetli eserlerin aşırılmasının, memleketin hukukuna bir çeşit saldırı demek olduğu ve biraz daha müsamaha edilecek olursa, adanın tahliyesine kadar, Rodos Adası değerinde tarihi eserin memleketten çıkmasına sebebiyet verileceği; bu yüzden, derhal, gereken süratli ve önemli girişimlerin yapılması konusuna Maarif Nezareti tarafından izin verilmesi hususu arz edilmektedir.

Bu yazının sonunda da Rodos Maarif müdürü vekili, Maarif Nezareti’nin girişimlerinin kendisine değil, istihbari bilgilere atfedilmesinin, gereken yerlere emredilmesini istirham etmektedir.

32 numaralı üçüncü mektupta, 23 Nisan 1914 tarihli ve 25 numaralı küçük tezkerede açma operasyonuna süratle girişildiği arz edilen adanın fatihi Kanuni Sultan Süleyman Hazretleri’nin, fethi müteakib, şehre girdiği kapının, Osmanlılar tarafından taş ile örtülen kısmının tamamen yıkılarak yerine yeniden demir bir kapının konduğu ve bu ortadan kaldırma muamelesinin amacının da, yıkım sırasında tarihi eserlere tesadüf edilme ihtimali olduğu ve bugün o civarda ve kale dibinde ufak tefek kazılar yapılmakta olduğu arz edilmektedir.

1 Mayıs 1914 tarihli, “Nazır Bey Efendi Hazretleri” hitabıyla yazılmış 30, 31 ve 32 numaralı bu belgelere baktığımızda, İtalyanların, tarihi Rodos Kışlası’nın bir İtalyan müzesi şekline dönüştürmek ve adadaki tarihi eserleri toplayarak, önemlilerini Roma’ya aşırarak amacında oldukları; bu arada On İki Ada’nın tahliyesi görüşmelerinin yapılmakta olduğu, İtalyanların adadaki tarihi eserleri toplamakta oldukları, Cem Sultan’ın ikametine ayrıldığı rivayet edilen Eski Rodos’ta kazıya başladıkları, hukuka aykırı bu duruma biraz daha müsamaha gösterilirse, Rodos değerinde tarihi eserin kaybedileceği, adanın fatihi Kanuni Sultan Süleyman’ın şehre girdiği kapının yıkılarak, yerine demir bir kapı yapıldığı, yine bu bölgede ve kale dibinde de kazıların yapılmakta olduğu ifade edilmektedir.

Bu ifadelerle bakıldığında, burada ilginç olan, bir yandan İtalyanlarla On İki Ada’nın tahliyesi görüşmeleri yapılmakta iken, diğer taraftan İtalyanların, adadaki tarihi eserleri toplamaları ve adada bir İtalyan müzesi kurma çabasına girişmeleridir.

2 Mayıs 1914’te ise Müze-i Hümayun’dan Maarif-i Umumiye Nezareti’ne gönderilen yazıda, Rodos Maarif Müdüriyeti vekaletinin evrakının mütalaa edildiği belirtilmektedir. Ayrıca İtalyanların, Rodos’ta, özellikle “Bendosi” harabesinde mevcut olan birçok tarihi eseri oradan aşırarak ve kaçırmak gibi muamelelerde buldukları ve bununla beraber, adayı terk ettikleri takdirde bile Rodos ve işgalleri altında bulunan diğer adaların bütün tarihi eser işlerini üzerlerine alacaklarını söylemekte buldukları gayet güvenilir bir kaynaktan haber alındığından, maarif müdür vekilinin mektubunda bildirdiği durumun hiçbir şekilde hayret gerektirecek bir hal olmadığı, Müze-i Hümayunlar genel müdürü tarafından, Maarif Nazırı’na arz edilmektedir.

İki gün sonra, 4 Mayıs 1914'te, Maarif-i Umumiye Nezareti'nden Hariciye Nezareti'ne gönderilen yazıda, Rodos Maarif Müdürü vekili tarafından gönderilen 23 Nisan 1914 tarihli ve "gizli" ibareli mektupta, Rodos Adası'nın fetihinde, cennet mekân Kanuni Sultan Süleyman Hazretleri'nin şehre girmiş ve ardından eski geleneklere riayet edilip kapatılmış ve o zamandan beri kapalı kaldığından, "Bâb-ı Mesdûd" olarak isimlendirilmiş olan ve kalenin güney yönünde bulunan kapının, bu defa İtalyan askerleri tarafından açma operasyonuna girişildiği bildirilmiş ve mektup havale olunduğunda, Müze-i Hümayun Genel Müdürlüğü'nden yazılan kısa cevapta dahi, İtalyanların Rodos'ta, hususiyetle "Bendos" harabesinde bulunan birçok tarihi eseri oradan aşırma ve kaçırmak gibi muamelelerde buldukları ve bununla beraber adayı terk ettikleri takdirde bile Rodos ve işgalleri altında bulunan diğer adaların bütün tarihi eser işlerini üzerlerine alacaklarını söylemekte bulduklarının gayet güvenilir bir kaynaktan haber alınmış olduğunun ifade edildiği bildirilmiştir.

2 ve 4 Mayıs tarihli bu belgeler, İtalyanların "Bendos-Bendos" harabesinde bulunan tarihi eserleri aşırma ve kaçırma girişimlerinin istihbari bir bilgi olarak, devlet tarafından yazışmalara konu edildiğini göstermektedir.

7 Mayıs 1914 tarihinde, Maarif-i Umumiye Nezareti'nden Hariciye Nezareti'ne, Rodos Maarif müdürü vekilinin 1 Mayıs 1914 tarihinde gönderdiği mektuplar üzerine ve 4 Mayıs 1914 tarihli ve 167 numaralı tezkireye ek olarak gönderilen evrak, neredeyse, o güne kadarki yazışmaların bir özeti şeklindedir.

Şöyle ki, bu evrakta, Kanuni Sultan Süleyman Han'ın şehre girdiği kapının taş ile örtülen kısmının İtalyanlar tarafından yıkılıp, yerine demir bir kapı konduğu, bu yıkımda amacın tarihi eserlere tesadüf etme ihtimali olduğu, adanın tahliyesi görüşmelerinin müzakere edildiği şu günlerde bölgede ve kale diplerinde kazı çalışmalarının devam ettiği, şehrin içinde ve dışında açıkta olan ve olmayan tarihi eserlerin toplanmakta olduğu, Şehzade Cem Sultan'ın ikametine tahsis edildiği rivayet edilen "Eski Rodos" adlı mevkiye kazıya başlandığı, Osmanlı askerlerinin ikametine tahsis edilen ve eskiden şövalye şatosu ve hastahanesi olması itibariyle tarihi büyük bir kıymeti olan Rodos Kalesi'nin içinde ve dışında birçok tamirler ve ilaveler yapıldığı, bundaki amacın da İtalyanların binayı kendi mülkleri haline getirerek, bir İtalyan müzesi şekline dönüştürmek ve bu vesile ile adadaki tarihi eserleri toplamak olduğu, tarihi kıymeti itibariyle adanın önemini arttıran tarihi eserlerin, toplanıp zaptedilmesi ve önemlilerinin Roma'ya aşırılması durumunun, bundan sonra biraz daha devam etmesi halinde, adanın tahliyesine kadar ada değerinde tarihi eserin ziyan olacağı ve buna meydan verilmemesi için hızlı bir şekilde gereken girişimlerin yapılması lüzumunun mahallinden gelen üç hususi mektupta gösterilmekte olduğu bildirilmektedir. Tabi ki, bu üç hususi mektup, yukarıda belirtildiği üzere, Rodos Maarif Müdürü Vekili'nin gönderdiği ve 1 Mayıs 1914 tarihli mektuplardır.

Rodos Maarif Müdürü Vekili 11 Mayıs 1914 tarihinde de Maarif-i Umumiye Nezareti'ne "mühim ve mahremdir" ibaresiyle 37, 38 ve 39 numaralı üç evrak göndermiştir. "Nazır Bey Efendi Hazretleri" hitabıyla yazılmış olan bu evrakların 37 numaralı olan ilkinin içeriği şöyledir:

“Yalisos” adlı, eski oluşuyla meşhur “Eski Rodos” denilen mevkide, İtalyanlar tarafından tarihi eser kazılarına başlandığı, 1 Mayıs 1914 tarihli ve 31 numaralı yazıda arz edilmişti. Kazı süresince yapılan araştırma neticesinde, yüksek bir tepe olan bu mevkide bir şey bulunamamışsa da tepenin eteklerinde Yalisos’un kabrine rastlandığı ve mezarın içinde altından bir taç ile bükülmüş yılan şeklinde yine altından yapılmış bir bilezik ve daha başka kıymetli eşyanın bulunduğu anlaşılmıştır.

38 numaralı olan ikinci evrakta, Rodos Maarif Müdürü Vekili, adanın güneyine tesadüf eden “Porsenjak” adlı, eski oluşuyla bilinen “Kızılkapı” civarındaki kale burcu dahilinde, İtalyanlar tarafından yapılan kazıda, eski bir kiliseye rastlandığını ve dışarıdan görülmemesi için burcun kapısı ve etrafının tahta perdelerle örtüldüğünü ve 11 Mayıs 1914 tarihi itibarıyla burcun dahilinde kazıya devam edildiğini maarif nazırına arz etmektedir.

39 numaralı üçüncü evrakın içeriği de şöyledir:

Adanın kuzey tarafında, “Poresnet Anbovaz” adlı eski oluşuyla meşhur “Egrikapı” civarındaki “Sen Jorj” burcu dahilinde, İtalyanlar tarafından kazı yapılmakta ve çıkarılan cisimler kimse tarafından görülmesin diye, geceleyin, otomobillerle sandıklar içinde nakledilmekteydi. Ancak bu olay, o taraflarda nöbet bekleyen Müslüman mezarlık bekçisi tarafından görülmüştür.

14 Mayıs 1914 tarihinde, Müze-i Hümayunlar Müdür-i Umûmîsi imzasıyla Maarif-i Umumiye Nezareti’ne gönderilen evrakta, Rodos Adası’nda tarihi eserlerin, İtalyanlar tarafından ihraç ve nakline devam edilmekte olduğu belirtilmektedir. Müze-i Hümayunlar müdür-i umumisi, burada, İtalyanların Rodos Adası’nda ve diğer adalarda bulunan tarihi eserler hakkındaki faaliyetlerini 2 Mayıs 1914 tarih ve 134/6279 numaralı cevabi yazısıyla arz ettiğini ve bu konuda sözlü olarak dahi ayrıntılı bilgi verdiğini ifade etmekte, Rodos Adası’nda bulunan tarihi eserlerin İtalyanlar tarafından ihraç ve İtalya’ya nakil edilmekte olduğuna dair, bu defa gazetelerde görülen bir fıkrayı keserek takdim ettiğini, Maarif-i Umumiye nazırına bildirmektedir.

Bu fıkra, 13 Mayıs 1914 tarihli İkdâm Gazetesi’nden kesilmiştir. Gazete, haberi, 12 Mayıs 1914 tarihinde Atina’da, Atina Ajansı’ndan elde edilen bilgiye dayandırmaktadır. Fıkranın içeriği şöyledir:¹⁶

İtalyanların, Rodos Adası’nın hemen her tarafında tarihi eser araştırmasına gayret verdiklerini, Rodos’tan gayet güvenilir, vesikaya dayanan sağlam bir kaynaktan haber almaktayız. Özellikle eski Yalisos şehrinin bulunduğu Kerumasti Koyu yakınındaki Kilyorimon ve Dafni istihkamları dahilinde, eksiksiz bir şekilde araştırmaya devam ediliyor. Belirtilen istihkamlar dahilinde tarihi eserlerden pek çok şey bulunmuştur. Gayet büyük bir öneme sahip olan, meydana çıkarılmış, keşfedilmiş eserler hemen İtalya’ya gönderilmiştir. Eskiden Yalisos’a defnedilmiş olan meşhur General Aristoman’ın mezarı da İtalyanlar tarafından meydana çıkarılmıştır. 200 köylü ile 100 kadar asker, tarihi eser araştırması ile meşguldür. Tarihi eser ile dolu 70 sandık, İtalya’ya

¹⁶ İkdâm, (30 Nisan 1330), 13 Mayıs 1914, “Rodos’da Âsâr-ı Aika Taharriyyatı”, s. 4; Başbakanlık Osmanlı Arşivi, *Maarif Nezareti Mektubi Kalemî Evrakı (MF.MKT)*, Dosya No: 1197, Gömlek No: 45.

gönderilmek üzere Triyanna Koyu'ndan vapura¹⁷ yerleştirilmiştir. Buradan anlaşıldığı üzere, Rodos'un tarihi eserleri İtalya'ya gönderilmektedir.

Yine arşiv dosyamızdaki belgelerden devam edersek, yazışmalar şöyle sürmektedir:¹⁸

16 Mayıs 1914 tarihinde Maarif-i Umumiye Nezareti tarafından, Hariciye Nezareti'ne, 7 Mayıs 1914 tarihli ve 184 numaralı evrakta arz olunduğu üzere, Rodos Adası'nda bulunan tarihi eserlerin İtalyanlar tarafından gayretle İtalya'ya nakledilmekte olduğunun, 13 Mayıs 1914 tarihli İkdam Gazetesi'nde de görüldüğü ve bu tarihi eserlerin ihraç ve nakline meydan verilmemesi için gereken işlemlerin yapılmasının, Müze-i Hümayunlar Müdüriyet-i Umûmiyesi'nden bildirildiği ifade edilmektedir.

Müze-i Hümayunlar Müdüriyet-i Umûmiyesi, 14 Mayıs 1914 tarihli ve 6314/169 numaralı tezkire ile durumu Maarif Nezareti'ne bildirmişti. İşte bu yüzden, Maarif Nezareti, bu tezkireye cevap olarak, 16 Mayıs 1914'te, Rodos Adası'ndaki tarihi eserlerin, İtalyanlar tarafından ihraç ve nakline meydan verilmemek üzere gereken işlemlerin yapılmasının, Hariciye Nezareti'ne bildirildiğini, Müze-i Hümayunlar Müdüriyet-i Umûmiyesi'ne yazmıştır.

19 Mayıs 1914 tarihinde ise Maarif-i Umumiye Nezareti, 7 Mayıs 1914 tarihli ve 184 numaralı evrakına ek olarak, Hariciye Nezareti'ne hitaben bir yazı kaleme almış ve bu yazıda Rodos Maarif müdürü vekilinin, 11 Mayıs 1914 tarihli ve 37, 38, 39 numaralı üç evrakının içeriğini aktarmıştır. Böylece, İkdam Gazetesi'ndeki, İtalyanların Rodos'ta elde ettikleri 70 sandık tarihi eseri İtalya'ya gönderilmek üzere Triyanna Koyu'na getirmelerini içeren bilgilerden başka, Eğrikapı civarındaki kazılarda çıkarılan tarihi eserlerin geceleyin, otomobillerle sandıklar içinde nakledilmeleri ile Yalisos'ta bulunan mezar ve mezarın içinde bulunan altın bir taç ile bükülmüş yılan şeklindeki bilezik, Kızılkapı civarındaki burç dahilinde bulunan eski kilise de Hariciye Nezareti'nin malumu olmuştur.

Yine, 19 Mayıs 1914 tarihinde, Maarif-i Umumiye Nezareti tarafından, bu sefer Müze-i Hümayunlar Müdüriyet-i Umûmiyesi'ne teferruatlı bir yazı gönderilmiştir. 16 Mayıs 1914 tarihli ve 511 numaralı evraka ek olarak hazırlanan bu yazıda, o güne kadar, İtalyanların, Rodos'taki tarihi eserlerle ilgili faaliyetleri şöyle özetlenmiştir:

İtalyanlar, Kanuni Sultan Süleyman'ın şehre girdiği ve taş ile örtülen kapıyı yıkarak, yerine demir bir kapı koymuşlar ve o civarda kazı çalışmalarını yapmaktalar. Şehrin içinde ve dışında tarihi eserleri toplamaktalar. Cem Sultan'ın ikametine tahsis edilmiş olan, tarihi adı "Yalisos" ve bugünkü adı da "Eski Rodos" olan mevkide kazı çalışmaları yapmaktalar. Bu çalışmaların tepedeki kısmında bir şey bulunamamış fakat tepenin eteklerinde Yalisos'un

¹⁷ Arşiv dosyasındaki gazete kupüründe "va a" yazmaktadır. Yani harflerin tamamı çıkmamıştır. Gazetenin aslında "vapura" yazmaktadır. Bkz. İkdam, (30 Nisan 1330) 13 Mayıs 1914, "Rodos'da Âsâr-ı Atika Taharriyyatı", s. 4; Başbakanlık Osmanlı Arşivi, *Maarif Nezareti Mektubi Kalemi Evrakı (MF.MKT)*, Dosya No: 1197, Gömlek No: 45.

¹⁸ Başbakanlık Osmanlı Arşivi, *Maarif Nezareti Mektubi Kalemi Evrakı (MF.MKT)*, Dosya No: 1197, Gömlek No: 45.

mezarı bulunmuştur. Mezarın içinde, altından bir taç ile bükülmüş yılan şeklinde bir bilezik ve bazı kıymetli eşyalar bulunmuştur. Adanın güneyinde, Kızılkapı civarındaki kale burcu dahilinde yapılan kazılarda, eski bir kiliseye rastlanmıştır ve halihazırda kazıya devam edilmektedir. İtalyanlar, adanın kuzeyinde, Eğrikapı civarındaki Sen Jorj Burcu dahilinde kazı çalışmaları sonucu çıkardıkları tarihi eserleri gizlice otomobillerle sandıklar içinde nakletmektedirler. Osmanlı Hükümeti'nce, önceden Osmanlı askerlerinin ikametine tahsis edilen ve eskiden şövalye şatosu ve hastahanesi olması itibarıyla büyük bir tarihi kıymete haiz olan Rodos Kışlası'nın içinde ve dışında birçok çalışmalar ve ilaveler yapıldığı, bölgeden alınan "önemli ve gizli" ibareli yazılardan anlaşılmaktadır. Adanın tahliyesinin görüşüldüğü şu sırada, İtalyanların münasip olmayan bu hareketlerinin, Hariciye Nezareti'ne de bildirildiği, böylece Müze-i Hümayunlar Müdüriyet-i Umümiyesi'ne iletilmektedir.

20 Mayıs 1914 tarihinde ise Rodos Maarif müdürü vekili tarafından "mühim ve mahrem" ibaresiyle iki mektup Maarif-i Umumiye Nezareti'ne gönderilmiştir. 43 ve 44 numara ile gönderilmiş olan bu iki mektuptan 43 numaralı olanının içeriği şöyledir:

Rodos'taki askeri kışlanın, İtalyanlar tarafından, ileride sahiplenilme sebebi olmak üzere, içinde ve dışında bazı tamirat ile müze haline dönüştürüleceği, 1 Mayıs 1914 tarih ve 30 numaralı yazıyla arz edilmişti. Belirtilen tamirat henüz bitmediği halde, müzenin 20 gün sonra resmi açılışının yapılacağı bu defa haber alınmış ve resmi açılışın bu suretle aceleyle yapılmasındaki fikir ve amacın da Osmanlı Hükümeti'ni bir emrivaki karşısında bırakmaktan ibaret olduğu şüphesi arz edilmektedir.

44 numaralı belgenin içeriği de şöyledir:

Bundan 6-7 sene önce, Osmanlı Hükümeti'nin özel izniyle, Rodos'ta Lindoz Köyü'nde tarihi eser kazısıyla meşgul olan Danimarka Üniversitesi üyelerinden Doktor Mösyö Kenih'in 5-6 senelik gayretinin neticesi olarak, Lindoz Köyü'nde oluşturduğu müzenin, İtalyanlar tarafından karmakarış edilerek birçok eserin aşırıldığı ve geriye kalanların tasnif ve tanziminin de 5-6 ay alacağı, bizzat Rodos'a gelen Arkeolog Mösyö Kenih tarafından ifade ve şikayet edilmiştir.

20 Mayıs 1914 tarihli bu iki belgeden anlaşıldığı üzere, İtalyanlar artık, adada müze haline dönüştürme noktasına geldikleri askeri kışlanın, müze olarak, açılışını yapmak üzeredirler ve Arkeolog Mösyö Kenih'in çalışmaları sonucu oluşturduğu müzeden de birçok eser aşırılmış ve bu müze de, içinden zor çıkılacak bir karmaşıklığa maruz bırakılmıştır.

Bu konu, Maarif Nezareti tarafından, 10 gün sonra, 30 Mayıs 1914'te, Hariciye Nezareti'ne ve Müze-i Hümayunlar Müdüriyeti'ne yazılan bir yazı ile özetlenmiştir. Bu yazıda, durumun gereğinin yapılması için, Hariciye Nezareti'ne bildirildiği ve Müze-i Hümayunlar Müdüriyeti'nin de böylece bilgilendirilerek, gereğinin yapılmasının istendiği anlaşılmaktadır.

2 Ocak 1915 tarihinde, Rodos Maarif ve İdadi Müdürleri Vekili Mehmed Kadri mührüyle Maarif-i Umümiye Nezareti'ne gönderilen "mahrem" yazılı ve 128 numaralı belgede, bazı tamirat ve tadilat ile müzeye dönüştürüleceği daha önce arz edilen Rodos Askeri Kışlası'nın, bu defa tamiratının tamamlan-

mış olduğu ve kışlanın duvarına asılmış olan mermer kitabenin bir sureti ile tercümesinin bilgi vermek için takdim edilmiş olduğu arz edilmektedir.

Bilgi vermek için gönderilen evrakta, “Kral Müzesi Olarak Kurulan Rodos Kışlası’nın Duvarına Asılı Olan Mermer Kitabenin Tercümesi” başlığının altına önce İtalyanca metin, onun altına da Osmanlıca çevirisi kaleme alınmıştır. İtalyanca metnin altında, kitabenin kaleme alınış tarihini ifade eden “1914” yazmaktadır. Yine İtalyanca metnin altında ve Osmanlıca metnin üstünde, 2 Ocak 1915 tarihi ve “Aslına Uygunur.” ifadesi bulunmaktadır. Metnin Osmanlıca tercümesi şöyledir:

“Rodos Şövalyelerinin eser-i sanat olan bu meşhur ve büyük musanna’ bina uzun bir ihmal ve teseyyüb neticesi olarak şeklini tebdil ve tağyir etmiş olduğundan İtalya Hükümeti Askeri İstihkam Bölüğü’nün mesaisiyle hali-i asliyesi-ne irca edilerek Âsâr-ı Atıka Müzesi’ne tahsis edilmiştir.” 1914

Anlaşıldığı üzere, Rodos Kışlası’nın duvarına asılı olan bu mermer kitabede, “Rodos şövalyelerinin sanat eseri olan bu meşhur ve büyük, usta elinden çıkmış bina, uzun bir ihmal ve kayıtsızlık sonucu olarak şeklini değiştirmiş olduğundan, İtalya Hükümeti Askeri İstihkam Bölüğü’nün çalışmalarıyla asıl haline döndürülerek, Âsâr-ı Atıka Müzesi’ne tahsis edilmiştir.” yazmaktadır.

Bununla beraber, Osmanlı Hükümeti’ne sürekli uyarısı yapılan İtalyan Müzesi’nin, Rodos’ta, 1 Ocak 1915 tarihinde açıldığı, Rodos maarif ve idadi müdürleri vekili mührüyle 3 Ocak 1915 tarihinde Maarif Nezareti’ne gönderilen belgede ortaya konmaktadır. Bu belgeyle beraber gönderilen evrakta ise 31 Aralık 1914 tarihinde, müzenin ziyaret saatlerinin İtalyan yönetimi tarafından Rumca, Osmanlıca ve İtalyanca olarak üç dilde ilan edildiği de anlatılmaktadır. İlanın Osmanlıca aslı şöyledir:

“Hükümet-i Kral-i İtalya

Cezair-i Bahr-i Sefid İşgal Ordusu Kumandanlığı

Rodos’da Şövalyeler Hastahanesi Müzehanesi’nin meccanen ziyaret edilebilecek evkatı mübeyyen cedvel-i muvakkitdir.

Fi 1 Kânun-ı Sâni sene 1915 tarih-i efrenciyesinden itibaren Rodos’ta Şövalyeler Hastahanesi Müzehane-i Kraliyesi her ayın birinci Cuma, birinci Cumartesi, birinci ve son Pazar günleri kable-z-zuhûr saat ondan on ikiye kadar ve ba’de-z-zuhûr saat ikiden dörde kadar ahali tarafından meccanen ziyaret edilebilecektir.

Derdest-i tanzim ve tertib olan koleksiyonlar ahali tarafından ziyaret edilebilecektir.

Rodos Fi 31 Kanun-ı Evvel sene 1914

Müdür

A. Mayuri¹⁹

Tasdik eylerim.

İşgal Ordusu Kumandanı

Miralay

C. Croce”

¹⁹ İtalyanca kısmında “Maluri” olarak yazılmıştır.

Anlaşıldığı üzere, İtalya Kralı Hükümeti Akdeniz Adaları İşgal Ordusu Kumandanlığı, Rodos'ta, Şövalyeler Hastahanesi Müzehanesi'nin, ücretsiz olarak ziyaret edilebilecek vakitlerini açıklayan cetveli ilan etmektedir.

Buna göre, 1 Ocak 1915 tarihinden itibaren, Rodos'ta Şövalyeler Hastahanesi Kral Müzehanesi her ayın birinci Cuma, birinci Cumartesi, birinci ve son Pazar günleri öğleden önce saat 10'dan 12'ye kadar ve öğleden sonra da saat 2'den 4'e kadar, halk tarafından, ücretsiz olarak ziyaret edilebilecektir.

Eldeki düzenlenmiş olan koleksiyonlar, halk tarafından ziyaret edilebilecektir. Bu ilanın altında müzenin müdürünün adı belirtilmekte ve ilan, İşgal Ordusu Kumandanı Miralay C. Croce tarafından onaylanmaktadır.

Burada ilginç olan nokta, müzenin, "*Şövalyeler Hastahanesi Kral Müzehanesi*" olarak nitelendirilebilmesi ve müzeye bir müdür dahi atanmış olmasıdır. Böylece müze, İtalyan Krallığı'na ait bir kurum olarak tesis edilmiş gibi görünmektedir. Zaten Rodos Maarif ve İdadi Müdürleri Vekili Mehmed Kadri, 3 Ocak 1915 tarihli yazısında, 1 Ocak 1915 tarihinde müzenin resmi açılışının yapıldığını; Rodos şövalyelerinin hastanesi iken, Osmanlı Hükümeti'nce askeri kışla yapılan binanın, gelecekte, İtalyanların tasarrufunda olmak üzere tadilat yapılarak, müze haline dönüştürüldüğünü; ayrıca "*Müze-i Krali*" terkinin dikkatleri çektiğini belirtmektedir.

3 Ocak 1915 tarihinde, Maarif-i Umûmiye Nezareti'nden Hariciye Nezareti'ne gönderilen belgede ise İtalyanların Rodos'ta bulunan hastahane ve kışlayı müze haline dönüştürüp, adaların tahliyesi halinde dahi İtalya Hükümeti'nin, adalarda bulunan bütün tarihi eserler idaresini kendileri için muhafaza edecekleri ve bunu Antalya Sancağı'na dahi yayacaklarının, Müze-i Hümayunlar Müdüriyeti'nden haber alındığı ve Lozan Antlaşması²⁰ gereğince Osmanlı Devleti'ne iadesi gereken adalarda "*Kral Müzesi*" adıyla müze kurulmasına ve kapısının üzerine "*Rodos Şövalyelerinin eser-i sanatı olan bu meşhur ve büyük musanna' bina uzun bir ihmâl ve teseyyüb neticesi olarak şeklini tebdil ve tağyir etmiş olduğundan İtalya Hükümeti Askeri İstihkam Bölüğü'nün mesaisiyle hal-i asliyesine irca edilerek Âsâr-ı Atika Müzesi'ne tahsis edilmiştir.*" ibaresini içeren mermer kitabenin konulmasına ve adalardan birtakım antikaların İtalya'ya nakline İtalyanların asla haklarının olmadığını Müze-i Hümayunlar Müdüriyeti'nden bildirildiği belirtilip, gereğinin yapılması için, durum arz edilmektedir.

1 Şubat 1915 tarihinde, Müze-i Hümayunlar Müdür-i Umûmisi tarafından Maarif-i Umûmiye Nezareti'ne gönderilen evrakta, Rodos Maarif ve İdadi Müdüriyeti ve mahallinden alınan iki adet resmi mektubun, okunduktan sonra geri çevrilmek üzere, zarf içine konarak takdim edildiği belirtilmektedir. Bundan sonra, Müze-i Hümayunlar Müdür-i Umûmisi, gerçekte İtalyanların Rodos'ta bulunan hastahane ve kışlayı müze haline dönüştürdüklerini ve adaların tahliyesi halinde dahi İtalya Hükümeti'nin, adalardaki bütün tarihi eserlerin idare hakkını kendileri için saklayacaklarını ve bunu Antalya Sancağı'na dahi yayacaklarını İtalya'nın Rodos muhafızının, Rodos'tan geçen bazı

²⁰ 1912 tarihli Uşi olarak bilinen antlaşma.

tarihi eser uzmanlarına beyan ettiğini, daha önce Maarif-i Umûmiye Nezareti'ne bildirdiğini ifade etmektedir.

Bununla beraber, Müze-i Hümayunlar genel müdürü, Lozan Muahedemesi gereğince, Osmanlı Devleti'ne iadesi doğal olan adalarda "Kral Müzesi" adıyla müze kurulmasıyla kapısının üstüne mermer kitabe konmasına İtalyanların yetkilerinin olmadığı gibi, adalardan birtakım antikaların İtalya'ya nakline dahi asla hakları olamayacağı ve bu husus hakkında geçen Mayıs ayı zarfında dahi Maarif Nezareti'ne maruzatta bulunduğunu belirtmektedir. Bu konuda, Tedrisat-ı Aliye İkinci Şube ve Kalem-i Mahsusî ifadeleriyle cevap olarak buyurulan 17, 19 ve 30 Mayıs 1914 tarihli ve Aliye 511/176096, Kalem 229/176096 ve Kalem 263/176722 numaralı Maarif Nezareti yazılarında, İtalyanların uygun olmayan bu hareketi hakkında Hariciye Nezareti'ne yazı yazılarak, durumun bildirildiği ifade edilmiştir. Müze-i Hümayunlar müdür-i umumisi ise konu hakkında gereğinin yapılmasını arz etmektedir.

Sonuç

İtalyanlar bir taraftan Rodos Adası'nın tahliye görüşmelerini sürdürürken, diğer taraftan adanın tarihi eserlerini İtalya'ya ve Roma'ya kaçırma çalışmaları içinde gözükmektedirler.

Şehzade Sultan Cem'in ikametine ayrılmış olduğu rivayet edilen Eski Rodos'ta kazı yapmakla beraber, adanın fatihi Kanuni Sultan Süleyman'ın fetihden sonra şehre girdiği kapının Osmanlılar tarafından taş ile örtülen kısmını yıkarak yerine demir bir kapı koydukları anlaşılmaktadır.

Rodos ve diğer adaları terk ettikleri takdirde bile, buralardaki tarihi eser işlerini üzerlerine alacakları, adanın tahliyesine kadar, ada değerinde tarihi eserin ziyan olacağı ve bu durumun derhal engellenmesi gereği, Osmanlı bürokratları arasında yapılan yazışmalarda görülmektedir.

Yapılan kazılar görülmesin diye, kazı yapılan alanın etrafı tahta perdelerle örtülmektedir. Kazılar sonucu çıkarılan cisimlerin ise, görülmesin diye, geceleyin otomobillerle sandıklar içinde nakledildiği tespit edilmektedir.

Tarihi eserlerin, İtalyanlar tarafından alınması, İkdam Gazetesi'ne de haber olmaktadır ve ilginçtir ki, gazete, haberi, Atina Ajansı'na dayandırmaktadır. Bu habere göre, tarihi eser ile dolu 70 sandık, İtalya'ya gönderilmek üzere hazırlanmaktadır. Yani durum Osmanlı ve Yunan basınında yer bulmaktadır.

Bununla beraber Danimarka Üniversitesi'nden Arkeolog Dr. Mösyö Kenih, kendisinin Rodos'ta oluşturduğu müzenin İtalyanlar tarafından karıştırıldığını, birçok eserin aşırıldığını, bizzat şikayet etmektedir.

Rodos'taki askeri kışlanın müze haline dönüştürülme çabalarındaki amaç ise Osmanlı Hükümeti'ni bir emrivaki karşısında bırakmak ve burayı bir İtalyan mülkü haline getirmektir.

Sonuçta, İtalyanlar "Şövalyeler Hastahanesi Kral Müzesi" adıyla 1 Ocak 1915 tarihinde, adada müze açılışını yapmışlardır. Müze ziyaret saatlerini ve günlerini ilan etmişler, müze haline getirilen askeri kışlanın duvarına da İtalyan İstihkam Bölüğü'nün çalışması neticesinde binanın asıl haline döndürüldüğünü belirten bir levha asmışlardır.

Müze-i Hümayunlar genel müdürü ise, Lozan Muahednamesi'ne göre, iadesi gereken adalarda “Kral Müzesi” kurulamayacağını, kapısının üstüne mermer kitabe konulamayacağını, adalardaki antikaların İtalya'ya götürülemeyeceğini belirtmektedir.

Fakat bu “belirtmenin” pek işe yaradığı söylenemez çünkü İtalya'nın 1915 yılı itibarıyla, egemen bir devlet olan Osmanlı'nın isteklerini, Osmanlı'nın kendi mülkü olan Rodos'ta yerine getirmediği görülmektedir ki, müze açılana kadar zaten tarihi eserlerin önemli bölümünü ele geçirmişlerdir.

Arka planda ise İtalya, I. Dünya Savaşı'nın başlarında tarafsızlığını ilan etmesine rağmen, İtilaf Devletleri ile de zaman zaman görüşmekteydi. Amacı, kim daha çok çıkar sağlarsa onun yanında savaşa katılmaktı. İtalya, İngiltere, Fransa ve Rusya ile 26 Nisan 1915'te Londra'da yaptığı antlaşma ile diğer kazanımlarının yanında Ege'deki On İki Ada ve Anadolu'dan da Antalya Bölgesi'ni aldı. Buna karşılık, bir ay içerisinde savaşa katılacaktı. İtalya bir ay sonra 20 Mayıs 1915'te Avusturya'ya savaş ilan ederek I. Dünya Savaşı'na İtilaf Devletleri tarafında dahil oldu. Osmanlı Devleti'ne ise 1 Kasım 1914'te Ruslar saldırmış, 5 Kasım 1914'te de İngiltere ve Fransa savaş ilan etmişti.²¹ Anlaşıldığı üzere, İtalya ile Osmanlı Devleti'nin savaş sırasında safları ve çıkarları birbirine zıttı. Zaten İtalya, Londra'daki antlaşma ile kendisine vaad edilen adalarda ve Antalya Sancağı'nda, yukarıda belirtildiği üzere, daha önceden, tarihi eserleri kendisi için muhafaza etme gayretine girişmişti. O halde Londra'daki antlaşma, İtalyan çıkarlarının ilanıydı. Bu yüzden Osmanlı Devleti'nin Rodos ile ilgili isteklerinin İtalya nezdinde pek değeri yoktu. Anlaşıldığı üzere, çıkarlar söz konusu olduğunda, tarihi eserler bir yana, ada veya adalar dahi, gizli anlaşmalarla alınabilmekteydi.

Bu pencereden bakıldığında, Rodos için tutulan projeksiyon çerçevesinde, Schlieman'ın Truva'da bulduğu 8.000 altın eşya içeren hazinenin²² yurt dışına götürülüşü, Bergama ve belki de Hellenistik dönem sanatının baş yapıtını oluşturan,²³ Berlin Bergama Müzesi'ne götürülen,²⁴ heykel grubu M.Ö. II. yüzyıldan günümüze kalan en büyük anıtı oluşturan²⁵ Zeus Sunağı'nın yurt dışına çıkarılışı tekrar gözden geçirilebilir.

Kaynaklar

Arşiv Kaynakları

Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), *Dahiliye Hapishaneler Müdüriyeti Evrakı* (DH.MB.HPS.M), Dosya No: 1, Gömlek No: 43.

Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), *Dahiliye Nezareti Mektûbî Kalemî Tasnifi* (DH.MKT), Dosya No: 2601, Gömlek No: 81.

²¹ Ergun Aybars, *Türkiye Cumhuriyeti Tarihi 1*, Dokuz Eylül Üniversitesi Hukuk Fakültesi Döner Sermaye İşletmesi Yayınları, Ankara 1995, s. 96, 109.

²² V. Diakov - S. Kovalev, *İlkçağ Tarihi*, Türkçesi: Özdemir İnce, V Yayınları, Ankara 1987, s. 320.

²³ George E. Bean, *Eskiçağ'da Ege Bölgesi*, Çeviren: İnci Delemen, Arion Yayınevi, İstanbul 1997, s. 55.

²⁴ Eyüp Eriş, *Bergama Uygarlık Tarihi*, Altındağ Matbaacılık, İzmir 1990, s. 293-294.

²⁵ Peter Levi, *İletişim Atlaslı Büyük Uygarlıklar Ansiklopedisi Eski Yunan*, Cilt: III, Türkçeye çeviren: Neşe Erdilek, İletişim Yayınları, Equinox/Phadion (Oxford), İstanbul 1987, s. 188.

Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), *Maarif Nezareti Mektûbî Kalemi Evrakı (MF.MKT)*, Dosya No: 1197, Gömlek No: 45.

Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), *Meclis-i Vükelâ Mazbataları Tasnifi (MV)*, Dosya No: 109, Gömlek No: 123.

Yıllıklar

Salname-i Vilayet 1312 Zübde-i Muharrerat-ı Aliye, Mürettibi: Cezair-i Bahr-ı Sefid Vilayet-i Celilesi Evrak Müdürü Ahmed Rasim, Bahr-ı Sefid Matbaası'nda tab ve temsil olunmuştur. Rodos, 1312.

Gazeteler

İkdam (30 Nisan 1330) 13 Mayıs 1914, "Rodos'ta Âsâr-ı Atika Taharriyyatı".

Kitap ve Makaleler

AKŞİN, Sina: "Siyasal Tarih", *Yakınçağ Türkiye Tarihi 1 (1908-1980)*, Hazırlayan: Sina Akşin-Cemil Koçak-Hikmet Özdemir-Korkut Boratav-Selahattin Hilav-Murat Katoğlu-Ayla Ödekan, Yayın Yönetmeni: Sina Akşin, Baskı ve Cilt: MMP Baskı Tesisleri, İstanbul.

AYBARS, Ergun: *Türkiye Cumhuriyeti Tarihi 1*, Dokuz Eylül Üniversitesi Hukuk Fakültesi Döner Sermaye İşletmesi Yayınları, Ankara 1995.

_____ : *Türkiye Cumhuriyeti Tarihi 1*, Ercan Kitabevi, İzmir 2004.

BEAN, George E.: *Eskiçağda Ege Bölgesi*, Çeviren: İnci Delemen, Arion Yayınevi, İstanbul 1997.

DIAKOV, V. - KOVALEV, S.: *İlkçağ Tarihi I*, Türkçesi: Özdemir İnce, V Yayınları, Ankara 1987.

ERİŞ, Eyüp: *Bergama Uygarlık Tarihi*, Altındağ Matbaacılık, İzmir 1990.

LEWIS, Bernard: *Ortaoğu*, Çeviren: Mehmet Harmanlı, Sabah Kitapları Gençlik Yayınları, İstanbul 1996.

LEVI, Peter: *İletişim Atlaslı Büyük Uygarlıklar Ansiklopedisi Eski Yunan*, Cilt: III, Türkçeye Çeviren: Neşe Erdilek, İletişim Yayınları Equinox/Phaidon (Oxford), İstanbul 1987.

ÖZKAN, Cemal: "Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Savaşlar ve Antlaşmalar", *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi*, Cilt: 5, İletişim Yayınları, İstanbul 1985.

PALMER, Alan: *Osmanlı İmparatorluğu Son Üç Yüzyıl Bir Çöküşün Yeni Tarihi*, Çeviren: Belkıs Çorakçı Dişbudak, İstanbul 1995.

Rodos Tarihi, Maarif-i Umumiye Nezareti'nin ruhsatı ile Rodos'ta Vilayet Matbaasında tab olunmuştur, 1312.

RİFAT, Samih: "Knidos Aslanı Açık Görüşte", *Cogito*, Sayı: 28, Yapı Kredi Yayınları, Yaz 2001.

ŞAKİROĞLU, Mahmut: "Rodos Adası'nın Fethinden 1540 Tarihli Türk-Venedik Antlaşmasına", *Başlangıçtan XVII. Yüzyılın Sonuna Kadar Türk Denizcilik Tarihi*, Cilt: 1, Editörler: İdris Bostan-Salih Özbaran, Deniz Basımevi Müdürlüğü, İstanbul 2009.

ÜNAL, Ayhan Afşin: "XVI. ve XVII. Yüzyıllarda Cezayir-i Bahr-i Sefid (Akdeniz-Ege Adaları) Ya da Kaptan Paşa Eyaleti", *Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Sayı: 12, 2002.

Bültenler

AKDOĞDU, Gazi İskender: "Schliemann'ın Kazıları" (Kitap Tanıtımı), *4. Kat Yapı Kredi Sermet Çifter Araştırma Kütüphanesi Bülteni*, Sayı: 2, Yapı Kredi Kültür Sanat Yayıncılık, İstanbul 2001.

Ekler

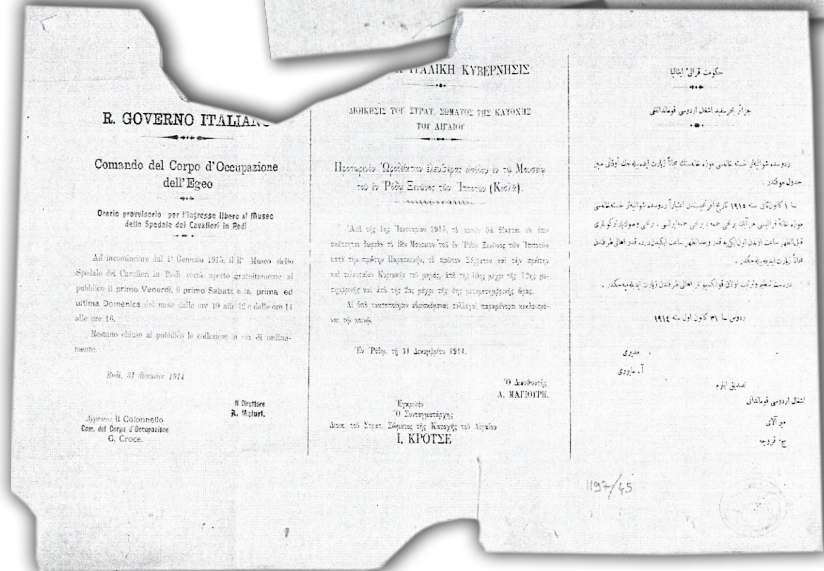
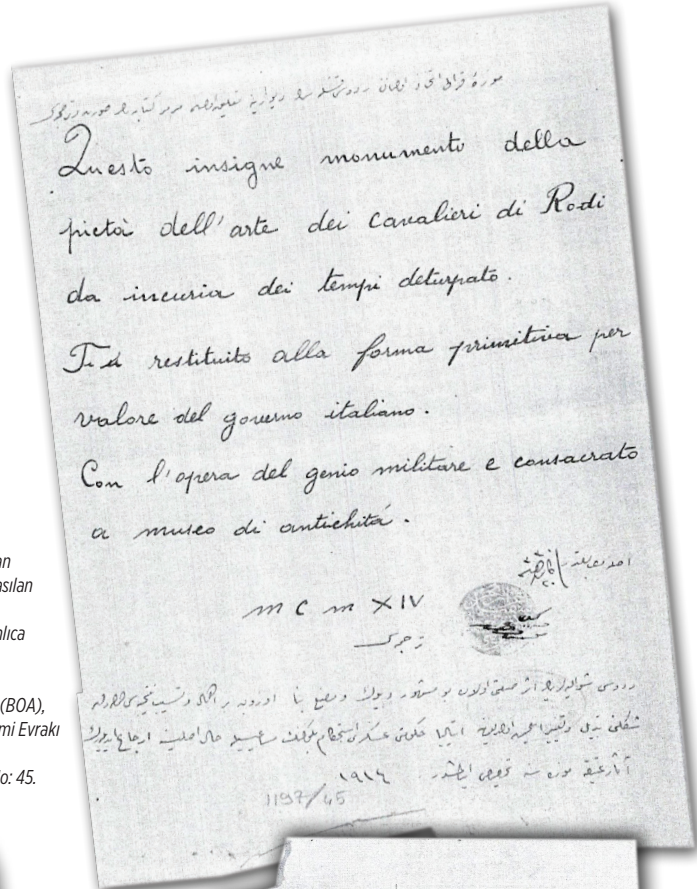
Ek-1:

Kral Müzesi olarak kurulan
Rodos Kışlası'nın duvarına asılan
mermer kitabenin
İtalyanca metni ve Osmanlıca
tercümesi

Kaynak:

Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA),
Maarif Nezareti Mektûbi Kalemî Evrakı
(MF.MKT),

Dosya No: 1197, Gömlek No: 45.

Ek-2: İtalya Kralı Hükümeti Akdeniz Adaları İşgal Ordusu Kumandanlığı'nın, Rodos'ta Şövalyeler Hastahanesi Müzehanesi'nin, ücretsiz olarak ziyaret edilebilecek vakitlerini açıklayan, İtalyanca, Rumca ve Osmanlıca basılmış cetveli.

Kaynak: Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), Maarif Nezareti Mektûbi Kalemî Evrakı (MF.MKT),

Dosya No: 1197, Gömlek No: 45.

XII. YÜZYILDAN XVI. YÜZYILA KADAR HALEP KENTİ VE ASYA İLE AVRUPA ARASINDAKİ TİCARİ HAREKETLER*

Eugen WIRTH - Çeviren: Muzaffer ÜREKLİ**

Öz

Doğu-Batı ticaret yolları vasıtasıyla Asya içlerinden Doğu Akdeniz yerleşim merkezlerine getirilen ticari malların; depolanması, korunması ve Avrupa'ya nakli üzerinde durulmuştur. Yine Avrupa'dan getirilen malların, bu bölgelerde kurulan ticaret merkezleri vasıtasıyla dağıtımı ve Asya içlerine kadar götürülmesi konusu değerlendirilmiştir.

Anahtar kelimeler: Ortaçağ Ticaret Yolları, Halep, Doğu Akdeniz, İpek Yolu.

Aleppo From 12th Century To 16th Century And Commercial Movements Between Asia And Europe

Abstract

This article focuses on the commercial goods brought to the Eastern Mediterranean settlements from Asia through the East-West trade routes as well as it focuses on the storage, preservation, and transport of these goods to Europe. The distribution of the goods brought from Europe through the trade centers established in these regions and delivering of those goods to the inner parts of Asia was also assessed.

Keywords: Medieval Trade Routes, Aleppo, Eastern Mediterranean, Silk Road.

Müslümanlar tarafından meskûn Yakın Doğu'nun büyük ticarî kentlerinin (metropoller) rolü ve önemi, Ortaçağı, başından sonuna kadar çok kuvvetli bir şekilde değiştirmiştir. Bu bakımdan, bu kentler, Akdeniz'in büyük ticaret merkezleri ile mukayese edilebilir. Esas itibariyle bu ticaret, Batı Hıristiyan dünyasına mensup Venedik, Ceneviz, Barselona, Marsilya, Floransa ve Livorne ile İslam alemine mensup Selanik, Bursa, Halep, Şam, İskenderiye ve Tri-

* Eugen Wirth tarafından, "Alep et Les Courants Commerciaux Entre l'Europe et l'Asie du XIIe au XVIe Siècles" (Revue des Mondes musulmans et de la Méditerranée, Villes au Levant, nr. 55-56, 1990, pp. 44-56) başlığıyla Fransızca yayınlanan makalenin tercümesidir.

** Beykent Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü Öğretim Üyesi.

poli (Libya)'yi birbirine bağlayan kıtalararası ve Ortaçağdaki dünya ticaretinin aynısıdır. Mal mübadelesi ve tüccarların şahsi ilişkileri, mukayese edilebilir ekonomik ve sosyal gelişmeler meydana getirmiştir.

Kuzey İtalya'nın liman kentlerinde olduğu gibi, -bir taraftan mal satın alıyorlar ve diğer taraftan mal imal ediyorlar ve bütün bu malları deniz ötesi yerlere naklediyorlardı- Halep ve Şam tüccarları, mal satın almak ve satmakla yetinmeyip, geniş bir endüstri ve üstelik karayolu nakliyatı için gayet geniş bir sistem kurmuşlardı. Bu sistem, Akdeniz'i geçmekten daha zor ve tehlikeli idi. Bu sisteme göre, Yakın Doğu'nun bozkır ve çölleri geçilerek, Mekke'ye, Bağdat'a, Doğu Anadolu ve İran'a veya İran Körfezi'nin sahillerine ulaşıyor ve mallar buradan Hindistan'a ve Uzak Doğu'ya gönderilmek üzere gemilere yükletilmiş oluyordu.

Yakın Doğu çölleri geçen kervanların sağladıkları önemli sonuçlar, Akdeniz'de yapılan deniz ticaretinin sağladığı sonuçların hemen hemen aynısıydı. Coğrafi durumları ve yaptıkları hizmetler, Halep ve Şam kentini çölde, adeta liman kenti haline sokmuştu. Halep ve Şam kentleri, çölleri geçen kervanların büyük yollarının kalkış ve varış noktaları olmuşlardı. Doğuya giden deve kervanları bu kentlerde hazırlanıyor ve bütün malların develerden indirilmesi ve develere yüklenmesi veya iyi bir şekilde muhafazası (depolanması), bu kentlerde yapılıyordu.

Halep ile Şam arasındaki dağ, develerle nakliyat yapılmasına engel olduğu gibi sahil yolu da aynı iş için elverişli değildi. *Halep, Şam arasındaki dağlardan geçen katır yolları develerin geçmesine uygun değildi.* Malların nakli bu bölgede, eşek ve katırlarla yapılıyordu. Bu nedenlerle, Şam ve Halep kentini, İskenderiye ve İstanbul gibi, Doğu Akdeniz'in büyük iskeleleri arasında sayabiliriz. Şimdi, büyük ticaret merkezi olan İslam kenti Halep, Şam ve İskenderiye'nin, Ortaçağı baştan sonuna kadar değiştiren rol ve ehemmiyetini özetle belirtmeye çalışacağız.

Bu arada ilginç bir sonucu zikredelim: Bazı durumlar (conjuncture), krizler, evrensel ticari hayattaki dalgalanmalar ve dünya ticareti, anlaşıldığına göre, bu kentlerin kaderlerine çok tesir etmişlerdir. *Şimdiye kadar düşünmediğimiz bu şehirlerin kaderini etkilediler.* Doğulu vak'anüvisler genellikle, Acem ve Arap müelliflerin izahlı taslaklarını örnek almaktadırlar. Kentlerin ilerlemesinin, yüksek mertebeye ulaşmasının ve gerilemesinin, ilgili kentin yakınında cereyan eden siyasî veya askerî olaylardan ileri geldiğini kabul ederler. Gerileme nedeni olarak harpleri, yağmacılığı, yangınları veya bulaşıcı hastalıkları, kıtlığı ve depremleri veya malî bir politikayı ve sömürücü bir vergi alma usulünü gösterirler.

Buna mukabil, Doğu Akdeniz'in büyük metropollerinde meydana gelen milletlerarası ve dünya ticaretinin bazı gelişmelerinin daha ziyade, uzak bölgelere müdahale ederek, ekonomik durum üzerinde mahalli veya bölgesel olaylardan daha fazla tesir ettiği her haliyle görülmektedir. Şu halde, malî krizleri ve uluslararası ekonomik sıkıntıları, harpler ve istilalar, sonunda uzak deniz yollarının kapatılmış olmasını, *eskiye göre* daha fazla göz önünde tutmak mecburiyeti hasıl olmuştur. Yağmanın, kıtlıkların, fevkalade bir verginin bir ticari liman kentine zarar vereceği pek tabiidir.

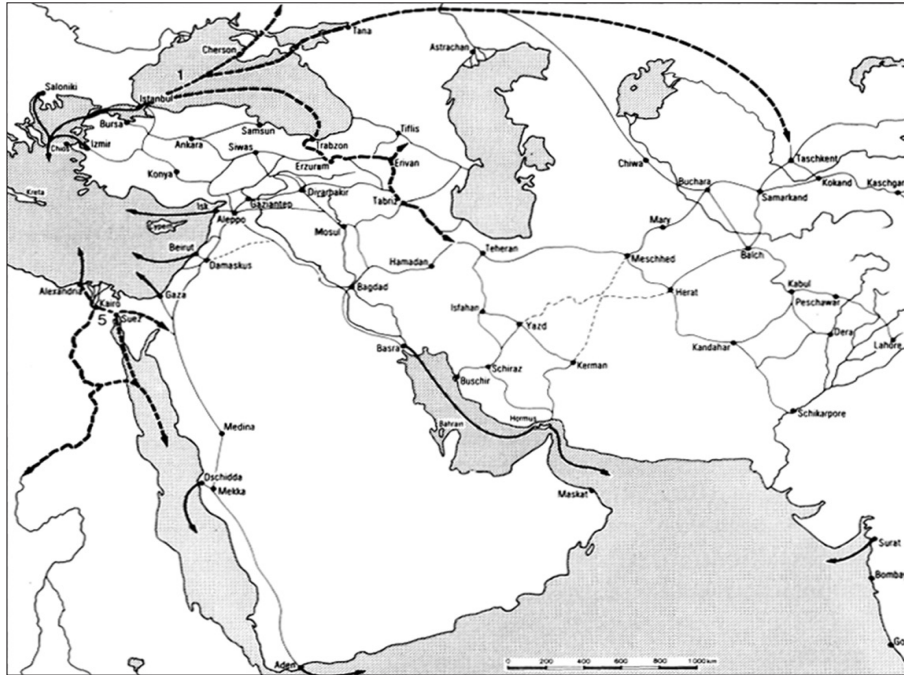
Bununla beraber, İskenderiye, Halep ve Şam kentleri, hareketli tarihlerinin birçok döneminde, bu tür sıkıntıları, yani siyasî bunalımları ve harp

hallerini, dünya ekonomisi ile ticaretinin büyük ölçüde uygun bir düzeyde bulunduğu zaman süratle atlatmışlardır. Uzun yılların veya bir yüzyılın durgunluğu, elbette daha derin nedenlerden gelmektedir. Bunun için, görüşlerimin lokomotifini aşağıda yazılı bulunan tezi kabul etmek istiyorum:

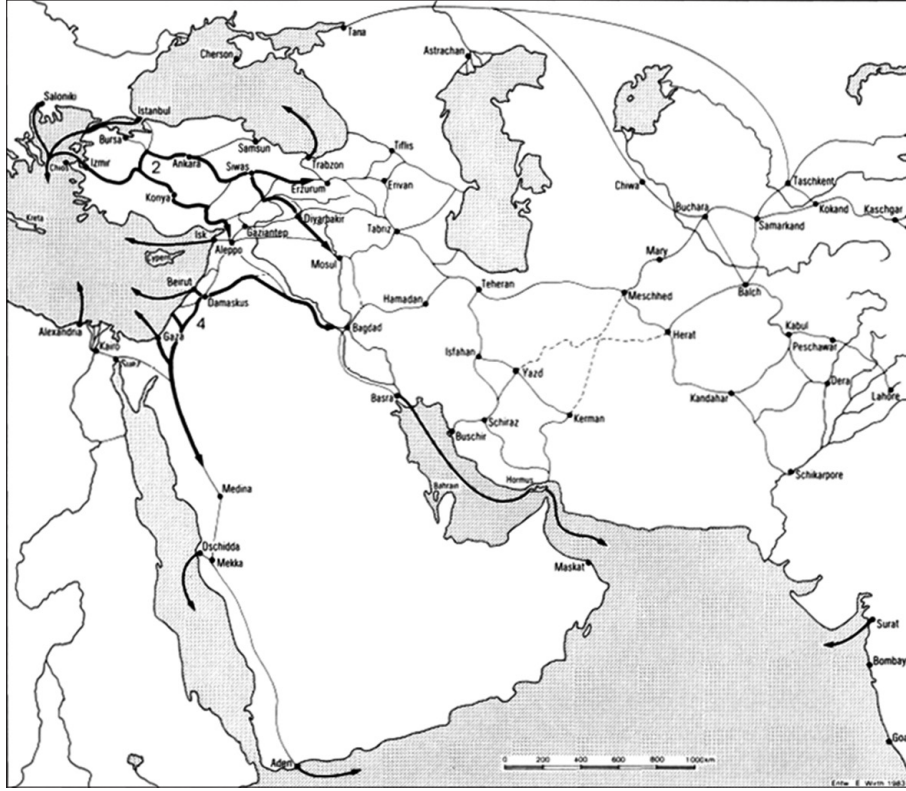
Ortaçağda, Doğu Akdeniz'in büyük ticaret merkezlerinin ilerlemesi ve gerilemesi esas olarak, Asya ile Avrupa arası nakliye yolları ile ticarî hareketlerin yoğun olduğu geniş bir liman kentine yerleşme olayından ileri gelmiştir. *Bu olgu savaflara, yangınlara, salgın hastalıklara ve depremlere nazaran daha fazla kaderini etkiledi.* Bu manzarayı aydınlığa kavuşturmak ve müşahhas bir hale sokmak için, Batı Akdeniz ile Yakın Doğu, Asya'nın güneyi ve Uzak Doğu merkezlerindeki coğrafi konumları itibariyle, geçilmesi nazari olarak mümkün ve mutasavver yolları, her şeyden önce saymamız gerekecektir.

Batı Akdeniz yani Avrupa memleketlerine yakın olan Akdeniz bölgesi ile Yakın Doğu, Hindistan ve Çin arasındaki ticarî ilişkiler için -Hindistan deniz yolunun keşfinden evvel- beş değişik yol hizmet veriyordu (Şekil 1-3).

Daha kuzeyde olan birinci yol, Çanakkale ve İstanbul boğazlarını izleyerek Karadeniz'e çıkmakta olan ve bu denizin kuzey veya doğu sahilinden Orta Asya veya İran ve Afganistan'ın yüksek yaylalarına ulaşmak amacı ile Kafkasya ile Hazar Denizi'nin kuzey ve güney kısımlarına doğru yönelen kara yoludur. Gemiden gemiye mal nakil işlerinde ve malların stok edilmesine uygun bir yer olan İstanbul kenti, bu yolun kullanılmasında daima çok önemli bir rol oynamıştır. Doğu Akdeniz ile Rusya ve Kafkasya (beyaz köleler) arasındaki ticarî ilişkiler için bu yol tercih ediliyordu.

Şekil-1: Doğu Ticaret Yolları, No: 1 ve No: 5 (İstanbul, İskenderiye)

Şekil-2: Doğu Ticaret Yolları, No: 2 ve No: 4 (İzmir, Doğu Akdeniz'in güney kısmı)

İkinci yol, yaklaşık Anadolu'nun batı sahilinde bulunan ve memleketin iç kısımlarına çok giriş yolu bulunan İzmir kentinde başlar. Bu yol, Orta Anadolu'da, biri kuzey-doğu, diğeri doğu ve bir diğeri güney-doğu yönlerine ayrılır. Bununla beraber, İzmir'in iç kısımlarındaki kentlerde XI. yüzyıl ile XV. yüzyıl arasında, Bizanslılarla, Selçuklular ve Osmanlılar arasında sık sık savaş cereyan ettiği için bu ikinci yol, Osmanlıların bu bölgeye hakim olmalarından sonra önem kazanmıştır (Şekil-2).

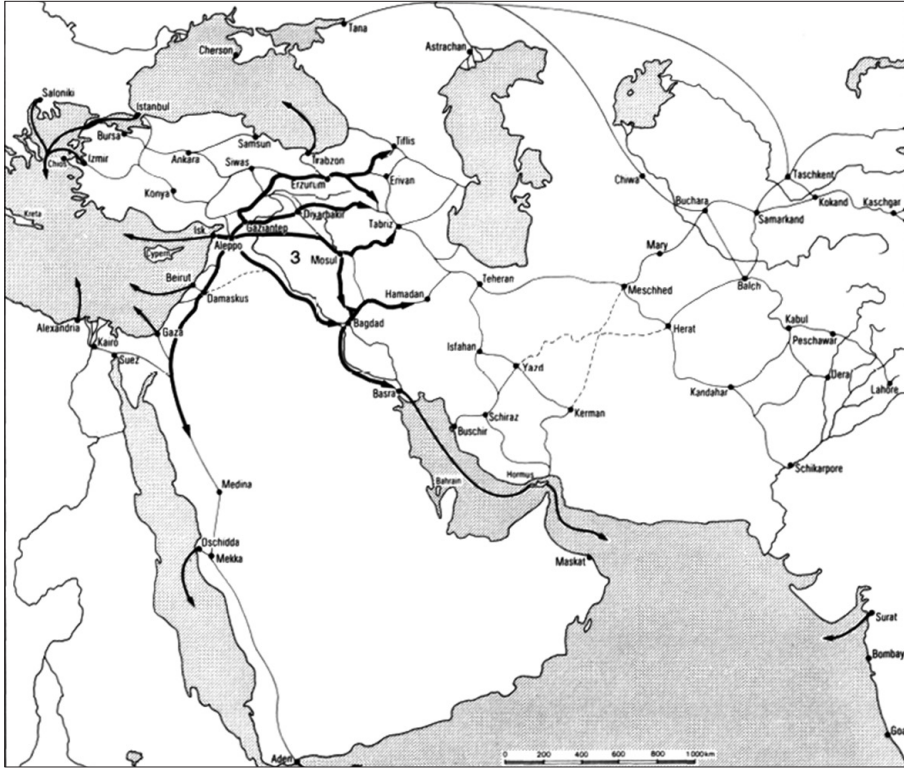
Üçüncü yol, İskenderun Körfezi'nden başlar ve mal stokuna elverişli Halep kentini merkez olarak kabul eder ve buradan kuzeye doğru (Güneydoğu Anadolu, Doğu Anadolu, Ermenistan), doğuya (Yukarı Mezopotamya, Musul, Azerbaycan), güney doğuya (Fırat Irmağı, Bağdat ve oradan kuzey doğuya ve İran'ın yüksek yaylalarına, ya da güney doğuya İran Körfezi'ne kadar) ve güneye doğru (Şam, Kızıldeniz, Mekke) (şekil-3) devam eder.

Dördüncü yolun hareket noktaları, Doğunun güneyinde, Beirut ile Gazze arasında bulunan limanlar olup, sahilin dağlık kentlerini geçtikten sonra, Halep yolunun güneyindeki (Şam, Kızıldeniz, Mekke) Suriye-Filistin bölgesinin iç tarafında son bulur. Bu dördüncü yol, daha ziyade, giriş yolları için tamamlayıcı bir rol oynamaktadır. Bu yol, tabiat bakımından dezavantajlıdır. Çünkü Doğunun güney sahilinin çok gerilerinde kalmış kentlerinde, Suriye-Arap çölünün iskan edilmemiş geniş arazisi bulunmaktadır (Şekil-2).

Son olarak, beşinci yol, daha ziyade güneyde olmak üzere, Nil Irmağı'nın deltasından (İskenderiye, Damiette, Süveyş Boğazı) başlar ve üç kola ayrılır. Kollardan biri, Kızıldeniz'in kuzeyindeki Sina-Mekke-Yemen-Aden Yarımadası'nın kara yolunu takip eder. İkinci kol, Kızıldeniz'den Hint Denizi'ne kadar olan bütün deniz yollarını kullanır. Üçüncü kol, Yukarı Mısır'a kadar Nil Irmağı'nda deniz yolunu kullanır, Kızıldeniz'e kadar çölü geçer ve orada ikinci kol ile birleşirler (Şekil-1).

Kuzeyde olsun güneyde olsun, sözü edilen beş yolun yararlı olduğu açıkça anlaşılmaktadır. Çünkü uzak mesafeler için deniz yolunu kullanma imkânı sağlamaktadırlar. Özellikle deniz yolu çok yararlı kabul edilmektedir. Kızıldeniz'i yelkenli gemilerle geçmek çok zordur. Çünkü, bu bölgede, rüzgarlar ve kum, mercan yığınları, denizde rahat seyretmeyi engeller. Diğer taraftan, limanlardaki Müslüman devletler, gayrimüslimlerin Kızıldeniz'e girmelerini ve Mekke ve Medine'ye ulaşmalarını önlemek için her çareye başvurmuşlardır. Yalnız buharlı gemiler (vapur), Kızıldeniz'i, deniz ticaretine açacaktır.

Karadeniz de yaz mevsiminde, birkaç ay müstesna, uygun olmayan iklim şartlarına tâbidir. Çanakkale ve İstanbul boğazlarından geçmek de yelkenli gemiler için genellikle zor idi. Bu nedenle, liman şehri olan İstanbul'un, Doğu Akdeniz ile Güney Rusya bozkırları ve Orta Asya arasındaki ticarete, önemli bir yeri yoktu. Bizans hâkimiyeti zamanında olduğu gibi, Osmanlılar idaresin-

Şekil-3: Doğu Ticaret Yolu, No: 3 (Halep)

de de, İstanbul büyük bir metropol idi. Bu metropolde, lükse alışmış imtiyazlı bir sınıf ve beslenmesi gereken geniş kitleler bulunduğu için, kente gelen mallar, beslenme ihtiyacını karşılamaya ayrılırdı. İthal edilen mallar, ihraç edilen malların muhtemelen on misli idi.

Kızıldeniz ile Karadeniz'deki yelkenli gemilerle yapılan nakliyat ve coğrafi durum göz önünde tutulursa, üçüncü yolun en uygun yol olduğu anlaşılmaktadır. İskenderun Körfezi'nden başlayarak Halep kenti ile irtibat sağladıktan sonra kollara ayrılarak meydana gelen geniş bir yol şebekesi, Yakın Doğu'nun kuzeyindeki yüksek yaylaları ve bunlarla beraber Kafkasya ve Orta Asya'yı, Mezopotamya'yı, İran Körfezi'ni ve Arap Yarımadası'nı, Akdeniz deniz ticaret yoluna bağlar (Şekil-3).

Bu mütalaalar göz önünde tutulursa, Haçlı seferlerinden Yeniçağın başlangıcına kadar, İskenderiye'nin doğu ile yapılan ticarete zaman zaman Halep kadar rol oynadığını tespit etmek biraz şaşırtıcı olabilir.

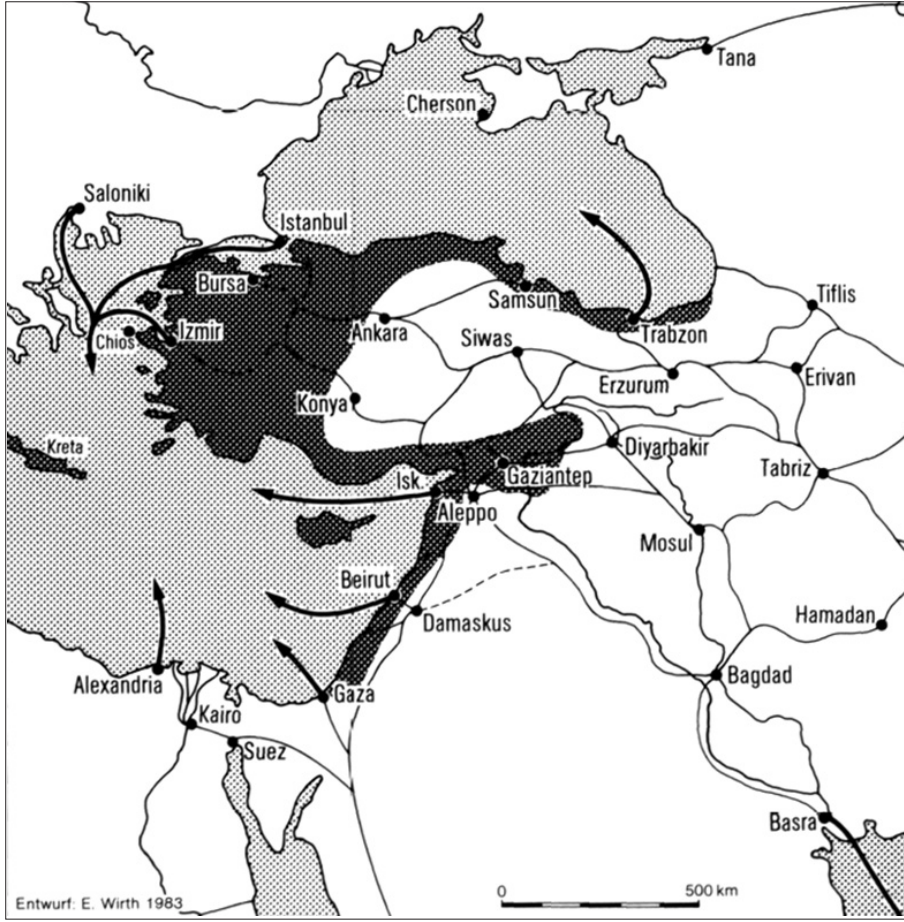
Kızıldeniz ve Aden'e doğru giden beşinci yolun İskenderiye'den başladığını bilmeyen ve görmeyen bir kimse, bu kentin değerini küçümseyebilir. Bundan başka, bu kent aynı zamanda Nil Irmağı'nı geçerek, Sudan, Habeşistan ve Doğu Afrika'ya giden ve buralardan gelen ticarî yolların hareket ve varış noktalarının bulunduğu kenttir.

İskenderiye'nin ayrıca ekonomik sahada önemli bir biçimde gelişmesi sonunda, Kahire, mal stoku bakımından önemli bir merkez ve Nil Vadisi'nin zengin bir kenti haline gelmiştir. Bununla beraber, İskenderiye'nin, orta çağda ticaret merkezi olan Halep ve İstanbul'a nazaran, bazen çok üstün bir rol oynamış olması yalnız bu kentin iki görev ifa ettiği gerçeğiyle izah edilemez. Doğu ve Afrika ile yapılan ticarete de bir merkez olduğunun bilinmesi gerekir. Akdeniz'de cereyan eden ticarî ilişkiler ile Doğu, Avrupa ve Hindistan-Çin arasındaki ticarî ilişkiler için yukarıda izah edilen beş yoldan birinin seçilmesi, öncelikle, Yakın Doğu'daki siyasî parlaklıktan ileri gelmekte idi.

XI. yüzyıldan Moğol istilâsına kadar, transit ticaret amacıyla Orta Asya'dan ve Rusya'nın güneyindeki bozkırlardan geçmek mümkün olamamıştır. Bu nedenle, Hindistan ve Çin ile olan çok kısıtlı ticarî alış-veriş için deniz yolu tercih edilmiş ve bu da güneydeki yolların ve bilhassa İskenderiye'nin lehine bir durum meydana getirmiştir.¹ Birinci Haçlı Seferi'nden itibaren şöyle bir yol izlenmiştir: Düşman ve Müslüman devletlerle doğrudan ticarî ilişkileri olan Avrupa Akdeniz'ine mensup tüccar ve denizcileri, Hıristiyanlık davasına karşı ihanetle itham edilmişlerdir. Bu durum, Doğu ticaretinin, Yakın Doğu'nun denize yakın, Bizans ve Haçlılar elinde bulunan bölgelerine doğru akması sonucunu doğurmuştur.

XII. yüzyılda bu hal, yukarıda beyan olunan dört yol tarafından tamamlanmıştı. Ticaret merkezinin İskenderiye olduğu güneydeki beşinci yol, yalnız Müslümanların elinde idi. Bu suretle, Doğu Akdeniz sahilindeki Hıristiyan devletler, Doğu ile Avrupa arasındaki ticaretin köprübaşını teşkil ediyorlardı (Şekil-4).

¹ C. Cahen, *La Syrie du Nord à l'époque des croisades et la principauté franque d'Antioche*, I, Paris 1940, s. 476.

Şekil-4: 1200'lere doğru Yakın Doğu'nun Hıristiyan Devletleri

İtalyan liman kentleri, Yakın Doğu'da yaptıkları istilâlarda, Haçlıları fiilen destekliyorlardı. Buna karşılık İtalyanlar, Haçlıların istilâ ettikleri Hıristiyan devletlerin liman kentlerinde önemli ticarî imtiyazlara sahip oluyorlardı. Bununla beraber, bu imtiyazları abartmamak gerekir. Zira, İtalyanların elde ettikleri imtiyazlar, ticarî kapasitelerinin çok üstünde idi.²

XII. yüzyılda, Akdeniz'in Doğu ile olan ticaret hacmi, daha da azalmış ve tehlikeler daha da büyük olacağı benziyordu. Terre Sainte (Arz-ı Mev'ud) (Ter seut) le yapılan ticaret çok daha kârlı idi. İtalyan liman kentlerinden kalkan gemiler, büyük menfaatler karşılığında, bilhassa hacı adayları ile Hıristiyan prensliklerine zarurî gıda maddeleri taşıyorlardı. Şimdi anlıyoruz ki, Zengiler ve Eyyübiler zamanında, Halep ve Şam kentlerinin, politikanın zirvesinde olmalarının nedeni, ticarî ve ekonomik nedenler değildir. Komşuları olan Haçlı devletlerine karşı açtıkları savaşta, yukarıda sözü edilen hanedanlar, politik

² C. Cahen, *La Syrie du Nord à l'époque des croisades et la principauté franque d'Antioche*, I, Paris 1940, s. 492.

ve askerî bir plan üzerinde Suriye topraklarını kuvvetli bir devlet meydana getirmek amacı ile birleştirmişlerdi. Sonuç olarak bu devrin askerî binaları, inşaattaki kalite ve büyüklükleri bakımından tesiri büyük limanlar olarak kabul edilmektedir.

Zengiler ve Eyyubî Hanedanlarına ait dinî yapılar, aksine olarak büyüklük ve ihtişamdaki ziyade, taşıdıkları mimari incelik ve ölçülerdeki ahenk bakımından farklı bir durum arz ediyorlardı. Bu devrin hiçbir ticarî binası, korunmamış veya hiçbir binanın mimari bünyesi muhafaza edilmemiştir.

Bununla beraber, Halep ve Şam daha ziyade bu yüzyıllar boyunca devam eden sade bir refah sayesinde büyük iktisadî gelişmenin şartlarının yaratıldığını görmüşlerdir. Kuzey İtalyan sahil kentleri, Hristiyan prenslikleri ile yaptıkları birçok kavga ve anlaşmazlık sonunda artık yorulmuşlar ve Müslüman Eyyubîlerle doğrudan ticarî ilişkiler kurmaya başlamışlardır. 1173'de Selahaddin, Pizalılara, İskenderiye'de, mağaza, hamam ve kilisesi bulunan bir ticaret merkezi verdi.³ Venedikliler, aynı şekilde, İskenderiye'deki ikinci bir mağazadan başka, Halep'te mağaza, hamam ve kiliseyi kapsayan bir ticarî merkez imtiyazını elde ettiler. 1225/1229 yıllarında, bu imtiyaz teyit edildi ve Eyyubîlere ait Lazkiye sahil kentine kadar genişletildi.

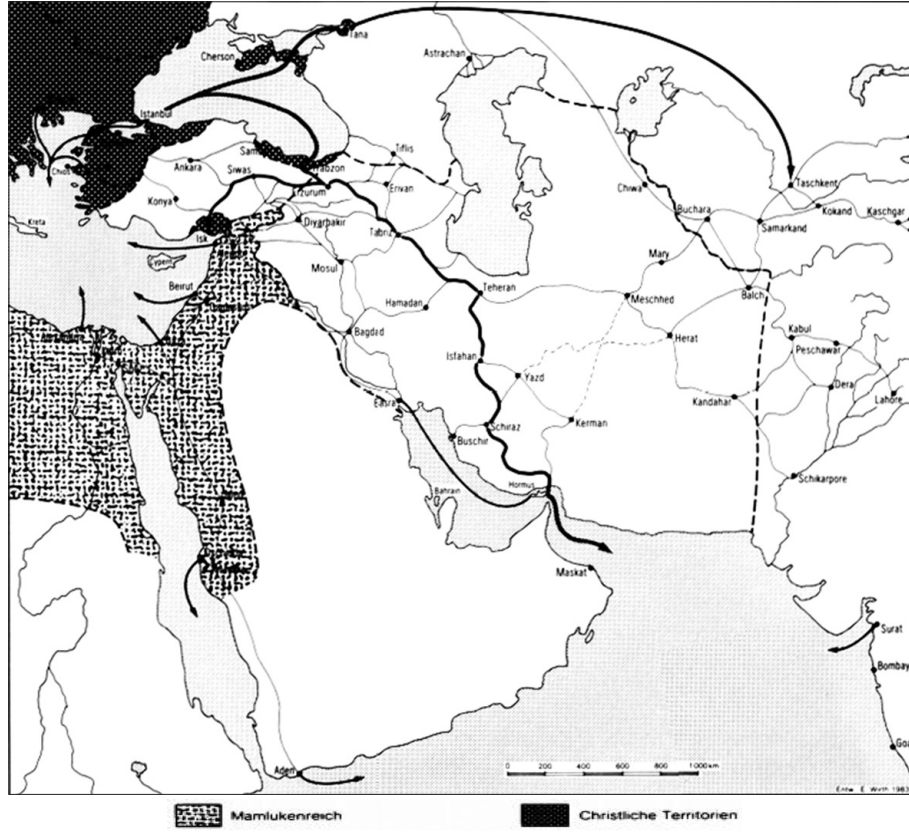
1260 yılında, Moğolların hücumları Suriye'nin 130 yıldan beri süren zirvede olma durumuna son verdi. Bunu iki yüz yıl devam eden siyasi karışıklıklar, askerî tehditler ve ekonomik çöküş takip etti. 1348 yılında meydana gelen veba hastalığı ve 1400-1401'de Suriye'nin Timur tarafından istilâ edilmesi, ticareti ve esnaf hareketlerini yıllar boyunca felce uğrattı. Fakat Halep ve Şam kentleri için (1260-1460) karanlık günlerle dolu bu iki yüzyılı izah etmek, askerî istilâ ve bazı bölgelerde veba hastalığının zuhuru nedeniyle, oldukça hatalı olacaktır. Bunun sonucu olarak, ticarî yollar, geniş ölçüde bu kere kuzeye doğru çevrilmiş ve bu durum gerilemeyi meydana getirmiştir (Şekil-5).

Doğu Akdeniz'e hâkimiyet meselesi bakımından, Venedik ile Ceneviz arasındaki eski rekabetten doğan mutlu ve mutsuz anlara gelince; bir yüzyıl boyunca denge Cenevizliler lehine meyletmiştir.

1204'den 1261'e kadar, İstanbul ve boğazlar, Venedik'in müttefiki olan Latin İmparatorluğu'nun elinde idi. Halep kentinin Moğollar tarafından tahrip edildiği tarihte yâni 1261 tarihinde, İzmit'teki Paleolog Hanedanı tarafından geri alınmıştır. Bu imparatorluk, Cenova (İtalya) ile müttefik olduğu için, Cenova filosu ile ticaretinin, Ege ve Karadeniz bölgesinde üstünlüğü başlamış ve bu üstünlük Ortaçağın sonuna kadar devam etmiştir. Bu 1 nolu yoldur. Daha ziyade kuzeyde olup, 1240-1340 yılları boyunca Avrupa ile Asya arasındaki ticarî faaliyetler nedeni ile tercihen kullanılmıştır. Zira, Karadeniz'in arka kenti/ülkesi (arrière-ville-Pays) Moğol-Tatar hanlarının elinde bulunuyordu. Bu kimseler Hristiyan tüccarlara karşı tamamen serbest bir ticarî politika uyguluyorlardı.

Bu şekilde meydana gelen değişiklik sonunda Orta Asya'dan Çin'e doğru ticarî ilişkiler kuvvetle gelişmiş, Akdeniz ile Hindistan arasındaki ticaret de

³ W. Heyd, *Histoire du commerce du Levant au Moyen Age*, I, Amsterdam 1959, s. 397.

Şekil-5: 1300'lere Doğru Yakın Doğu Devletleri

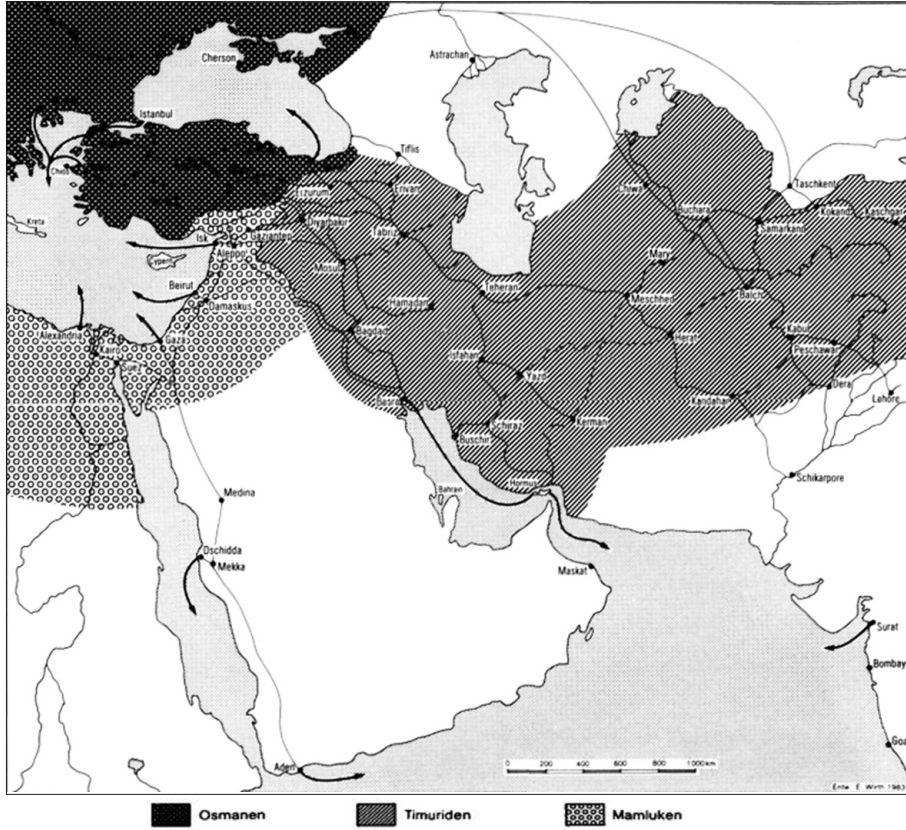
kısmen kuzeye doğru akmaya başlamıştır. Hindistan ile olan ticarî ilişkilerde aracı rolünü oynayan Bağdat kentinin de önemi azalmış ve İlhanlılara (Moğollara) ait toprakların metropolünü teşkil eden Tebriz, XIV. yüzyılda, Batı ile Doğu arasındaki ticaretin önemli bir dönüm noktasını teşkil etmiştir.

Güzel kokular, ilaç ve baharat, Avrupa'da çok rağbet gören lüks kumaşlar, kıymetli taşlar ve madenler, Hindistan'dan Hürmüz kentine kadar deniz yolu ile getirilmekte ve oradan da karayolu ile Tebriz'e nakledilmekte idi (Şekil-6).

Halep ve Şam bu ticarî hareketlilikten uzakta bulunuyorlardı ve bu onların çöküşünü yangınlardan depremlerden, veba salgılarından daha iyi gösteriyordu.

1291 yılında, Memluklar, hâla Kudüs idaresinin elinde bulunan sahil kentlerini işgal ettiler. Bu kentler, Tartous, Beyrut, Sayda, Sur ve Acre (bugünkü Akka, eski Ptolemais, İsrail'in limanı).

Mukaddes topraklarda bulunan ve Hıristiyanlara ait varlıkların kaybedilmesine tepki olarak Papa, Hıristiyan devletlerinin, Memluk İmparatorluğu ile ticarî ilişkiler kurmasını kesinlikle yasaklayan bir emirname neşretmiştir. Bu yasağın, Cenovalılar tarafından kullanılan kuzeydeki 1 nolu yola etkisi olmamıştır.

Şekil-6: 1470'lere Doğru Osmanlılar Tarafından Kuzey Yollarının Kapatılması

Trabzon İmparatorluğu'nda, Kırım'da ve Azak Denizi çevresinde bulunan ve ehemmiyetsiz olan Hıristiyan varlıkları bu kısıntılardan zarar görmemişler ve bu suretle Moğol ve Tatarlara ait topraklarla olan ticarî ilişkilerde, imtiyazlı köprübaşı haline gelmişlerdir. Buna karşı, Memlukların egemenliğinde bulunan sahil kentleri -İskenderiye, Şam ve Halep- Doğu ile Batı arasında cereyan eden ticarî trafiğin önemli bir kısmını, kuzeydeki küçük Hıristiyan Ermenistan Krallığı'nın sahil kentleri ile ticaret merkezi olan kentlere terk etmeye mecbur kalmışlardır. Özellikle, Ceneviz kentinin egemenliğinde olan Karadeniz yoluna alternatif arayan Venedik -ki Ceneviz'in ezeli rakibidir- bundan böyle Tebriz ve oradan Çin ve Hindistan ile olan ticareti için, Moğollara bağlı küçük bir devlet olan Ermenistan'dan, ticarî bir köprübaşı olarak yararlanmışlardır.⁴ (Şekil-6).

Bununla beraber, Hindistan, Hürmüz-Tebriz ticarî yol, kullanılması zor bir yoldur. Zira, Yakın Doğu'nun kuzeyinde bulunan yüksek ve dağlarla çevrili yaylalardan geçmek, oradan Trabzon Devleti'ne veya Küçük Ermenistan

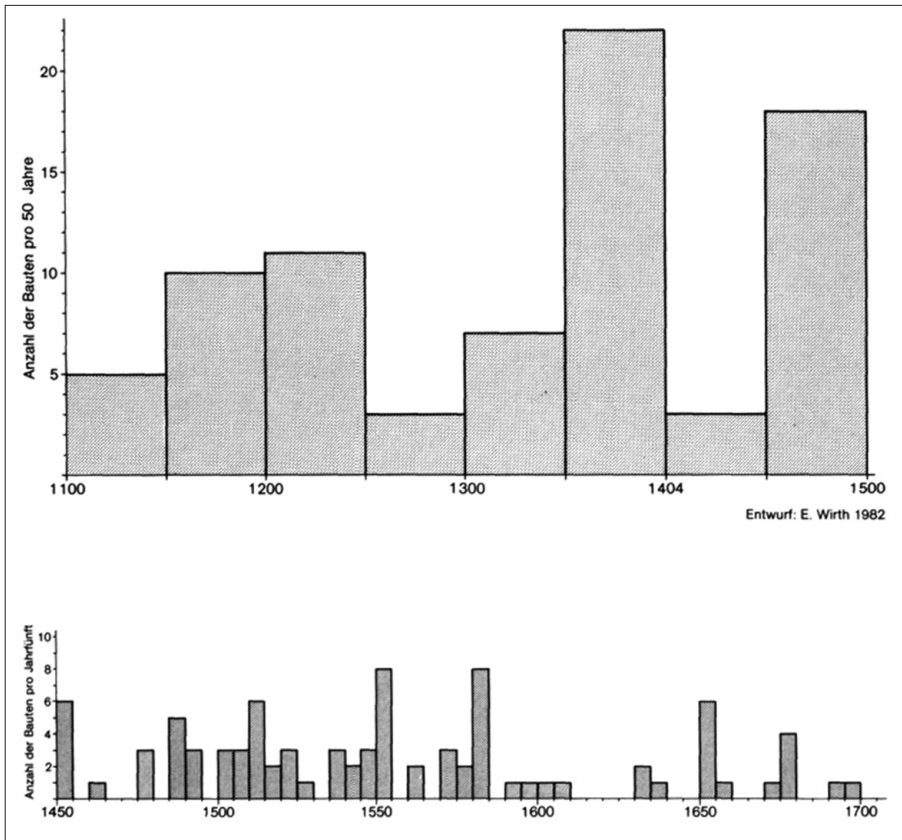
⁴ W. Heyd, *Histoire du commerce du Levant au Moyen Age*, 2 vol., Réimpression Amsterdam, 1959, II, 73 vd.

Krallığı'na ulaşmak o kadar zor idi ki, Kızıl Deniz boyunca uzanan 5 nolu yolun doğrudan doğruya irtibatı sağlamış olması veya aynı amaçla sahranın kullanılması keyfiyeti kısa zamanda tekrar önem kazanmıştı.

1344, 1355 ve 1361 yıllarında, Venedikliler, Memlûk sultanları ile ticarî anlaşmalar yapmışlardır. Memlûk Devleti ile Kıbrıs arasında yapılan barış anlaşmasından sonra, Kuzey İtalya ile Mısır arasındaki ticarî hayatta yeni bir gelişme görülmüştür. Papalık makamı, yapılan ödemelerde uzun zamandan beri istisna kabul edilmesi için emir vermişti. Bu suretle, İskenderiye, Avrupa ile Doğu arasındaki ticarî ilişkilerde, imtiyazlı bir merkez ve stok yeri olma niteliğini tekrar kazanmıştır.

Halep ve Şam, 1260 yılından beri, Memlûk imparatorluğunun bir parçasını teşkil ediyordu. Her iki kent, Venedik ile Kahire arasında yapılan ticarî anlaşmalardan yararlanıyordu. Bugün meydana çıkarılan mimarî eserlerde, Suriye tarafından yapılan ticaretin, en aşağı XIV. yüzyılın ikinci yarısında ve on yıllar boyunca devam eden nisbi bir refah sağladığı görülmektedir. (Şekil-7)

Birkaç on yıllık süreden sonra ve Timur'un seferlerinden itibaren Moğollar, Orta Asya ve Avrupa arasındaki ticarî şartlar, önemli bir biçimde kötüleşmiştir. Karadeniz boyunca Kırım'a giden kuzeydeki 1' nolu yol, 1243 yılından

Şekil-7: Halep'deki İnşaat Faaliyetleri; Her elli yılda dikkate değer sayıda bina inşa edildiği tabloda görülmektedir.

itibaren, emniyetsiz bir duruma gelmiş ve Tebriz, Doğu ile Batı arasındaki ticarete dönüş noktası olma niteliğini kaybetmiştir. 1375 yılında Küçük Ermenistan Krallığı'nın fethedilmesi ile Hristiyanların doğu bölgesinde dayandıkları son köprübaşı (krallık) da Müslümanların eline düşmüş oldu.

XV. yüzyılda Doğunun büyük kısmı ve Balkan Yarımadası'nın Osmanlılar tarafından fethedilmesi sonunda, Doğu ile Batı arasındaki ticarî ilişkilerin daha ziyade güney yollarından sağlanması zorunluluğu meydana çıkmıştır. 1453'te İstanbul'un fethiyle, Boğazlar tamamen Osmanlıların hükümrânlığına geçmiş ve nihayet 1461 yılında, Yakın Doğu'da son Hristiyan kalesi olan Trabzon da Osmanlıların eline geçmiştir. Bu suretle, kuzeydeki yollar ehemmiyetini tamamen kaybetmiştir. XVI. yüzyıldan XVIII. yüzyıla kadar, Avrupa kıtasına ait hiçbir gemi, Karadeniz'e doğru yol alamamış⁵ ve İskenderiye, Doğu ile olan ticarete tekrar merkez olmuştur (Şekil-6). Bununla beraber, XV. yüzyılda meydana gelen siyasî gelişmeler ve iktidar değişikliklerinden Halep ve Şam yararlanmışlardır.

İskenderiye gibi Şam ve Halep de, Memluk İmparatorluğu'nun bir parçasını teşkil ediyordu. Doğuda ve daha gerilerde kalan kentleri, Osmanlı ordularının geçiş yollarının dışında kalyordu. Bu suretle, Suriye'nin iki ticarî metropolü, vaktiyle Karadeniz ve Anadolu'da görülen ticarî canlılığın bir kısmını kendilerine çekmeyi başarmışlardır.

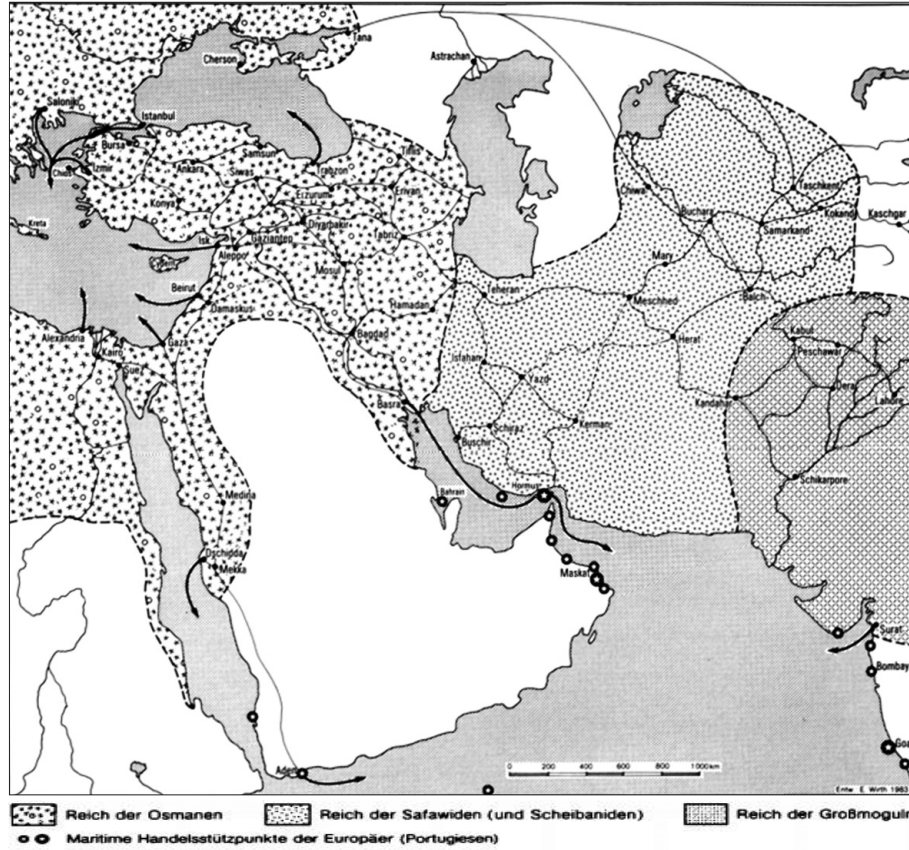
İran menşeli ipek ve Suriye menşeli pamuk, kumaş, baharat ve güzel kokuların Doğu'dan Batı'ya ihraç edilmesinde ve Batı'dan Doğu'ya yapılan kumaş ithalatında, Halep kenti önemli ve evrensel bir ticaret merkezi durumuna gelmiştir. Kumaşların dış memleketlerdeki satışı, cinslerin ayırt edilmesine ve aşağı yukarı yeni şekillere bağlı çok ilginç bir iş taksimine dayanıyordu.

Avrupa'dan (Floransa-Venedik-Barselona-İngiltere-Flandres) esas itibarıyla değişik desen ve yapıda kaliteli yün kumaşlar geliyordu. Buna karşı, Avrupa'ya pamuk ve ipekten yapılmış nefis kumaşlar, sırmalı ipek kumaş, sırma ve gümüşten yapılmış kumaşlar gönderiliyordu. Tarihçilerin çoğunluğu (bilhassa Jean Sauvage) Memlûkların Suriye'deki son on yıllık hükümrânlık süresinin, askerî ve diğer anlaşmazlıklar yüzünden kişilerin yaşamlarından emin olmadıkları karanlık bir devre teşkil ettiği düşüncesindedirler. Fakat, dünya ekonomi ve ticaretinde görülen genel canlılık, özellikle Halep için yararlı olmuştur. Memlûk hâkimiyetinin son on yılında yapılan fevkalâde güzel dinî ve ticarî binalar, XV. yüzyılda Avrupa ile Asya arasındaki ticaretin güneye doğru akması sonunda İskenderiye gibi, Halep'in de ne kadar yararlandığını açıkça göstermektedir.

Yaygın bir görüşün aksine olarak, Halep ve Şam'ın yaşadığı yeni refah süresi, Osmanlılar tarafından fethedilmeleri sonunda meydana gelmemiş olup, bu refah süresi yarım yüz yıl evvelden başlamıştır.

XV. yüzyıl ile XVI. yüzyıl arasında iki tarihî olay meydana gelmiştir. Bu olaylar, Doğu Akdeniz'in ticarî anakentlerinin mukadderatı üzerinde (yakla-

⁵ A.H. Lybyer, "The Ottoman Turks And The Routes Of Oriental Trade", *English Hist. Rev.* 30 (oct.), 1915, p. 577-588.

Şekil-8: 16. Yüzyılın Büyük İmparatorlukları

şık üç asır) müessir olmuştur. Bu tesirin, tamamen olumlu olduğu sonradan anlaşılmıştır. Vasco de Gama tarafından 1498 yılında Hindistan deniz yolunun keşfedilmesi ve Suriye ile Mısır'ın, Osmanlılar tarafından 1517 / 1518 yıllarında fethedilmesi.⁶ Yüzyıllardan beri Doğu Akdeniz'den hareket eden ve Avrupa ile Asya arasında cereyan eden ticarî ilişkileri sağlayan beş yol, ilk defa olarak, yalnız büyük bir imparatorluğun topraklarından geçecekti (Şekil-8).

Doğu ile yapılan ticarî ilişkiler tarihinde ilk defa olarak bahsi geçen beş yola Avrupalılar bir alternatif bulmuşlardı. Bu son nokta, makalemin konusunun dışındadır.

Kaynaklar

CAHEN, C.J., "La Syrie du Nord à l'époque des croisades et la principauté franque d'Antioche", (Institut Français de Damas, Bibliothèque Orientale, Tome I), Paris 1940.

GOÏTEİN, S.D.: *Studies in Islamic History And Institutions*, Leiden 1966.

⁶ A. Raymond, *Grandes Villes Arabes à l'époque Ottomane*, Paris 1985.

HEYD, W.: *Histoire du commerce du Levant au Moyen Age*, 2 vol., réimpression Amsterdam 1959.

LYBYER, A.H.: "The Ottoman Turks And The Routes Of Oriental Trade", *English Hist. Rev.*, 30 (oct.), 1915, p. 577-588.

RAYMOND, A.: *Grandes Villes Arabes à l'époque Ottomane*, Paris 1985.

SAUVAGET, J.: "Alep. Essai sur le développement d'une grande ville Syrienne des origines au milieu du XIXe siècle", 2 vol. (texte, album), (Bibl. Archéol. et Hist. vol. 34), Paris 1941.

WIRTH, E.: "Aleppos Fernhandel und Exportgewerbe im Kontext weltwirtschaftlicher Zusammenhänge und Schwerpunktverlagerungen" - In : Gaube, H. et Wirth, E. : *Aleppo. Historische und geographische Beiträge zur baulichen Gestaltung, zur sozialen Organisation und zur toirtschaftlichen Dynamik einer vorderasiatischen Fernhandelsmetropole*. Vol. 1, Wiesbaden 1984, p. 223-272 (avec bibliographie étendue).

TÜRK VE ALMAN KAYNAKLARINA GÖRE ERNST REUTER'İN ANKARA'DA MODERN ŞEHİRCİLİK ÇALIŞMALARI

Dr. Latif ÇELİK*

Öz

Türkiye Cumhuriyeti'nin kuruluşundan on yıl sonra gerçekleştirilen üniversite reformu ile yüksek öğrenime standart getirmeyi hedefleyen devlet, Avrupalı bilim adamlarını ülkeye davet etmiştir. Genç cumhuriyetin bu alanda en çok Alman bilim insanlarından faydalandığı görülmektedir.

Cumhuriyet yönetimi, özellikle Ankara'nın modern bir başkent olarak ortaya çıkmasına büyük önem vermiştir. Makalede, Alman şehircilik uzmanı Ernst Reuter'in Ankara'nın sosyal politikalarına yaptığı katkı ve geride bıraktığı izler, dönemin Alman ve Türk kaynaklarından incelenerek cumhuriyetin bilim politikaları mercek altına alınmaya çalışılacaktır.

Anahtar kelimeler: Ernst Reuter, Modern Ankara, Alman Bilim İnsanları, Alman Şehircilik Uzmanı.

Modern Urbanization Studies Of Ernst Reuter In Ankara According To Turkish And German Resources

Abstract

Ten years after the founding of the Republic of Turkey, European scientists have been invited to the country, held that aims to bring state standards in higher education and university reform. It seems that the young republic benefited the most from German scientists in this area.

The administration of republic has given great importance to the emergence of Ankara as a modern capital. In the article, the contributions made by German urbanism expert Ernst Reuter to the social policies of Ankara and the traces he left behind will be examined from the German and Turkish sources of the period and the republic's science policies will be examined.

Keywords: Ernst Reuter, Modern Ankara, German Scientists, German Urbanism Specialist.

* IKG - Kültür Tarih ve Entegrasyon Araştırmaları Enstitüsü Başkanı.

1. Giriş

Türkler ve Almanlar iki dost millettir. Sürekli tekrarlanan bu sözü doğrulayacak yığınla tarihi belge, hatıra, birlikte çalışma ve uluslararası proje olduğu halde dar alanda yapılan basit değerlendirmeleri görünce engin tarih ve devasa ilişkiler ile adeta dalga geçildiğini görmek oldukça üzücüdür. İki milletin tarihin bazı dönemlerinde o kadar benzer ve tamamlayıcı kaderleri varki, bazen aynı politika ve siyasi başarıyı gösterip uluslararası projelerin kırılma anlarında birlikte tavır koymuşlardır. Yenilginin ve kaybın acısını da birlikte yaşayan Almanları ve Türkleri, bazen de kader dostun yaralarının sarılması için iki tarafı zoraki işbirliklerine zorlamıştır.

Yukarıdaki tespitlerin içinde, özellikle iki milletin bilim alanında yaptığı işbirliğinin günümüzdeki modern Türkiye'nin şekillenmesinde bıraktığı izlerin gelecek nesillere doğru aktarılması hem Türkiye'nin zihin haritasını genişletecek, hem de Avrupalı müttefikleri arasındaki saygınlığının daha da artmasında önemli rol oynayacaktır.

Nasyonal Sosyalistlerin Almanya'da iktidara gelmesinden itibaren esen sert rüzgârların bir savaşın habercisi olduğu tartışılmaya başlansa da, bunun organizeli bir Yahudi düşmanlığına dönüşeceğini tahmin edenlerin sayısı pek o kadar değildir. Yahudi toplum üzerindeki baskının tarihin her döneminde Hıristiyan aleminde nükseden düşük ateşli bir hastalık deyip geçirenler oldukça fazladır.¹ Avrupa'da finans, medya ve üretim başta olmak üzere birçok alanda gücü elinde bulunduran bu topluluğun her savaşın kazananı olarak ortaya çıkmasını kıskanan birçok Avrupa ülkesinde Yahudi aleyhtarlığı Almanya'nın da desteği ile artmaya başlamıştır. Tarih boyunca var olan bu kıskançlığın bir aksiyon haline dönüşerek devlet siyaseti haline gelmesi ilk defa Almanya'da ortaya çıkmıştır.² Yahudi düşmanlığının ülke siyasetini ulusal bazda etkilediğini gören radikal sağdaki Avrupalı gruplar, Hitler yönetimine sempati duyarak kendi ülkelerinde süratle organize olmaya başlamışlardır. Avrupa'da artan faşizm ve ırkçılık politikalarının zamanla en çok Yahudi toplumunun geleceğini karartacağı Almanya'daki politik baskılar ile ortaya çıkmış durumdadır.³

Yahudi toplumunun sermayeyi elinde bulundurduğu öne çıkarılsa da, Almanya'da ciddi bir bilgi birikimi de yine bu topluluğa mensup insanların yönetimindedir.⁴ Yahudi asıllı entelektüel camia, zamanla artan siyasi baskılar

¹ Hitlerin ilk yıllardaki Yahudi karşıtlığı birçok Avrupa ülkesinde Almanya'nın iç işleri olarak görülerek fazla ciddiye alınmamıştır. Bu duyarsızlık ise Nazilerin oldukça hızlı bir şekilde Alman olmayan topluluklar arasında da taraftar bulmasında en önemli etkidir.

² Özellikle İskandinav ülkelerinde aşırı sağ grupların Yahudi aleyhtarlığında oldukça tehlikeli grupların ortaya çıkması ve İkinci Dünya Savaşı'nda bu gruplardan kurulan lejyonların Almanya için gönüllü birlikler oluşturarak cepheye koşmaları dikkati çeken bir örnektir. Bu konuda bkz. Latif Çelik, *İkinci Dünya Savaşı'nda Almanya Saflarında Savaşan Türkistan Lejyonları*, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi, Konya 2015.

³ Üniversitelerde süratle örgütlenen Nasyonal Sosyalist Alman gençliği temsilcileri ortaya koydukları eylemler ile özellikle birçok akademisyenin "Yahudi" asıllı olmasını öne sürerek derslerini boykot etmişlerdir. Latif Çelik - Enver Tandogan Hirsch ile 21.06.2012 günü saat 14.00'de Würzburg Maritim Otel'de yaptığı "Babam Ernst Hirsch" adlı özel mülakat.

⁴ 1939 yılına kadar sadece Türkiye'ye sığınan Alman akademisyenlerin yüzlerce olduğu düşünül-

karşısında önce Benelüks ülkeleri ve Fransa'ya, ilerleyen dönemde ise diğer komşu ülkelere ve İsviçre üzerinden kendilerine sığınmayı sağlayacak yeni ülkeler aramaya başlamışlardır. Beyin göçü için birçok ülke bu akademisyenlere destek olmak istese de, Hitler'in gazabından çekindiklerinden bilim insanlarının bu büyük draması karşısında sessiz kalmayı yeğlemişlerdir.⁵

Birinci Dünya Savaşı'nın teslimiyet belgesini Almanya ile aynı tarihlerde imzalayan Türkiye ise, yeni bir değişimi hayata geçirmek istemektedir. İmparatorluktan ulus devlete geçişin ağır şartlarını toplumsal bünyeye uydurmak ise hiçte kolay değildir. Ülkedeki temel yasaları monarşiden halk iradesi olan cumhuriyete uyarlamaya çalışan Türk idareciler, değişimin gerçek anlamda halka mal olması için eğitimin hızlı bir şekilde millileşerek sağlam temellere oturtulması gerektiğini anlamışlardır. Cumhuriyet'in beşinci yılında Latin harflerini kabul eden Mustafa Kemal ve ekibinin açık hedefi batılı bilimsel yayınların hızlı bir şekilde takip edilmesini sağlamaktır.

Batı dünyası ile yakın geçmişte savaşmış olmasına rağmen bu kulübün değerlerine yakın olmayı hedefleyen cumhuriyet yönetimi yaptıkları radikal değişikliklerin gereğini yerine getirmek için ortaya çıkan yasa, bilgi ve tecrübe eksikliklerini de yine batı dünyasındaki entelektüel kesimin bilgilerinden yararlanmaya mecbur olduğunu fark etmiştir. Tanzimattan beri iki ileri bir geri denilebilecek bir kafa karışıklığı ile, iki dünya arasında bir imparatorluğun eriyeceği zaman dilimi kadar dayanabilen Türk Devleti büyük savaşın sonunda birçok alanda olduğu gibi bilim alanında da çok geride kaldığını açıkça fark etmiştir. Ümitsiz bir şekilde elde tutulmaya çalışılan geniş coğrafyaların isyancı şehirlerini son ana kadar vatan toprağı diyerek savunan Türkler, eldeki çok az eğitilmiş insanını da kaybedince sadece savaş değil, yetişmiş insan unsurunu da kaybettiklerini fark etmişlerdir.⁶

Almanya'da akademisyen ve entellektüellere dini, inancı, ırkı ve siyasi görüşü nedeni ile baskı yapıldığı bir anda, Türkiye'de aynı kesime yönelik ortaya çıkan acil ihtiyaç bir beyin göçünün Türkiye'ye doğru yönelmesindeki ilk nedendir. Batılı anlamda eğitimin temel kodlarını yerleştirmek için Darülfünun'da⁷ köklü değişime giden devlet, bunun acil bir sistem değişikliği, yöne-

lürse Alman üniversitelerindeki Yahudi asıllıların çok önemli rakamlara tekabül ettiği düşünülebilir. Bir şekilde kendini İngiltere, ilerleyen dönemde ise Amerika'ya atan çok sayıda Yahudi asıllı Alman akademisyenden yola çıkarak Almanya'daki Yahudi toplumunun bilim alanında oldukça etkin olduğu düşünülebilir. Bu konuda bkz. Latif Çelik, *Türkiye: Alman Akademisyenlerin Sığınma Limanı*, s. 48, *Türkiye'de Alman İzleri*, Logophon Verlag, Mainz 2009.

⁵ Ernst Hirsch önce Amsterdam Üniversitesi'nde göreve başlamak için bu ülkeye gelse de dönemin Almanya'nın baskıları karşısında daha başlayamadığı görevi bırakmış ve Türkiye'ye gelmiştir. Latif Çelik - Enver Tandoğan Hirsch özel mülakat, Würzburg, 21.06.2012.

⁶ Osmanlı İmparatorluğu bu savaşta topraklarının %70'ini ve nüfusunun %10'unu kaybetmiştir. İnsan kaybı rakamsal olarak üç milyon civarındadır. Bu kayıpların müttefik komutanların idare ettikleri cephelerde çok daha fazla olması ile kazanma şansının sıfır olduğu cephelerde insan kaynaklarının düşüncesizce yok edilmesi büyük rol oynamıştır. Bu konuda bkz. "Birinci Dünya Savaşı'nda Can Kayıpları", <http://www.mepanews.com/tarih/2673-birinci-duyena-savasi-umulmayan-can-kayiplari.html>, İnternet erişim: 10.07.2017, saat 19.00.

⁷ Cumhuriyet yönetiminin üniversiteye dönüştürmek için büyük gayret sarf ettiği Darülfünun kelimesinin karşılığı "Fenler Evi"dir. Daha önceki medreselerden ayrı olarak ciddi anlamda batı dünyası örnek alınsa da, sistem ve düşünce çatışmalarından dolayı bu kurumda görev yapan az

tim bilimlerinin rehabilite edilmesi ve bilimsel araştırmaların özgür olması⁸ yönünde önemli hamleler yapmıştır. Tarih birçok döneminde yolları kesişen Türkler ve Almanlar bu sefer bilgi paylaşımı için yine benzer kaderi paylaşacaklardır. Almanya'da varlığına bile tahammül edilemeyen Yahudi asıllı bilim insanlarının Türkiye'ye organizeli bir şekilde davet edilmesi oldukça kıt imkânlarla sahip genç Türkiye Cumhuriyeti'nin eğitim çabalarının daha iyi fark edilmesi açısından oldukça dikkat çekici gayretlerdir.⁹

2. Batılı Bilim İnsanlarının Türkiye'ye Davet Edilmesi

Türkiye Cumhuriyeti Avrupa ülkeleri ile askerî anlamda ciddi bir rekabet yaşayarak önemli kayıplardan sonra milli sınırlar içinde hayata geçiren kadrolar özellikle eğitimin modern, sorgulayan ve fikri bağlamda özgür ortamda gelişmesinin önünü açacak yükseköğretim kurumlarını hayata geçirmek istemişlerdir. Ancak üniversite için gayret gösteren ülke idarecileri cumhuriyet yönetiminin birçok alanda daha yeni reform, yasa ve yönetmeliğe ihtiyacı olduğunu göreceklerdir. Ticari alanda ortaya çıkan bir kargaşanın piyasayı etkilemesi, eğitimdeki aksaklıkların belediye yönetiminde ortaya çıkardığı olumsuzluklara kadar birçok eksiklik gün geçtikçe fark edilmekte, ama sahasında uzman idareci bulunmadığından üstüne gidilme cesareti de ortaya koyulamamaktadır.¹⁰

Eski toprakları ile karşılaştırılmayacak kadar küçülerek kabuğuna çekilen yeni Türk Devleti, özellikle eğitim alanında önemli hamleler yapmak istemektedir. Cumhuriyetin ilanından beş ay sonra çıkarılan milli eğitim kanunu ile ülke genelindeki eğitim ve öğretim bir bakanlığa verilerek fikri hür, vicdanı hür nesiller yetiştirme hedefi ortaya koyulmuştur. Ülke çapında hayata geçirilecek eğitim hamlelerinde lokomotif görevi yapacak olan üniversitelerin ilerici merkezler olarak batı hedefli kurumlar olarak önemli beklentileri vardır.

1925 yılında şeriat hukukunun kaldırılması, İsviçre Medeni Kanunu'nun uygulamaya koyulması, İtalyan Ceza Kanunu'nun anayasaya girmesi ve Almanya'nın ticaret kanunlarının Türkiye'ye de uygulamaya koyulması Türkiye Cumhuriyeti'nin geleceğinin Avrupa'ya dönük olduğunu göstermektedir. 1928 yılında Latin harfleri kabul edilince Gazi Mustafa Kemal'in ülke gene-

sayıdaki batılı akademisyenlerden verim alınamamıştır. Bu konuda geniş bilgi için bkz. Ekmeleddin İhsanoğlu, "Darülfünun", *İslam Ansiklopedisi*, Cilt: VIII, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 1993, s. 521.

⁸ Osmanlı döneminde ülkenin en önemli eğitim kurumları olmasına rağmen çok az fakültesi olan yükseköğretim kurumunun hiçbir enstitüsünün olmaması açıkça fark edilen önemli bir bilimsel eksikliklerdir. Türkiye'de enstitü anlayışının ancak İstanbul Üniversitesi batılı anlamda eğitim vermeye başladığı 1934 yılından sonra açılması dikkat çekicidir. Cumhuriyet döneminde Darülfünun'dan dönüştürülen üniversitelerin ezberleyip tekrarlayan değil, araştırıp sorgulayan bir eğitim vermesi amaçlanmıştır.

⁹ Yahudi asıllı bilim insanları da bu dönemde kendi ülkelerinde çok ağır takibatlara uğramaktadırlar.

¹⁰ Cumhuriyetin ilk dönemi her ne kadar korumacı kanunlar ile dolu olsa da, İmparatorluk dönemi ile karşılaştırıldığında yine de nisbeten serbest piyasanın da etkisindedir. Özellikle belediye yönetimlerinin temel bir yasanın olmaması.

linde kampanya başlatmasının ardından aynı yıl Hicri takvimin kaldırılması Türkiye'nin batı kulübü içinde kendine yer aradığını ortaya koymuştur.¹¹

Ülkenin ihtiyacı olan yeni nesil idarecilerin yetiştirilmesi için Türkiye'nin kendi entellektüelini ortaya çıkarması gerektiğinin farkındadır. Kökleri ve ruhları bu topraklardan olan genç idarecilerin üniversitelerden yetişeceği de bilinen bir gerçektir. Bu alanda ülkedeki tek yüksek eğitim kurumu olan Darülfünun'da gerekli değişikliklerin yapılabilmesi amacıyla İsviçre'li Profesör Albert Malche İstanbul'a çağırılmıştır. 1932 yılının ilk baharında başlayan ve üç ay süren çalışmada fakülteler, kürsüler, idareciler ve öğrenciler ile birlikte tek tek yapılan anket, form ve inceleme raporlarının bakanlığa sunulmasının ardından çok sayıda akademisyenin görevine çağın gerçeklerinden oldukça uzak oldukları gerekçesi ile son verilmiştir.¹² Bu raporlar ışığında 31 Temmuz 1933 yılında Darülfünun yürürlüğe koyulan bir kanun ile kapatılmıştır.

Sorunlara dışarıdan bakan, alanında tecrübesi ve uzmanlığı bilinen önemli isimlerin ülkeye davet edilmesi ve Türkiye'ye uygun çalışmalar yapılması üst düzey idarecilerde kabul gördüğü yıllar çok sayıda Alman bilim insanının da ülkesini terk etmeye başladığı dönemdir.¹³

Dolayısı ile bu fırsatı değerlendirmek isteyen Türkiye Cumhuriyeti idarecileri Alman Profesör ve idarecilerden önemli isimleri Türkiye'ye davet etmeye başlarlar. Cumhuriyetin başkenti olan Ankara'da 1925 yılından itibaren yeni ve modern bilimsel çalışmalar bağlamında gelişen bir üniversite kurulması Mustafa Kemal ve arkadaşlarının sürekli tekrarladıkları bir hayaldir. Burada batı kökenli akademisyenlerin görev alacağını ve batılı ilimlerin süratle ülkeye transfer edilmesi için bu üniversitenin öncü rol oynayacağı da genç iktidarın temel politikasıdır. Utkan Kocatürk'e göre Türkiye Cumhurbaşkanı Gazi Mustafa Kemal Atatürk Ankara'nın bir ilim merkezi olmasına özel bir önem vermiştir: *"Türkiye Cumhuriyeti Almanya, İngiltere ve Amerika'da bilim alanında isim yapmış profesörleri Türkiye'nin yeni idari merkezi Ankara'ya davet etmek için hiçbir fedakarlıktan kaçınmamalıdır. Odak noktamız Ankara'dır."*¹⁴

1928 yılından itibaren Alman uzmanların Ankara'ya gelmesine sıcak bakan Türk hükümeti ilk olarak başkentte hukuk fakültesini faaliyete geçirmiştir. 1935 yılında Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi, arkasından ise Devlet Konservatuvarı öğrenime başladı. Aynı yılın sonunda ise İstanbul'daki Siyasal Bilgiler Yüksekokulu Ankara'ya taşınarak burada öğrenime devam etmesi sağlandı.

¹¹ 1 Ocak 1926 tarihinde Hicri takvim kaldırılarak Miladi takvime geçildi. 1 Kasım 1928'de Latin harfleri kabul edildi.

¹² Darülfünun'da görevli akademisyen sayısı 240'tır. Görevlerine son verilen akademisyen ise 157'dir. Bunlardan 71'inin profesör ve ordünaryüs profesör olması durumu anlamak için önemli bilgilerdir.

¹³ Özellikle Almanya'da Yahudi asıllı çok sayıda bilim insanı, bürokrat, akademisyen ve entellektüel Nasyonal Sosyalistler tarafından kısıtlanılmış durumdadır. Ülkesini terk eden aydınların Almanya'nın baskısı nedeni ile yakın komşu ülkelerde çalışma şansı da yoktur.

¹⁴ Utkan Kocatürk, *Atatürk'ün Üniversite Alanında Yapılacak Reformlara Dair Açıklamaları*, Atatürk Araştırma Enstitüsü, Cilt: 1, No: 1, Ankara, Kasım 1984, s. 9; Silke Brügel, *Ernst Reuter'in Türkiye'deki Yaşamı ve Katkıları*, Friedrich Ebert Stiftung, Wirtschaft und Gesellschaft, İstanbul 2000, s. 15.

2.1. Alman Akademisyenlerin Türkiye'ye Davet Edilmesi

Yeni cumhuriyetin yönetici kesimi yurt dışından bilim insanlarının ülkeye davet edilmesinde hem fikir idi. Ancak Atatürk on yıl içinde bu kadroların yenilenmesine yönelik fikirlerini açıklarken hedefin sadece Alman değil batıdan mesleğinde önemli insanların Türkiye'ye davet edilmesi gerektiğini vurguluyordu. Aynı yıllarda Almanya'daki politik gelişmelerden etkilenen muhalif aydın gruplarından bilim insanları da Türkiye Cumhuriyeti'nde kendine yer aramaya başlamışlardır.¹⁵ Dolayısı ile iki olayın aynı tarihlere tekabül etmesi Türk Hükümeti'ne bu fırsatı kullanma imkânı sağlarken, siyasi takibata uğrayarak makamları dışında hayatları da risk altında olan dönemin önemli rejim muhalifi Alman entelektüel ve akademisyenleri de Türkiye'den sığınma hakkı elde etmişlerdir.¹⁶

Hitler yönetimince 7 Nisan 1933'de değiştirilen memuriyet yasası sonrası kısa sürede 1.200 öğretim üyesi işini kaybedince bunlardan 650'si Almanya dışına çıkmıştır. 1933 yılında İngiltere, Fransa, Belçika ve Hollanda'da işsiz kalan Yahudi asıllı bilim insanları için "Notgemeinschaft deutscher Wissenschaftler im Ausland"¹⁷ yardımlaşma kurumu hayata geçirilmiştir. Bu cemiyet Alman bilim insanlarından takibata uğrayanlara yaptığı yardım ile uzun müddet kendisinden bahsettirmiş cemiyetten yardım bekleyen kesim arasında "Notgemeinschaft"¹⁸ olarak anılmıştır. Notgemeinschaft ile Türkiye arasındaki ilk direkt girişim yeni kurulan İstanbul Üniversitesi'nin hayata geçmesi ile başlamıştır. Notgemeinschaft liderlerinden Prof. Malche ile kurulan temas sonrası 30 profesör 1933-34 öğretim yılı başında Türkiye'de göreve başlamışlardır. Daha sonra Prof. Schwartz ile yapılan görüşmelerde 30 Alman akademisyen için yapılan çerçeve anlaşmaya bakıldığında Türk hükümetinin maaş konusunda cömert, fakat profesörlerin görevi konusunda da oldukça bağlayıcı şartlar kabul ettirdiği görülecektir:

- Alman akademisyenler görevleri süresince başka bir işte çalışmayacaklar.
- Çevirmen yardımı ile yeni ders kitapları ve kaynak bilgiler hazırlayacaklardır.
- Halk eğitim ve aydınlanması için yapılacak toplantılara bizzat katılacaklardır.
- İstendiğinde ek ücret almadan bilirkişi raporları düzenleyeceklerdir.¹⁹

¹⁵ Yaşar Kemal'in İnce Memed başta olmak üzere birçok eserini Almanca ve İngilizce'ye kazandıran Cornelius Bischof'un babası 1926 yılında bir gezi maksadı ile geldiği İstanbul'daki yakınlarını devreye sokarak Almanya'dan ayrılma şansını yakalayanlardandır. *Latif Çelik - Cornelius Bischof Özel Mülakatı*, 29.10.2016, Hamburg-Harburg.

¹⁶ Brügel, *a.g.e.*, s. 16.

¹⁷ Rejim muhalifi Alman aydınlar için kurulan bir çeşit yardım koordinasyon cemiyetidir. Almanca kısaca "Notgemeinschaft" olarak bilinir. Ulusal komitelerin olmadığı Türkiye ve Güney Amerika ve bazı Asya ülkelerinde aktif olduğu 14 yıl içinde 2.000'den fazla Alman bilim insanı için çalışma imkânı sağlanması yönünde önemli faaliyetlerde bulunmuştur. 1947 yılı başında faaliyetlerine son vermiştir. Cemiyetin kurucu önderi Frankfurt Üniversitesi akademisyenlerinden Prof. Dr. Philip Schwartz'dır.

¹⁸ Türkçe karşılığı Yardım Birliği olsa da bundan sonraki bölümlerde cemiyetten "Notgemeinschaft" olarak bahsedilecektir.

¹⁹ Brüger, *a.g.e.*, s. 17.

Bu genel şartların dışında yine herkes için bazı ek ve bağlayıcı anlaşmalar da yapılmıştır. Dolayısı ile bir akademisyen ancak başarılı olduğu takdirde Türkiye'de çalışmaya devam edebileceği daha en baştan Türk Devleti tarafından Alman akademisyenlere kabul ettirilmiş olmaktadır.²⁰ Türk Devleti'nin genelde üç ile beş yıl arasında her Alman akademisyene ayrıca yaptığı ek sözleşmeler ile işi daha en başından çok sıkı tutmasına dönemin Alman asıllı iktisatçılarından Prof. Fritz Neumark ilginç bir değerlendirme ile özetlemektedir: "Sözleşme süresince Türk üniversitelerinin kendi kadrolarını yetiştirmesini sağlayarak gelecekte eğitimde dışa bağımlılığa son vermektir."²¹

Ancak bu sözleşmelerde Alman akademisyenler lehine ilginç maddeler de vardı. Örneğin, bir profesör doçentlik tezini henüz vermemiş yabancı asıllı yardımcı öğretim elemanları ve genç asistanları yanında getirerek kürsülerde görevlendirme yetkileri verilmiştir. Bu imkan her Alman profesör tarafından kullanılınca daha çok sayıda Alman kökenli bilim insanına Türkiye üniversitelerinde çalışma hakkı verilmiştir. Yine bu husus Notgemeinschaft üzerinden akademisyen getirme İstanbul'da uygulanırken Ankara'daki yüksek eğitim kurumlarında böyle bir uygulamaya gidilmemiştir. Ankara üniversitelerindeki genç akademisyenlerin tamamının Türk asıllı olması ise Cumhuriyetin eğitim politikasına daha milli bir yaklaşım içinde olduğu şeklinde yorumlamak mümkündür.²²

1933 yılından 1937 yılına kadar çok sayıda Alman akademisyenin İstanbul'da yeniden yapılanan üniversitede görevlendirmek için davet edildiği ve oldukça önemli hizmetlerde bulunarak başlangıç yılları çok riskli olan yükseköğretim kurumlarının hızla kalite kazanmasında önemli çalışmalarda buldukları bir gerçektir. Bir başka dikkat çeken hususta İstanbul'a gelen Alman akademisyenlerin tamamı İsviçre'de yerleşik "Notgemeinschaft" aracılığı ile gelirken, hemen akabinde Ankara'daki yükseköğrenim kurumları ve bürokraside görevlendirilen Almanların tamamının Türkiye Cumhuriyeti Dışişleri Bakanlığı ile davet edilmesidir. Aşağıdaki Tablo-1 ve 2'de görüldüğü gibi İstanbul gurubunun Ankara'ya göre hem daha çeşitli, hem de oldukça kalabalık olduğu fark edilmektedir:²³

²⁰ Dönemin Türkiye Cumhuriyeti Alman kökenli akademisyenlere öncelikle onların bilimsel çalışmalarından faydalanmak için kucak açmıştır. Bu insanlara Türkiye'de çalışma ve oturma izni verilirken hem süreli, hem de başarıya endeksli olmalarından bu açıkça fark edilmektedir. Bu konuda bkz. Reiner Möckelmann, *İkinci Vatan Türkiye - Ernst Reuter'in Ankara Yılları*, Çev. Ahmet Arpad, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2016.

²¹ Neumarkt Fitz, *Zuflucht am Bosphorus - Deutsche Gelehrte, Politiker und Künstler in der Emigration 1933-1953*, s. 249, Frankfurt/Main 1980.

²² Türkiye Cumhuriyeti daha ilk baştan itibaren İstanbul'un tarihi, kültürel ve uluslararası özelliklerini kaybetmemesine özen göstermiştir. Buna karşılık Ankara'daki eğitim kurumlarının ise daha milli karakterli ve ülkenin gelecek yıllardaki ihtiyacı olan genç beyinlerin Anadolu'nun gerçeği ile iç içe yaşamasını istemesinden kaynaklanmış olabilir. İstanbul'a ait uluslararası Türk şehri imajı ile Ankara'nın Türkiye'nin başkenti imajı arasındaki belirgin farklılık günümüze kadar bütün özellikleri ile devam etmektedir.

²³ Her iki tablo da Horst Wiedman'ın 1973 yılında Frankfurt/am Main şehrinde yayınlanan "Die Deutschsprachige Akademische Emigration in die Türkei Nach 1933", adlı eserinin 131. ve 133. sayfalarından değiştirilmeden yapılan alıntıdır.

Tablo-1:
1933 Yılından İtibaren İstanbul'da Yükseköğretim Kurumlarında Görevlendirilen Mülteci Akademisyenlerin Sayıları

	Profesör / Doçent	Asistanlar	Yardımcı	Toplam
Tıp Fakültesi	19	20	7	46
Fen Fakültesi	17	4	-	21
Edebiyat Fakültesi	10	11	-	21
Hukuk / İktisat Fakültesi	10	-	-	10
Teknik Üniversite	3	-	-	3
Güzel Sanatlar Fakültesi	2	-	-	2
TOPLAM	61	35	7	103

Tablo-2:
1933 Yılından İtibaren Ankara'daki Görevlendirilen Mülteci Akademisyenlerin Sayıları

	Almanlar	Avusturyalılar	Toplam
Ankara Devlet Konservatuvarı	12	9	21
Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi	5	1	6
Doktorlar Numune Hastanesi	6	-	6
Hijyen Enstitüsü	1	1	2
Yüksek Ziraat Enstitüsü	1	1	2
Siyasal Bilgiler Yüksekokulu	1	1	2
TOPLAM	26	13	39

İstanbul ve Ankara'da filizlenen Türk üniversitelerinde yükseköğrenim hayatına katkı sağlayan Alman akademisyenlerin sayısı listedekilerden çok farklı olarak verilmektedir. Ancak üniversitelerin dışında Türk Devleti'nin resmî yoldan davet ettiği akademisyenler de vardır. Bu dönemde Türkiye'de görev yapan toplam yabancı akademisyen sayısı 220'dir. Bunların içerisinde Alman asıllı mülteci akademisyenlerin Türkiye'ye bilimsel katkıları genel sayı ile kıyaslandığında daha iyi anlaşılacaktır. Türk ve Alman kaynaklarındaki döneme ait Alman akademisyen sayısındaki tutarsızlıklar Türkiye'nin devlet kurumlarında görevlendirilen batılı akademisyenlerin bir çoğunun zaman zaman genel sayıya dâhil edilip edilmemesinden kaynaklanmaktadır. Türkiye'ye gelen Alman asıllı akademisyenlerin önemli bir bölümünün ülkeye göçmen olarak gelenlerden oluştuğu da bir başka gerçek olarak ortaya çıkmaktadır.

Alman akademisyenlerin içerisinde ilerleyen dönemde âdeta bizden biri olan ve savaşın sonunda bile ülkesine dönmeyenler vardır. 20 yıl Türkiye'de kalan ve daha ikinci yıldan son derslerini Türkçe vermeye başlayan Fritz Neumarkt seçkin bir örnektir. Hukuk alanındaki Ernst Hirsch ise Türk Ticaret Hukuku'nun ortaya çıkmasında büyük emek vermiştir. İTÜ Mimarlık Fakültesi'nde görevlendirilen Bruno Taut ve Güzel Sanatlar Akademisi'ndeki Rudolf Edwin Belling Türkiye'de uzun yıllar samimi çalışmalar yaparak zamanla âdeta Türkleşen Alman asıllı bilim insanları olarak öne çıkmıştır. Müzikçi Paul Hindemith, Tiyatrocu Carl Ebert ve Eduard Zuckmeyer de Ankara'da

unutulmayanlardır. Makalenin konusu “*Koca Türk*” lakaplı Ernst Reuter ise uzun yıllar Türkiye’de bizden biri olarak yaşayan Alman bilim insanları olarak belleklerde kalmıştır.²⁴ Teknik, gıda, eczacılık, makina, deri, cam, demiryolu ve sağlık başta olmak üzere, 2.000 civarında Alman uzman mülteci veya çalışma izni ile Türkiye’de görevlendirildiğini belirtmek bile ikili ilişkilerin ne denli geliştiğini gösteren önemli işaretlerdir.²⁵

2.2. Ankara’ya Davet Edilen Alman Akademisyenler

Önde gelen Yahudi asıllı Alman siyasetçilerin her birinin ayrı hayat hikâyeleri ve bin bir problemlerinin yaşandığı bir dönemde ülkedeki önde gelen entellektüel, toplum önderi, siyasetçi ve belediye başkanı Ernst Reuter de bu dönemden yeterince nasibini almıştı. Birinci Dünya Savaşı’nda Çar ordularına esir düşen, uzun yıllar Rusya’da kamplarda çalışan Reuter ülkesine döndüğünde radikal milliyetçiliğin ortaya çıktığı, zamanla ırkçılığa doğru esen sert rüzgârların hâkim olduğu bir Almanya bulmuştu. 1926 yılında Sosyal Demokrat Parti’ye giren Reuter, partinin Vorwärts²⁶ dergisinin uzun yıllar yerel yönetim-yerel politika alanında redaksiyon bölümünde görev yapmıştır. Aynı yılın sonunda Berlin Belediyesi Meclisi Ulaşım Politikası Komisyonu üeliğine atanınca, ömrünün sonuna kadar isminden bahsettirecek başarıların fikri ve uygulama temellerini atacaktır. Berlin’den sonsuza dek devam edecek ulaşım ağlarını kendi alt yapısı ve yönetmelikleri ile hayata geçiren Reuter, günümüzdeki modern Berlin’i ortaya çıkaran fikirlerin babası olarak belleklerde kalacak devasa projeleri cesaretli bir şekilde yönetip başarılı olarak ortaya koydu. Özellikle şehir dışında yeni kurulan işçi mahallelerinin başarılı bir şekilde Berlin ulaşım sistemine bağlanması ise dönemin Almanyası’nda günlerce konuşulmuştur.

Berlin’deki başarılı belediye yöneticiliğinin ardından 1931 yılında partisinin Magdeburg Belediye Başkanlığı’na seçildi. Ülkede ağırlaşan ekonomik duruma rağmen bu şehrin tramvay, elektrik, gaz ve diğer belediye giderlerinin en alt düzeyde seyretmesi bile Berlin’deki merkezi hükümeti memnun etmiyordu. Nasyonal Sosyalistler bir taraftan onun başarısını çekemezken diğer taraftan sağcı gazetelerin ortamı yalan ve iftiralar yazarak Reuter’in Yahudi asıllı olmasına kadar sürekli aleyhte yayınlar yaptılar. Defalarca yargılanması, toplama kamplarına gönderilmesi ve hakkında çıkan onca davaya rağmen Magdeburg halkının da arkasında durması ile ayakta kalmayı başarabilmiştir. Ancak giderek daha da güçlenen rejim, 11 Ağustos 1933 günü Ernst Reuter’i görevden alarak Thurgau’daki toplama kampına gönderdi. Kampta Reu-

²⁴ Alman bilim insanlarından sadece birkaçı burada yer almıştır. Türkiye’de görev yapanların bir kısmı birkaç yıl sonra Amerika’ya giderken bazıları da savaşın akabinde Almanya’ya dönmüşlerdir.

²⁵ Birinci Dünya Savaşı’nı birlikte haybeden her iki ülke de milli devletlerini kurarak kendi coğrafyalarında tekrar ayağa kalkacak politikalara yönelmişlerdir. Özellikle Hitler’in iktidara geldiği 1933 yılından sonra Türk-Alman ilişkileri özellikle ticari alanda daha da gelişmiş ve 1938 yılında Türkiye’nin Almanya’dan ithalatı %45 ve Almanya’ya olan ihracatı %39,7’ye yükselmiştir. Almanya’nın her iki göstergede de Türkiye’nin en önemli ticari partneri olduğu fark edilmektedir.

²⁶ Bu dergi bugün de, Sosyal Demokrat Parti’nin en belirleyici yayın organı konumundadır.

ter ile birlikte kalan bir arkadaşı daha sonra hatıralarında yazdıkları dönemin Almanya'sındaki siyasi baskıları net olarak ortaya koymaktadır: “Kampa yeni gelenler üzerindeki herşeyi çıkarırdı. İsimlerine göre çağrılırlar ve onlara çok kötü muamele edilirdi. Ernst Reuter’e çok daha fazlasını yaptılar. Kendisine “Kızıl Domuz” diye bağırıldığını ve ağır dayaktan sonra ağzından ve burnundan kan geldiğini hatırlıyorum.”²⁷

İşkencelerin en ağırından geçse de, fikirlerinden vazgeçmedi. 1934 yılında ikinci defa kampa gönderilince ağır sağlık sorunları baş gösterdi. Kamptan geçici olarak bırakılmasının ardından hâlâ belediye başkanı olmasına rağmen Ocak 1935’de Hollanda üzerinden İngiltere’ye kaçtı. Yakın arkadaşı Paul Hertz’e yazdığı mektupta fikirlerinin ne kadar arkasında olduğunu gösteren satırlar fark ediliyordu: “Metanetimizi hiçbir şekilde kaybetmeyeceğimizi açıkça göstermeyi geçmişimize ve geleceğimize karşı görev bildiğimden Almanya’da mümkün olduğu kadar uzun kaldım. Almanya’da kalmanın bedelini çok pahalı ödedim. Aslında tecrübelerimden orada kalmanın bedelinin de o kadar pahalı olmadığını düşünüyorum.”²⁸

Birkaç gün sonra Reuter’in evini tekrar arayan Nasyonal Sosyalist Polis Güçleri onun iki gün önce bu adresten ayrıldığını fark ettiler. Yakın bir gelecekte yolculuğu Ankara’ya uzanacak olan ünlü Alman Yerel Yönetim Uzmanı Ernst Reuter kıl payı rejimin elinden kurtulabilmişti. Hastalığı dolayısı ile bir daha kampa girmesi halinde sağ çıkamayacağı kesin olan ünlü politikacı Nazilerin elinden son anda kurtulabilmişti.²⁹ Reuter’in İngiltere’deki ikâmeti iki ay olmuştu ki, Ankara’daki dostu, Fritz Baade’de kendisini acele olarak Türkiye’ye davet ediyordu. Aldığı telgrafa hiç tereddüt etmeden evet diyen ünlü politikacı 4 Haziran 1935 günü Türkiye’ye gelerek göreve başladı.³⁰ İlk görevi Ulaştırma Bakanlığı’nda fiyat bilir kişisi uzmanlığı idi. Reuter’in bakanlıktaki görevi makale konusunun dışında kaldığı için sadece bakanlık dosyasındaki dört yıllık dosyalara bakmak yararlı olacaktır.³¹

²⁷ Rudolf Sichtung tarafından hazırlanan Ernst Reuter’in kampa alınışına dair rapor: Reuter, Schriften/Reden II., a.g.e., s. 437; Silke Brügel, *Ernst Reuter’in Türkiye’deki Yaşamı ve Katkıları*, Friedrich Ebert Stiftung, Wirtschaft und Gesellschaft, İstanbul 2000, s. 39-40.

²⁸ Ernst Reuter’in 09.02.1937 tarihinde Ankara’dan yazdığı mektup: Reuter, Schriften/Reden II. a.g.e., s. 485; Silke Brügel, *aynu eser*, s. 40.

²⁹ Latif Çelik - Edzarth Reuter Özel Mülakatı, 24.02.2017 günü, Stuttgart Schlosgarten Otel.

³⁰ Aynı mülakat.

³¹ Ernst Reuter’in Ulaştırma Bakanlığı’ndaki görevleri ile ilgili ana başlıklar:

1935 yılında:

- Dört büyük Limandaki Tarife Denetimleri (Almanca).
- Şehir içi Taşıma Hizmetleri Üzerine Rapor (Fransızca).

1936 yılında:

- Mal Taşımacılığının Tek Bir Merkezden Düzenlenmesi Amacıyla DDY, Deniz Yolları ve Liman İdareleri Arasında Yapılan Anlaşmalara Dair Rapor (Türkçe).

- İzmir, Mersin ve Trabzon Limanlarında Geçerli Olacak Yükleme ve Boşaltma Ücretlerinin Bir-biri İle Uyumlu Hale Getirilmesine İlişkin Rapor (Almanca).

1937 yılında:

- Taş Kömürünün Malatya’ya Kadar Taşıma Giderlerine Dair Rapor (Almanca).
- Demir Yolları İle Mal Taşımacılığına Dair Rapor (Türkçe).

1938 yılında:

Türk İstiklal Savaşı öncesi 18 bin civarında insanın yaşadığı ve dağınık bir Anadolu kasabası görünümündeki küçük Ankara, milli mücadelenin merkezi, yeni hükümetin başkenti, meclisi, hükümeti, bakanları ve bunlara bağlı birçok genel müdürlüğünde merkezi konumundadır. Merkezi sistem ile yönetilen Türkiye'nin kanun, yasa ve yönetmelikleri de burada yapılıyor, dolayısı ile Türkiye'de olmayan, bilinmeyen ama ileri batı ülkelerinde varlığı bilinen birçok uygulama Türkiye'ye uydurularak batılı uzmanlar yönetiminde hayata geçirilmeye çalışılmaktadır.³²

Cumhuriyeti kuran kadroların genelde asker kökenli olmaları bu alanda işbirliği, ittifak ve görüşmeleri sorunsuz olarak götürse de, sosyal sahalarda yeni devletin eksiklik ve gereksinimleri tek tek ortaya çıkmaktadır. Cumhuriyetin temel ilkelerinden olan “*Sosyal Devlet*” ilkesi yeni ihtiyaçları ortaya çıkarırken her şehirde var olan belediye idareleri işleyişi itibarı ile, Osmanlı döneminden aldıklarını uygulamaya devam ediyordu.³³ En basitinden Ankara'da olmasa bile, taşra kentlerinde belediye başkanı yeni biliniyordu. Seçim ile gelen idareciler olmasına rağmen belediyelerde birçok göreve merkezi idarenin de etki edebilmesi ülkede ciddi anlamda bir “*Kamu Yönetimi*” açığı olduğunu ortaya koyuyordu. Oysa ileri batı ülkelerinde bu dönem ile karşılaştırılmayacak kadar geniş olmasa da, belediye idarelerinin yetki ve sorumlulukları net çizgiler ile belirlenmiş olarak 19. yüzyıldan beri özellikle Alman idari sisteminde sorunsuz olarak işliyordu.³⁴

Türkiye'nin yeni istikametinin batılı demokrasiler olduğunu açıklayan Cumhuriyet idarecileri hem Almanya'da ciddi anlamda rejim sorunu yaşayan uzman, akademisyen ve entellektüellerden, hem de alanında uzman isimlerden giderek artan bir şekilde faydalanma yolunda idiler. Kurulu, amacı Devleti yönetecek idari kadroları yetiştirmek olan Siyasal Bilgiler Yüksekokulu³⁵ ülkedeki idari reformlara uygun olarak Ankara'ya taşındı. Özellikle şehir planlamaları, belediyelerin görev ve yetkilerinin yasaya bağlanması acil ihti-

- Deniz Yollarına Dair Tarifelerin Tamamlanması ve Cumhuriyetin Kuruluşundan Sonra Uygulanmaya Başlanan Tarife Politikası (Rapor Cumhuriyetin 15. Yıldönümü İçin Hazırlanmıştır.) 1939 yılında:

- Liman ve Deniz Yolları Tarifelerindeki Gelişmeler.

Bilgiler, Silke Brügel'in, *Ernst Reuter'in Türkiye'deki Yaşamı ve Katkıları* adlı eserinden değiştirilmeden yapılan alıntıdır.

³² Almanya'dan uzman gelmesi-getirilmesi Türkiye'nin idarecileri için diğer devletlerden çok daha kolaydır. Osmanlı dönemindeki yoğun ilişkiler her iki taraf içinde paha biçilmez bir tecrübe olarak ortadadır.

³³ Türkiye'nin ilk yıllarında Osmanlı döneminden kalma yasa, yönetmelik, bunların olmadığı zaman ise içtihatlar aynen cumhuriyete aktarılarak uygulamaya devam edilmiştir.

³⁴ Dönemin Almanya'sında yerel yönetim ve şehirleşme alanında oturmuş bir yapı, gelenek haline gelmiş şehir mimarisi ve buna karşılık giderek büyüyen şehirler vardı. Berlin, Frankfurt, Köln ve Münih'te metro 50. yılını kutluyordu.

³⁵ Türkiye'de, Osmanlı döneminden kalma adı ile mülkiye olarak bilinir. Tanzimatın hemen akabinde Osmanlı Devleti'nin “*Mekteb-i Mülkiye*” olarak kurduğu okul hukuk, iktisad, tarih dersleri ile öğrenime başlamıştır. II. Abdulhamid dönemi ile birlikte okula dini bilimlerin de konması ile kurulu, amacından kısmen uzaklaşmıştır. Jön Türklerin iktidarda etkili olduğu yıllarda Paris Sorbonne Üniversitesi'ni örnek alarak rehabilite edilen okul 1915 yılında öğrenime son vermiştir. 1918 yılında tekrar açılmasından iki yıl sonra Eğitim Bakanlığı'na bağlanmıştır.

yaç olarak ortaya çıkmıştır. Ayrıca nüfusu giderek büyüyen Ankara bir yanda dar gelirli memur kenti çizgisinde ilerlerken yeni gelen insanların belediye hizmetlerini hiç tanımaması, belediyenin ise merkezdeki sorunlar dururken yeni gettolara yetişmesinin önündeki en büyük engel olarak ortaya çıkmıştır.³⁶

Önce İktisad ve sonra Ulaştırma Bakanlığı'nda tarife bilir kişisi olarak görev yapan Alman uzman Ernst Reuter'in kısa zamanda Türkçe öğrenmesi, Türkiye içinde sık seyahatler ile halkın düzeyine inerek diyalog kurması, Türk idarecilerinin dikkatini çekti. Ankara'ya taşındıktan sonra kendisinden çok şey beklenen Siyasal Bilgiler Yüksekokulu'nda ders vermesi istendi. Ankara'nın en prestijli yükseköğrenim kurumu olan ve halk arasında hâlâ mülkiye olarak anılan okul, gerçekten başarılı öğrencilere kapısını açan bir eğitim kurumu çizgisinde idi. Öğretim kadrosunda alanında uzman isimler bulunuyor ve Türkiye'nin başarılı entelektüelleri geleceğinin devlet idarecilerine tecrübelerini aktarmaya çalışıyordu. Giriş şartları ağır olan okulun çağdaşlık düzeyi de en üst derecededir. Buradan mezun olanların devletin elit ve yönetici kademesinde yer alacağını bilenler çocuklarını buraya yönlendirmektedirler.

Türkiye siyasetinin Siyasal Bilgiler Yüksekokulu'ndan beklentisi büyüktür. İleride ortaya çıkabilecek birçok sosyal ve idari sorunun buradan yetişecek kadroların çözebileceğini fark eden iktidar, ülkenin ihtiyacı olan konuları ders haline getirerek yeni kadrolara öğretilmesini âdeta kendisine bir hedef yapmış durumdadır.³⁷ Okulda bir şehircilik kürsüsü açılması iktidar çevrelerinde konuşulmaya başlanınca, öncelikle gözler Berlin'den getirilen uzman şehir planlamacı Martin Wagner'e³⁸ çevrilir. Şehirciliği teknik konular ve bürokratik emirler ile çözemeyeceğini anlayan Türk yönetimi, Siyasal Bilgiler Yüksekokulu'nda şehircilikte organizasyon ve sermaye konularında Türk öğrencilerinde büyük ilgi gösterdiği Wagner'den gelecek cevaba göre adım atmaya kararlıdır. Berlin Belediyesi'nde birlikte çalıştığı Ernst Reuter'i hiç tereddüt etmeden tavsiye eden Wagner, dersleri daha da genişleterek idare ve maliye konularındaki derslere giren öğrencilerin hepsinin şehircilik ve mahalli idareler dersine de girmesini sağlar. Şehirciliğin her şeyden önce bir sosyo-ekonomik ve sosyo-kültürel konu olduğunu Ernst Reuter Ankara'daki yakın dostları ile sürekli tartışmakta olduğu bir dönemde kendisine böyle bir teklifin gelmiş olmasından daha da motive olur.³⁹

³⁶ Türkiye'deki hızlı şehirleşme ve belediyelerin Türkiye'ye özgün sorunlar nedeniyle hâlâ arzu edilen düzlemde özertleşmemesi özellikle belediyelerde kamu hizmetlerinden herkesin eşit pay almasının önündeki en önemli engel konumundadır. Dolayısıyla Türkiye'nin sosyal sorunlarının temelinde batılı anlayışla bir belediyeçiliğin kâğıt üzerinde kalarak halka yansımamasından kaynaklanmaktadır.

³⁷ Başkenti Ankara'ya taşıyan Türkler devleti yönetecek kadroların yetişeceği ve Türkiye'de mülkiye olarak bilinen İstanbul Siyasal Bilgiler Yüksekokulu'nu da Ankara'ya taşımışlardır. Bu okulda özellikle cumhuriyet kadrolarının yetişeceği nesillerin eğitim görmesi istendiğinden eğitim kalitesi de oldukça yukarıda tutulmuştur.

³⁸ Ernst Reuter ile uzun yıllar Berlin Belediyesi'nde birlikte çalışmışlardır. Nasyonal Sosyalist yönetimin onun da işine son verince Almanya'yı terk ederek Notgemeinschaft yönlendirmesi ile Türkiye'ye gelmiştir.

³⁹ Ernst Reuter'e şehircilik konusunda teklif yapıldığında İkinci Dünya Savaşı artık bölgesellikten çıkmış ve Avrupa'nın tamamına yayılmış durumdadır. Savaş içinde tarafsız bir politika izleyerek

Ernst Reuter akademik kariyeri olmamasına karşılık kendisine kürsü kurulup teslim edilen tek Alman mülteci akademisyendir. Bu göreve gelmesinde Berlin Belediyesi'nde uzun yıllar birlikte görev yaptığı Martin Wagner ve önceki yıllarda Berlin'de kültür ateşesi olarak görev yapan Cevat Dursunoğlu'nun önemli katkıları olmuştur. Siyasal Bilgiler Yüksekokulu yönetiminden kendisine ders verme teklifi gelen Martin Wagner aslında bu teklifin Ernst Reuter'e yapılmasını Türk yetkililere açıkça belirtti. 1937 yılında Ernst Reuter'e bir mektup yazan Wagner görüşlerini açıkça belirtecektir: *"Bu okulda beni dinleyenler akademisyenler değil, öğrenciler dinlediği için konuşmalarımı ve ders notlarımı daha çok millî ekonomi ve belediyeçilikten seçtim. Bu konuşmaları senin yapman daha doğru olur. Hem Türkçe biliyor hem de doğuştan yerel politikacısın. Ankara'ya geldiğimde bu konuyu Müsteşar Cevat Bey ile konuşacağım."*⁴⁰

Martin Wagner sözünde durur ve ilk iş olarak Siyasal Bilgiler'in Müdürü Mehmet Erişirgil'e yazdığı mektupta açıkça teklifini yapar: *"Bay Reuter üç yıldır Türkiye'de ve benden daha iyi Türkçe konuşuyor. Edebiyat derslerini bile takip edecek kadar dilinize hâkim olan Reuter'in sizin istediğiniz modern şehircilik derslerini en başarılı şekilde, hatta benden bile daha iyi şekilde verebilecek bir uzman olduğuna inanıyorum."*⁴¹

2.3. Ernst Reuter'in "Yerel Yönetimlere Modernizasyon" Katkıları

İlk aylarda haftada iki saat olarak belirlenen Ernst Reuter'in dersleri ileri de üç saate çıkarılır ve kısa zamanda öğrencilerin en rağbet ettiği ders konumuna gelir. Türkçe'ye hâkimiyeti dolayısı ile zaman zaman öğrenciler ile şakalaşan ve dersi kaynatmak isteyenleri dengeli bir şekilde ders içine çeken Reuter, bir yandan da gelecek nesiller için oldukça önemli olan yayın serileri hazırlamaktadır.⁴² Önemli bir bölümünü yalnız, zaman zaman da Türk arkadaşlarından destek alan Reuter 1940 yılı yaz sömesterinde ilk eserini tamamlayarak üniversiteye teslim etmiştir. Birçok göçmen gibi Reuter de ders notlarını bir kitap haline getirerek dönem sonunda üniversiteye teslim etmiş-

ülke kalkınması ve şehirlerin modernizasyonunu gündeme yerleştiren Türk siyasetinin samimiyetine hayranlığı daha da artar. Türkçe'ye olan hâkimiyeti ve Türklerin kendine böylesine önemli bir ders teklif etmesinde artık işsiz kalma korkusunun da kalmadığını dostlarına yazdığı mektuplardan anlıyoruz.

⁴⁰ Cevat Dursunoğlu, Osmanlı Devleti'nin son döneminde Almanya'ya öğrenim için gönderilen başarılı öğrencilerdendir. 1892 yılında Erzurum'da doğdu, 11 Ocak 1970'de Ankara'da öldü. Mülki Rüşdiye ve İdadi okudu. Maarif Nezareti'nin açtığı sınavı kazanarak Almanya'ya yüksek tahsile gönderildi. 1920 başında Erzurum Muallim Mektebi, Kasım 1920 tarihinde Kars Maarif Müdürü ve bir ay süre ile mutasarrıf vekili oldu. 1921-1924 yılları arasında Erzurum Lisesi Müdürlüğü yaptı. Cumhuriyetin ilk yıllarında Almanya-Avusturya-Macaristan'da talebe müfettişliği, Türkiye'ye dönünce Yükseköğretim ve Güzel Sanatlar Umum Müdürlüğü yaptı. Cumhuriyetin Almanca konuşan az sayıdaki üst düzey bürokratlarından biri olarak uzun yıllar ülkeye hizmet etmiştir. Ulus Gazetesi başyazarlığı, Türk Dil Kurumu üyeliği ve Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü şeref üyeliği yapmış erken dönem cumhuriyetin başarılı bürokratlarındandır.

⁴¹ Möckelmann, *a.g.e.*, s. 112.

⁴² Yazarın notu...

İnsanlararası iletişimin en önemli kaynağı dili bilerek kültüre hâkim olmaktan geçtiği bir defa daha ortaya çıkmaktadır. Yüzlerce Alman asıllı entelektüel Türkiye'de uzun bir akademik hayat geçirmelerine rağmen neden hâlâ Ernst Reuter'den sitayişle bahsedildiği şimdi çok daha iyi fark ediliyor.

tir. Ders notlarından ziyade bir bilimsel çalışma niteliği taşıyan Reuter'in çalışması günümüze kadar uzanan çizgide binlerce öğrencinin de ders kitabı olarak okutulmuştur.⁴³

Ernst Reuter elbette Almanya'daki belediyecilik ve yerel yönetim tecrübelerinden sürekli örnekler vererek anlattığı derslerini çok sevdiği Türkiye ve ciddi anlamda hâkim olduğu Türk kültürüne uygun olarak anlatması gençlerin büyük ilgisi ile karşılaşmıştır. 1941-42 öğretim yılında okutulmaya başlayan bir önceki yılın ders notları tam mânâsı ile bir ders kitabı olarak ortaya çıkınca Eğitim Bakanlığı'nın da takdiri ile karşılaşmıştır. Bir anda çalıştığı yükseköğrenim kurumunun popüleritesini de büyük oranda artıran Ernst Reuter bu çalışmasını beş bölüm altında toplamıştır:⁴⁴

- Yerel Yönetim Bilimi,
- Türkiye'deki Yerel Yönetimlerin Mali Durumu,
- Türkiye'deki Yerel Yönetimlerin Hukuki Durumu,
- Türkiye'deki Belediyelerde Toplumsal Kurumlar,
- Türkiye'deki Belediyelerin İnşaat Faaliyetleri ve Şehir Planlamaları.

Daha okulda göreve başlamadan önce yazmaya başladığı "*Komün Bilgisi - Şehirciliğe Giri*", adlı eserini de ikinci yıl tamamlayan Reuter, Türkçe olarak yayınladığı 350 sayfalık eserinde Türk şehirleşmesinin modernizm yolundaki en önemli kilometre taşı sayılabilecek eserini de Türk gençliğine hediye etmiştir. Eserin en başında yerel yönetim hukukunu anlatan Reuter ileri batı ülkeleri Amerika, İngiltere, Almanya ve Fransa'daki yerel yönetim sistemlerini karşılaştırmalı olarak anlatarak oldukça ayrıntılı gözlemler ortaya koymuştur. Yerel yönetimlerin mali yapısının güçlendirilmesi ise Reuter'in neden ve sonuçları ile ortaya koyduğu önemli bir çalışmadır.

Belediyelerin mali yapısının güçlendirilmesine çok açık vurgular yapan Reuter bu çalışması ile sürekli merkezi idareye elini açan belediyecilik anlayışının kökten gelişmesinin önemine dikkat çekerek bu alandaki çarpık bakış açısını değiştiremeye de, örnekleri ile ciddi bir yönetim bilimleri devriminin gerçekleştirilmesinin gereğine dikkat çekmiştir. Belediyecilik ve yerel yönetimler alanında dünya çapında bir isim olmaya doğru giden Ernst Reuter, Berlin Belediyesi'nde önemli birimlerdeki başarılı bir bürokrat, Magdeburg'u dar gelirliilerin yaşadığı en mutlu şehirlerden biri yapan bir başkan ve savaş sonu ülkesine döndüğünde Berlin'i tekrar ayağa kaldıran başkan olarak bir ömrü tamamlayan Reuter'i "*Modern Şehircilik*" çalışmaları konuya ilgi duyanlar için hâlâ bir manifesto niteliğindeki önemli çalışmalardır.⁴⁵

⁴³ Büyük oranda Ernst Reuter'in sürgün yılları öncesi Berlin ve Magdeburg belediyelerindeki başarılı çalışmalarının tekrarı olan "*Modern Şehircilik*" bağlamındaki yerel yönetim dersleri ilerleyen dönemlerde Türkiye'de sayıları giderek artan "*Siyasal Bilgiler Fakülteleri*"nde ayrı bir bölüm olarak branşlaşıp en çok rağbet edilen dal konumuna gelmiştir.

⁴⁴ Brügel, *a.g.e.*, s. 46.

⁴⁵ Siyasal Bilimler Bölümü'nde okuyan öğrencilerin Ernst Reuter'in çalışmalarından ciddi şekilde yararlanırken, onun çalışmalarını şehir planlamaları okulunda hiç göz ardı etmediklerini belirten binlerce şehircilik uzmanı Türkiye geneline dağılmış durumdadır. Ancak siyasetin son sözü söylediği Türkiye'nin yönetim sisteminde şehircilik ve yerel yönetim uzmanları ne kadar başarılı

Türkiye’de o yıllarda belki de çok az kişinin düşündüğü belediyelerin mutlaka kendilerince sağlanan bir geliri olması gerektiğini derslerinde örnekleri ile işleyen Reuter belediyelerin iktisadi işletmelere sahip olmasını elinde bu ve benzeri işletmelere sahip belediyelerin modernizasyona giderek bunları yenilemeleri ve belediyelerin mutlaka inşaat faaliyetlerine giderek kendi yapı kooperatiflerini kurmaları da Ernst Reuter’in derslerinde işlediği konulardır.

Ankara’da Siyasal Bilgiler Okulu’nda öğretim üyeliği ve aynı anda deniz taşımacılığı konusundaki raporları hazırlarken sık sık iki şehir arasında gidip gelen Reuter bu şehirde yaşayan diğer Alman akademisyen camia ile de ilişki halindedir. Onlara sorular sorarak fikirlerini alan, ders ve rapor hazırlıklarında bunları açıkça kullanarak ortaya çıkardığı emeği zenginleştiren Reuter, bu davranışları ile Türkiye’de yaşayan Alman akademisyenlerden de büyük saygı görmüştür. Yakın arkadaşı Prof. Fritz Neumark bu konuda önemli hatıralara sahiptir: *“İstanbul’a sık gelirdi. Kadıköy Mühürdar Caddesi’nde bizim eve 20 metre mesafede kiraladığı mobilyalı odada uzun uzun yazar ve beni alıp sık sık Marmara Denizi’ne bakıp sahil boyunca yürüyüş yaptıklarımız olurdu. Vereceği dersleri ve yapacağı konuşmaları önceden hazırlayıp üzerinde titizlikle çalıştığına çok defa tanık olmuşumdur.”*⁴⁶

2.3. Ernst Reuter’in Ankara’da “Şehircilik” Çalışmaları

Hızlı bir nüfus artışı yaşayan, hatta nüfusun artmasının teşvik edildiği Türkiye’de maalesef şehirleşme konusunda hiçbir strateji yoktur. Oysa nüfus artışının hızlı bir kentleşmeyi, bunun da tedbir alınmadığı takdirde çarpık yapılaşmayı getireceğini bilen az sayıda bürokrat nereden başlayıp hangi tedbiri alacakları konusunda kararsızdırlar. Bu ihtiyacın dillendirilmeye başladığı yıllarda Ankara’da şehircilik dersleri veren Reuter’in açıklama, makale ve dersleri hem Ankara Belediyesi İmar Müdürlüğü yetkilileri, hem de İmar Bakanlığı’nın üst düzey ekibi tarafından takip edilmektedir. Türkiye’nin hızlı bir şehirleşme yaşadığı ve kırsal alandan gelenlerin şehirlerin çevresinde oluşturduğu plansız yapılaşmaları⁴⁷ Ankara’dan 10 km. dışarı çıkınca görme şansına da sahip olan Reuter, şehir planlaması konusunda sık sık Ankara Belediyesi yetkilileri ile de görüşmüştür. Ana cadde ve meydan planlamalarına özel bir önem veren Reuter, buraların toplumun geneli tarafından ortak kullanıldığında kentlerdeki mutluluğun fark edilir şekilde artacağını belirtmiştir. Alan, meydan, cadde ve bulvarların düzenlenmesinde sadece ve sadece toplumsal yararın ön planda tutulması gerektiğini sıkça vurgulayan Reuter, bu konudaki fikirlerini ortaya koyduğu eserlerinde resimler ile tarif etmeyi de ihmal etmemiştir.⁴⁸

Siyasal Bilgiler’de ders vermeye başlamasından itibaren özellikle bilimsel yayın, makale ve çalışmalara da önem veren Ernst Reuter Türkiye’den ayrılırken arkasında 80’den fazla bilimsel makale, kitap, dergi, konferans notları

olabiliyor burası tartışmalı.

⁴⁶ Neumark Fritz, *Ernst Reuter’i Anma Sözleri*, 2 Haziran, Ankara 1986, s. 3.

⁴⁷ Türkiye’deki bilinen tabir ile “Gecekondu” tabirini kullanmak daha doğru olacaktır.

⁴⁸ Brügel, *a.g.e.*, s. 47.

bırakarak geriden gelen genç yerel yöneticilere çok önemli bir bilgi mirası bırakmıştır.⁴⁹ İstanbul Belediyesi için hazırladığı mali hizmetler konulu kapsamlı iki bilir kişi raporu da uzun yıllar bu alanda eğitim görenler ile Türkiye belediyelerinin birinci derece faydalandığı eserler olarak Türk belediyeciliğinin en önemli kılavuz eserleri olarak kullanılmaktadır. Belediye ve üniversitelerin hâlâ faydalanmaya devam ettiği bu temel çalışmalar sosyal anlamda Türkiye’de ilk saygı duyulacak “*Kentbilimi*” çalışmalarıdır.⁵⁰

Ankara’nın modern şehircilik anlamında gelişmesi yönündeki çalışmalarında yakın dostları Martin Wagner ve Gustav Öchsner’in⁵¹ de desteğini alan Ernst Reuter ünlü Alman mimar Bruno Taut’un Türkiye’ye gelmesinden de çok mutlu olmuştur. Reuter’in yönlendirmesi veya onun arkadaş çevresinin yönlendirmesi ile Türkiye’yi vatan seçen seçkin Alman mültecilerin sayısı da artmıştır. Reuter mülteci uzmanlardan kendi alanı konusunda edindiği bilgi ve tecrübeleri imzaladığı kontratın çok ötesine taşıyarak, öğrencilerine ve yerel yönetim yetkililerine aktarmaya çalışmıştır.⁵² Reuter özellikle İstanbul’da yaşayan Bruno Taut’un⁵³ şehir ve mimari konulu sohbetlerinden zevk almıştır. Modern binaların toplum yaşamını nasıl etkilediğini, devasa yapıların ileride vereceği sıkıcı durumlar konusunda dönemin ünlü mimarı Taut ile yaptığı görüşmelerden oldukça faydalandığı fark edilen Reuter, 1938 yılında yazdığı bir hatıra mektubunda bunu açıkça belirtmiştir: “*Almanya’nın ünlü mimarlarından Bruno Taut ile bugün ikinci defa buluştuk. Fikirlerinden o kadar çok faydalandım ki, bu mutluluğumu anlatamam.*”⁵⁴

Birçok Alman mülteci gibi Ernst Reuter de bazen muhatabı Türk yöneticiler veya muhatapları ile ayrı düştüğü, anlatamadığı veya kabul ettiremediği konular olmuştur. Bunların, Türklerin kendini istemediğinden veya yaptığı işi beğenmediklerinden değil, tam tersi anlayış farkından doğduğunu fark ederek bazen zamana bırakmış ama zamanı gelince de eserini ortaya koymuştur. Ankara’da dönemin en önemli yükseköğrenim kurumu Siyasal Bilgiler Yüksekokulu’nda kürsü sahibi olmasına rağmen uzun çalışmalar sonucu ortaya koyduğu “*Belediye Maliyesi*” adlı eseri ancak Sivas Valisi Necmeddin Ergin’in desteği ile yayınlatabilmiştir. Oysa bütün valiler ve belediye başkanları, hatta

⁴⁹ Möckelmann, *a.g.e.*, s. 113.

⁵⁰ Möckelmann, *a.g.e.*, s. 114-116.

⁵¹ 1924-1933 yılları arasında Hamburg Altona Belediyesi’nde Fen İşleri Müdürlüğü yapmıştır. 1933 yılında siyasi baskılar ile emekli edilerek görevden uzaklaştırılan Öchsner Amerika’ya gitmek üzere iken Türk Hükümeti’nden gelen teklif ile İstanbul Belediyesi’nde görevlendirmek için Türkiye’ye davet edilir. 1940 yılında açılan İstanbul Yüksek Mühendislik Mektebi, şehircilik kürsüsünde ders vermeye başlar.

⁵² Görevi dışında ailesi ile geçirmesi gereken zamanı bile ülkenin önemli insanları ile birlikte fikir tartışmaları ile geçiren Ernst Reuter, sorunların çözümünü için uygulamalı fikirlere çok önem verdiğini sıkça tekrarlamıştır. Öğrencilerini sıkça okul dışına çıkararak toplumun sorunlarını yerinde görmelerine imkân veren Reuter, en iyi öğrenmenin bizzat yerinde görmek olduğunu belirtmiştir. *Latif Çelik - Edzarth Reuter Özel Mülakatı*, 24.02.2017 günü, Stuttgart Schlos-Garten Otel.

⁵³ Martin Wagner ve Bruno Taut 1925-1933 yılları arasında Berlin’in en büyük sitelerinden “*Hufeisensiedlung*”u birlikte planlayıp inşa etmişlerdir. At nalı şeklindeki yapı günümüzde UNESCO tarafından dünya kültür mirası olarak tescil edilmiştir.

⁵⁴ Möckelmann, *a.g.e.*, s. 115.

en önce İçişleri, İktisad ve Yerel Yönetim Bakanlıkları için çok önemli bir çalışmanın bir an önce yayınlanarak muhataplarının faydalanmasının öneminden bahsedilmektedir. Kamu Maliyesi konusunun ancak 70'li yılların ortalarından itibaren Türkiye'de ciddi anlamda konuşulmaya başladığı göz önüne alınırsa, Ernst Reuter'in 1940 yılındaki çalışmalarının önemi daha iyi anlaşılır.

Ernst Reuter modern şehircilik konusundan bahsederken elbette bunun en iyi şekilde uygulanacağı yerel yönetim kendisinin de yaşadığı Ankara'dır. Atatürk'ün hayatta olduğu dönem kadar olmasa da, Türk yönetimi başkentin modernize edilmesine karşı değildir, ama maddi şartlar da elverişli değildir. Oysa Reuter bir taraftan teoriyi anlatırken bunun pratiğe dökülmesi hem dersleri takip edenlerin iyi yetişmesi, hem de modern Ankara silüetinin çok daha erken ortaya çıkması sağlanabilirdi. Şehir büyüdükçe toplu taşımanın gündeme geleceğini Reuter, Magdeburg ve Berlin tecrübelerinden bilmektedir. Ancak Ankara'da bunu sadece öğrencilerine pratik ders olarak anlatabilmektedir. "*Şehirciliğe Giriş*" adlı eserini akabinde yayınladığı ikinci eseri ile şehir içi ulaşımın geleceğin yaşanabilir kentleri için ne kadar önemli olduğunu ortaya koydu. Birinci bölümünde ulaşım teknolojileri, ikinci bölümde tarifeleri ve istatistiki bilgileri ve son bölümde ise kuruluşların iktisadi yapısını ele alan Reuter'in bu eseri Türkçe olduğu halde uzun yıllar okul arşivinde sadece notlar halinde muhafaza edilmiştir.

Ernst Reuter'in en çok önem verdiği konulardan biri de yerel yönetimlerin mali durumudur. Kendi harçayacağı ve sadece yasalara karşı hesap vermenin dışında hiç kimseden emir almadan harçayabileceği bütçenin önemini belirten Reuter, en küçük birimler olan köylerde bile bunun gerekliliğine işaret etmiştir derslerinde. Yerel yönetimlerde mali denkliğin ilerleyen dönemlerdeki hizmetin kalitesi, topluma ulaşması ve sosyal devlet ilkelerine uygun olmasını isteyen Reuter'in asistanlarından Fehmi Yavuz "*Köy İdarelerinin Maliyesi*" adlı kitabı yazdığına önsözünü bizzat Reuter kaleme almıştır. Siyasal Bilgilerde öğrenim görevlisi olarak bulunduğu dönem içerisinde mesleği ile ilgili konularda hiçbir yabancı akademisyenin geriye bırakmadığı kadar eseri Türk bilim hayatına hediye eden Reuter, mesleki anlamda kaynak eser sayılabilecek çalışmalar bırakmıştır.

1942-1946 yılları arasında İçişleri Bakanlığı tarafından periyodik olarak düzenlenen kaymakamlık kurslarında da görev alan Ernst Reuter, mesleğe yeni başlayacak yerel yönetimlerin en sembol isimlerine çok önemli bilgileri Ankara'dan ayrılmadan vermiştir. Bir taraftan genç yerel yöneticileri eğiten ve onlara tecrübe aktaran Reuter, kurslara katılarak tecrübe artırmak isteyen kaymakamların anlattıklarından da ciddi anlamda Türkiye'yi ve çeşitli bölgelerdeki yerel yönetim sorunlarını dinleyerek öğrenme imkânı elde etmiştir. Bu konuda Fehmi Yavuz: "*Ernst Reuter Türkiye'nin yerel yönetim konusundaki sıkıntılarını bu kurslarda bizzat kaymakamlardan öğrenerek yerel yönetim politikasında karşılaşılan sorunları ayrıntılı olarak öğrenip Türkiye hakkında ciddi bir birikime sahip oldu.*"⁵⁵

⁵⁵ Brügel, a.g.e., s. 48.

2.4. Ernst Reuter'in "Şehircilik Enstitüsü" Çalışmaları

Ernst Reuter'in Siyasal Bilgiler Yüksekokulu'ndaki Yerel Yönetim ve Şehircilik konularını kapsayan kontratı⁵⁶ bu alanda Ankara'da bir "Şehircilik Enstitüsü" kurulmasını da kapsıyordu. 1938 yılında göreve başladığı aylarda konu ile ilgili hazırlıklara başlayan Reuter bu konuya çok zaman ayırmış, yaptığı çalışmaların en önemli ayağı ve bilimsel anlamda geriye bırakılabilecek en akademik kurum olarak gördüğü enstitü kendisinin de hayalidir. Savaş halindeki kendi ülkesinden kıl payı kurtularak geldiği Türkiye'de ülkenin kıt imkânlarına rağmen el üstünde tutulması, Reuter'i çalışmalarında daha bir samimi olarak işe dört elle sarılmasını getirmektedir. O yıllarda 12 yaşında olan oğlu Edzard Reuter: "Babam geç saatlere kadar çalışırdı. O yılların Ankara'sındaki kıt imkânlarla rağmen babam ders notları, enstitü çalışmaları ve bilir kişi raporları hazırlanmasına ayırdığı zamanı bize ayırmazdı. Onun çalışkanlığını annem de iyi biliyordu ama, babam Türkiye'de hem çok çalışıyor, hem de zevkle çalışıyordu."⁵⁷

1938 yılı Eylül ayında bitirdiği enstitü kuruluş çalışmaları bu alanda dört ayrı görevi üstlenecekti:⁵⁸

1- Açılacak enstitüde şehircilik alanında ulusal ve uluslararası düzeyde yayınlanmış önemli eserlere sahip bir kitaplığın kurulması.

2- Bu araştırma merkezi halen görev başında olan yerel yönetim görevlileri için de eğitim merkezi vazifesini görmesi. Bu amaçla Reuter tatillerde özel kurslar ve geziler düzenlenmesini önermektedir.

3- Enstitünün, yerel yönetim politikası ile ilgili tüm soruları yanıtlayacak bir enformasyon merkezi niteliği taşıması ve gerektiği takdirde belediyelere bilir kişi raporu hazırlaması ve gerekli literatür ve yayınları temin etmesi.

4- Enstitünün, içinde tüm güncel sorunların tartışılarak, Türkiye'deki en yeni gelişmeler hakkında bilimsel etütlerin yer alacağı bir dergi yayınlaması.

Şehircilik enstitüsünün Türkiye'de modern şehirlerin kurulması için hayati öneme sahip olduğunu yazı, makale ve konferanslarında sık sık belirten Reuter, Siyasal Bilgiler yönetimine verdiği yazılı istek mektuplarında sürekli olarak enstitünün gerekliliğini, Türkiye'nin buna ihtiyacını ve gelecekte enstitü olmazsa karşılaşılabilecek sorunlar konusunda uyarılarını yapmıştır. İlerleyen dönemde "İşkân ve Şehircilik Enstitüsü" adını alan bu çalışma maalesef dönemin maddi şartlarından dolayı hayata geçirilememiştir. 1946 yılında Türkiye'den ayrılırken bile okul yönetimine, Eğitim Bakanlığı bürokratlarına ve Türk yetkililere bu enstitü ile ilgili fikirlerini anlatmıştır. Reuter'in Türkiye'den ayrılması sonrası 1950 yılından itibaren nisbeten iyileşen mali şartlar, değişen siyasi yapı ve artan ihtiyaçlar karşısında enstitü ile ilgili çalışmalar hızlı bir şekilde tekrar başlatılmıştır. Ernst Reuter'in yol haritasında hiç değişiklik

⁵⁶ Brügel, a.g.e., s. 84.

⁵⁷ Latif Çelik - Edzard Reuter Özel Mülakatı, 24.02.2017 günü, Stuttgart Schlosgarten Otel.

⁵⁸ Açılması düşünülen "Şehircilik Enstitüsü" ile ilgili olarak Ernst Reuter'in yazılı açıklaması Prof. Fehmi Yavuz arşivinde bulunmaktadır. Brügel, a.g.e., s. 49.

yapılmadan bu enstitü ancak kendisinin de ölüm yıldönümü olan 1953 yılında hayata geçirilebilmiştir.

1950 sonrası şehre yönelen kitle göçleri ile mücadeleyi ciddi anlamda şehirleşme politikasının eksenine koyan Türk yetkililer, Ernst Reuter'in çalışmalarından geniş bir şekilde yararlanmışlardır. Taşradan şehre göçü engellemeden kontrol altına almak isteyen her yerel yönetici veya bu konuya kafa yoran siyasetçiye Reuter'in "*Yerel Yönetim ve Modern Şehirleşme*" çalışmaları kendilerine yol gösterici olacaktır. Temeli yıllar önce atılsa da önemi giderek anlaşılan enstitü, şehirleşme kültürüne oldukça geç başlayan Türk akademik camiasına şehir planlaması, yönetimi, yerel yönetim finansmanı ve yerleşim politikası gibi oldukça kritik alanlarda öncü rol oynamıştır. Böyle bir enstitünün açılmasını çok istemesine rağmen dönemin şartları içerisinde ödenek yokluğundan açılmayan enstitüyü Ernst Reuter göremese de, onun öğrencilerinin açmış olması bilimsel saygı ve ahlâki değer açısından önemli bir davranıştır. Hızlı nüfus artışı ve kapasitesinin çok üzerinde büyüyen Türkiye metropolleri için önemli bir "*Şehirleşme Feneri*"⁵⁹ denebilecek bu enstitünün isminin 1989 yılında "*Ernst Reuter İskân ve Şehircilik Araştırma ve Uygulama Merkezi*"⁶⁰ olarak değiştirilmesi ise mesleki bilgi fikirlerinin hem öğrencilerinde, hem de Türk halkının gönlünde Ernst Reuter'in yaşamaya devam ettiğinin açık ifadesidir.

Sonuç

Esaret yıllarında kısa zamanda Rusların dilini ileri düzeyde öğrenince Rus Devleti'nde kendisine bürokratik görevler verilen Ernst Reuter'in sığınmak zorunda kaldığı Türkiye'de yine aynı yolu izleyerek öncelikle Türkçe'yi öğrenip ikinci yıl derslerini Türkçe yapması⁶¹ kendine has bir başarı özelliği olsa gerekir. Türkçe konuşarak dostlarını çoğalttığını, ama aynı zamanda Türklerin problemlerini de yakından izleme şansı bulduğunu hatıralarında belirten Reuter bu yönü ile ülkesini terk eden / etmek zorunda kalan her yabancı entellektüel için de ilginç bir başarı örneğidir.

Ernst Reuter Türkiye'ye sığındığı yıllarda ülke önemli bir değişim süreci yaşamaktadır. Bu değişim ülkede bulunan mülteci Alman aydınlar için dikkat çekicidir. Toplumsal alan, kamu ve siyasetteki değişiklikleri dikkatle izleyen Reuter ve arkadaşları bunları hem kendi aralarında, hem de geriye bıraktıkları

⁵⁹ Deniz Feneri'nin önemi ifa edilerek Ernst Reuter'in şehirleşme konusundaki uzmanlığına dikkat çekilmek istenmiştir.

⁶⁰ "*Ernst Reuter İskân ve Şehircilik Araştırma ve Uygulama Merkezi*" ilk kez "*İskân ve Şehircilik Enstitüsü*" adıyla 1953 yılında Siyasal Bilgiler Okulu'nun bünyesinde kurulmuştur. Enstitü 1980 sonrasında, "*Ernst Reuter İskân ve Şehircilik Araştırma ve Uygulama Merkezi*" adını almıştır. Merkezin müdürlüğünü sırasıyla Prof. Dr. Hamit Sadi Selen, Prof. Dr. Fehmi Yavuz, Prof. Dr. Ruşen Keleş, Prof. Dr. Cevat Geray, Prof. Dr. Can Hamamcı, Prof. Dr. Ayşegül Mengi, Prof. Dr. Nesrin Algan yapmıştır. Günümüzde merkez müdürlüğü görevini Prof. Dr. Aykut Çoban yerine getirmektedir. http://politics.ankara.edu.tr/index.php?bil=bil_icerik&icerik_id=460&ens_birim=4359; İnternet erişim: 17.06.2017, Saat: 22.00.

⁶¹ Ernst Reuter Alman mülteciler arasında Türkçe'yi en hızlı öğrenen, hatta şakalarını bile Türkçe yapabilen bir akademisyen olarak bilinir. Bir yabancının yaşadığı ülkeye uyumunun öncelikle dili öğrenerek sağlanacağı konusunda dil bilimciler hem fikirdirler.

rı anılarında heyecanla belirtmişlerdir. Türkiye'nin modernizasyon sürecinin önemli bölümüne şahitlik eden Ernst Reuter politika kökenli bir akademisyen olarak toplum, yerel yönetim ve şehirleşme üçgenini Türkiye'nin toplumsal gerçekleri üzerine oturtmaya gayret göstererek çalışmalarında bunlardan faydalanmıştır. Türkiye'nin yeni trendine, kendisinin de mesleği olan yerel yönetim ve şehirleşme alanlarında destek istemesi ise onun işini daha da kolaylaştırmıştır.

Berlin Belediyesi'nde üst düzey bürokrat, bu görevinde başladığı projeleri başarı ile bitirmesi ve arkasından belediye başkanlığı yaptığı Magdeburg'u dönemin "*Mutlu İnsanlar Şehri*"⁶² olarak öne çıkaran Ernst Reuter'in bütün başarısına rağmen Almanya'yı terk etmeye zorlandığı bir anda Türkiye'nin kendisine kucak açması Türklere olan saygısını daha da artırmıştır. Reuter'in bu tecrübe ve bilgisinin bir ülkenin en yüksek elit tabakası arasında ilgi ve kabul görmesi, Türkiye'de yaptığı çalışmaların kalıcı ve kullanılabilir olmasını sağlamıştır.

Yeni kurulan Türkiye Cumhuriyeti'nde özellikle şehirleşmenin teşvik edildiği ve gelecekte milyonları barındırması kuvvetle muhtemel olan metropollerin sosyal, modern ve yaşanabilir yönde gelişmesinin fikri alt yapısına destek veren Reuter Türkiye'nin devam eden kirliliğin dışında kalma isteğini de açıkça görmüştür. Türklerin kıt imkânlar dahilinde de olsa ülkelerini inşa etme yolundaki çabalarından etkilenen Reuter, Almanya-Türkiye karşılaştırmalarını yaptığında, kendi ülkesinin asırlık güzelim şehirleri yerle bir edilirken, Türklerin bozkır kasabasına "*Başkentim*" diye sahip çıkması meslek ve kariyerini Türkiye'ye tahsis etmesinde önemli rol oynamıştır.

Şehirleşme alanında yaptığı eleştirilerin dikkate alınması, bu konudaki fikirlerinin ülkenin en önemli şahsiyetleri tarafından desteklenmesi Reuter'in yerel yönetim ve şehirleşme derslerine daha bir yürekten önem vererek öğrencilerini tam donanımlı yetiştirmesinde öne çıkan unsurlardır. Ülkesindeki olup bitenlere kulağını hiç kapatmamasına rağmen her dersini bilgi-samimiyet sınırlarını zorlayarak veren Reuter, öğrencileri ile tek tek ilgilenip onların çok iyi yetişmelerinde önemli rol oynamıştır. Reuter'in 40'lı yıllarda verdiği emeklerin, alanında isim yapmış her Türk yerel yönetim akademisyenlerin onun öğrencisi veya öğrencisinin öğrencisi olmasından anlıyoruz.

Günümüz Türkiye metropollerinin şekillenmesinin ilk fikri yapılanmasında Ernst Reuter'in büyük emekleri vardır. Zamanla değişik şehirlerde açılan benzeri yükseköğrenim kurumlarının tamamında okutulan müfredat, ders notları ve örnek çalışmalarında Reuter ismi ile sıkça karşılaşılan üniversite gençliği, yerel yönetimin daha kolay, yönetilebilir ve sosyal amaçlı projeler ile donatılabilmesi yönündeki fikirlerin Ernst Reuter'den günümüze uzanan bir çizgi olduğunun farkındadırlar. Şehirlerdeki modern ortak yaşam alanlarının mümkün olduğunca sosyal projeler ile desteklenmesi fikrinin de Türkiye'de

⁶² Magdeburg Ernst Reuter'in belediye başkanı olduğu dönemde şehirde yaşayanların elektrik, su, doğalgaz ve diğer hizmetleri en ucuz maliyet ile almaları bile onu Berlin'deki Nasyonal Sosyalist hükümetin gazabından kurtaramadı.

Ernst Reuter ile filizlendiği Türkiye'de geniş kabul görmüştür. Bu alanda mesafe kaydeden şehirlerimizden öne çıkan olumlu örnekler Ernst Reuter'in günümüze ulaşan şehirleşme fikirlerinin tatlı rüzgârlarıdır.

Bilgi, destek ve öz eleştiri sevgi ve samimiyet ortamında hedefe ulaşır. Ernst Reuter Türkiye'ye "İkinci Vatanım" derken, Türkiye O'na "Koca Türk" ismini takmıştı. Onun için ismi, eserleri ve fikirleri hâlâ anılmaya, var olmaya ve yaşamaya devam ediyor.

Ekler

Ernst Reuter Türkiye'de kaldığı 12 yılda içerisinde şehircilik ve yerel yönetimler konularında Türkçe ve Almanca olmak üzere çok sayıda kitap ve makale yazmıştır. Tesbit edilebilen 82 çalışma liste halinde verilmiştir:⁶³

- 1- "Komünlerin Kalkınması Usulleri ve Şehircilik", *Belediyeler Dergisi*, Cilt: 4, Sayı: 46, 1938, 17-23.
- 2- "Komünlerin Kalkınması Usulleri", *Siyasi İlimler Mecmuası*, Cilt: 8, Sayı: 96, 1939, 1-11.
- 3- "Mahalli İdarelerle Devlet Arasındaki Münasebetler I", *Siyasi İlimler Mecmuası*, Cilt: 10, Sayı: 116, 1940, 387-392.
- 4- "Mahalli İdarelerle Devlet Arasındaki Münasebetler II", *Siyasi İlimler Mecmuası*, Cilt: 10, Sayı: 117, 1940, 446-452.
- 5- "İçme Suların Satışlarında Esaslar", *Belediyeler Dergisi*, Cilt: 6, Sayı: 63, 1940, 16-19.
- 6- "Şehir Planında İktisadi Kaideler", *Belediyeler Dergisi*, Cilt: 6, Sayı: 64, 1940, 19-27.
- 7- "Türkiye'de Şehircilik Hakkında Bir Kitap", *Belediyeler Dergisi*, Cilt: 6, Sayı: 64, 1940, 28.
- 8- *Komün Bilgisi, Şehirciliğe Giriş*, Siyasal Bilgiler Okulu Yayınları, Ankara, 1940.
- 9- "Türkiye'de Şehirleşme Temayülleri", *Siyasi İlimler Mecmuası*, Cilt: 11, Sayı: 126, 1941, 243-249.
- 10- "Memur Yetiştirme Meselesine Dair", *Siyasi İlimler Mecmuası*, Cilt: 11, Sayı: 129, 1941, 370-379.
- 11- "Endüstri Amelesinin Meskenlere Yerleştirilmesi", *Belediyeler Dergisi*, Cilt: 6, Sayı: 65, 1941, 8-12.
- 12- "Köylerimizde Ne Gibi Şehircilik İşleri Yapılabilir", *Belediyeler Dergisi*, Cilt: 6, Sayı: 66, 1941, 9-13.
- 13- "Belediyeler İstatistiği I", *Belediyeler Dergisi*, Cilt: 6, Sayı: 68, 1941, 40-44 and 57.
- 14- "Belediyeler Bankası Faaliyeti", *Belediyeler Dergisi*, Cilt: 6, Sayı: 69, 1941, 7-10.
- 15- "Belediyeler İstatistiği II", *Belediyeler Dergisi*, Cilt: 6, Sayı: 69, 1941, 31-35.
- 16- "Vilayet Hususi İdareler İstatistiği", *Belediyeler Dergisi*, Cilt: 6, Sayı: 70, 1941, 10-14.

⁶³ Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi, "Ernst Reuter İskân ve Şehircilik Araştırma ve Uygulama Merkezi" arşivinden değişiklik yapmadan kullanılan alıntıdır.

- 17- “Türk Dilinde Bibliyografya”, *Belediyeler Dergisi*, Cilt: 6, Sayı: 72, 1941, 14-29.
- 18- “Mahalli İdarelerin Mali Kaynakları ve Devletle Mali Münasebetleri”, *Belediyeler Dergisi*, Cilt: 7, Sayı: 73, 1941, 4-26 and 34.
- 19- “Yabancı Şehir Haberleri”, *Belediyeler Dergisi*, Cilt: 7, Sayı: 73, 1941, 40-43.
- 20- “Sokak Levhaları”, *Belediyeler Dergisi*, Cilt: 7, Sayı: 74, 1941, 11-14.
- 21- “Yabancı Şehir Haberleri”, *Belediyeler Dergisi*, Cilt: 7, Sayı: 74, 1941, 34-37.
- 22- “Şehirlerimizden Köylerimize Akın”, *Belediyeler Dergisi*, Cilt: 7, Sayı: 75, 1941, 14-18.
- 23- “Yabancı Şehir Haberleri”, *Belediyeler Dergisi*, Cilt: 7, Sayı: 75, 1941, 58-62.
- 24- “Belediye İşletmelerinin Ehemmiyeti ve Problemleri I”, *Belediyeler Dergisi*, Cilt: 7, Sayı: 76, 1941, 22-32.
- 25- “Yabancı Şehir Haberleri”, *Belediyeler Dergisi*, Cilt: 7, Sayı: 76, 1941, 59-62.
- 26- “Teknik, Güzel Sanatlar ve Şehirlerin İdaresi”, *Arkitekt*, Cilt: 12, Sayı: 11-12, 1941, 265-268.
- 27- “Belediye İktisadiyatının Ehemmiyeti ve Meseleleri”, *İ.Ü. İktisat Fakültesi Mecmuası*, Cilt: 2, Sayı: 3-4, 1941, 381-411.
- 28- “Bedeutung und Probleme der Kommunalwirtschaft”, *İ.Ü. İktisat Fakültesi Mecmuası*, Cilt: 2, Sayı: 3-4, 1941, 290-321.
- 29- “Mahalli İdareler İstatistiklerinin Ehemmiyeti ve Bunların Tanziminde Gözetilen Esaslar”, *Konjonktür*, Yıl: 2, Sayı: 9-12, 1941, 22-31.
- 30- “Mahalli İdarelerin Mali Kaynakları ve Devletle Mali Münasebetleri (Cihanda ve Türkiyede)”, *Konjonktür*, Yıl: 2, Sayı: 4-6, 1941, 61-77.
- 31- “Kaldırım ve Lağım Nisf Hissesi ve Şerefiye I”, *Belediyeler Dergisi*, Cilt: 8, Sayı: 77, 1942, 2-5 and 18.
- 32- “Belediye İşletmelerinin Ehemmiyeti ve Problemleri II”, *Belediyeler Dergisi*, Cilt: 8, Sayı: 77, 1942, 9-18.
- 33- “Yabancı Şehir Haberleri”, *Belediyeler Dergisi*, Cilt: 8, Sayı: 77, 1942, 48-51 and 57.
- 34- “Yabancı Şehir Haberleri”, *Belediyeler Dergisi*, Cilt: 8, Sayı: 78, 1942, 50-53.
- 35- “Kaldırım ve Lağım Nisf Hissesi ve Şerefiye II”, *Belediyeler Dergisi*, Cilt: 8, Sayı: 79-81, 1942, 19-21 and 30.
- 36- “Yabancı Şehir Haberleri”, *Belediyeler Dergisi*, Cilt: 8, Sayı: 79-81, 1942, 75-78.
- 37- “Belediyeler Dergisi Alfabetik Fihrist”, *Belediyeler Dergisi*, Cilt: 8, 1942, 1-22.
- 38- “Beledi Vakıfların Modern Şehir İdaresindeki Ehemmiyetleri”, *İ.Ü. İktisat Fakültesi Mecmuası*, Cilt: 3, Sayı: 3-4, 1942, 329-343.
- 39- “Staedische Stiftung”, *İ.Ü. İktisat Fakültesi Mecmuası*, Cilt: 3, Sayı: 3-4, 1942, 293-309.
- 40- *Yakın Münakale, Tatbiki Mahalli İdare*, Cilt: 1, Siyasal Bilgiler Okulu Yayınları, Ankara 1942.
- 41- “Bedeutung und Struktur der Kommunalwirtschaft”, *Kaymakamlık Kursu Ders Notları 1*, Siyasal Bilgiler Okulu, Ankara 1942.
- 42- “Sozialpolitik und Wohlfahrtspflege”, *Kaymakamlık Kursu Ders Notları 2*, Siyasal Bilgiler Okulu, Ankara 1942.

- 43- “Das Kommunale Nahverkehrswesen”, *Kaymakamlık Kursu Ders Notları* 3, Siyasal Bilgiler Okulu, Ankara 1942.
- 44- “Mahalli İşletmelerin Ehemmiyeti ve Problemleri”, *Kaymakamlık Kursu Ders Notları* 4, Siyasal Bilgiler Okulu, Ankara 1942.
- 45- “Belediye Maliyesinin Umumi Meseleleri”, *Siyasal Bilgiler Okulu Dergisi*, Cilt: 1, Sayı: 1, 1943, 108-141.
- 46- “Şehirlerimizin Gelişme Problemleri”, *Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*, Cilt: 1, Sayı: 5, Ankara 1943, 149-166.
- 47- “Belediyelerin Mali Durumlarının Denkleştirilmesi ve Islahi İmkânları”, *İdare Dergisi*, Sayı: 173, 1943, 48-71.
- 48- “Kasabalarımız”, *Arkitekt*, Sayı: 5-6, 1943, 121-126.
- 49- “Belediyelerin Yapı İşletmeleri”, *Arkitekt*, Sayı: 1-2, 1943, 27-32.
- 50- “Belediye Meclisi Azalarının Hak ve Salahiyetleri”, *Arkitekt*, Sayı: 3-4, 1943, 86-90.
- 51- “Belediye Reisliği”, *Architekt*, Sayı 7-8, 1943, 174-178.
- 52- “Belediye Yapı İşlerine Lüzumlu Paranın Temini”, *Arkitekt*, Sayı: 9-10, 1943, 216-220.
- 53- “Mesken Meselesinin Halli Çareleri”, *Arkitekt*, Sayı: 11-12, 1943, 263-271.
- 54- “Belediyeler Bankası”, *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası*, Cilt: 4, Sayı: 1, 1943, 1-27.
- 55- “Die Türkische Staedtebank”, *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası*, Cilt: 4, Sayı: 1, 1943, 1-27.
- 56- “Türk Ekonomisinde Belediyelerimizin Önemi”, *Türk Ekonomisi*, Cilt: 1, Sayı: 2, 1943, 62-65.
- 57- “Harbin Belediyelerimiz Maliyesine Tesiri”, *Türk Ekonomisi*, Cilt: 1, Sayı: 4, 1943, 124-126 and 139.
- 58- “Die Selbstverwaltung in der Türkei”, *La Turquie Kemaliste*, Sayı: 47, 1943, 7-18.
- 59- “Belediye Masrafları”, *Siyasal Bilgiler Okulu Dergisi*, Cilt: 1, Sayı: 2, 1944, 319-341.
- 60- “Belediyeler İstatistiği 1929-1938”, *Siyasal Bilgiler Okulu Dergisi*, Cilt: 1, Sayı: 2, 1944, 393-398.
- 61- “Belediyelerin İktisadi İcraatı”, *Türk Ekonomisi*, Cilt: 1, Sayı: 7, 1944, 225-228.
- 62- “Belediye Gelirlerimizin Artırılması”, *Türk Ekonomisi*, Cilt: 1, Sayı: 9, 1944, 290-292.
- 63- “Beledi İşletmelerin Tabi Olacağı Mülhak Bütçe Sistemi ve Bu Sistemin İstinat Edeceği Esaslar”, *İdare Dergisi*, Yıl: 15, Sayı: 170, 1944, s. 76-90.
- 64- “Beledi İşletmelerde Tarife ve Kazanç Temini Esasları”, *İdare Dergisi*, Yıl: 15, Sayı: 171, 1944, s. 63-91.
- 65- “İstanbul Belediyesinin Mali Durumu: 1937-1942”, *Siyasal Bilgiler Okulu Dergisi*, Cilt: 1, Sayı: 3, 1945, 489-534.
- 66- “Küçük Belediyeler Meselesi I”, *Arkitekt*, Sayı: 3-4, 1945, 233-236.
- 67- “Küçük Belediyeler Meselesi II”, *Arkitekt*, Sayı: 5-6, 1945, 75-78 and 90.

- 68- “Gayri Menkullerin Üzerine Kredi Meselesi”, *Arkitekt*, Sayı: 7-8, 1945, 179-182.
- 69- “Beledi İşletmelerde Devlet Müdahalesi”, *İdare Dergisi*, Yıl: 16, Sayı: 174, 1945, s. 58-82.
- 70- *Belediye Maliyesi*, İçişleri Bakanlığı Yayını, Ankara 1945.
- 71- Ernst Reuter, “Belediyelerimizin Gelirleri”, *İ.Ü. İktisat Fakültesi Mecmuası*, Cilt: 5, Sayı: 1-4, 1945, 49-81.
- 72- Ernst Reuter, “Die Einnahmen der Turkischen Stadtverwaltungen”, *İ.Ü. İktisat Fakültesi Mecmuası*, Cilt: 5, Sayı: 1-4, 1945, 46-74.
- 73- Ernst Reuter, “Belediyelerimizin Gelirleri”, *İller ve Belediyeler Dergisi*, Cilt: 1, Sayı: 2, 1945, 40.
- 74- “Şehirlerimizin Nüfus Gelişmesi: Dört Genel Sayımın Sonuçları”, *Siyasal Bilgiler Okulu Dergisi*, Cilt: 1, Sayı: 4, 1946, 775-790.
- 75- *Mesken Meselelerinin Hal Çareleri*, Türk Ekonomi Derneği, Konferanslar Serisi 23, İstanbul 1946.
- 76- *İller Bankası Raporu*, Ankara 1946.
- 77- “Elektrikleşme Derdi”, *İller ve Belediyeler Dergisi*, Cilt: 1, Sayı: 8, Mayıs 1946, s. 281-283, 307.
- 78- “Zürih Şehrinin Yeni İmar Planı”, *İller ve Belediyeler Dergisi*, Cilt: 1, Sayı: 10, Temmuz 1946, s. 386-389.
- 79- “Hollanda’da Rotterdam Şehrinin Yeni İmar Planı”, *İller ve Belediyeler Dergisi*, Cilt: 10, Temmuz 1946, s. 390.
- 80- “İsviçre Şehirlerinin Yakın Münakale İşletmeleri”, *İller ve Belediyeler Dergisi*, Cilt: 1, Sayı: 14, Kasım 1946, s. 561.
- 81- *İstanbul Şehrinin Mali Durumu 1937-1942 (İstisari Komisyonun Müzakere Hakkında Ön Rapor)*, [as booklet], Belediye Matbaası, İstanbul 1951.
- 82- Gerhard Kessler, “Hikmet Somay ve Muhlis Ete İle Birlikte”, *İstanbul Belediyesi İktisat Müdürlüğünün Salahiyyet ve Teşkilatı Hakkında İstisari Heyetin Raporu*, Belediye Matbaası, İstanbul 1951.

Kaynaklar

Arşiv

Deutsche Nationalbibliothek - Deutsches Exilarchiv 1933-1945.

Kitaplar

BRÜGEL, Silke: *Ernst Reuter’in Türkiye’deki Yaşamı ve Katkıları*, Friedrich Ebert Stiftung, Wirtschaft und Gesellschaft, İstanbul 2000.

ÇELİK, Latif: *İkinci Dünya Savaşı’nda Almanya Saflarında Savaşan Türkistan Lejyonları*, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi, Konya 2015.

_____ : “Türkiye: Alman Akademisyenlerin Sığınma Limanı”, *Türkiye’de Alman İzleri*, Logophon Verlag, Mainz 2009.

İHSANOĞLU, Ekmeleddin: “Darülfünun”, *İslam Ansiklopedisi*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 1993.

KOCATÜRK, Utkan: *Atatürk'ün Üniversite Alanında Yapılacak Reformlara Dair Açıklamaları*, Atatürk Araştırma Enstitüsü, Cilt: 1, No: 1, Ankara, Kasım 1984, s. 9.

NEUMARKT, Fitz: *Zuflucht am Bosphorus - Deutsche Gelehrte, Politiker und Künstler in der Emigration 1933-1953*, Frankfurt/Main 1980.

_____ : *Ernst Reuter'i Anma Sözleri*, Deutsches Exilarchiv 1933-1945, 2 Haziran, Ankara 1986, s. 3.

MÖCKELMANN, Reiner: *İkinci Vatan Türkiye - Ernst Reuter'in Ankara Yılları*, Çev. Ahmet Arpad, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2016.

WIEDMANN, Horst: *Die Deutschsprachige Akademische Emigration in die Türkei Nach 1933*, Frankfurt/am Main 1973.

Sözlü Mülakat

Latif Çelik, Enver Tandoğan Hirsch ile 21.06.2012 günü saat 14.00'de Würzburg Maritim Otel'de yapılan "*Babam Ernst Hirsch*" adlı özel mülakat.

Latif Çelik, Elizabeth Weber-Belling ile 21.06.2016 günü saat 12.00-16.00 arasında Krailling'deki evinde yapılan "*Türkiye: Benim Vatanım*" adlı özel mülakat.

Latif Çelik, Edzarth Reuter ile 24.02.2017 günü saat 10.00-13.00 arası Stuttgart Schlosgarten'de yapılan "*Babam Ernst Reuter ile Türkiye Günlerimiz*" adlı özel mülakat.

Latif Çelik, Cornelius Bischof ile 29.10.2016 günü Hamburg-Harburg'daki evinde saat 12.00-15.00 arasında yapılan "*Çorum'da Biz Almanlar*" adlı özel mülakat.

Latif Çelik, Baymirza Hayit ile 21.06.2003 günü saat 17.00-22.00 arası Köln'deki evinde yapılan "*Ben Bir Alman Subayı İken*" adlı özel mülakat.

Gazeteler

Birlik Gazetesi Ar., "Türkiye'de Alman İzleri", Almanya-Würzburg 2012-2017.

Integrationszeitung, "Deutsche Spuren in der Türkei", Almanya-Würzburg 2008.

Neue Ekonomi, "Alman Akademisyenlerin Türkiye Yılları", Almanya-Würzburg 2000.

Hürriyet Gazetesi, "Soykırım Tarihinde Yahudi Bilim Adamları", Almanya Frankfurt 2008.

Hürriyet Gazetesi, "Yahudi Doktorun Türkiye Yılları", Almanya, Frankfurt 1999.

İnternet Kaynaklar

www.mepanews.com/tarih/2673-birinci-duenya-savasi-umulmayan-can-kayiplari.html.

www.hurriyet.com.tr/yahudi-doktorun-turkiye-yillari-39104133.

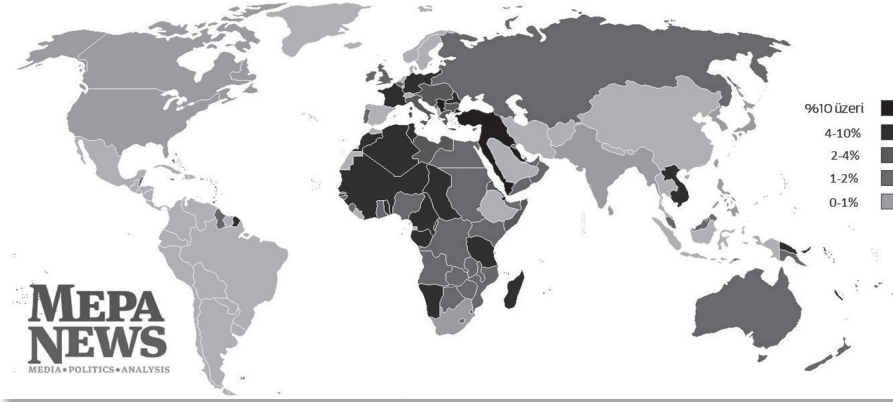
www.hurriyet.com.tr/soykirim-tarihinde-turkiye-ye-kacan-yahudi-bilim-adamlariyla-ilgili-tek-satir-yok-10523447.

www.milliyet.com.tr/-/hasan-pulur/yasam/magazinyazarde-tay/22.12.2008/1030950/default.htm.

www.sabah.de/gundem/2014/11/9/modernlesmeye-alman-katkisi-buyuk

Resimler

1. DÜNYA SAVAŞI'NDA YAŞANAN CAN KAYIPLARININ NÜFUSA ORANI

Resim-1:

Gerek toprak, gerekse insan unsuru açısından bakıldığında Birinci Dünya Savaşı'nın esas kaybedeninin Türkler olduğu fark edilmektedir.
(Resim: Mepa News)

Resim-2:

Ernst Reuter Türkiye'ye geldiği yıllarda
Magdeburg Belediye Başkanı idi.
(Resim: Mepa News)

Resim-3:

Ernst Reuter Siyasal Bilgiler Yüksekokulu öğretim üyeliği yaptığı yıllarda
Türk öğrencileri ile birlikte.
(Resim: Mepa News)

von Grund auf zu erneuernde Organisation der Muskinstitute als Berater beim Ministerium tätig war. Untersuchungen betreiben, die Grundlagen eines Kunststudiums vorbereiten und am Schluss seiner Bemühungen dem Ministerium einen Bericht einreichen. Kurz nach Vertragsunterzeichnung kehrte ich nach Ankara zurück. Zu jener Zeit übernahm ich die Geschäfte der Abteilung „Schöne Künste“, die mit der Abteilung für höheres Schulwesen verbunden war. Hindemith kam am 6. April 1935 nach Ankara. Gemeinsam begannen wir zu arbeiten.“
 (ÜaT)

Nr. 6:
 Titelseite eines publizierten Vortrags über "Die Lösungsmöglichkeiten des Wohnungsproblems", den Ernst Reuter am 3.12.1943 vor der "Türkischen Ökonomischen Gesellschaft" (Türk Ekonomi Derneği) gehalten hat:

TÜRK EKONOMİ DERNEĞİ
 Konferanslar Serisi - 25

Mesken Meselesinin Hal Çareleri

KONFERANSI VEREN:
Prof. E. REUTER
 Siyasal Bilgiler Okulu
 Şehirlik Profesörü

Kişisel ve Matbaacılık T. A. Ş.
 1 9 4 6

Nr. 7:
 Titelseite eines Heftes der 'Istanbul Schriften' (Istanbul Yazıları) und Verzeichnis der bis 1945 erschienenen Hefte

244

Resim-4:

Ernst Reuter'in konut sorununun çözümü ile ilgili konferansını konu alan "Istanbul Yazıları" adlı kitabın kapağı (Resim: Mepa News)

Kültürlerarası Diyalog ve Anlayış İçin Ernst Reuter Girişimi

Ernst Reuter Initiative
 für Dialog und Verständigung zwischen den Kulturen

Resim-5:

Türk-Alman ilişkilerinde önemli izleri bulunan Ernst Reuter her iki ülke ve kültür için de saygı duyulan ve "Kültürler arası diyaloga" isim veren bir entellektüel olarak bilinir. (Resim: www.tuerkei.diplo.de)

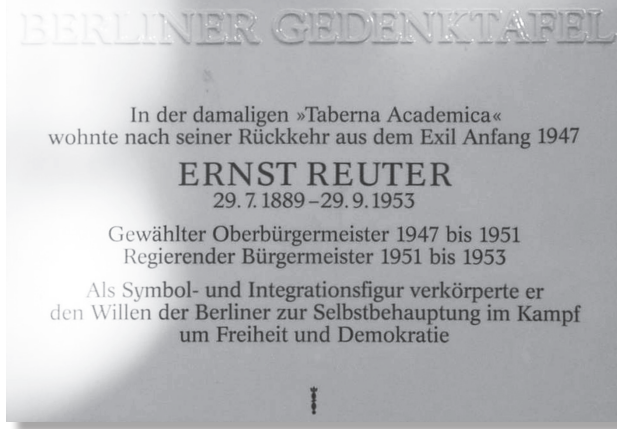

Resim-6:

Almanya'ya döndükten sonra Berlin Belediye Başkanlığı'na aday olduğunda Vorwärts Gazetesi'nin "Bir Türk Bize Belediye Başkanlığı Mı Yapacak?" konulu manşet haberi. (Resim: Mepa News)

Resim-7:
Ernst Reuter'in
Türkiye yıllarının son şahidi
oğlu Edzart,
çocukluğunu dolu dolu
geçirdiği Ankara yılları ile
babasından arda kalan
hatıraları
Stuttgart Schlossgarten Otel'de
kendisinden canlı olarak dinledik.
(Resim: Latif Çelik)

Resim-8:
Almanya'nın birçok yerinde izleri
bulunan Ernst Reuter ile ilgili
kitabede sembol ve entegrasyon figürü
olarak özgürlük ve demokrasi
mücadelesinde
Berlin'lilerin iradesi temsili olarak
belirtiliyor.

Hanna und Ernst-Reuter auf der Rückfahrt von der Türkei im November 1946

Resim-9:
Ernst Reuter'in
Türkiye'de 12 yıl süren sürgün dönemi
sonunda ülkesine geri dönerken
eşi Hanna ile çektiği son resim.
(Resim: Mepa News)

ASALA ÖRGÜTÜ

Asil S. TUNÇER*

Öz

19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren bağımsızlık mücadelesine girişen Ermeniler, bu amaçlarına ulaşmak için yirminci yüzyılda da terör faaliyetlerine devam etmişlerdir. Birinci Dünya Savaşı esnasında Osmanlı Devleti içinde başladıkları tedhiş hareketleri, 1973-1974 yılları arasında Türk dış temsilciliklerini hedef almıştır. Bu süreçte Ermeni terörünün en tanınanı 20 Ocak 1975'te kurulan "Ermenistan'ın Bağımsızlığı İçin Ermeni Gizli Ordusu", ASALA olmuştur. Özellikle 1975-1983 yıllarını kapsayan toplam sekiz yılda yüzü aşkın eylemde bulunan ASALA otuzdan fazla Türk diplomat ve yakınının canına kastetmiştir. 27 Ocak 1973'te Santa Barbara'da Los Angeles Başkonsolosu Mehmet Baydar ve Konsolos Bahadır Demir'in katledilmelerinin ardından, 22 Ekim 1975'teki Viyana Büyükelçimiz Daniş Tunalıgil ve 24 Ekim 1975'te Paris Büyükelçimiz İsmail Erez'in cinayetleriyle adını duyuran ASALA, son saldırısını 1983 Temmuz'unda Orly Havalimanı'nda gerçekleştirmiştir. Sonraki yıllarda dikkatini Karabağ'a veren ASALA, misyonunu daha çok yurt içinde eylem gerçekleştirecek olan PKK'ya devretmiştir.

Anahtar kelimeler: ASALA, Değirmenciyan, PKK, Kevork Vartani Acemyan, ABD.

The Organization Of ASALA

Abstract

The Armenians, what entered the struggle for independence from the second half of the nineteenth century, continued terrorist activities in the twentieth century to reach these aims. The terrorist movements that they started in the Ottoman Empire during the First World War targeted Turkish foreign representations between 1973 and 1994. The Armenian Secret Army for the Independence of Armenia, ASALA founded on January 20th, 1975 was the most known and recognized one. Armenian terrorism especially during eight years of 1975-1983, including more than hundred acts ASALA intended more than thirty Turkish diplomat and relatives. Following the assassination of Los Angeles Consul General Mehmet Baydar and Consul Bahadır Demir in Santa Barbara on January 27th, 1973; ASALA echoed with the assassinations of

* Dokuz Eylül Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü Doktora Öğrencisi.

Ambassador of Wien Danis Tunalıgil on October 22th, and just two days later, Ambassador of Paris, İsmail Erez on 24th of October, 1975. According to authorities. ASALA, what focus more Karabakh in the following years, has transferred its mission to the PKK, which will be carrying out more domestic actions.

Keywords: ASALA, Değirmenciyan, PKK Kevork Vartani Acemyan, USA.

Giriş

Menfaatleri doğrultusunda batılı büyük devletler, Ermeni azınlığı kullanmak için birbirleriyle adeta yarışmış, bunu anlamayan komiteler de silaha sarılıp ülkeyi kana boyayarak, silah zoruyla Türk Milleti'ne zulüm etmişlerdir.

Hâlbuki ülkemizde yaşayan Ermeni azınlık karakterleri, giyinişleri, örf ve adetleri ile Türk Milleti'ne adapte olmuş, sadık bir tebaa olarak Osmanlı Devleti'nde haklı bir övgüye sahip olmuşlardır.

Zenginlikleri yanında ülkenin en çok okur-yazar zümresi olarak devlet kademelerinin her kademesinde görev almışlardır.

Bütün bu iyi şartlara rağmen Ermeni azınlık neden eline silah almış ve neden Türk Ordusu'na ve milletine en hunharca cinayetleri işlemekten çekinmemişlerdir?

Bir konuda şunu da öncelikle vurgulamak zorundayız ki, bu huzursuzluk Türk-Ermeni azınlık ilişkilerinin kötülüğünden kaynaklanmamıştır. Osmanlı Devleti'nde "*Ermeni Sorunu*"nun doğmasında en büyük rolü Batılı devletler oynamışlardır. Batılı devletler, çıkarlarına hizmet edecek zaman ve zeminde, Osmanlı Devleti'nden ayrılma hareketlerini desteklemişlerdir. Bundan dolayı Ermeni isyanlarında da aktif rol oynamışlardır.¹

Bu okullar ile Ermenilerin kafalarını, ihtilal ve isyan fikirleri ile doldurmaya başlamışlar, Kayseri, Harput, Merzifon, İstanbul, Bitlis, Adana, Muş ve Van'da da okullar açmışlar, Misyonerlerin, milliyetçilik ve istiklal peşinde koşmaları ve sözde bağımsız Ermeni devlet kurma vaatleriyle harekete geçirmişlerdir. Genelde bu olaylar Batılı Devletler (İngiltere, Fransa, Rusya, Almanya, ABD vs.) olmuştur.²

Batılı devletler 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı'ndan sonra Osmanlı'yı koruma düşüncelerinden vazgeçmiş ve kendi çıkarları doğrultusunda Osmanlı topraklarını aralarında paylaşmak amacıyla anlaşarak, sömürgeci çıkarlarını sürdürebilmek amacıyla azınlıklar bilhassa Ermenilerle daha çok ilgilenmeye başlamışlar ve adını "*Şark Meselesi*" olarak koydukları bu projeyi uygulamaya koymuşlardır.

Yine Ermeniler katlediliyor propagandasına inandırılarak ABD'yi yanlarına çekmeyi de sağlamış, böylece kurdukları lobiler ile Osmanlı Devleti'ni karalamayı ve yalnız bırakmayı zaman zaman başaramamışlardır.

Şüphesiz Ermeni azınlığı isyana teşvik eden diğer bazı sebepler de olmuştur.

¹ Ergün Öz Akçora, *Van ve Çevresinde Ermeni İsyancıları (1896-1916)*, İstanbul 2007, s. 73-75; Ergün Öz Akçora, "Yaşayanların Dilinden ve Belgelerle Van ve Çevresindeki Ermenilerin Yaptığı Katliamlar", *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi, Özel Sayı*, Sayı: 131, İstanbul, Nisan 2001, s. 166-167.

² Ergün Öz Akçora, "Fırat Havzasında Ermeni Propagandası ve Mektuplar", *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, Sayı: 49, İstanbul 1987, s. 130.

Sözde “Ermeni Meselesi” olarak 19. yüzyıl sonlarından günümüze kadar getirilmiş, kendilerine batılı devletlerden her türlü destek verilmiş, gizli örgütler ile de siyasi ve silahlı eylemlere girişmek suretiyle amaçlarına varmaya çalışmışlardır.

Bu çalışmamızda amacımız, yıkıcı ve bölücü Ermeni örgütlerinin o günün şartları ve günümüzdeki konumu ele alınmak suretiyle Ermenilerin bir uzantısı olarak ASALA’nın (sözde) bir Ermeni Devleti kurmakla ilgisinin olmadığını, program, metot ve uygulamalarda benzer ve ayrılan yönlerini araştırmak, bunların nasıl kandırıldıklarının gözler önüne serilmesine çalışılmak olmuştur.

Öncelikle bu ilişkilerden önce terörün tanımını yapmakta fayda görülmektedir.

Terörün bazı tarifleri olmakla birlikte; “*çeşitli durum ve ortamlara göre belli hedefleri ve ulaşmak istedikleri gayeleri bulunan ve siyasi düzeni yıkmaya yönelik bir araçtır.*”³ şeklindeki tarif meseleyi en çarpıcı şekilde anlatmaktadır.

Terörün amaçları arasında kısa dönemde; hedef alınan milletin moral gücünü yıkmak ve onu oluşturan grupları parçalamak, otoriteyi ve koruyucularını ve önemli kişileri hedef alıp kamuoyunda küçültmek, kitleleri etkisizleştirmek ve herkesi kendi başının çaresine bakmayı arar duruma düşürmek olduğu gibi uzun dönemde; halkın gözünde siyasal iktidarı yıpratmak, devletin manevi otoritesini zayıflatmaktır diyebiliriz. Böylece bu otorite bunalımından istifade ile yöneticilerin yeteneksizliklerinin bir sonucu olduğu ileri sürülerek kamuoyunu yıldırma ve halkı mevcut iktidara karşı başkaldırmaya yöneltmektedir.

Ermeni terörü, tarihi süreç içerisinde üç aşamada göstermiştir:

1. Terörle her iki toplumda topluluklarını kazanmak veya kendine çekmek,
2. Diğer toplum ve kamuoyuna bu konuyu ve gücünü kabul ettirmek,
3. Uluslararası ve siyasi çıkar çatışmalarına Türkiye ve Türklük hakkında kullanılacak düşmanlık kaynaklarını hazırlamak.⁴

Bu amaç doğrultusunda Ermeni tehdidini anlatmadan önce de Ermeniler hakkında kısaca bilgi vermeye çalışılırsa; Ermeniler, tarihin hiçbir döneminde çoğunluğu teşkil etmemiş ve azınlık statüsünde kalmış bir toplum olarak Osmanlı Devleti sınırları içinde her yerde rastlamak mümkün olmuştur.

Ermeniler mezhep yönünden farklı bir toplumdur. Çoğunluk Gregoryen olmakla birlikte Katolik ve daha sonra da Protestan kilisesine bağlanmışlardır. İşte bu farklılık dolayısıyla batılı devletler Ermenileri zaman zaman menfaatleri için kullanmak istemişlerdir. Nitekim 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı sonrası Ayastefanos Antlaşması ile “Bağımsız Ermeni Devleti” kurma fikrini benimsetmeye çalışmaları bunun ilk örneği olmuştur.

³ Terörü kendi arasında: I- Devlet terörü, II- Devlete karşı terör (1- Siyasal sistemi yıkmaya yönelik terör, 2- Ayrılcı akımlar ve terör, 3- Öç alma amacıyla ortaya çıkan terör) diye bazı kısımlarda incelemek mümkündür. **I- Devlet terörü:** Yönetimi ellerinde bulunduran güçler, etkinliklerini kaybetmek korkusuyla, resmi kuruluşlar aracılığıyla şiddete başvurarak karşıtlarını yok etmek veya sindirmektir; **II- Devlete karşı terör:** Toplumsal düzene, onun devlet, siyasal iktidar ve siyasal kurumlar gibi simgelerine yöneltilen şiddet eylemleridir. Ergün Öz Akçora, “Ermeni Terör Örgütlerinin Dünü Bugünü ve PKK Örgütü İle İşbirliği”, *Azerbaycan Dergisi*, Sayı: 292, Ankara 1993, s. 12-14.

⁴ Akçora, “a.g.m.”, *Azerbaycan Dergisi*, Sayı: 292, s. 15-16.

Batılı devletler için Ermeni Devleti'nin kurulması bir amaç olmaktan ziyade, çıkarını korumak ve emperyalist amaçlarını gerçekleştirmek olduğunu Ermeniler anlamamış veya anlamak istememişlerdir. Böyle bir durumda bölgede üstünlük sağlamak isteyen güçler için Ermeni toplumu istismar edilmesi çok kolay olmuştur. Bunun için Ermeni azınlık bahane edilerek 1880 yıllarından itibaren “*Ermeni gizli örgütler*” ilk defa hayır dernekleri adı altında kurulmaya başlanmıştır.⁵

Ermeni komiteleri belirli gayelerle pek çok gizli teşkilatlar ile işbirliğine gitmişlerdir. Bu sebeple Ermeni komiteleri bu müddet zarfında kendi menfaatlerini Ermeni toplumunun felaketi üzerine hazırlamış, yüz binlerce masum Türk ve Ermeni'nin ölümüne de sebep olmuşlardır.⁶

1896 yıllarından itibaren Anadolu'yu kana boyayan Ermeni komiteleri hareketlerini Anadolu'nun bütün şehirlerine yaymış, isyanlar çıkarmış ve büyük katliamda bulunmuşlardır. Bu durum Cumhuriyet döneminde de tekrar gündeme getirilmiş, yurt dışında kurulmuş olan Ermeni örgütleri Türkiye'yi Ermeni meselesi ile meşgul etmeye çalışmışlardır.⁷

Kurulan Gizli Ermeni Örgütler

XX. yüzyıl başlarında Osmanlı Devleti'nde görülen çökme başlangıçları doğrultusunda, Ermeni terör örgütlerinin sayılarının arttığı görülmüştür. Öncelikle Ermeniler arasında çeşitli adlar altında, (sözde) bağımsız bir Ermenistan Devleti'ni gerçekleştirmek üzere cemiyetler kurulmaya başlanmıştır. Nitekim 1860 yıllarından itibaren “*Kilikyalılar Hayırsever Cemiyeti*”, daha sonra Van'da “*Ararath*”, “*Armenegonlar*”, “*Karahaç Cemiyeti*”, Muş'ta “*Okul Sevenler*”, Erzurum'da “*Milliyetçi Kadınlar*” merkezi dışarıda olan “*Hınçak*”⁸ ve “*Taşnaksutyun*”⁹ gibi cemiyetler kurulmuştur.

⁵ Bayram Kodaman, *Sultan II. Abdulhamid Devri Doğu Anadolu Politikası*, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, Sayı: 67, Ankara 1987, s. 100.

⁶ Hulki Saral, *Ermeni Meselesi*, Genelkurmay Basımevi, Ankara 1970, s. 192.

⁷ Muharrem Ergin, *Türkiye'yi Bu Güne Getiren Tarihi Seyir*, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, Ankara 1986, s. 25.

⁸ **Hınçak**: Ermenice “*Çan Sesi*” veya “*Çıngırak*” anlamına geldiği, Avadis ve Nazarbekian isimli Ermeni komiteci tarafından 1887 yılında İsviçre'nin Cenevre şehrinde kurulmuştur. Hınçak örgütünün amacı; Anadolu'da sözde Ermenistan'ını kurmak; gelecekte Rusya ve İran Ermenistan'larıyla birleştirilerek teşkil olunan üç Ermenistan'dan, hür ve bağımsız bir Ermenistan yaratmaktır. Ermeniler terörü, ihtilâl örgütlerinin savunması için bir vasıta ve sözde halkı ezenlerin karşısına da bir koruyucu örgüt olarak çıkarmak istemişlerdir. Bakınız: Kâmuran Gürün, *Ermeni Dosyası*, Remzi Kitabevi, Ankara 1983, s. 33; Mehmed Hocaoglu, *Tarihte Ermeni Mezalimi ve Ermeniler*, Er-Tu Matbaası, Anda Dağıtım, İstanbul 1976, s. 159; Azmi Süslü, *Ermeniler ve 1915 Tehcir Olayı*, Yüzüncü Yıl Üniversitesi, Van 1990, s. 54. Hınçak Komitesi isyanlarına pek çok şehirde hemen başlamış ve gayesine ulaşmaya çalışmıştır. Bu zalimce plandan tam olarak bilgileri olmayan Ermeniler alet olmuşlar ve Anadolu'nun kan gölü haline gelmesine sebep olmuşlardır. Hınçak komitesi daha sonra üyeleri arasında çıkan anlaşmazlık üzerine ikiye bölünmüşlerdir. Neticede birbirlerini sokak ortalarında öldürmeye başlamışlar ve komite zamanla dağılmak zorunda kalmıştır. Bakınız: Genelkurmay, *Askeri Tarih Belgeleri Dergisi*, Sayı: 81, Belge: 129, Ankara 1981.

⁹ Taşnak ise, Ermenice “*Federasyon*” anlamına geldiği ve 1890 yılında Tiflis'te kurulduğu bilinmektedir. Cemiyetinin kuruluşunun ilk yıllarında amacı, merkezi Van'da olan Ermenegonlar Cemiyeti ve Hınçak Cemiyeti'ni birleştirmek ve Türkiye'ye geçen çetelere yardımlarda bulunmaktır. Nitekim Taşnak Cemiyeti'nin ilk hareketleri Türkiye'ye çeteleri sokmak, Ermenileri silahlandırmak olmuştur. Ağırık merkezinin Doğu Anadolu'da olduğu bilinen Ermeni komitelerden birisi olan Taşnak, Osmanlı Devleti'ni isyanlar ile meşgul ederek gayelerine ulaşmaya çalışmıştır. Nitekim Bitlis'te

Bunlar arasında; 1887 yılında İsviçre’de “Hınçak”, 1890 yılında Tiflis’te “Taşnaksutyun” kurulmuş ve zamanımızda pek çok isyan ile bu günün Ermeni Örgütü ASALA’ya, (Ermeni Soy Kırımı Adalet Komandoları) ve ARA (Ermeni Devrimci Ordusu) komitelerine zemin hazırlamıştır.¹⁰

Batılı devletler Osmanlı Devleti üzerindeki emellerini zaman zaman açıklamaktan geri kalmamışlardır. Nitekim “Londra misyoner teşkilatı” başkanı bu hususta şunları söylemiştir: “Biz İngilizler müreffeh ve saadet içinde yaşamamız için Müslümanlar arasında nifak tohumunu ekmemiz lazımdır. Onlara ihtilaf kıvılcıklarını tattırmalıyız. Biz Osmanlı Devleti’nin her tarafına fitne sokarak onu yıkacağız. Böyle yapmazsak İngiltere gibi küçük bir ülke nasıl muvaffak olur.”¹¹

Misyoner teşkilatları Osmanlı Devleti’ne öncelikle bir Hıristiyan propagandası için kurulmuştur. 1847 yılından itibaren misyoner faaliyetleri Osmanlı topraklarında geniş bir alana yaymaya başlayınca İstanbul merkez olmak üzere üç bölgeden yönetilmeye başlamıştır.¹²

Misyonerler dini neşriyat, telkin ve insanlık gösterileri ile Ermenileri kendilerine çekmeye çalışırken propagandalarını ibadethaneler, okullar ve hastanelere kadar götürmüşler, kılık kıyafet ve yaşantılarıyla Ermenilerden birisi gibi görünerek onları kendilerine bağlamaya büyük gayret sarf etmişlerdir.

Misyonerler Ermeniler yanında Müslümanları da Hıristiyan dinine çekmek için bazı yollara başvurmuşlardır. Bunun için de Müslümanların zayıf taraflarını tespit etmişler, uygulamaya; mezhep ihtilafı, amir-memur ihtilafı, sağlık konusundaki yetersizlik, emniyetsizlik, iktisadi bozukluk, geri kalmışlık, umumi fakirlik ve düzenli orduların olmayışı gibi konuları istismar ederek başlamıştır.¹³

17.000 üyesi bulunuyordu. Buralarda pek çok yerde silah dağıtım merkezleri kurulmuştur. Taşnak Komitesi’nin çeteler kurmak ve isyanlar çıkarmak başlıca amaçları arasındadır. (Taşnak komitesi de Türkiye’de İstanbul, Trabzon ve Van şehirlerinde şubeler açarak örgütlenmeye başlamış ve aynı şekilde isyanları bizzat idare etmişlerdir). Bakınız: Esat Uras, *Ermeni Cemiyetleri, Osmanlı Arşivi, Yıldız Tasnifi, Ermeni Meselesi*, Cilt: 3, s. 35-45. Ancak en önemli amacını ve özelliğini şu şekilde belirlemişlerdir. “Türk’ü, Kürdü her yerde ve her türlü şartlar altında vur, öldür. Gericileri, sözünden dönenleri, Ermeni hafiyelerini yok et. Ağrılık merkezinin Doğu Anadolu’da olduğu bilinen Ermeni komitelerden birisi olan Taşnak, Osmanlı Devleti’ni isyanlar ile meşgul ederek gayelerine ulaşmaya çalışmıştır. Nitekim Bitlis’te 17.000 üyesi bulunuyordu. Buralarda pek çok yerde silah dağıtım merkezleri kurulmuştur. Bakınız: Mehmed Hocaoğlu, *Tarihte Ermeni Mezalimi ve Ermeniler, Er-Tu Matbaası, Anda Dağıtım, İstanbul 1976*, s. 164-174. Ermeni örgütleri 1892 yılında Tiflis’te yaptıkları bir genel kurul toplantısında aldıkları kararda ilk ‘Fedai Hareketi’ni başlatmışlardır. Aynı terör örgütü 1919 yılında Erivan’da aldıkları bir kararda eski Osmanlı yetkililerinin izlenmesi ve öldürülmesi kararı almışlardı. Nitekim Nemesis adlı Ermeni örgüt, bu harekâtın sonunda; 15.3.1921 tarihinde Talat Paşa’yı, Bahaddin Şakir ve Cemal Azmi Beyleri Berlin’de; 5.12.1921 tarihinde Sait Halim Paşa’yı Roma’da; 25.7.1922 tarihinde Cemal Paşa’yı Tiflis’te şehit etmişlerdir.” Bakınız: Salahi R. Sonyel, “Yeni Belgelerin Işığında Ermeni Tehcirleri”, *Bellekten*, Sayı: 141-144, Ankara 1972, s. 42.

¹⁰ Cevdet Küçük, *Osmanlı Diplomasisinde Ermeni Meselesinin Ortaya Çıkışı*, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, İstanbul 1986, s. 100.

¹¹ Ergün Öz Akçora, “Fırat Havzasında Ermeni Propagandası ve Mektuplar”, *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, Sayı: 49, İstanbul 1987, s. 145-149.

¹² Ergün Öz Akçora, “Harput’ta 20. Yüzyıl Başlarına Kadar Türkler İle Ermeni Toplumunun Sosyo-Ekonomik Durumu ve Ermeni İsyenları”, *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, Sayı: 58, İstanbul Şubat-1989, s. 183-203.

¹³ Süreyya Sırma, *Sömürü Ajanı İngiliz Misyonerleri*, Beyan Yayınları, İstanbul 1985, s. 104.

Misyonerler din kisvesi altında, Osmanlı Devleti'nin bütün toleranslı davranışlarına rağmen Ermenileri kasıtlı olarak tek taraflı bir şekilde Türk düşmanlığı ile beyinlerini yıkamayı başarmışlardır.

İlk defa Mıgırdıç Rımyan isimli bir papaz, 1869 yılında Ermeni patrikliğine getirildikten sonra şark vilayetlerinde çeşitli gazeteler çıkararak halkı isyana teşvik etmişlerdir. Patrikhane Ermeni Milleti'ni Osmanlı Devleti'ne karşı ayaklandırmak için komiteler kurulmasına, okullarda Türk-İslam düşmanlığını körükleme, gazete ve dergilerle propagandaya, tiyatro, şiir ve diğer eserlerle isyan ve kan dökme düşüncesini yaymak için ellerinden geleni esirgememişlerdir.¹⁴

Amerika'nın Ermeni olaylarındaki faaliyetleri, misyonerleri ve 1850'lerden itibaren, Ermenilerin meskûn oldukları yerlerde açılan Amerika okullarının faaliyetleri olmuştur. Bu okullar ile onlara bağlı teşekküller, Ermenilerin ihtilalci fikirlerle yetişmesinde ve Osmanlı Devleti'ne düşman hale gelmelerinde büyük görevler üstlenmişlerdir.

Amerika Birleşik Devletleri'nin bu isyanlardaki yerine baktığımızda; misyoner teşkilatlarının öncelikle dini amaçla okullar açmasına rağmen sonradan ABD'ye göç eden Ermeniler sayesinde politikalarının değiştiği, bağımsız Ermenistan kurulması fikrinin silahlı eğitim ve para yardımlarına kadar genişlediğini görmek mümkün olmuştur. Bu fikirler çerçevesinde zaman zaman ABD'de Ermenileri kullanmaya çalışmıştır.¹⁵

Batılı devletler misyoner yanında aynı maksatlar ile elçilerini de kullanabilmişlerdir. Bunlar gittikleri yerlerde derhal yerli Ermeniler ile iyi ilişkiler içine girip onları işlemeye ve kendi menfaatleri doğrultusunda kullanmışlardır. Bu hususa 1900 yılında Türkiye'de, önce Erzurum sonra Sivas ve oradan Harput'a gelen Amerikalı elçi Thomas H. Norton'un faaliyetlerini örnek göstermek mümkündür.

Amerikalı elçi Thomas H. Norton, Ermeni toplumu ile sıkı bir işbirliğine girmiştir. Böylece kısa zamanda Ermeni dostu olarak tanınmayı başarmıştır.¹⁶

Birinci Dünya Savaşı öncesi ve Kurtuluş Savaşı esnasında etnik terör eylemlerini sürdüren Ermeniler, 1970'li yıllara gelindiğinde bu sefer meseleyi dünya kamuoyunun dikkatini çekmek için sistematik ve örgütsel şiddet hareketlerine giriştikleri görülmüştür.

Dolayısıyla, 1979-1984 arasında bu faaliyetleri yoğunlaştırdıkları, dış ülkelerdeki Türk temsilciliklerine yönelik tedhiş hareketlerini artırdıkları gözlemlenir.¹⁷ Öte yandan, Ermenileri bir araya toplayarak "hayali bir vatan" projesi olan (sözde) "büyük Ermenistan" fikrini geliştirdiler. Bununla birlikte Avrupa ve ABD başta olmak üzere, değişik ülkelerin meclislerine (sözde) soykırım yasaları getirdiler. Tüm bunları yaparken ASALA ve benzeri Ermeni tedhiş

¹⁴ Abdurrahman Küçük, *Ermeni Kilisesi ve Ermeniler*, Andaç Yayınları, Ankara 1997, s. 142.

¹⁵ Ergün Öz Akçora, *Van ve Çevresinde Ermeni İsyancıları (1896-1916)*, s. 93-96.

¹⁶ Ergün Öz Akçora, "Harput'ta 20. Yüzyıl Başlarına Kadar Türkler İle Ermeni Toplumunun Sosyo-Ekonomik Durumu ve Ermeni İsyancıları", *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, Sayı: 58, İstanbul Şubat-1989, s. 184.

¹⁷ Hasan Köni, "Jeopolitik Oyunlar: Ermenistan, Türkiye ve Büyük Güçler", *Tesam Akademi Dergisi - Turkish Journal of TESAM Academy*, Cilt: 2, Sayı: 1, Bursa 2015, s. 245-253.

örgütleri, dünya kamuoyunun dikkatini üzerlerine toplamak için yoğun terörist saldırılarda bulundular.

Bunu yapmalarındaki en büyük amaç, haince saldırılarla (sözde) soykırımı kesin dille reddeden Türkiye'yi iddia ettikleri soykırım tasarılarını kabule zorlayıp önce tazminat sonra da toprak vermeleri konusunda ikna etmek olmuştur.

Bu çalışmamızda söz konusu terör örgütü nerede ve nasıl yapılanmıştır, örgüt yapısı ve saldırıların son bulması, daha doğrusu yerini kime bıraktığı hususuna yer verilmiştir.

ASALA

Türkçesi "*Ermenistan'ın Özgürlüğü İçin Gizli Ermeni Ordusu*" anlamına gelen ve İngilizcesi "*Armenian Secret Army For The Liberation Of Armenia*" olan örgüt, 1975-1984 tarihleri arasında faaliyet göstermiştir.¹⁸

Örgüt, 1915 yılı Türkiye'sinde Ermenilere yapıldığı iddia edilen Ermeni Soykırımı'nı kabul ettirmek ve Türkiye'nin doğusu ile Sovyet Ermenistan'ı kapsayan bağımsız bir Ermenistan kurulmasını sağlamak amacıyla birçok kanlı eylemde bulunmuştur.¹⁹

ASALA terör örgütü 20 Ocak 1975'te Beyrut'ta adını ilk kez duyurmuş ve 8 yıl içinde terör örgütü toplam 21 ülkede 110 silahlı ve kanlı eylem yapmış, otuzdan fazla Türk diplomat ve yakınında canına kastetmiştir.

ASALA 1980-1990 yılları arasında ABD'nin sonra da Batılı devletlerin terör örgütleri listesinde yer almış, eylemleriyle çok ülkede 299 kişi yaralanmış ve yüzlerce işyeri, büro ve kamusal alan tahrip olmuştur.

Amacı, demokratik, sosyalist ve devrimci bir hükümetin önderliğinde birleşmiş bir Ermenistan'ın kurulmasını sağlamak olmuştur. Örgüt tarafından katliam ve büyük yankı uyandıracak öldürmeler, bombalamalar ön plana geçmiş, çocuk, kadın, Türk veya başka bir milletten olmaları önemli sayılmamıştır. Önemli olan olayların çapı ve doğuracağı etki ve yankı olmuştur.

Ancak ASALA'nın masum insanlara yönelmiş terör eylemleri çeşitli kamuoylarında durumlarını sarsmış, İsrail'in Lübnan'ı işgaliyle ASALA yöneticileri, Filistinlilerle birlikte Lübnan'ı terk etmek zorunda kalmış ve 1983 tarihinde ikiye bölünmüştür. Bu durum bugün PKK için de aynı sonucu getirmiş ve masum insanlara karşı giriştiği katliam hareketleri insanlık adına konuşan pek çok batılı devletleri de teröre karşı birlikte mücadeleyi gündeme getirmiş ve neticede Bekaa vadisindeki kamplarını terk etmek zorunda bırakılmışlardır.²⁰

Başta Lübnan ve Suriye devamında Fransa ve Yunanistan ile Güney Kıbrıs Rum Kesimi ASALA örgütüne yardım ve yataklık etmiştir.²¹ ASALA, 8 kişinin ölümü ve 56 kişinin yaralanması ile sonuçlanan Paris'teki '*Orly Havalimanı*

¹⁸ <http://www.kultur.gov.tr>

¹⁹ <http://www.tarihiolaylar.com/ulkeler/ermenistan-105>, Erişim: 19 Mayıs 2017.

²⁰ Esat Uras, *Ermeni Meselesi*, Tarihi Araştırmalar ve Dokümantasyon Merkezleri Koruma ve Geliştirme Merkezi, Osmanlı Arşivi, Yıldız Tasnifi, Cilt: 1, s. 37-44.

²¹ Lübnan'daki destek bu ülkede yaşayan, çoğu Suriye'ye tehcir edilmiş ve daha sonra bu ülkeye göç etmiş yaklaşık 150.000 Ermeni nüfusun büyük çoğunluğuna aittir; Bakınız: *Cumhuriyet*, 29 Ekim 1975, s. 9.

Saldırısı'nın ardından Avrupa'da faaliyetleri oldukça askıya alınmıştır.

Ancak terör örgütü daha sonra yaptıkları bir açıklama ile PKK ile işbirliği yapacaklarını ilan etmişlerdir. Zamanla örgütün iç çekişmeleri, örgüt militanlarının bazılarının MİT tarafından takibe alınması ve örgütün kurucularından Agop Agopyan'ın 1988 yılında Atina'da öldürülmesiyle örgütten Ermeni halkı da desteğini çekmiş ve ASALA tarihin tozlu sayfalarında yerini almıştır.

Etkili oldukları yıllarda çoğunlukla Sovyetler Birliği'nin destek ve yönetiminde olan ASALA Marksist-Leninist ideolojiye sahiptir. Ermeni sorununu uluslararası devrimci hareket içinde değerlendiren, Sovyetler Birliği bünyesindeki Ermenistan ile bağlarını sıklaştırmayı, diaspora Ermenilerini bir şemsiye altında toplamayı hedefleyen örgüt, Hınçak Partisi'nin yasadışı vurucu birimi olmuştur. Örgütü, 65 yaşındaki Suriyeli Ermeni Antranik Bogosyan yönetmiştir.

ASALA, genel merkezi; Beyrut'un Burç Hamud Mahallesi, Manus mevkii, Amanus Sokak'taki bej renkli 4 katlı binanın en üst katındadır. Resmî yayın organı aylık "*Azada Kurum*" gazetesidir. Örgüt militanlarını Beyrut'un Bahammud Köyü yakınlarındaki bir kampta barındırmakta, silahlı eğitimi ise yazın yaptırılmaktadır.

ASALA Merkez Yönetim Kurulu Başkanı Ohannes Manukyan, Suriye Ermenilerinden olup Beyrut'ta ikamet etmektedir. Türkçe ve biraz da Fransızca konuşmaktadır. Manukyan'ın yardımcılığını ve örgüt sekreterliğini ise oğlu Nerses Manukyan yürütmektedir. Ermenice, Arapça, İngilizce ve Türkçe bilmektedir.

Örgütün parasal işlerini Beyrutlu Ermeni Setrak Bogosyan, Merkez Yönetim Kurulu Başkanlığını Beyrutlu Aram Madeyan yapmaktadır.

Ermeni terörünün en azılı örgütü bütünüyle Sovyetler Birliği'nin destek ve himayesine sahip ve bu devletin yönetiminde olduğu, Ermeni meselesini uluslararası devrimci hareketin bir parçası olarak gördüğü ve yine SSCB'ye bağlı büyük bir Ermenistan Devleti hayal etmekte olduğu belirtilmektedir. Kanlı örgütün başkanlığını ise Antranik Bogosyan adlı Suriyeli Ermeni yapmaktadır. Kısa boylu, anormal büyük başlı, dolgun yapılı ve mavi gözlü olan Bogosyan Ermenice, Türkçe, Arapça, Almanca ve Fransızca bilmektedir. ASALA'nın Başkan Yardımcısı ise Suriyeli Ermeni Bogos Turberdian, Genel Sekreteri Ornik Basmacıyan olduğu bilinmektedir.

ASALA'nın dışarda para kasası, aynı zamanda sözcülüğünü de yapan Agop Agopyan'dır. Agop Agopyan adının gerçek kimliği tam tespit edilememiş de olsa otoritelerin tahminine göre nüfustaki adı Harutyun Tokaşyan olan ama daha sonra Bedros Havanasyan adını da kullanan Beyrutlu bir Ermeni'ye ait birkaç takma isimden biri olduğu sanılmaktadır.²²

ASALA örgütünde saldırıları farklı isimlerle üstlenmek ve çoğu militanın birden fazla kod adının olmasının sebebi, eylemlerin Ermeni diasporasının farklı kesimlerinde farklı tepkilere neden olmasıyla bazen aşırı tepkiye neden olan eylemlerin kendileriyle bir ilgilerinin olmadığını ileri sürüp suçu kontrolden çıkmış uç grupların bireysel faaliyeti olduğunu ileri sürmek, bazen de hedef saptırmaktır.²³

²² Ercan Çitlioğlu, *Yedekteki Taşeron*: ASALA, Ümit Yayıncılık, Ankara 1998, s. 133-135.

²³ <http://ermeniasala.blogspot.com.tr/2014/12/asalann-farkli-isimler-kullanmas-asalann.html>.

1983 Temmuz'undaki Orly baskını sonrası ASALA'dan kopanlar Agopyan'ı diktatör ve faşist-gangster olarak suçlamışlardır. Agopyan'ın ASALA'sından strateji ve mücadele taktiğiyle ayrılanlar ASALA'nın siyasi kanadı MNA'nın lideri bulunan Ara Toranyan başkanlığında muhalif kanada geçmişler ve Ara Toranyan grubuyla ESAK'ı kurmuşlardır.²⁴

ASALA, Marksist George Habaş ve Hawatmeile DEV-SOL gibi Türk terör örgütleri dâhil 21 devletin terör örgütleriyle birlikte eylem yapmışlardır. Nitekim ASALA sözcüsü Agopyan, 1980 yılında bir dergiye yaptığı açıklamada hemen hemen dünyadaki tüm Marksist-Leninist örgütlerle bağlantıda olduklarını, Ermenilerle birlikte Türk ve Kürt militanlarında Suriye ve Lübnan'daki kamplarda beraber eğitim gördüklerini, Ermenilerin Kürtlerle ortak hareket edip Türkiye'ye karşı eylemlerinde birleştiklerini söylemiştir.²⁵ Şüphesiz bu işbirliği, ASALA-PKK ortak eylemlerinde daha net görülmüştür.

ASALA'nın Bağlantılı Olduğu Örgütler²⁶

- ◆ ABD-Kara Panterler,
- ◆ Arjantin-Montaneros,
- ◆ Batı Almanya - Baader Meinhoff - Kızıl Ordu Fraksiyonu,
- ◆ Bolivya-ELN,
- ◆ Brezilya - Halk Cumhuriyeti Bekçileri,
- ◆ Etiyopya - Eritre Kurtuluş Cephesi,
- ◆ Guatemala - MR 13,
- ◆ Hollanda - Kızıl Yardım,
- ◆ İrlanda - Cumhuriyetçi Ordu,
- ◆ İspanya - Bask,
- ◆ İşgal Edilmiş Körfezi Kurtarma Cephesi,
- ◆ İtalya - Kızıl Tugaylar,
- ◆ Japonya - Kızıl Ordu,
- ◆ Kolombiya - Gerilla Grubu,
- ◆ Korsika - FLNC Nikaragua-Sandinista,
- ◆ Portekiz Milletlerarası Emekçiler Örgütü,
- ◆ San Salvador - Yeraltı Hareketleri,
- ◆ Şili - MIR,
- ◆ Türkiye-PKK²⁷ ve DEV-SOL,
- ◆ Uruguay-Tupamaros.

²⁴ Çitlioğlu, a.g.e., s. 429.

²⁵ Nazım Budak, *Varlığımızı Hedef Alan Tehdit (Bölücü Terör)*, Boğaziçi Yayınları, İstanbul 1994, s. 93.

²⁶ *Tercüman*, 25 Mayıs 1983, s. 1.

²⁷ PKK'nın kuruluşunda; düşünce olarak Abdullah Öcalan'ın fikirdaşlarıyla 27 Mart 1973-Ankara Çubuk Barajı'nda buluşması, örgüt olarak da 27 Kasım 1978-Diyarbakır-Lice ilçesi-Fis Köyü'nde yaptıkları toplantı esas alınır. Bakınız: *Cumhuriyet*, 7 Ocak 1993 Perşembe, s. 1; *Cumhuriyet*, 19 Mart 1983 Cumartesi, s. 1; Oktay Pirim - Süha Örtülü, *PKK'nun 20 Yıllık Öyküsü*, Boyut Kitapları, 1. Baskı, İstanbul 1999, s. 33; <http://www.kononline.com/author/Prof-Dr-Nurullah-Aydin/108/ PKK-ASALA-Ortakligi.html>, (Erişim: 30 Aralık 2017).

ASALA'nın Alt Örgütleri²⁸

- ◆ 21 Komando Grubu,
- ◆ Agop Tarakçıyan Komando Timi,
- ◆ Alex (Alec) Yenikomşiyen Komando Grubu,
- ◆ Antranik Paşa Komandoları,
- ◆ Ermeni Adalet Komitesi,
- ◆ Gürgen Yanıkyan Komandoları,
- ◆ Raffi Balian Komando Grubu,
- ◆ Şahan Natali İntihar Komandoları,
- ◆ Yanıkyan ve Sasunyan Komandoları,
- ◆ Yeğia Keşişyan İntihar Komando Timi,
- ◆ Kara 24 Nisan Komando Timi,
- ◆ 24 Eylül İntihar Komando Timi.

ASALA'nın Paravan Örgütleri²⁹

- ◆ 15 İsviçre Grubu,
- ◆ 28 Mayıs Ermeni Milli Komitesi,
- ◆ 3 Ekim,
- ◆ 9 Haziran,
- ◆ Dünya Cezalandırma Teşkilatı,
- ◆ Ermeni Halk İhtilal Harekâtı,
- ◆ Ermenistan Gizli Ordusu,
- ◆ Fransa Eylül Örgütü,
- ◆ Kıbrıs Ermeni Rum Teşkilatı,
- ◆ Kıbrıs Ermenileri,
- ◆ Kızıl Ermeni Ordusu,
- ◆ Orly Grubu,
- ◆ Yeni Ermeni Direnişi.

ASALA Benzeri Diğer Ermeni Tedhiş Örgütleri³⁰

- ◆ ARA (Ermeni İhtilalci Ordusu / Komandoları),
- ◆ ASALA - MR (ASALA - İhtilalci Hareketi),
- ◆ GEKO (Gizli Ermeni Kurtuluş Ordusu),
- ◆ JCAG (Ermeni Soykırımı İçin Adalet Komandoları),
- ◆ NAS (Yeni Ermeni Direniş Örgütü).

ASALA'nın Yönetim Kadrosu

ASALA'nın yönetim kadrosu; Kirkor Değirmenciyen, Vace Erikvan, Rupen Afren Mirza, Sarkis Sermanukyan, Harotin Malakyan, Kardeşi Av Ediş Malakyan, Hamt Yerigyan, Toros Varbadiyan'dan oluşmuştur.³¹

²⁸ Ercan Çitlioğlu, *Ölümcül Tahterevallı Ermeni ve Kürt Sorunu*, Destek Yayınları, Ankara 2007, s. 47.

²⁹ Şenol Kantarcı (Ed.), *Ermeni Sorunu El Kitabı*, Ankara Üniversitesi Basımevi, Ankara 2003, s. 111.

³⁰ Emin Demirel, *Geçmişten Günümüze PKK ve Ayaklanmalar*, IQ Yayıncılık, İstanbul 2005, s. 826-827.

³¹ *Tercüman*, 26 Mayıs 1983, s. 1.

ASALA'nın Tanınmış Teröristleri

ASALA militanları çoğunlukla takma adlarla eylem yapıp polis kayıtlarına geçtiklerinden çoğunun gerçek kimliğini saptamak kolay olmasa da tespit edilebilenlerden bazıları şöyledir:

Yeğia Keşişyan (Yeghia Keshishian³²): PLPF-Filistin Demokratik Kurtuluş Cephesi-George Habbaş Grubu tarafından eğitilen bir din adamı olup Güney Kıbrıs Rum Kesimi'nde Trodos Dağları'ndaki kampın sorumlusudur.³³

Monte Melkonyan: ASALA terör örgütünden ayrıldıktan sonra 8 Nisan 1980'de Sayda kentinde yapılan toplantıda, Apo'cularla yani PKK ile ortak eylem kararı aldıklarını ve mücadelenin bundan sonra (sözde) Batı Ermenistan dışında değil, içinde yapılacağını açıklamıştır.³⁴

Eylül 1981'de dört³⁵ teröristle birlikte Paris'teki Türk Konsoloslukunu basıp içerdekileri rehin aldıkları "Van" operasyonu ile adını duyurmuştur. Kasım 1981'de polisin yaptığı bir kimlik kontrolünde üzerinden "Dimiriou Georgiou" adına Güney Kıbrıs Rum Kesimi'nde düzenlenmiş bir pasaport çıkmış, tutuklanmış ve ardından Ocak 1982'de serbest bırakılmıştır.³⁶ AVO takma adıyla savaştığı Karabağ'da 12 Haziran 1993'te Azeri savaşçı İbad Hüseyinov tarafından öldürülmüştür.³⁷

Alexander (Alec) Yenikomşyan: 3 Ekim 1984'te Suzy Mahseredyan ile birlikte bir bombalı saldırı girişimi öncesinde Cenevre'de yakalanmış, ama Ocak 1981'de serbest kalmıştır.³⁸

Kevork Vartani Acemyan (23 Mayıs 1932 - Aralık 1998): Örgütün kuruluş politikasını geliştiren ASALA'nın kurucularından biriydi.³⁹

Hagop Hagopyan (1951-1988): Musul doğumlu olup asıl adı Harutyun Takoşyan'dır. ASALA'nın kurucularındandır. Belgrad'a uçmak için kendisini Atina'da Havalimanı'na götürecekti taksii beklerken suikasta uğramıştır.⁴⁰

³² https://www.revolvy.com/main/index.php?s=1981%20Turkish%20consulate%20attack%20in%20Paris&item_type=topic;http://armeniansa1915.blogspot.com.tr/2012/04/3348-asala-we-all-believed-in-one-idea.html

³³ *Milliyet*, 5 Ekim 1985 Perşembe, s. 1; "Türkiye'nin Paris Başkonsolosluğu'nu 24 Eylül 1981'de 'Van Operasyonu' adını verdikleri baskınla işgal etmiş ve kendilerini "Yeğia Keşişyan İntihar Komandoları" olarak tanıtmış Ermeni teröristler, Fransız güvenlik yetkilileri ile yaptıkları pazarlığın ardından teslim olmuşlardı." Bakınız: Tercüman, 18 Nisan 1985 Perşembe, s. 1.

³⁴ Ercan Çitlioğlu, *Yedekteki Taşeron: ASALA*, Ümit Yayıncılık, Ankara 1998, s. 104.

³⁵ Teröristlerin isimleri ve dedelerinin kaçıp geldikleri yerleşimler şöyleydi: Vasken Sarkis Sisliyan (Adana-Kozan), Kevork Abraham Güzelyan (Hatay-İskenderun), Aram Avedis Basmacıyan (Maras) ile Çork Marzban (Maras) ve Hagop Abraham Çulfayan (Hatay-Dört Yol).

³⁶ <http://www.turksam.org/tr/makale-detay/265-diasporanın-yetistirdigi-bir-ermeni-terorist-monte-melkonyan-i>.

³⁷ <https://otukendergi.com/karabag-goklerinde-bir-yildirim-ibad-huseynov-ile-soylesi-ali-osman-isik>

³⁸ https://books.google.com.tr/books?id=c2KzBQAAQBAJ&pg=PT137&lpg=PT137&dq=yenikomshian+ASALA&source=bl&ots=kavHNttOIK&sig=ovFGIMNUdQ_zkWgePOy5E_YISbs&hl=tr&sa=X&ved=0ahUKEujJndyk6LrYAhWJPZoKHSKcCaIQ6AEIUTA#v=onepage&q=yenikomshian%20ASALA&f=false

³⁹ "The Descendants of Milky Way" (Samanyolu Soy) ve "A Time For Terror" (Bir Terör Zamanı) romanları ASALA tarafından bastırılmış olup Lübnan'daki Ermeni gençliğine ithaf edilmiştir. <https://www.revolvy.com/main/index.php?s=Kevork%20Ajemian>

⁴⁰ <https://www.revolvy.com/main/index.php?s=Kevork%20Ajemian>

ASALA'ya Destek Veren Kuruluşlar⁴¹

ANCA: ABD'deki Diaspora Ermenilerinin bir kuruluşu olup bilhassa 70'li yıllarda örgüte hem parasal destek sağlamış, hem de cinayetleri organize etmişlerdir.

ANCG: Atina'da bulunan Ermeni Milli Komite kuruluşudur.

ANCM: Merkezi Beyrut'tadır ve ASALA teröristlerini yetiştiren kuruluştur.

CRDA: 1976'da Paris'te kurulmuş olup örgütün Fransa'daki işlerini koordine etmiştir.

ASALA'nın Yol Haritası

ASALA, kuruluş sebebi ve stratejisini Beyrut'ta yayınladığı Hayastan (Ermenistan) dergisinde anlatmış, hedeflerini açıklamış ve amaçlarının, *"Türk Milleti'ni cezalandırmaktan çok kendi ulusal kurtuluş mücadelesini vermek, bunun için öncelikle Ermeni soykırımın tanınmasını sağlamak sonra da tazminat ve toprak talep etmek olduğunu belirtmiştir."*⁴²

Dolayısıyla Batı'yı arkasını almış ve Sovyetlerden destek sağlamış ASALA'nın silahlı mücadelede kaybedeceği bir şey olmadığı gibi korkutma ve sindirme yöntemleriyle belki kazanacağı çok şey olduğu öngörüsüyle, örgüt her geçen gün daha fazla şiddet ve tedhiş hareketinde bulunup, (Doğu) Ermenistan'ı bir üs şeklinde kullanarak (Batı) Ermenistan'ı yani Türkiye'nin doğusunu Sovyet-Ermenistan'ına katma amaçlı siyasetine uluslararası kamuoyunda destek vermek, yardımcı olmaktadır.⁴³

Sonuçta ASALA'nın şiddet saldırılarının temelinde neyin yattığı ancak böyle tahlil edilebilir.

ASALA'nın Eylem Planı

1970'li yıllarda çeşitli legal siyasi oluşumlar içinde kendisini göstermeye başlayan Kürtçülük hareketini, terör örgütü PKK ile ivme kazanması üzerine, yerini Abdullah Öcalan liderliğinde Kürt-Türk ayırmadan öldürebilen, katliamlarla ismini duyurmaya çalışan PKK terör örgütüne bırakmıştır.

Fakat bu tarihten önce de PKK-ASALA terör örgütleri arasındaki işbirliğinin, ortaklaşa yapılan eylemler, yayınlanan bildirgeler, ASALA ve diğer Ermeni terör örgütü mensuplarının PKK terör örgütü kamplarındaki eğitimi, ASALA terör örgütünün üst düzey yetkililerinin eğitim yaptıkları, bunların dışında PKK terör örgütünün Ermeni Taşnaksutyun Partisi ile ilişki içerisinde olduğu bilinmektedir.

PKK-ASALA terör örgütü işbirliğinde ortak amaç olarak, Marksist-Leninist ideoloji doğrultusunda Doğu ve Güneydoğu Anadolu bölgelerimizde devlet kurmaktır. İki örgütün de hedef aldığı bölgeler göz önünde bulundurulduğunda hedeflerin çakıştığını görüyoruz. Bu durumda iki örgütten birinin diğerine taşeronluk yaptığı fikri güçlenmektedir.

⁴¹ <https://www.turkishnews.com/tr/content/2008/06/23/turk-dusmani-ermeniler-ve-dostlari/>

⁴² *Cumhuriyet*, 4 Haziran 1983, s. 12.

⁴³ *Cumhuriyet*, 4 Haziran 1983, s. 12.

Ele geçirilen belgeler neticesinde Bekaa ve Zeli kamplarında Ermeni terör örgütü ASALA ile terör örgütü PKK militanları ile birlikte eğitim gördükleri ortaya çıkmıştır.

ASALA, 1980 sonunda yayınlanan Hayastan dergisinin 1. ve 2. sayılarında örgütün planladığı yol haritası çiziliyor. Buna göre;

1. Diaspora desteğinde bu ülkelerde silahlı tedhiş hareketlerine ağırlık vermek ve bu eylemler zaman içinde Türkiye'ye de başlamak,
2. Diaspora'nın dağınık topluluklarını birleştirmek, örgütün temellerini sağlamlaştırmak,
3. Dünyada Ermenilere destek veren PKK gibi diğer devrimci ve ML güçlerle işbirliğine gitmek,
4. Sovyetler Birliği'nden tam destek alarak, Sovyet Ermenistan'ını üs olarak kullanmak.

Bu anlamda ASALA'nın Avrupa ülkelerinde gerçekleştirdiği eylemlerden sonra 7 Ağustos 1982'de Esenboğa Havalimanı'nda gerçekleştirdiği bombalı baskının, aslında planın bir parçası ve amaçlanan hedefler arasında olduğu gözlenmiştir.

Fransa'da eylemlerinin çoğunluğunu gerçekleştiren örgüt bu ülkede Ermeni Ulusal Hareketi'ni de başlatmıştır. Bundan başka Türkiye'deki solcular ve devrimcilerle de bağ kurmaya çalışan ASALA, İRA-İrlanda Cumhuriyet Ordusu ve İtalya'nın Kızıl Tugayları ile ilişki içinde oldukları bilinmekte, PKK-Kürdistan İşçi Partisi'yle birlikte çalıştıkları ve Lübnan'daki kamplarda o zamanki adlarıyla APO'cuları eğittikleri izlenmiştir.

Hınçak'ın askeri eylem kanadı olan ASALA, rakip gibi gözükse de TAŞNAK ve onun silahlı yapısı ESAK'la da çoğu zaman birlikte hareket etmiştir.⁴⁴

Ermeni milliyetçiliğinin silahlı propagandası ASALA örgütünün saldırıları JCAG-ARA'ninkiler gibi yalnız Türklerle sınırlı kalmadı.⁴⁵ Bu yönüyle ASALA söz konusu örgütlerle benzeşme göstermezken, ASALA'nın Fransa başta olmak üzere, Avusturya, İran, Portekiz, Kanada, İtalya ve Hollanda'da ses getiren eylemlerde buldukları ve bu ülkelerin kamuoylarında, siyasilerin görüşleri üzerinde etki yaptıkları söylenebilir.⁴⁶

ASALA Ermeni terör örgütü, 1980'den sonra ABD'nin yabancı teröristler listesine alınmıştır.⁴⁷ ABD'den diğer ülkelere gönderilen terör listesinde ASALA'nın da yer alması örneğin Yunanistan'da tepkiyle karşılanmıştır.⁴⁸ Nihayet

⁴⁴ *Cumhuriyet*, 4 Haziran 1983, s. 1.

⁴⁵ Hınçak teşkilatı tedhiş örgütü ASALA'dan sonra Taşnaklar, fanatik gençlerini ASALA'ya kaptırmamak için kısa adı JCAG olan "Ermeni Soykırımı Adalet Komandoları (*Justice Commandos for The Armenian Genocide*)"ı kurdular. Bakınız: Sedat Laçiner, *Ermeni Sorunu, Diaspora ve Türk Dış Politikası*, Usak Yayınları, Ankara 2008, s. 156. ARA "Ermeni Devrimci Ordusu (*Armenian Revolutionary Army*)" ise adı daha sonra duyulmaya başlayan bir diğer örgüt olup bazen eylemleri ortak üstlenmişler, isimleri birlikte telaffuz edilmiştir. Türkiye'yi 1915 (sözde) soykırımını tanımaya ve tazminat ödemeye sonra da Sevr'deki (sözde) Büyük Ermenistan için toprak vermeye zorlamak amacını gütmüştür. Bakınız: *Milliyet*, 30 Ocak 1982, s. 3.

⁴⁶ Çitlioğlu, *a.g.e.*, s. 20.

⁴⁷ *Güneş*, 29 Ağustos 1982 Pazar, s. 1.

⁴⁸ *Cumhuriyet*, 25 Ekim 1986 Cumartesi, s. 1.

1985'den sonra da -ki ASALA artık aktif değildir- Birleşik Krallık, Kanada, Avustralya ve Rusya'nın terör listelerine girmiştir.⁴⁹

Zira Ermeni teröristler Yunanistan ve Güney Kıbrıs'tan, Suriye'den uzunca bir süre lojistik destek almış, ASALA Türkiye'ye karşı bu komşularınca bir karşı koz olarak kullanılmak istenmiştir.⁵⁰

1986'ların ortalarına gelindiğinde ASALA'da işlerin istenildiği gibi gitmediği görülmüştür. Örgütün ayakta kalabilmesi için gerekli olan siyasi merkezlerin propaganda yapılması, üniversitelerde öğrencileri kazanmaya yönelik dergi, broşür ve gazete yayınlanması, tiyatro ve müzik etkinliklerinde bulunması ve de seminer-toplantı düzenlenmesi gibi işlerinin aksadığı görülmüş; eskisi gibi diğer örgütlerle ortak platformla buluşamadığı, gazeteci, yazar, akademisyen ve sanatçılarla bir araya gelemediği, organize edilemediği anlaşılmış; daha da önemlisi örgütü besleyecek siyasi ve ekonomik kaynakların yitirildiği gözlenmiştir. Bu, Ermeni Diasporası ve onun güçlü lobisinin örgütten desteğini çektiği anlamına gelmiştir.⁵¹

Hatta Yunanistan gibi en büyük destekçi ülkelerdeki Ermeni Ulusal Komitelerinden muhalif sesler yükselmiş, söz konusu eylemler eleştirilmiştir.⁵²

1983 yılında Paris Orly Havalimanı'na yapılan saldırıdan sonra örgüt bölünmüş ve bu olay ASALA'nın sonunu getirecektir. Yalnız ASALA bir nevi isim ve kılıf değiştirecek ve Türkiye'nin gündemine terör bu sefer PKK olarak girecektir.⁵³

Zira PKK, bir nevi ASALA'nın devamıdır; ASALA gibi PKK da Yunanistan ve Güney Kıbrıs Rum Kesimi'nden lojistik destek almakta, militanları aynı kamplarda eğitecektir.⁵⁴ Aralarındaki tek fark ASALA'nın üç kıtada, PKK'nın ise yoğun olarak Türkiye'de yurt içinde faaliyet göstermeleri olacaktır.

ASALA'nın Terör Eylemleri⁵⁵

ASALA terör örgütü ve diğer tedhiş örgütlerinin 1966-1973 yılları arasındaki toplam 13 yıllık süre zarfında gerçekleştirdikleri eylemlerde öldürdükleri insan sayısı 100'ün üstünde olmuştur. Yine yüzden fazla insan da yaralanmıştır.

27 Ocak 1973, ABD: Los Angeles Başkonsolosu Mehmet Baydar ve Konsolos Bahadır Demir, Türk-Ermeni dostluğunu geliştirme bahanesiyle davet edildikleri ikametgâhta 78 yaşındaki Amerikalı Ermeni Gürgen Yanıkyan tarafından öldürüldüler.

⁴⁹ <http://www.cdi.org/terrorism/terrorist-groups.cfm> "Foreign Terrorist Groups"; (Erişim: 19 Şubat 2014).

⁵⁰ *Milliyet*, 7 Ağustos 1980 Perşembe, s. 1.

⁵¹ İdris Bal - Mustafa Çufalı, *Dünden Bugüne Türk-Ermeni İlişkileri*, Lalezar Yayınları, Ankara 2006, s. 655.

⁵² *Milliyet*, 6 Ağustos 1980 Çarşamba, s. 1.

⁵³ Asil S. Tuncer, *ABD'de Ermeni Diasporasının Çalışmaları*, (Yayınlanmamış Y.L. Tezi), DEÜ Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü, İzmir, 2006, s. 1.

⁵⁴ *Cumhuriyet*, 12 Kasım 1994 Cumartesi, s. 1.

⁵⁵ *Ermeni Sorununun Gelişmesi İle İlgili Kronoloji (1022-1998)*, <https://pi71.wordpress.com/2007/07/06/ermeni-sorununun-gelismesi-ile-igili-kronoloji-1022-1998/>, (Erişim: 10 Haziran 2017).

22 Ekim 1975, Avusturya: Türkiye'nin Viyana Büyükelçisi Daniş Tunali-gil makamında üç teröristin açtığı ateş sonucu katledildi.⁵⁶

24 Ekim 1975, Fransa: Türkiye'nin Paris Büyükelçisi İsmail Erez ile makam şoförü Talip Yener büyükelçilik yakınlarındaki Seine Nehri-Bir Hakeim Köprüsü'nde hayatlarını kaybettiler.⁵⁷

9 Haziran 1977, İtalya: Türkiye'nin Vatikan Büyükelçisi Taha Carım, büyükelçilik konutunun önünde iki teröristin kurşunlarına hedef oldu.⁵⁸

2 Haziran 1978, İspanya: Türkiye'nin Madrid Büyükelçisi Zeki Kunalalp'ın makam arabasına üç militanın ateş etmesiyle büyükelçinin eşi Necla Kunalalp ve Necla hanımın ağabeyi emekli büyükelçi Beşir Balcıoğlu ve sürücü İspanyol asıllı Antonio Torres Olmedo hayatlarını kaybettiler.⁵⁹

12 Ekim 1979, Hollanda: Türkiye'nin Lahey Büyükelçisi Özdemir Benler'in oğlu doktora öğrencisi Ahmet Benler, okuluna giderken uğradığı suikastta canından oldu.⁶⁰

22 Aralık 1979, Fransa: Türkiye'nin Paris Turizm Müşaviri Yılmaz Çolpan uğradığı silahlı saldırıda hayatını kaybetti.⁶¹

31 Temmuz 1980, Yunanistan: Türkiye'nin Atina Büyükelçisi İdari Ataşesi Galip Özmen ile birlikte kızı Neslihan Özmen (14), teröristlerin saldırısında yaşamlarını yitirdiler. Galip Özmen'in eşi Sevil Özmen ve oğulları Kaan Özmen ise yaralandılar.

17 Aralık 1980, Avustralya: Türkiye'nin Sydney Başkonsolosu Şarık Arıyak ile koruma Engin Sever silahlı saldırıda öldüler.⁶²

6 Şubat 1980, Vatikan: Türkiye'nin Vatikan Büyükelçisi Vecdi Türel'in makam arabasına saldırıldı. Büyükelçi ile koruması Tahsin Güvenç yaralandılar.

26 Eylül 1980, Fransa: Paris Büyükelçilik Basın Danışmanı Selçuk Bakkalbaşı uğradığı suikastta hayatını kaybetti.

4 Mart 1981, Fransa: Paris Büyükelçilik Çalışma Ataşesi Reşat Morali ve İmam Tecelli Arı kendilerine düzenlenen suikastta yaşamlarını kaybettiler.

9 Haziran 1981, İsviçre: Türkiye'nin Cenevre Başkonsolosluğu'nda görevli sekreter Mehmet Savaş Yergüz'e yapılan silahlı suikastta yaşamını yitirdi.

24 Eylül 1981, Fransa: Türkiye'nin Paris Başkonsolosluğu ile Kültür Ataşeliği militanlarca basıldı. Güvenlik elemanı Cemal Özen'i katledildi. Dört terörist 56 kişiyi rehin tuttu. Başkonsolos Kaya İnal yaralandı.

2 Nisan 1981, Danimarka: Türkiye'nin Kopenhag Çalışma Ataşesi Cavit Demir konutuna girmek üzereyken teröristlerce yaralandı.

25 Ekim 1981, İtalya: Türkiye'nin Roma Büyükelçiliği İkinci Kâtibi Gökberk Ergenekon'u sokakta yaralandı.

⁵⁶ Bilal Şimşir, *Şehit Diplomatlarımız*, Bilgi Yayınevi, Ankara 2000, s. 122-126.

⁵⁷ Şimşir, *a.g.e.*, s. 158-159.

⁵⁸ Şimşir, *a.g.e.*, s. 214-218.

⁵⁹ *Hürriyet*, 3 Temmuz 1978, s. 1; *Türkiye*, 3 Haziran 1978, s. 1.

⁶⁰ *Milliyet*, 13 Ekim 1979, s. 1.

⁶¹ Şimşir, *a.g.e.*, s. 304.

⁶² Şimşir, *a.g.e.*, s. 349-350.

28 Ocak 1982, ABD: Türkiye'nin Los Angeles Başkonsolosu Kemal Arıkan yaşamını kaybetti.

5 Mayıs 1982, ABD: Türkiye'nin Boston Fahri Başkonsolosu Orhan Gündüz kendine yapılan suikasta hayatını kaybetti.

7 Haziran 1982, Portekiz: Türkiye'nin Lizbon Büyükelçilik İdari Ataşesi Erkut Akbay arabasında yapılan suikasta hayatını kaybetti. Eşi Nadide Akbay da yaralıyken hastanede yaşamını yitirdi.

27 Ağustos 1982, Kanada: Türkiye'nin Ottawa Büyükelçilik Askeri Ataşesi Pilot Albay Atilla Altıkatakt uğradığı silahlı saldırıda hayatını kaybetti.

9 Eylül 1982, Bulgaristan: Türkiye'nin Burgaz Başkonsolosluğu İdari Ataşesi Bora Süelkan, Ermeni militanlar tarafından katledildi.

8 Nisan 1982, Kanada: Türkiye'nin Ottawa Büyükelçiliği Ticaret Müşaviri Kani Güngör silahla yaralandı ve felç kaldı.

21 Temmuz 1982, Hollanda: Türkiye'nin Rotterdam Başkonsolosu Kemal Demirer, konutu önünde silahlı saldırıya uğradı. Saldırıdan sağ kurtuldu.

7 Ağustos 1982, Türkiye: Ankara Esenboğa Havalimanı'na iki terörist bombalı baskında bulundu. 8 kişinin öldüğü terör saldırısında 72 kişi de yaralandı. Bu silahlı ve bombalı saldırı eylemi ASALA'nın Türkiye'deki ilk eylemi oldu. Biri ölü diğeri yaralı yakalanan Levon Ekmekçyan altı ay sonra idam edildi.

9 Mart 1983, Yugoslavya: Türkiye'nin Belgrad Büyükelçisi Galip Balkar iki teröristin saldırısına uğradı. Ağır yaralanan Balkar üç gün sonra yaşamını yitirdi. Saldırıda bir Yugoslav üniversite öğrencisi, 26 yaşındaki Zeljko Mili-vojeviç de öldü.

14 Temmuz 1983, Belçika: Türkiye'nin Brüksel Büyükelçiliği İdari Ataşesi Dursun Aksoy uğradığı silahlı saldırıda yaşamını yitirdi.

27 Temmuz 1983, Portekiz: Türkiye'nin Lizbon Büyükelçiliği'ni basan beş terörist Büyükelçilik Müsteşarı Yurtsev Mihçioğlu'nun eşi Cahide Mihçioğlu'nu katlettiler. Polis, binaya girdi ve rehinelere kurtuldu. Teröristler ölü ele geçirildi.

16 Haziran 1983, Türkiye: İstanbul-Kapalıçarşı'da bir saldırgan tarafından etrafa rastgele ateş açıldı, iki kişi yaşamını yitirdi, yirmi bir kişi de yaralandı. Saldırgan olay mahallinde öldürüldü.

15 Temmuz 1983, Fransa: Paris Orly Havalimanı'ndaki THY bürosuna bombalı sabotaj yapıldı. Olayda, ikisi Türk, dördü Fransız, biri Amerikalı ve biri de İsveçli olmak üzere toplam sekiz kişi hayatını kaybetti. 28'i Türk, 56 kişi de yaralandı. Olay "*Orly Katliamı*" olarak kayıtlara geçti.

28 Nisan 1984, İran: Türkiye'nin Tahran Büyükelçiliği Sekreteri Şadiye Yönder'in eşi işadamı Işık Yönder, ASALA teröristince açılan ateş sonucu yaşamını yitirdi.

20 Haziran 1984, Avusturya: Türkiye'nin Viyana Büyükelçiliği Çalışma Ataşesi Erdoğan Özen aracına konulan patlayıcı sebebiyle hayatını kaybetti.

27 Mart 1984, İran: Türkiye'nin Tahran Büyükelçiliği Ticaret Müşavir Yardımcısı Işıl Ünel'in otomobiline bomba yerleştirmeye çalışan terörist bombanın kendi elinde patlaması sonucu öldü.

28 Mart 1984, İran: Türkiye'nin Tahran Büyükelçiliği Başkâtibi Hasan Servet Öktem ve Büyükelçi Ataşesi Yardımcısı İsmail Pamukçu, evlerinin önünde uğradıkları silahlı saldırı da yaralandılar.

19 Kasım 1984, Avusturya: Türkiye'nin BM temsilciliğinde görevli Evner Ergun, aracına yerleştirilen bombanın patlaması sonucu yaşamını yitirdi.

Sonuç

Bilindiği gibi 1983'teki Orly Baskını'ndan sonra ASALA terör örgütünün küçük çaplı eylemlerini saymazsak sona erdiği kabul edilir. Bununla birlikte aynı tarihlerde PKK terör örgütü sahneye çıkmaktadır.

Küresel güçler Ortadoğu politikalarına uygun olarak "Ermeni Sorunu" kartına farklı bir şekil verilmiş ve yeni bir süreç başlatmışlardır. Dikkatle bakıldığında Ermeni terörünün baş aktörü ASALA yerini, PKK diye bilinen Türkiye'deki Kürt tabiiyetine mensup ancak ekseri geçmişi Ermeni olan ve de macera-sever Kürt gençlerinin büyük katılımıyla zenginleşen tedhiş örgütüne bırakmıştır.

ASALA ve diğer Ermeni tedhiş örgütleri zamanın Sovyetler Birliği ve ABD'nin büyük desteğini almışlar, barış halinde olduğumuz ülkelerdeki temsilciliklerimizde görevli Türk diplomatlarını katletmişlerdir. Ne yazık ki, bu eylemlerin büyük çoğunluğu Avrupa'da, Türkiye'nin de üyesi olduğu NATO bünyesindeki ülkelerde gerçekleştirilmiştir.

Özellikle 7 Ağustos 1982'de Esenboğa olayında, yaralı ele geçen Ermeni terörist Levon Ekmekçiyan duruşması sırasında Güney Kıbrıs'ta PKK'nın militanlarıyla birlikte eğitim aldığı ve daha sonra eylem için Türkiye'ye geldiğini itiraf etmiştir.

ASALA'nın "Anavatan" olarak iddia ettiği Türkiye'deki altı il (Vilayet-i Sitti), hiçbir zaman bağımsız bir Ermeni Devleti sınırları içindeki kentler olmadıkları gibi (sözde) 'Büyük Ermenistan' tarihte bir yer olmayan, coğrafik olarak da tanımsız, sadece zihinlerde yaşatılan hayali bir ülke olarak algılanmıştır.

Ermeni tarihçi Kevork Aslan'ın kitabında da bahsettiği üzere Ermeniler, geçmişte mahalli beylikler şeklinde ve hep bir büyük devletin yönetimi altında yaşayagelmişlerdir. Bir millî birlik şuuru ulaşturmaktan uzak, aralarında siyasi bağlar kuramamışlar, haliyle sadece feodal birliktelikler oluşturmuşlardır.

Sonuçta, ASALA isim ve görünüm değiştirerek aynı zihniyetle terör ve tedhiş hareketlerine devam etmiş ve PKK terör örgütü olarak yeniden hayat bulmuştur. İki örgütün arasındaki tek fark ASALA'nın üç kıtada, PKK'nın ise yoğun olarak Anadolu içinde faaliyet göstermişlerdir.

Kaynaklar

Dergiler

AKÇORA, Ergün Öz: "Ermeni Terör Örgütlerinin Dünü Bugünü ve PKK Örgütü İle İşbirliği", *Azerbaycan Dergisi*, Sayı: 292, Ankara 1993.

_____ : "Fırat Havzasında Ermeni Propagandası ve Mektuplar", *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, Sayı: 49, İstanbul 1987.

_____ : “Harput’ta 20. Yüzyıl Başlarına Kadar Türkler İle Ermeni Toplumunun Sosyo-Ekonomik Durumu ve Ermeni İsyancıları”, *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, Sayı: 58, İstanbul, Şubat-1989.

_____ : “Yaşayanların Dilinden ve Belgelerle Van ve Çevresindeki Ermenilerin Yaptığı Katliamlar”, *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, Özel Sayı, Sayı: 131, İstanbul, Nisan-2001.

Genelkurmay: *Askeri Tarih Belgeleri Dergisi*, Sayı: 81, Belge: 129, Ankara 1981.

KÖNİ, Hasan: “Jeopolitik Oyunlar: Ermenistan, Türkiye ve Büyük Güçler”, *Tesam Akademi Dergisi - Turkish Journal of TESAM Academy*, Cilt: 2, Sayı: 1, Bursa 2015.

SONYEL, Salahi R.: “Yeni Belgelerin Işığında Ermeni Tehcirleri”, *Bellekten*, Sayı: 42, Ankara 1972.

Gazeteler

Cumhuriyet, Güneş, Hürriyet, Milliyet, Tercüman, Türkiye.

İnternet Siteleri

<http://ermeniasala.blogspot.com.tr/2014/12/asalann-farkli-isimler-kullanmas-asalann.html>

<http://www.Tarihiolaylar.com/ulkeler/ermenistan-105>, Erişim: 19 Mayıs 2017.

<http://www.cdi.org/terrorism/terrorist-groups.cfm> “Foreign Terrorist Groups”, (Erişim: 19 Şubat 2014).

<http://www.kononline.com/author/Prof-Dr-Nurullah-Aydin/108/PKK-ASALA-Ortakligi.html>, (Erişim: 30 Aralık 2017).

<http://www.kultur.gov.tr>

<http://www.turksam.org/tr/makale-detay/265-diasporanin-yetistirdigi-bir-ermeni-terorist-monte-melkonyan-i>

<https://www.revolvy.com/main/index.php?s=Kevork%20Ajemian>

https://books.google.com.tr/books?id=c2KzBQAAQBAJ&pg=PT137&lp-g=PT137&dq=yenikomshian+ASALA&source=bl&ots=kavHNttOIK&sig=ovFGl-MNUdQ_zkWgePOy5E_YISbs&hl=tr&sa=X&ved=0ahUKEwjJndyk6LrYAhWJP-ZoKHSKcCaIQ6AEIU TAJ#v=onepage&q=yenikomshian%20ASALA&f=false

<https://otukendergi.com/karabag-goklerinde-bir-yildirim-ibad-huseynov-ile-soylesi-ali-osman-isik>

<https://pi71.wordpress.com/2007/07/06/ermenistan-sorununun-gelismesi-ile-iligili-kronoloji-1022-1998/>, (Erişim: 10 Haziran 2017).

https://www.revolvy.com/main/index.php?s=1981%20Turkish%20consulate%20attack%20in%20Paris&item_type=topic;http://armeniansa1915.blogspot.com.tr/2012/04/3348-asala-we-all-believed-in-one-idea.html

<https://www.revolvy.com/main/index.php?s=Kevork%20Ajemian>

<https://www.turkishnews.com/tr/content/2008/06/23/turk-dusmani-er-meniler-ve-dostlari/>

Kitaplar

AKÇORA, Ergün Öz: *Van ve Çevresinde Ermeni İsyancıları (1896-1916)*, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Yayınları, (Genişletilmiş İkinci Baskı), İstanbul 2007.

BAL, İdris - ÇUFALI, Mustafa: *Dünden Bugüne Türk-Ermeni İlişkileri*, Lalezar Yayınları, Ankara 2006.

BUDAK, Nazım: *Varlığımızı Hedef Alan Tehdit (Bölücü Terör)*, Boğaziçi Yayınları, İstanbul 1994.

ÇİTLİOĞLU, Ercan: *Ölümcül Tahterevalli Ermeni ve Kürt Sorunu*, Destek Yayınları, Ankara 2007.

ÇİTLİOĞLU, Ercan: *Yedekteki Taşeron: ASALA-PKK*, Ümit Yayınları, Ankara 1998.

DEMİREL, Emin: *Geçmişten Günümüze PKK ve Ayaklanmalar*, IQ Yayıncılık, İstanbul 2005.

ERGİN, Muharrem: *Türkiye'yi Bu Güne Getiren Tarihi Seyir*, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, Ankara 1986.

GÜRÜN, Kâmuran: *Ermeni Dosyası*, Remzi Kitabevi, Ankara 1983.

HOCALOĞLU, Mehmed: *Tarihte Ermeni Mezalimi ve Ermeniler*, Er-Tu Matbaası, Anda Dağıtım, İstanbul 1976.

KANTARCI, Şenol. (Ed): *Ermeni Sorunu El Kitabı*, Ankara Üniversitesi Basımevi, Ankara 2003.

KODAMAN, Bayram: *Sultan II. Abdülhamid Devri Doğu Anadolu Politikası*, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, Ankara 1987.

KÜÇÜK, Abdurrahman: *Ermeni Kilisesi ve Ermeniler*, Andaç Yayınları, Ankara 1997.

KÜÇÜK, Cevdet: *Osmanlı Diplomasisinde Ermeni Meselesinin Ortaya Çıkışı*, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, İstanbul 1986.

LAÇİNER, Sedat: *Ermeni Sorunu, Diaspora ve Türk Dış Politikası*, USAK Yayınları, Ankara 2008.

PİRİM, Oktay - ÖRTÜLÜ, Süha: *PKK'nın 20 Yıllık Öyküsü*, Boyut Kitapları, 1. Baskı, İstanbul 1999.

SARAL, Hulki: *Ermeni Meselesi*, Genelkurmay Basımevi, Ankara 1970.

SIRMA, Süreyya: *Sömürü Ajanı İngiliz Misyonerleri*, Beyan Yayınları, İstanbul 1985.

SÜSLÜ, Azmi: *Ermeniler ve 1915 Tehcir Olayı*, Yüzüncü Yıl Üniversitesi, Van 1990.

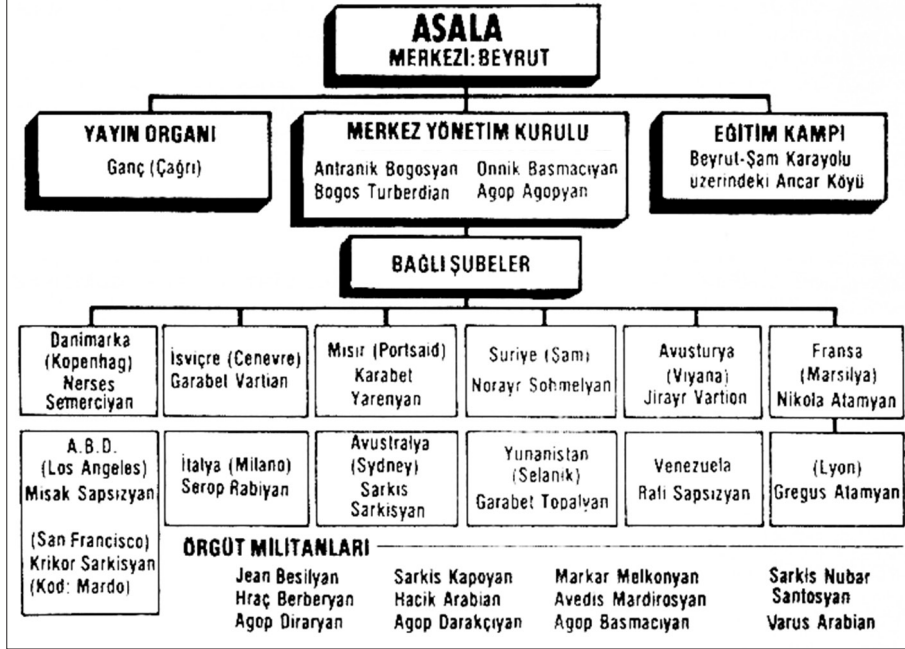
ŞİMŞİR, Bilal: *Şehit Diplomatlarımız*, Bilgi Yayınevi, Ankara 2000.

URAS, Esat: *Ermeni Meselesi, Tarihi Araştırmalar ve Dokümantasyon Merkezleri Koruma ve Geliştirme Merkezi*, Osmanlı Arşivi, Yıldız Tasnifi, Cilt: 1.

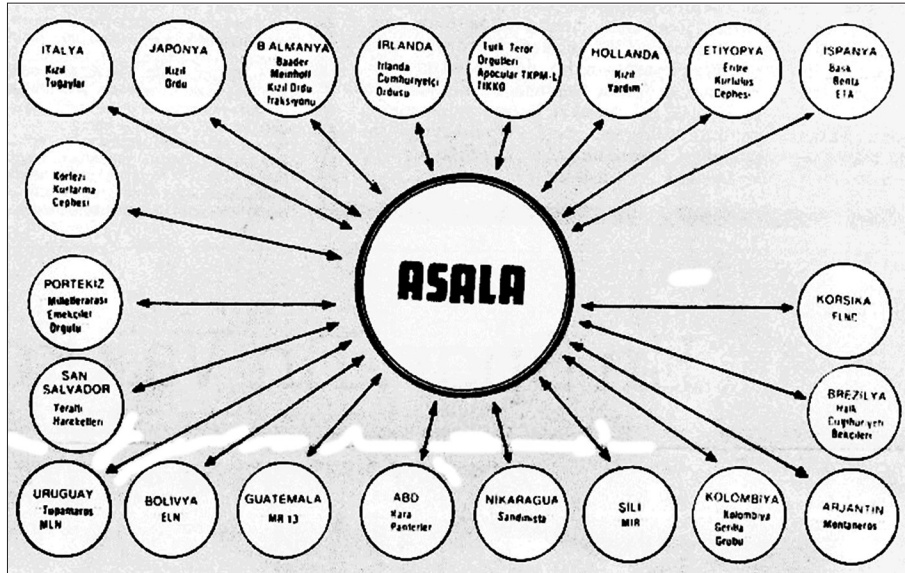
Tezler

TUNÇER, Asil S.: *ABD'de Ermeni Diasporasının Çalışmaları*, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), DEÜ Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü, İzmir 2006.

Ekler

ASALA-Beyrut Merkez Teşkilatı⁶³

ASALA ve bağlantılı terör örgütleri⁶⁴

⁶³ Tercüman, 25 Mayıs 1983 Çarşamba, s. 1.

⁶⁴ Tercüman, 25 Mayıs 1983 Çarşamba, s. 1.

KOCA RÂĞIP PAŞA'NIN “SÖYLER” REDİFLİ GAZELİ ÜZERİNE ÜSLÛP İNCELEMESİ

Doç. Dr. Cafer MUM*

Öz

18. yüzyıl şairlerinden Koca Râğıp Paşa, Klâsik Türk şiirinde, Nâbî tarzı olarak da adlandırılan hikemî üslûbun bu yüzyıldaki en önemli temsilcilerinden biridir. Bu makalede, onun en meşhur gazellerinden biri olan “söyler” redifli gazeli üzerine detaylı bir üslûp incelemesi yapılacaktır. Üslûp incelemesi kapsamında; şiirin önce dil özellikleri (âhenk unsurları, kelime kadrosu, kelime grupları, cümle türleri), sonra muhteva özellikleri (işlenen konular), daha sonra ise edebî özellikleri tespit edilecek ve yorumlanacaktır. Bu makale, şairin genel üslûbunu değil, “söyler” redifli gazelindeki üslûbunu ortaya koymayı hedeflemektedir. Söz konusu gazel üzerine yapacağımız üslûp incelemesinin bundan sonra yapılacak benzer çalışmalar için örnek bir üslûp incelemesi olması da bu makalenin amaçları arasında yer almaktadır.

Anahtar kelimeler: Râğıp Paşa, Üslûp İncelemesi, Gazel, Hikemî Üslûp.

An Analysis Of Style In Koca Râğıp Pasha’s Ghazal Which Rhymes “Söyler”

Abstract

Koca Râğıp Paşa, who is 18th century poet, is one of the most important representatives of the Hikemî style, which is also known as Nâbî style in the classical Turkish poetry. In this article a detailed analysis of style will be carried out regarding one of his most famous ghazals, the one with the “söyler” rhyme. In this analysis of style, firstly the linguistic features of the poem (elements of consonance, framework of words, groups of words, types of sentences), then features of its contents (the handled issues), and lastly its literary features will be identified and interpreted. However, this article is concerned with revealing the style in his ghazal with the rhyme “söyler” only, not his style in general. If the analysis of style that we will carry out regarding the above-mentioned poem sets itself as an example for the similar studies in the future, one of its crucial aims will have been achieved.

Keywords: Râğıp Paşa, Analysis Of Style, Ghazal, Hikemî Style.

* İnönü Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü.

1. Giriş

Üslûbun ne olduğu konusunda yerli ve yabancı kaynaklarda birçok tanım yapılmıştır.¹ Üslûp ile ilgili efradını câmi ve ağıyarını mâni bir tanım yapmak gerçekten zordur. Kaldı ki böyle bir şey, bu makalenin ne konusu ne de iddiasıdır. Üslûp çalışmalarıyla tanınan Sirûs Şemîssâ'nın bu konudaki düşüncesi şöyledir: "Üslûp, sanatçının, kendi iç dünyasına ve dış dünyaya dair kişisel algılarını, ifade etme biçimlerinden birini kullanarak ortaya koymasıdır. Diğer bir anlatımla her algı biçimi, bir ifade biçimiyle kendini ortaya koyar."² Buna göre üslûbun, kişinin duygu, düşünce ve hayallerini anlatmada kullandığı tarz olduğunu söyleyebiliriz.

"Üslûp, her şeyden önce kişisel bir durum olduğundan herkesin iyi veya kötü, özgün veya başkalarınınkine az ya da çok benzeyen kişisel bir üslûbu vardır. Bir şairin veya yazarın eserlerinde bizim sıklıkla karşılaştığımız özelliklerin toplamına 'üslûp' diyoruz. Bir kimsenin kişisel üslûp özellikleri, başkalarının üslûp özelliklerinden farklılaştığı oranda orijinallik (=özgünlük) vasfı kazanır. Herkesin bir üslûbu var olmakla birlikte, edebiyat tarihinde orijinal bir üslûba sahip olan şair sayısı çok fazla değildir."³

Koca Râgıp Paşa⁴ (ö. 1763)'nın "söyler" redifli gazelini konu alan bu makalede, şairin genel üslûbu değil sadece bu şiirdeki üslûbu incelenecektir. Bir şiirden hareketle şairin genel üslûbu hakkında değerlendirmelerde bulunmak bize her zaman doğru sonuçlar vermez. Bir şairin genel üslûbu hakkında konuşabilmek, şiirlerinin bütününe veya bütünü hakkında fikir verebilecek kadarını incelemeyi gerektirir.

2. Gazelin Üslûp İncelemesi

Şemîssâ, bir metni üslûp bakımından incelerken, onun üç başlık altında dil, muhteva ve edebî yönden incelenmesinin en sade ve en işlevsel yöntem olduğunu söylemektedir.⁵ Biz de aynı düşünceyi paylaştığımız için Koca Râgıp Paşa'nın aşağıdaki şiirini gazelin dil özellikleri, muhteva özellikleri ve edebî özellikleri başlıkları altında inceleyeceğiz:

1. *Harâbâtî görenler her biri bir hâletin söyler
Letâfet nakl ider rindân ü zâhid sıkletin söyler*
2. *Ser-âğâz eyledükçe bahse bülbül revnak-ı gülden
Bezimde kulkul-ı mînâ mülûñ keyfiyyetin söyler*
3. *Tecellî neş'esin ehl-i şikem idrâk kâbil mi
Behişt añdukça zâhid ekl ü şürbün lezzetin söyler*

¹ Yerli ve yabancı kaynaklarda üslûbun çok çeşitli tanımları için bkz. Adem Çalışkan, "Üslûp ve Üslûpbilim Üzerine-1: İlk Belirlemeler", *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, Cilt: 7, Sayı: 34, Ekim 2014, s. 33-39.

² Sirûs Şemîssâ, *Kulliyât-ı Sebki-şinâsi*, Çâp-ı Sevvum, İntişârât-ı Firdevs, Tahrân 1374, s. 15.

³ Cafer Mum, *Divan Şiirinde Berceste Beyitler*, Mengüceli Yayınları, Malatya 2011, s. 12.

⁴ Şairin hayatı ve edebî kişiliği hakkında bkz. Ömer Yorulmaz, *Koca Ragıp Paşa*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1998, s. 1-29.

⁵ Önerilen üslûp inceleme yönteminin detayları için bkz. Sirûs Şemîssâ, *a.g.e.*, s. 153-160.

4. *Ne zabt-ı hâkim-i 'akli ne hüküm-i zâbit-i şer'î
Cünûn iklimini geşt eyleyenler râhatın söyler*
5. *Meyân-ı güft-ü-gûda bed-meniş ihâm ider kubhın
Şecâ'at 'arz iderken merd-i Kıbtî sirkatin söyler*
6. *Muvâfikdur yine elbet mizâca şive-i hikmet
Tabibûn olsa da kizbi marizûn sıhhatin söyler*
7. *Perişân hâtırım da nükte-i ser-beste-veş kaldı
Ne kimse hikmetin anlar ne Râğıb 'illetin söyler⁶*

2.1. Gazelin Dil Özellikleri

2.1.1. Ses (Âhenk): Gerek manzum gerekse mensur edebî metinleri diğerlerinden ayıran birtakım özellikler vardır. Bunların en başında âhenk gelir.

"Âhenk, bir bütünü teşkil eden parçaların veya unsurların estetik ölçüler içinde birbiriyle uyuşması anlamına gelen, çeşitli ilim ve sanat dallarında kullanılan terimdir. Edebiyat terminolojisinde âhenk, üslûbun bir niteliği olarak şiir ve nesirde kelime ve cümlelerin âdeta bir musiki tesiri yapacak şekilde art arda getirilmesiyle sağlanan uyumdur."⁷

Manzum eserlerde görülen belli başlı âhenk unsurları vezin, kafiye ve redif başta olmak üzere, tekrar, tam cinas ve diğer cinas çeşitleri, seci, iştikak, sibh-i iştikak, ünlü ve ünsüz ses tekrarlarıdır.

2.1.1.1. Vezin: İncelediğimiz gazel, aruzun hezec bahrinde yer alan *mefâilün mefâilün mefâilün mefâilün* aruz kalıbıyla yazılmıştır. Bu kalıp, %13,7 oranıyla klâsik Türk şiirinde çok kullanılan kalıplardan biridir.⁸ Aynı tefîlenin (v - - -) arka arkaya dört defa tekrar edilmesinden oluşan bu kalıptaki 16 heceden sadece 4'ü açık, diğerlerinin tamamı kapalıdır. Hecelerin 3/4'ünün kapalı olması bu kalıba daha dingin ve durağan bir özellik kazandırmıştır.⁹ Gerek hece sayısının gerekse kapalı hece oranının fazla olması, bu kalıbı incelemekte olduğumuz gazelde olduğu gibi, hikemî-felsefî konular için kullanışlı bir kalıp yapmıştır. Bu nedenle olsa gerek ki, Koca Râğıp Paşa, şiirlerinde en fazla bu kalıbı kullanmıştır. Bu kalıp, hikemî tarzın en önemli ismi Nâbî'nin de en fazla kullandığı kalıplar arasında dördüncü sıradadır.¹⁰

Gazeldeki vezin uygulaması incelendiğinde, 21 yerde imâle-i maksûr, 1 yerde de imâle-i memdûd yapıldığı görülmektedir (bkz. Tablo-1). İmâle-i memdûd yapmak zaten bir aruz kusuru değildir. İmâle-i maksûr yapılan 21 yerden

⁶ Ömer Demirbağ, *Koca Râğıp Paşa ve Divân-ı Râğıp*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Yüzüncü Yıl Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Van 1999, s. 231. (Not: Metni alırken, kimi imlâ ve telaffuz tasarruflarında bulunduğumuzu belirtmek istiyoruz.)

⁷ Muhsin Macit, *Divan Şiirinde Âhenk Unsurları*, 2. baskı, Kapı Yayınları, İstanbul 2005, s. 8.

⁸ Haluk İpekten, *Eski Türk Edebiyatı Nazım Şekilleri ve Aruz*, Dergâh Yayınları, İstanbul 1994, s. 338.

⁹ İranlı araştırmacı Takî Vahidiyân Kâmyâr, aruz kalıplarını vezin-konu uyumu açısından bir tasnife tabi tutmuş ve bu kalıbı, dingin ve romantik konulara uygun kalıplar arasına koymuştur. Bkz. Muhammed Rızâ Neccâriyân, "Beresi-i Vezn-i Eş'âr-ı Sa'îdâ Nakşbendî-i Yazdî", *Kâviş-nâme Fasıl-nâme-i İlmî-Pejûhişî*, Sal 15, Şumâre 28, 1393, s. 69.

¹⁰ İpekten, *a.g.e.*, s. 319, 323.

9'u Farsça izafet kesresidir. Bu, klâsik şiirimizde çok görülen bir durumdur. Ayrıca izafet kesresi, Fars şiirinde de gerektiğinde uzun olarak telaffuz edilebilen ve kapalı hece sayılabilen bir sestir.¹¹ Geriye kalan yerlerin tamamı ya kelimenin son hecesi ya da kelimenin aldığı son ektir. İmâle yapılan yerlerin, Türkçedeki vurgu, tonlama, duraklama ve cümledeki anlam bağlamında ele alınıp incelenmesi gerekir.¹² O zaman bunların birer kusur olmaktan çıktığı ve tam tersine şiirdeki âhengi tamamladığı görülecektir. Kuramsal olarak imâle-i maksûr aruz kusuru olarak kabul edilebilir. Ama bu, her imâle-i maksûrun kusur sayılmasını gerektirmez.¹³ Kanaatimizce, bir şiirin veznini sadece yazı düzeyinde değerlendirmek büyük bir yanıltır. Bu, aynı zamanda şairlere yapılmış bir haksızlık olacaktır. Vezin, tıpkı musiki gibi bir ses olayı olduğuna göre, onun sadece yazı düzeyinde değil aynı zamanda seslendirme düzeyinde de incelenmesi gerekir diye düşünüyoruz. Türkçede kelime vurgusunun genelde son hecede olduğu, istisnalar hariç kelimeye ilave edilen eklerin de bu vurguyu kendi üzerlerine çektiği bilinen bir husustur.¹⁴ İncelediğimiz şiirdeki imâleler, Türkçedeki vurgu, tonlama, duraklama ile ilgili kurallar ve cümledeki anlam ile beraber ele alındığında, bunların, şairin yetersizliği nedeniyle veya vezin zaruretiyle değil bilinçli bir tercihin sonucu olarak kullanıldığı görülecektir (bkz. Tablo-1). Aynı durum, vezin uygulamasındaki diğer hususlar için de geçerlidir. Şairlerimiz, aslında *Arap aruzunu* zaman içinde Türkçenin söz konusu özellikleriyle telif etmiş, asırlar boyu işleyerek geliştirmiş ve neticede bir *Türk aruzu* meydana getirmişlerdir.

Tablo-1: İmâle Yapılan Yerler¹⁵

Tefîle	Yeri	Tefîle	Yeri
/ha-râ-bâ-tı/	b1/m1/t1/h4	/mi-ni-geş-tey/	b4/m2/t2/h2
/bi-ri-bir-hâ/	b1/m1/t3/h2	/me-yâ-nu-güf/	b5/m1/t1/h3
/le-dik-çe-bah/	b2/m1/t2/h3	/tü-gü-da-bed/	b1/m1/t3/h3
/be-zim-de-kul/	b2/m2/t1/h3	/yi-ne-el-bet/	b6/m1/t2/h2
/ku-l-mî-nâ/	b2/m2/t2/h2	/mi-zâ-ca-şi/	b6/m1/t3/h3
/e-sin-eh-lî/	b3/m1/t2/h1	/ve-i-hik-met/	b6/m1/t4/h2
/ne-zab-tî-hâ/	b4/m1/t1/h3	/sa-da-kiz-bi/	b6/m2/t2/h2
/ki-mî-'ak-lî/	b4/m1/t2/h2	/tı-rım-da-nük/	b7/m1/t2/h3
/ki-mî-'ak-lî/	b4/m1/t2/h4	/te-i-ser-bes/	b7/m1/t3/h2
/ne-hük-mî-zâ/	b4/m1/t3/h3	/ne-kim-se-hik/	b7/m2/t1/h3
/bi-tî-şer-î/	b4/m1/t4/h2	/şikem idrâ//k-kâ-bil-mi/	b3/m1/t4/3=>4 (memdûd)

¹¹ Taki Vahîdiyân Kâmyâr, "Bahş-ı Devvum: Arüz - Vezn-i Şi'r", *Edebiyat-ı Fârsî (Kâfiye, Arüz, Sebkişinâsi vü Nakd-ı Edebî)*, Çâp 23, Vezâret-i Âmûziş ü Perveriş, 1396, s. 44.

¹² Bu konuda bkz. Muhsine Börekçi, "Türkçede Vurgu-Tonlama-Ölçü-Anlam İlişkisi", *Kâzım Karabekir Eğitim Fakültesi Dergisi*, Sayı: 12, Erzurum 2005, s. 187-207; Halit Dursunoğlu, "Türkiye Türkçesinde Vurgu", *Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Cilt: 7, Sayı: 1, Erzurum 2006, s. 267-276.

¹³ Fârâbî, *Kitâbu'l-Mûsîkî el-Kebîr* adlı eserinde, sesleri tasnif ettikten sonra, kısa ünlülerin bazen uzun ünlüler kadar uzatıldığını söylemiştir. Bkz. Bâbek Hazrâi, "Peyvend-i Şi'r u Mûsîkî der-Kitâb-ı Mûsîkî-i Kebîr", *Mecelle-i Gulistân-ı Huner*, Şumâre 1, Bahâr 1384, s. 119.

¹⁴ Fahri Temizyürek - İlhan Erdem - Mehmet Temizkan, *Konuşma Eğitimi Sözlü Anlatım*, 4. baskı, Pegem Akademi Yayınları, Ankara 2013, s. 114-115.

¹⁵ İmâlelerin yapıldığı yerler verilirken beyit sırası için b, mısra sırası için m, tefîle sırası için t, hece sırası için h kısaltması kullanıldı. Yazının bundan sonraki kısımlarında, gerek tablolarda gerekse metin içinde aynı kısaltmalar kullanılacaktır.

İncelediğimiz şiirde, 9 yerde ulama, 6 yerde de sekt yapıldığı tespit edilmiştir (bkz. Tablo-2). “*Ulama, aruz uygulamasında çok kullanılmış ve üstelik şiirde bir âhenk yaratması bakımından da gerekli sayılmıştır.*”¹⁶ Ancak “sekt” konusunu biraz açmak istiyoruz. Çünkü bu konuda yapılan kimi genellemeler çok başarılı şairleri bile ilzam edici niteliktedir. Örneğin Haluk İpekten, ulama hakkında az önce yaptığımız alıntıdaki sözlerinden sonra, “*Tersine ulama yapılacak yerde yapılmazsa kulağa hoş gelmeyen bir sekt, bir kesinti olur. Usta şairler bundan kaçınırlar.*” değerlendirmesinde bulunmuştur. Sekt konusundaki bu türden olumsuz yaklaşımlara, özellikle de genellemelere katılmadığımızı, aynı yaklaşımlarda Türkçedeki vurgu, tonlama, duraklama kurallarının ve cümledeki anlamın hiç dikkate alınmadığını öncelikle belirtmek istiyoruz. Bu bağlamda, en “usta şairler”imizden biri olan Fuzulî’nin “*Kamu bîmârna cânân devâ-yı derd eder / ihsân*” mısraındaki sektin örnek gösterilmesi de kabul edilebilir değildir. Çünkü burada şair, *ihsân et-* birleşik fiilini unsurların yerini değiştirerek kullanmıştır. Dolayısıyla cümle, öğelerin dizilişi bakımından devrik cümle özelliği kazanmıştır. Devrik cümlenin de belli bir vurgu ve anlam özelliği gözetilerek gerek konuşma dilinde gerekse şiir dilinde sıklıkla kullanıldığı ve yine kendine özgü bir vurguyla söylendiği bilinen bir gerçektir. Râgıp Paşa’nın şiirinde de benzer bir durum vardır. Burada sektlerin kelimelerdeki yerine, o kelimelerin cümle içindeki yer ve görevlerine bakılmalıdır. Üç örnekte, sekt yapılan hece, cümlenin öznesi olan kelimenin son hecesidir (ehl-i şikem, zâhid, bed-meniş). Kelime vurgusu söz konusu hecede olduğu gibi, cümlenin öznesine ait özel vurgu da bu kelimededir. Bugünkü yazım kurallarında bile, hem cümledeki belirginliğini artırmak hem de olası anlam karışıklıklarının önüne geçmek için öznenin sonra çoğunlukla virgül kullanıldığı bilinen bir gerçektir. Bir örnekte, tamlayan ile tamlanan arasına başka bir unsur girmiştir (Tabîbûn olsa da kizbi). Tamlamadan sonra gelmesi gereken unsur, anlama güç katmak için araya alınmış ve burada tamlayan eki vurgulu söylenmiştir. Diğer iki örnekte ise üçüncü şahıs iyelik ekinden sonra gelen “-n” belirtme eki kelimedeki vurguyu kendi üzerine çekmiştir (neş’esin, hikmetin).

Tablo-2: Ulama ve Sekt Yapılan Yerler

Ulama Yapılan Tefile	Yeri	Sekt Yapılan Tefile	Yeri
/li-der-rin-dâ/	b1/m2/t2/h1	/’e-sin-eh-li/	b3/m1/t2/h2
/nu-zâ-hid-sık/	b1/m2/t3/h1	/şi-kem-id-râ/	b3/m1/t3/h2
/se-râ-ğâ-zey/	b2/m1/t1/h4	/ça-zâ-hid-ek/	b3/m2/t2/h3
/be-hiş-tañ-dık/	b3/m2/t1/h3	/me-niş-i-hâ/	b5/m1/t3/h2
/lû-şür-bûñ-lez/	b3/m3/t3/h1	/ta-bi-bûñ-ol/	b6/m2/t1/h3
/cû-nû-nik-li/	b4/m2/t1/h3	/me-tir-an-lar/	b7/m2/t2/h2
/mi-ni-geş-tey/	b4/m2/t2/h4		
/mi-der-kub-hın/	b5/m1/t4/h1		
/zi-der-ken-mer/	b5/m2/t2/h1		

¹⁶ İpekten, a.g.e., s. 127.

2.1.1.2. Kafiye ve Redif: Klâsik Türk şiirinde vezinden sonraki en önemli âhenk unsuru kafiye ve rediftir. İncelediğimiz şiirde kafiye “et/at” ses tekrarlarıyla sağlanmıştı. Kafiyeden sonra gelen ve her yerde aynı anlamda kullanılan “-in söyler” kısmı ise şiirin redifini oluşturmaktadır. Dolayısıyla redif, bir ek ve bir kelimededen oluşmaktadır. Ek olan kısım, “-i” 3. tekil şahıs iyelik eki ve “-n” belirtme ekinden meydana gelmiştir. Redifteki kelime ise, “söyle-” fiilinin geniş zaman kipinde 3. tekil şahsa göre çekimlenmiş biçimidir. Bu kipi tercih edilmiş olması, gazelde işlenen konunun hikemî-felsefi olması ile yakından ilgilidir. Zeynep Korkmaz, geniş zaman kipi ile ilgili olarak şu açıklamaları yapmaktadır:

“Adından da anlaşılacağı üzere, geniş zaman kipi, geçmişten geleceğe uzanan geniş bir zaman kesimindeki oluş ve kılışları içine alır. Ekte esas itibarıyla ‘her zamanı’ içine alan bir süreklilik işlevi vardır. Bu işlevi dolayısıyla, sık sık yapılan, alışkanlık ya da âdet hâline gelen veya her zamanı kapsayan ve genellik taşıyan oluş ve kılışlar hep bu kiple anlatılır. Deyim yerinde ise, kipi zaman üstü bir anlatıma sahip olduğu söylenebilir. Bu özelliği dolayısıyla ‘genel yargılar, kanunlar, kurallar, hikmetler, vecizeler ve atasözleri’ ifadesini hep bu kipte bulur.”¹⁷

Tahsin Banguoğlu, söz konusu özellikleri bağlamında geniş zaman kipi için farklı bir isimlendirme yoluna da giderek, “Ona bu kullanışta yargılık geniş zaman adını veririz.” demektedir.¹⁸ İsim cümleleri için de benzer bir değerlendirilmede bulunabiliriz. Gazeldeki iki örnekte de görüleceği üzere cümlelerde birer yargı vardır (bkz. b2/m1, b6/m1). İlk örnekte “mi” soru ekiyle, diğerinde ise “-dur” bildirme ekiyle yargı daha da pekiştirilmiştir. Zaten “[i]sim cümlesinin başlıca görevi; ‘bildirme’dir. Bir nesnenin başka bir nesneye isnadı (dayandırılması) söz konusudur. İsnadın sonuna bildirme unsurları getirilerek, iki unsur birbirine bağlanır.”¹⁹

2.1.1.3. Diğer Âhenk Unsurları: “Ne zabt-ı hâkim-i ‘akli ne hük-m-i zâbit-i şer’i” (b4/m1) mısrandaki zabt ile zâbit, hük-m ile hâkim kelimeleri arasında iştikak ilişkisi vardır. Yine bu mısradaki “ne ... ne ...” bağlama edatıyla birbirine bağlanan zabt-ı hâkim-i ‘akl ile hük-m-i zâbit-i şer’ tamlamalarındaki kelimeler karşılıklı olarak vezin bakımından müşterektir. Bu da “muvâzene seci” olarak adlandırılan âhenk unsuruna karşılık gelmektedir.²⁰ Gazelin ikinci beytindeki gül ile mül kelimeleri arasında “cinas-ı lâhık” ilişkisi olduğu gibi bülbül ile kul-kul kelimeleri arasında da güçlü bir ses benzerliği vardır.

Ünlü ve ünsüz tekrarları da şiirdeki önemli âhenk unsurlarından biridir. Şiirde 223 (%41,37) ünlü, 316 (%58,63) ünsüz, toplam 539 ses kullanılmış-

¹⁷ Zeynep Korkmaz, *Türkiye Türkçesi Grameri*, 2. baskı, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 2007, s. 637.

¹⁸ Tahsin Banguoğlu, *Türkçenin Grameri*, 4. baskı, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 1995, s. 462.

¹⁹ Rasih Erkul, *Cümle ve Metin Bilgisi*, Anı Yayınları, Ankara 2004, s. 49; ayrıca “-dur” bildirme ekinin yargı, kesinlik ve pekiştirme anlamı vermesi ile ilgili olarak bkz. Zeynep Korkmaz, *a.g.e.*, s. 726-727.

²⁰ Taki Vahidiyân Kâmyâr, “Nesr-i Müsecca‘-ı Fârsi-râ Be-şinâsim”, *Nâme-i Ferhengistân*, Dovre 4, Şumâre 3 (pey-â-pey 15), 1389, s. 62.

tır.²¹ Bir imâle-i memdûdun bulunduğu mısra hariç her mısradaki 16 ünlü vardır (b3/m1). Şiirde en fazla tekrar edilen seslerde durum şöyledir: [Ünlüler: 69 e, 23 a, 23 â (toplam 135); 48 i, 15 ı, 9 î (toplam 72); 17 ü, 6 u, 2 û, 7 ö, 1 o (toplam 33). Ünsüzler: 40 n (6'sı ñ); 36 l; 35 r; 27 k (kef-kaf); 25 t (5'i tı); 21 b; 19 m; 18 s; 18 h; 16 y]. Kafiye ve redifteki e, t, i, n, l, r seslerinin şiirin genelinde de en fazla kullanılan sesler arasında yer aldığı görülmektedir. Buradan hareketle kafiye ve redifin şiirin genel ses özelliklerini de etkilediğini söyleyebiliriz.

2.1.2. Kelime: Koca Râgıp Paşa'nın söyler redifli gazelinde kullanılan toplam kelime sayısı 95'tir. Bu sayıya bağlaçlar ve ekler dâhil edilmemiştir. Farsça birleşik isim ve sıfatlarda yer alan kelimeler ayrı ayrı hesaplandı. Gazelde kullanılan 96 kelimenin 48'i Arapça (%50,52), 26'sı Türkçe (%27,36), 22'si Farsça (%22,10) kökenlidir. Buna göre Arapça kelime oranı, Türkçe ve Farsça kelime oranlarının toplamı kadardır (bkz. Tablo-3). Arapça kelime oranının bu kadar fazla olmasında, gazelde işlenen konunun hikemî/felsefî bir konu olmasının etkili olduğu düşünülebilir. İsim olan kelimelerin büyük bölümünün soyut isim olması da yine şiirin konusu ile ilişkilidir (*letâfet, tecelli, idrâk, 'akl, cünûn, hikmet vs.*).

Tablo-3: Kelimelerin Dillere Göre Dağılımı ve Yüzdelik Oranları

Arapça Kelimeler	Türkçe Kelimeler	Farsça Kelimeler
harâbât, hâlet, letâfet, nakl, zâhid, sıklet, bahs, bülbül, revnak, kulkul, keyfiyyet, tecelli, neş'e, ehl, idrâk, kâbil, zâhid, ekl, şûrb, lezzet, zabt, hâkim, 'akl, hükm, zâbit, şer', cünûn, iklim, râhat, ihâm, kubh, şecâ'at, 'arz, Kıbtî, sirkat, muvâfık, elbet, mizâc, hikmet, tabîb, kizb, mariz, sıhhat, hâtır, nükte, hikmet, râgıb, 'illet	görenler, bir, bir, söyler, ider, söyler, eyledükçe, söyler, andukça, söyler, ne, ne, eyleyenler, söyler, eder, iderken, söyler, yine, olsa, söyler, kaldı, ne, kimse, anlar, ne, söyler	her, rindân, ser, âgâz, gül, bezm, minâ, şikem, behişt, geşt, meyân, güft, gû, bed, meniş, merd, şive, perişân, ser, beste, -veş
%50,52	%27,36	%22,10

2.1.3. Kelime Grubu: Leylâ Karahan, kelime grubunu, "[B]ir varlığı, bir kavramı, bir niteliği, bir durumu, bir hareketi karşılamak veya belirtmek, pekiştirmek ve nitelemek üzere, belirli kurallar içinde yan yana dizilmiş kelimelerden oluşan yargısız dil birimidir." şeklinde tanımlamaktadır.²² İncelediğimiz gazelde, kelime grubu olarak isim tamlamaları, sıfat tamlamaları, sıfat-fiiller, zarf-fiiller ve birleşik fiiller yer almaktadır.

2.1.3.1. İsim ve Sıfat Tamlamaları: Gazelde 7'si Farsça, 7'si Türkçe toplam 14 isim tamlaması, 3 de sıfat tamlaması kullanılmıştır. Sıfat tamlamalarından 1'i Türkçe, 2'si Farsçadır. Şiirde, Arapça kurallarla yapılmış herhangi bir tamlama bulunmamaktadır. Farsça isim tamlamalarından 2'si, tamlayan unsurları da isim tamlaması olduğu için zincirleme isim tamlamasıdır (*zabt-ı*

²¹ Hemze ve ayın harfleri, Türkçe söyleyişte herhangi bir görünürlük kazanmadıkları için bu sayıya dâhil edilmemiştir.

²² Leylâ Karahan, *Türkçede Söz Dizimi*, 13. baskı, Akçağ Yayınları, Ankara 2008, s. 39.

hâkim-i ‘akl, hükm-i zâbit-i şer’). Türkçe isim tamlamalarından 2’si belirtisiz, 4’ü belirtili isim tamlaması özelliği göstermektedir. Bir isim tamlamasında (*harâbâtü görenler[ün] her biri*), sıfat-fiil olan tamlayan unsurun ilgi eki dü-şürülmüştür. Diğer bir tamlamada ise (*ekl ü şürbün lezzeti*), tamlayan unsur sayısı 2’dir (bkz. Tablo-4, Tablo-5).

Tablo-4: İsim Tamlamalarının Dillere Göre Dağılımı ve Yeri

Farsça Tamlama	Yeri	Türkçe Tamlama	Yeri
revnak-ı gül	b2/m1	harâbâtü görenler[ün] herbiri	b1/m1
kulkul-ı minâ	b2/m2	mülün keyfiyeti	b2/m2
ehl-i şikem	b3/m1	tecelli neş’esi	b3/m1
zabt-ı hâkim-i ‘akl	b4/m1	ekl ü şürbün lezzeti	b3/m2
hükm-i zâbit-i şer’	b4/m1	cünün iklimi	b4/m2
meyân-ı güft-gü	b5/m1	tabîbün kizbi	b6/m2
şîve-i hikmet	b2/m1	marizün sıhhati	b6/m2

Tablo-5: Sıfat Tamlamalarının Dillere Göre Dağılımı ve Yeri

Farsça Tamlama	Yeri	Türkçe Tamlama	Yeri
merd-i Kıbtî	b5/m2	perişân hâtur	b7/m1
nükte-i ser-beste	b7/m1		

2.1.3.2. Sıfat-fiil ve Zarf-fiiller: İncelediğimiz gazelde, 2 sıfat-fiil, 3 de zarf-fiil kullanılmıştır (bkz. Tablo-6). Sıfat-fiillerin her ikisinin de cümle içinde adlaşmış sıfat görevinde kullanıldığı görülmektedir.

Tablo-6: Sıfat-fiil ve Zarf-fiil Grupları

Sıfat-fiil Grubu	Yeri	Zarf-fiil Grubu	Yeri
harâbâtü görenler	b1/m1	ser-âğâz eyledükçe	b2/m1
cünün iklimini geşt eyleyenler	b4/m2	behişt aňdukça	b3/m2
		şecâ’at ‘arz iderken	b5/m2

2.1.3.3. Birleşik Fiiller: Bilindiği üzere, “[B]irleşik fiiller, bir isim ile bir fiil unsurunun birleşmesinden meydana gelmiştir.”²³ İncelediğimiz gazelde toplam 5 birleşik fiil kullanılmıştır. Bunlardan 3’ü Arapça isim ve Türkçe *it-* (etmek) yardımcı fiili, 2’si ise Farsça isim ve Türkçe *eyle-* yardımcı fiilleri ile meydana getirilmiştir (bkz. Tablo-7).

Tablo 7: Birleşik Fiillerde Kullanılan İsim Unsurunun Dillere Göre Dağılımı

Arapça İsimle Birleşik Fiiller	Yeri	Farsça İsimle Birleşik Fiiller	Yeri
nakl it-	b1/m2	ser-âğâz eyle-	b2/m1
ihâm it-	b5/m1	geşt eyle-	b4/m2
‘arz it-	b5/m2		

²³ Karahan, *a.g.e.*, s. 73.

2.1.3.4. Bağlama Grubu: İncelediğimiz gazelde sadece 2 bağlama grubu vardır. Bunlardan biri "ve" bağlacıyla, diğeri ise "ne ... ne ..." bağlama edatıyla meydana getirilmiştir (bkz. Tablo-8).

Tablo-8: Bağlama Grubu

ekl ü şürb (b3/m2)	ne zabt-ı hâkimi 'aklı ne hük-m-i zâbit-i şer'i (b4/m1)
--------------------	---

2.1.4. Cümle: Koca Râgip Paşa'nın *söyler redifli* gazelinde toplam 12 cümle yer almaktadır. Sadece iki beyitte (b2 ve b4), cümlelerin iki mısra da tamamlandığı görülmektedir. Diğer tüm beyitlerde her mısra bağımsız bir cümleden oluşmaktadır. Gazelde 14 mısra olduğu düşünülürken neredeyse mısra başına bir cümle düşmektedir. Yüklem türüne göre bu 12 cümleden 2'si isim cümlesidir (bkz. b2/m1, b6/m1). İsim cümlelerinden biri anlam yönüyle soru cümlesi özelliği taşımaktadır (b2/m1). 10 cümle ise fiil cümlesidir. Fiil cümlelerinin sadece birinin yüklemde birleşik fiil vardır (bkz. b5/m1). Fiil cümlelerinin tamamında 3. *tekil şahıs* ve *geniş zaman kipi* kullanılmıştır.

Şiirdeki toplam 12 cümleden 4'ü basit, 5'i girişik birleşik,²⁴ 1'i şartlı birleşik, 2'si bağlı cümle; 10'u olumlu, 2'si olumsuz (1'i yapı bakımından olumlu anlam bakımından olumsuz) cümle; 2'si devrik, 9'u kurallı, bağlı cümle olan 1 örnekte ise ilk cümle devrik, diğeri kurallı cümledir (bkz. Tablo-9).

Tablo 9: Cümlelerin Özellikleri

b1/m1	<i>Harâbâtı görenler her biri bir hâletin söyler</i>	Fiil C.: girişik birleşik c. (<i>harâbâtı görenler</i> kısmı adlaşmış sıfat-fiil), olumlu, kurallı.
b1/m2	<i>Letâfet nakl ider rindân ü zâhid sıkletin söyler</i>	Fiil cümlesi; bağlı c., olumlu, ilk cümle devrik, diğeri kurallı.
b2/m1-2	<i>Ser-âgâz eyledükçe bahse bülbül revnak-ı gülden Bezimde kulkul-ı minâ mülûn keyfiyyetin söyler</i>	Fiil C.: girişik birleşik c., (<i>ser-âgâz eyledükçe</i> kısmı zarf-fiildir), olumlu, kurallı.
b3/m1	<i>Tecellî neş'esin ehl-i şikem idrâk kâbil mi</i>	İsim C.: basit c., soru c., yapı yönüyle olumlu anlam yönüyle olumsuz, kurallı.
b3/m2	<i>Behişt andukça zâhid ekl ü şürbün lezzetin söyler</i>	Fiil C.: girişik birleşik c., (<i>behişt andukça</i> kısmı zarf-fiil), olumlu, kurallı.
b4/m1-2	<i>Ne zabt-ı hâkim-i 'aklı ne hük-m-i zâbit-i şer'i Cünûn iklimini geşt eyleyenler râhatın söyler</i>	Fiil C.: girişik birleşik c., (<i>cünûn iklimini geşt eyleyenler</i> kısmı adlaşmış sıfat-fiildir), olumlu, kurallı.
b5/m1	<i>Meyân-ı güft-ü-gûda bed-meniş ihâm ider kubhun</i>	Fiil C.: basit c., olumlu, devrik.
b5/m2	<i>Şecâ'at arz iderken merd-i Kıbtî sirkatin söyler</i>	Fiil C.: girişik birleşik c., (<i>şecâ'at arz iderken</i> kısmı zarf-fiildir), olumlu, kurallı.
b6/m1	<i>Muvâfikdur yine elbet mizâca şive-i hikmet</i>	İsim C.: basit c., olumlu, devrik.
b6/m2	<i>Tabibün olsa da kizbi marzûn sıhhatin söyler</i>	Fiil C.: şartlı birleşik c., olumlu, kurallı.
b7/m1	<i>Perişân hâtrımda nükte-i ser-beste-veş kaldı</i>	Fiil C.: basit c., olumlu, kurallı.
b7/m2	<i>Ne kimse hikmetin anlar ne Râgıb 'illetin söyler</i>	Fiil C.: bağlı c., olumsuz, kurallı.

²⁴ Girişik birleşik cümle ve diğer cümle çeşitleri için bkz. H. İbrahim Delice, "Yapı Açısından Cümle Sorunu", *Turkish Studies - International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*, Volume: 7/3, Summer 2012, p. 871-876.

2.2. Gazelin Muhteva Özellikleri

Bu bölümde, üslup incelemesini yaptığımız gazel, önce nesir cümlelerine aktarılacak, ardından beyitlerin diliçi çevirileri yapılacaktır. Daha sonra ise gazelin muhtevası, metin bütünlüğü içinde beyit beyit incelenecektir.

2.2.1. Beyitlerin Nesir ve Diliçi Çevirisi:

(b1/m1-2) Nesre çeviri: “Harâbatı görenler[ün] her biri bir hâletin söyler. Rindân letâfetin nakl ider ve zâhid sıkletin söyler.” Diliçi çeviri: Harabatı görenlerin her biri oranın bir başka özelliğini söyler. Rintler güzelliğini, zahit sıkıntılarını anlatır.

(b2/m1-2) Nesre çeviri: “Bülbül bahse revnak-ı gülden ser-âgâz eyledükçe bezimde kulkul-i mînâ mülûn keyfiyyetin söyler.” Diliçi çeviri: Bülbül gülnün parlaklığından söz etmeye başlayınca, içki meclisinde şarap şişesinin şırlıtısı da şarabın niteliklerini (veya keyif verici özelliğini) anlatır.

(b3/m1-2) Nesre çeviri: “Ehl-i şikem tecellî neş'esin idrâk kâbil mi? Zâhid behişt aındukça ekl ü şürbün lezzetin söyler.” Diliçi çeviri: İşkembesine düşkün olanların tecelli neşesini anlamaları mümkün mü? Zahit, cenneti hatırladıkça oradaki yeme ve içmenin lezzetini anlatır.

(b4/m1-2) Nesre çeviri: “Ne zabt-ı hâkim-i ‘akli ne hükmi-zâbit-i şer’i, cünûn iklimini geşt eyleyenler râhatın söyler.” Diliçi çeviri: Aşk (veya delilik) ülkesini dolaşanlar, ne akıl hâkiminin tuttuğu kaydı ne de şeriat zâbitinin verdiği kararı (anlatır), (sadece) oranın rahatını anlatır.

(b5/m1-2) Nesre çeviri: “Bed-meniş, miyân-ı güft-ü-gûda kubhun ihâm ider. Merd-i Kibtî şecâ’at ‘arz iderken sirkatin söyler.” Diliçi çeviri: Kötülüğü meslek hâline getirenler, konuşma arasında işledikleri kabahati hatırlatır. Kipti adam, kahramanlığını anlatırken yaptığı hırsızlığı söyler.

(b6/m1-2) Nesre çeviri: “Şive-i hikmet elbet yine mizâca muvâfikdur. Tabî-bün kizbi olsa da marîzün sıhhatin söyler.” Diliçi çeviri: Hikmet tarzı, her hâlükârda mizaca kesinlikle uygundur. Tabibin yalancılığı olsa bile hastanın sağlıklı olduğunu söyler.

(b7/m1-2) Nesre çeviri: “Perişân hâtırım da nükte-i ser-beste-veş kaldı. Ne kimse hikmetin aınlar ne Râgıb ‘illetin söyler.” Diliçi çeviri: Benim perişan hâldeki hatırım/gönlüm de kapalı bir nükte gibi kaldı. Ne kimse hikmetini anlamakta ne de Râgıp sebebini söylemektedir.

2.2.2. Muhteva: Gazelin muhtevası, metin içinde yer alan ve âdetâ ‘anah-tar’ olma görevini üstlenen “hikmet” (b7/m2) kelimesi ve “şive-i hikmet” (b6/m1) tamlamasından da anlaşılacağı üzere, hikemî/felsefi konulardır. Şair, öznenin nesne ile kurduğu ilişki biçimini ve bu ilişki biçiminden kaynaklanan aynı nesnenin farklı biçimlerde algılanması veya farklı nesnelere arasından sadece belli nesnelere algılanmasını ele almaktadır. Aynı nesnenin farklı algılanması “perspektivizm”, farklı nesnelere arasından sadece belli nesnelere algılanması ise “algıda seçicilik” kavramlarına karşılık gelmektedir.

Yaşadığımız hayatta sayısız nesne vardır. Bunların hepsi ile algılama ve kavrama ilişkisi kurmayız. Herhangi bir nesne ile algılama ve kavrama ilişkisi

kuran bilinç varlığına "süje" denir. Bu durumda o nesne de "obje" olur.²⁵ Bir nesnenin obje olabilmesi için her şeyden önce algılanması gerektiğini belirten Tunalı, algı ile ilgili olarak şu açıklamaları yapmaktadır: "[A]lgı, psikolojide bir bütünü kavranması diye tanımlanır. Burada bütün deyince anlaşılması gerekli olan şey, duyularımızın sağladığı duyuların gösterdiği kompleks ve bu kompleksin bellekte bir destek bulmasıdır."²⁶ Süjenin yöneldiği ve kendisiyle temas kurduğu her obje hem bilgi hem de duygu objesidir. Çünkü "[a]lgı, varlığı, nesnelere yalnız gerçeklikler olarak değil de aynı zamanda sempati ve antipati objesi olarak kavrar. Böyle bir kavrayış içinde gerçeklik dünyası aynı zamanda bir duygu dünyası olur."²⁷

"Duygular, emosyonel yaşamın en temel fenomenleridir. Ayrıca insanın en temel ruhsal fenomenlerindedir. Söz gelişi, bütün algularımız, yalnız duygusal değil, [...] aynı zamanda duygusaldır. Bütün algıladığımız objelere biz bir duygu niteliği de katarız. Algıladığımız her objeden ya hoşlanırsınız ya da hoşlanmazsınız. Bu, canlılar için böyle olduğu gibi, cansız varlıklar için de böyledir. Gündelik yaşamda duygudan ya da bir duygu tonundan arınmış bir nesne bulmak güçtür. [...] Nerede bizim için bir bilgi objesi varsa, orada aynı zamanda bir duygu objesi vardır."²⁸

Tunalı, iki farklı kavramadan söz ederek, birincisinin duyular aracılığıyla real anlamda var olana, ikincisinin ise yalnız 'bizim için' var olana yöneldiğini söyler: "Bu iki kavrama ile birlikte önümüzde iki varlık alanı açılıyor: Algının kavradığı real varlık ve ikinci kavramanın bildirdiği irreal varlık."²⁹

İncelemekte olduğumuz gazelde de, süjenin obje ile kurduğu ilişki biçimi işlenmekte, farklı ilişki biçiminden kaynaklanan aynı nesnenin farklı biçimlerde algılanması veya farklı nesnelere arasından sadece belli nesnelere algılanması anlatılmaktadır. Şair, konuyu rint ve zahit üzerinden anlatmaktadır.³⁰ Klâsik Türk şiirinin geleneksel tiplerinden olan rint, her zaman olumlu yönleriyle gündeme getirilir. *Cünûn iklimini geşt eyleyenler* sıfat-fiil grubuyla kastedilenler âşık olup, rintlerle aynı olumlu kategori içinde değerlendirilmiştir. Zahit ise şiirde olumsuz özellikleriyle işlenen bir tiptir. Gazelde *ehl-i şikem* tamlaması ve *bed-meniş* adlaşmış sıfatı ile kastedilenler de yine bu zahitlerdir.

Gazelin ilk beytinde, obje aynı, fakat süjeler farklıdır. Objeye meyhane, süjeler ise rintler ve zahittir. Süjeler, aynı objeye baktıkları hâlde, algıları farklı olmaktadır. Her biri ortak objenin farklı bir yönünü görüp onu öne çıkarmaktadır. Dolayısıyla yorum da farklılaşmakta ve aynı objeden farklı yorumlar

²⁵ İsmail Tunalı, *Estetik*, 2. baskı, Cem Yayınevi, İstanbul 1984, s. 35.

²⁶ Tunalı, *a.g.e.*, s. 55.

²⁷ Tunalı, *a.g.e.*, s. 56.

²⁸ Tunalı, *a.g.e.*, s. 61-62.

²⁹ Tunalı, *a.g.e.*, s. 57-58.

³⁰ Klâsik Türk şiirindeki rint ve zahit tipleri için bkz. Cafer Mum, *Hâfiz-ı Şirâzi ve Bâki'de Rindlik*, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İnönü Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Malatya 1999, s. 1-87; Ahmet Atilla Şentürk, *Klâsik Osmanlı Edebiyatı Tiplerinden Süfi yahut Zâhid Hakkında*, Enderun Kitabevi, İstanbul 1996, s. 1-10.

ortaya çıkmaktadır. Bu durum, felsefedeki “perspektivizm” kavramına karşılık gelmektedir. Hüseyin Suphi Erdem, Nietzsche’yi konu alan çalışmasında perspektivizm hakkında şu bilgileri vermektedir:

“Perspektivizm, çağdaş entelektüel yaşamın baskın epistemolojik tarzıdır. Perspektivizme göre, bütün bilgiler özde perspektifsel karakter taşır; bütün bilgiler ve bunların değerlendirilmesi daima, dünyanın tanımlanması ve bununla görevlendirilen kavramsal kaynakları tedarik eden bir çerçeve içinde gerçekleşir. Bilgi sahipleri gerçekliği asla doğrudan doğruya, çıplak olarak göremezler. Bilgiye ancak kendi varsayımları ve önyargılarıyla, kendi görüş açılarından yaklaşırlar. İnsanlar dış dünyayı yorumlarken kavram, ilke ve kabullerden yola çıkarlar. Bu kavram, ilke ve kabuller birbirine eşdeğer olmakla birlikte aralarından birini tercih etmenin bir yolunun bulunmadığı, tercih edilen her sisteme karşılık alternatif bir sistemin var olduğu savunusu perspektivizmin en karakteristik özelliğidir.”³¹

“Bilginin öznesi olarak insanlar, daha önceki düşünce ve kavramlarını kafalarından atmak için ne kadar uğraşırlarsa uğraşsınlar, gerçekliğe doğrudan ve aracısız bir biçimde bakamazlar. [...] Her tür bilgi, bilenlerin aktif katılımcı oldukları bir inşa etkinliğidir. Çünkü zihin karşıtı dünya, kendi içinde sayısız bağlantılardan oluşmaktadır. Buna mukabil zihnin de nesnel dünyadan ayrı kendine ait yine sayısız bağlantılardan oluşan karmaşık bir yapısı vardır. Ama bu iki farklı yapının bütün kategorileri bir tekabülîyet içinde değildirler. Zihnin an’a göre değişen aktifleşmiş kısmi kategorileri dış dünyada nesnenin kendini karşıladığı kategorileriyle temas geçer ve bu şekilde bir bilgi oluşumunu meydana getirir. Bu bilgi görüldüğü gibi hazır olanın değil aktif bir sürecin sonucu meydana gelen bir bilgidir. O halde bu tür bir bilgiye objektif olma vasfı verilemez. Aksine bu subjektif ve dolayısıyla perspektifsel bir bilgi olarak karşımıza çıkar.”³²

Gazelin ilk beytinde, rint ve zahit tipleri, birer süje olarak meyhaneye ortak objesi karşısında, farklı algılamalarda bulunmaktadır. Çünkü her birinin söz konusu objeye dair önceden oluşmuş bir bilgisi, kesinleşmiş bir bakışı ve birtakım ön kabulleri vardır. Bunlar aktif olarak algılama sürecine katılarak sonucu doğrudan etkilemektedir. Rintlerin meyhaneye bakışı her zaman olumludur. Olumlu baktıkları için meyhanenin letafet yönünü algılamaktadırlar. Zahit tipinin ise meyhaneye bakışı olumsuzdur. Olumsuz baktığı için de rintlerin algıladığından farklı bir şeyi algılamaktadır. O, meyhanenin olumsuz yönlerinden biri olan ve sarhoşluk sonrası ortaya çıkan baş ağrısını görmektedir. Görüldüğü gibi, süjelerin meyhaneyi algılamasında, perspektivizm ön plana çıkmaktadır. Fakat perspektivizmin yanı sıra burada “algıda seçicilik” de gündeme gelmektedir. Çünkü meyhanenin birçok özelliği vardır. Ama algılama sürecinde, hepsi değil sadece süjenin durumu ile örtüşenler

³¹ Hüseyin Suphi Erdem, *Nietzsche Perspektivizm Anlam ve Yorum*, Bilge Adamlar Yayınları, Van 2007, s. 68-69.

³² Erdem, a.g.e., s. 72-73.

algılanmaktadır. "Kişiler çevrede bulunan uyarıcılardan, nesnelere ya da olaylardan birisine ya da birden fazlasına dikkatini yöneltmektedir. Algıda seçicilik, dikkatin birçok uyarıcı içinden herhangi birine odaklanması ve o uyarıcının seçilerek ayırt edilebilmesidir. Seçiciliği etkileyen faktörleri iç etmenler ve dış etmenler olarak ikiye ayırabiliriz."³³

İkinci beyitte şair, daha önce rint ve zahit üzerinden anlattıklarını, bu defa bülbül ve şarap şişesini kişileştirerek örneklendirme yoluna gitmiştir. Bülbül gülün parlaklığından söz etmeye başlayınca, şarap şişesinin şırlıtısı da içki meclisinde şarabın niteliklerini (veya onun keyif verici özelliğini) anlatmaktadır. Şairin burada anlattıkları, ilk beyitteki düşünceyi örneklendirerek pekiştirmektedir. Dolayısıyla bu beyit, anlam yönüyle birinci beytin devamı niteliğindedir. Fakat burada algıda seçicilik perspektivizmden daha fazla öne çıkmaktadır. Çünkü ilk beyitte, süjeler, aynı objenin farklı özellikleri arasından kendine uygun olanı algılamakta, bu beyitte, objeler de değişmekte ve her süje bu defa farklı bir objeye yönelmektedir. Süjeler sadece "anlatma" eyleminde ortaktır. Farklı objelere yönelmelerinde etkili olan, süjelerin kendi özellikleridir. Çünkü "[b]ir uyarıcı daha önce o uyarıcıya dair bir tecrübe veya bilgiye sahip olunması durumunda daha kolay algılanır duruma gelmektedir. Dolayısıyla insanlar önceki tecrübeleri ve önceleri edindiği bilgiler vasıtasıyla algısal kısa yollar geliştirmektedirler."³⁴ Bülbülün gülden söz etmesi karşısında şişenin de şarabı anlatması olayında, karşısındakini kıskanma ve kendinde olanı diğerinde var olan ile yarışırma arzusu gibi psikolojik faktörler de gündeme getirilebilir.

Üçüncü beyitte, şair, "ehl-i şikem" olması özelliğiyle ele aldığı zahit süjesinin "soyut" bir kavram olan cennet objesi karşısında nasıl tavır aldığını ve onu nasıl algıladığını anlatmaktadır. İlk beyitte olumlu ve olumsuz tiplerin algılama süreçlerinde ortaya çıkan farklılıkları karşılaştırmalı anlatılırken, burada olumsuz tipler üzerinden konuya devam ediliyor. Cennetin sayısız güzellikleri vardır. Allah'ın cemalini görmek de bunlardan biridir. Fakat ehl-i şikem olan zahit, cenneti algılamakta bile midenin, yemeye içmeye düşkün olmasının etkisi altındadır. Algılama sürecine bu etki ile katıldığı için, cennetteki birçok güzellik arasından doğal olarak yemeyi içmeyi algılamaktadır. Buradaki algılamada, hem perspektivizm hem de algıda seçicilik ön plana çıkmaktadır.

Dördüncü beyitte şair, bu defa olumlu tipler kategorisi üzerinden konuyu işlemeye devam ediyor. Burada tek obje cünun iklimidir. Asıl süje ise cünun iklimini dolaşmış kişilerdir. Fakat olumsuz tipler kategorisindeki akıl hâkimi ve şeriat zabiti süjelerinin objeyi algılamalarına da atıf yapılmıştır. Onların obje hakkında herhangi bir deneyimleri de yoktur. Objeye hakkındaki algı ve yorumlarının olumsuz olduğu "ne.../ne..." bağlama edatıyla anlatılmıştır.

Beşinci beyitte, yine şiirin ana konusu ile bağlantılı olarak, herhangi bir şeyi yorumlama veya anlatma süreçlerinde kişilerin öz benliklerinden ve ya-

³³ Nuri Kutlu, *Psikolojiye Giriş (Ders Notları)*, s. 15, http://www.nurikutlu.com/program/psikoloji_3.pdf, (Erişim Tarihi: 06.03.2018).

³⁴ M. Murat Yaşlıoğlu - Duygu Toplu - Ömer Şap, "Çalışanların Karar Verme Sürecinde Yanılsama ve Aldanmalar", *Research Journal of Business and Management*, Vol: 1, 2014, pp. 43.

şantılarından bütünüyle sıyrılamayacakları, konuşurken kendilerini ele verecekleri konusu işlenmektedir. Fransız yazar Buffon'un Rezaizâde tarafından "üslûb-ı beyân aynıyle insândır" şeklinde Türkçeye tercüme edilen sözü ile anlatılan, tam da böyle bir şey olsa gerektir.³⁵ İlk mısradaki, kötü insanların konuşmalarında kabahatlerini hatırlattıkları söylenmekte; bu yargı, diğer mısradaki bir örnekle somutlaştırılmaktadır. İkinci mısradaki, kahramanlık obje, merd-i Kıpti ise süjedir. Kahramanlık, çerçevesi toplumun ortak kabulleriyle çizilmiş soyut bir kavramdır. Süje onu algılamaya kalkışınca, kendi benliğini ve yaşantılarını da sürece dâhil ettiği için, yaptığı hırsızlığı kahramanlık olarak kodlamaktadır. Süjenin algılama sürecine kendini katması, genel kabullerle ters düşen ve sahibini zor durumda bırakan bir yorumu ortaya çıkarmıştır.

Altıncı beyitte şair, önceki beyitlerde yaptığı hikemî/felsefî değerlendirmelerin insan tabiatına ne kadar uygun olduğunu, örneklendirme yönteminden de yararlanarak anlatmaktadır. Buna göre hikemî üslûp, insan tabiatına uygundur. Bu üslûbun konu ile ilişkisi, doktorun hasta ile olan ilişkisi gibidir. Doktor, hastası ile ilgili olarak her zaman doğruyu söyler. Söyleyebileceği tek yalan var; o da, hastaya aslında iyi olduğunu demesidir. Bu ise hastanın mi-zacı ve yararı düşünülerek söylenmiş bir yalandır.

Gazelin yedinci beyti, şiirin makta beytidir. Şair, dağınık hâldeki zihninin ya da gönlünün kapalı bir nükte veya çözülmemiş bir düğüm gibi kaldığını, bundaki "hikmet"i kimsenin anlamadığını, "illet"ini ise kendisinin söylemediğini anlatmaktadır.³⁶ Bu dağınıklığın gerisinde yatan hikmetin yani maslahatın ne olduğunu, şairin kendisi de dâhil hiç kimse bilmemektedir. Dağınıklığa neden olan illeti yani sebepleri ise sadece kendisi bilmekte fakat bu konuda konuşmamaktadır.

2.4. Gazelin Edebî Özellikleri: Edebî özelliklerden maksat, bir edebiyat metnini diğer metinlerden ayıran tüm özelliklerdir. İncelediğimiz metnin manzum, yani vezinli ve kafiyeli olması, onu edebî metin kategorisine dâhil eder. Fakat bu özellik tek başına bir anlam ifade etmez. Makalemizin gerek dil gerekse muhteva başlıkları altında incelediğimiz tüm özellikler ve şairin bu özellikleri uygularken göstermiş olduğu başarı, aynı zamanda gazelin edebî yönünü oluşturmaktadır. İlgili başlıklarda görüldüğü üzere, şairin ses-anlam ilişkisini gözetmesi, konuya uygun kelime, kelime grubu, cümle ve edebî sanat seçimindeki tercihleri, konuyu "tam bir metin kompozisyonu" içinde ele alarak işleme, şiirin edebî yönünü daha güçlü hale getirmiştir. Söz ve anlam sanatları da edebî bir metnin olmazsa olmazlarıdır. İncelediğimiz gazelde tespit ettiğimiz edebî sanatlar şunlardır:

³⁵ Kâzım Yetiş, *Talim-i Edebiyatı'nın Retorik ve Edebiyat Nazariyatı Sâhasına Getirdiği Yenilikler*, Atatürk Kültür Merkezi Yayınları, Ankara 1996, s. 200.

³⁶ Hikmet, şive-i hikmet tamlamasından da anlaşılacağı üzere, altıncı beyitte bir üslûp adı olarak kullanılmıştır. Fakat son beyitte illet kelimesi ile birlikte kullanıldığı için hem hikmet hem de illet kelimelerinin fıkıh disiplininden ödünç alındığını söyleyebiliriz. Fıkıhta hikmet, yasa koyucunun hüküm oluştururken gerçekleştirmeyi istediği maslahat, illet ise yine yasa koyucunun hükmü dayandırdığı, hükmün hem varlığını onun varlığına hem de yokluğunu onun yokluğuna bağladığı açık veya değişmez özelliktir. İlet, açık ve değişmezlik özelliği taşırken, hikmette tam tersine gizli ve değişkenlik özelliği vardır. Bkz. Abdülkerim Zeydan, *Fıkıh Usûlü*, 2. baskı, Emek Matbaası, İstanbul 1982, s. 264.

2.4.1. Cem, tefrik ve taksim sanatları: Gazelin birinci beytinde; rintler ve zahit, harabatı görme eyleminde *cem* edilmiş, sonra her birinin orayla ilgili farklı şeyler anlattığı söylenerek *tefrik*, daha sonra ise kimin neyi anlattığı açıklanarak *taksim* yapılmış ve neticede *cem maa't-tefrik ve't-taksim* sanatı meydana getirilmiştir. İkinci beyitte, bülbülün gülü, şişenin ise şarabı anlatması *tefrik* sanatını ortaya çıkarmaktadır. Dördüncü beyitte, cünün ülkesini dolaşanlar, akıl hâkiminin zaptını ve şeriat zabitanın hükmünü değil oranın rahatını anlatırlar denilerek yine *tefrik* sanatı yapılmıştır.³⁷

2.4.2. Teşbih, istiare, teşhis ve intak sanatları: Gazelin yedinci beytinde, "*perişan hatır*", "*nükte*"ye benzetilmiştir. Benzetmenin yönü "*ser-beste*", edatı ise "*-veş*"tir. Dolayısıyla burada *tam teşbih* yapılmıştır. Beşinci ve altıncı beyitlerde, ilk mısradaki yargı diğer mısradaki yargıya benzetilmiştir. Burada vech-i şebeh mürekkep olduğu için teşbihin çeşidi de *temsili teşbih* olmuştur. İkinci beyitte insana ait bir özellik olan bahse "*ser-âğâz etmek*" fiiliyle bülbüle, "*söylemek*" fiiliyle de şişeye konuşma özelliği verilerek *intak* sanatı yapılmıştır. İntakın olması *teşhis* ve *kapalı istiare* sanatlarının da varlığını gösterir.³⁸

2.4.3. İrad-ı mesel ve leff ü neşir sanatları: Gazelin beşinci ve altıncı beyitlerinde; ilk mısradaki öznel yargı, ikinci mısradaki atasözü benzeri nesnel bir yargı içeren hikemî bir söz ile örneklendirilerek hem *irad-ı mesel* hem de *temsili teşbih* yapılmıştır. Bu beyitlerde ayrıca *leff ü neşir* sanatı da ortaya çıkmaktadır. Beşinci beyitte *leff ü neşir mürettep*, altıncı beyitte ise *gayr-ı müretteptir*.³⁹

2.4.4. Cinas, seci ve iştikak sanatları: İkinci beyitteki "*gül*" ile "*mül*" kelimeleri arasında *cinas-ı lâhık*, dördüncü beyitteki "*zabt*" ile "*zâbit*", "*hüküm*" ile "*hâkim*" kelimeleri arasında *ıştikak* ilişkisi vardır. Dördüncü beyitteki "*zabt-ı hâkim-i 'akl*" ile "*hüküm-i zâbit-i şer*" tamlamaları arasında da bütün kelimeler karşılıklı olarak vezin bakımından müşterek olduğundan burada da *muvâzene seci* ortaya çıkmaktadır.

2.4.5. Tenasüp ve tezat sanatları: Gazelin hemen her beytinde *tenasüp* sanatı vardır: Harâbât-rindân, bülbül-gül, bezim-kulkul-minâ-mül-keyfiyyet, tecelli-behişt-ekl ü şürb vs. İlk beyitteki "*rindân*" ile "*zâhid*", "*letâfet*" ile "*sıklet*"; üçüncü beyitteki "*tecelli neş'esi*" ile "*ekl ü şürbün lezzeti*"; dördüncü beyitteki "*akl*" ile "*cünün*" arasında *tezat* sanatı yapılmıştır.

2.4.6. Tevriye/iham ve tecrit sanatları: İkinci beyitteki "*keyfiyyet*", nitelik anlamına gelen bir kelimedir. Ancak kelime, "*bezim, kulkul, minâ, mül*" kelimeleri ile birlikte düşünüldüğünde, ortaya "*keyif vericilik*" anlamı da çıkmaktadır. Bu da *tevriye/iham* sanatını gündeme getirir. 5 ve 6. beyitlerin ikinci mısraları ilk mısralarıyla birlikte düşünüldüğünde orada da aynı sanat ortaya çıkar. Şair, makta beyitte, kendi mahlasını sanki başka birinden bahsediyor gibi kullanarak *tecrit* sanatı yapmıştır.

³⁷ Sanatlar için bkz. M.A. Yekta Saraç, *Klasik Edebiyat Bilgisi Belâgat*, 2. baskı, Bilimevi Yayınları, İstanbul 2001, s. 159-163.

³⁸ Bu sanatlar hakkında bkz. M.A. Yekta Saraç, *a.g.e.*, s. 109-123.

³⁹ Cafer Mum, *Divan Şirinde Bercesteley Beyitler*, Mengüceli Yayınları, Malatya 2011, s. 58-59.

3. Sonuç

Koca Râgıp Paşa'nın "söyler" redifli gazeli üzerine yaptığımız üslup incelemesinde, şairin gerek vezin, kafiye ve redif gerek kelime, kelime grubu ve cümle gerekse edebî sanat tercihlerinde şiirin konusunu gözetdiği ve konuya uyumlu tercihlerde bulunduğu görülmüştür. Vezin uygulamasında, ses-anlam ilişkisinin yanı sıra, Türkçenin vurgu, tonlama ve duraklama ile ilgili özelliklerini şiirin veznine uyarlayarak kullandığı, böylece Arap aruzuna Türkçenin kendine özgü ses karakterini yansıttığı ve Türk aruzunun özgünlüğünü ortaya koyduğu değerlendirilmiştir. Muhtevası hikemî/felsefî özellik gösteren gazelde, birbiriyle ilişkili olan "perspektivizm" ve "algıda seçicilik" kavramlarının ele alındığı, konunun tam bir metin kompozisyonu içinde, ayırma (tefrik), açıklama (taksim), benzetme (teşbih), örneklendirme (irad-ı mesel) gibi anlatım tekniklerinden istifade edilerek işlendiği tespit edilmiştir.

Kaynaklar

- BANGUOĞLU, Tahsin: *Türkçenin Grameri*, 4. baskı, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 1995.
- BÖREKÇİ, Muhsine: "Türkçede Vurgu-Tonlama-Ölçü-Anlam İlişkisi", *Kâzım Karabekir Eğitim Fakültesi Dergisi*, Sayı: 12, Erzurum 2005.
- ÇALIŞKAN, Adem: "Üslup ve Üslûpbilim Üzerine-1: İlk Belirlemeler", *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, Cilt: 7, Sayı: 34, Ekim 2014.
- DELİCE, H. İbrahim: "Yapı Açısından Cümle Sorunu", *Turkish Studies-International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*, Volume: 7/3, Summer 2012.
- DEMİRBAĞ, Ömer: *Koca Râgıp Paşa ve Dîvân-ı Râgıp*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Yüzüncü Yıl Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Van 1999.
- DURSUNOĞLU, Halit: "Türkiye Türkçesinde Vurgu", *Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Cilt: 7, Sayı: 1, Erzurum 2006.
- ERDEM, Hüseyin Suphi: *Nietzsche Perspektivizm Anlam ve Yorum*, Bilge Adamlar Yayınları, Van 2007.
- ERKUL, Rasih: *Cümle ve Metin Bilgisi*, Anı Yayınları, Ankara 2004.
- HAZRÂİ, Bâbek: "Peyvend-i Şi'r u Mûsikî der-Kitâb-ı Mûsikî-i Kebîr", *Mecelle-i Gulistân-ı Huner*, Şumâre 1 (Bahâr), 1384.
- İPEKTEN, Haluk: *Eski Türk Edebiyatı Nazım Şekilleri ve Aruz*, Dergâh Yayınları, İstanbul 1994.
- KARAHAN, Leylâ: *Türkçede Söz Dizimi*, 13. baskı, Akçağ Yayınları, Ankara 2008.
- KORKMAZ, Zeynep: *Türkiye Türkçesi Grameri*, 2. baskı, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 2007.
- KUTLU, Nuri: *Psikolojiye Giriş (Ders Notları)*, http://www.nurikutlu.com/program/psikoloji_3.pdf, (Erişim Tarihi: 06.03.2018).
- MACİT, Muhsin: *Divan Şiirinde Âhenk Unsurları*, 2. baskı, Kapı Yayınları, İstanbul 2005.
- MUM, Cafer: *Divan Şiirinde Bercesteleyi Beyitler*, Mengüceli Yayınları, Malatya 2011.

MUM, Cafer: *Hâfız-ı Şîrâzî ve Bâkî'de Rindlik*, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İnönü Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Malatya 1999.

NECCÂRİYÂN, Muhammed Rızâ: "Beresi-i Vezn-i Eş'âr-ı Sa'îdâ Nakşben-dî-i Yazdı", *Kâviş-nâme Fasl-nâme-i İlmî-Pejûhişî*, Sal 15, Şumâre 28, 1393.

SARAÇ, M.A. Yekta: *Klâsik Edebiyat Bilgisi Belâgat*, 2. baskı, Bilimevi Yayınları, İstanbul 2001.

ŞEMİSSÂ, Sîrûs: *Kulliyât-ı Sebک-şinâsî*, Çâp-ı Sevvum, İntişârât-ı Firdevs, Tahrân 1374.

ŞENTÜRK, Ahmet Atillâ: *Klâsik Osmanlı Edebiyatı Tiplerinden Sûfi Yahut Zâhid Hakkında*, Enderun Kitabevi, İstanbul 1996.

TEMİZYÜREK, Fahri - ERDEM, İlhan - TEMİZKAN, Mehmet: *Konuşma Eğitimi Sözlü Anlatım*, 4. baskı, Pegem Akademi Yayınları, Ankara 2013.

TUNALI, İsmail: *Estetik*, 2. baskı, Cem Yayınevi, İstanbul 1984.

VAHİDİYÂN KÂMYÂR, Takî: "Bahş-ı Devvum: Arûz - Vezn-i Şi'r", *Edebiyat-ı Fârsî (Kâfiye, Arûz, Sebک-şinâsî vü Nakd-ı Edebî)*, Çâp 23, Vezâret-i Âmûziş ü Perveriş 1396.

VAHİDİYÂN KÂMYÂR, Takî: "Nesr-i Müsecca'-ı Fârsî-râ Be-şinâsîm", *Nâme-i Ferhengistân*, Dovre 4, Şumâre 3 (pey-â-pey 15), 1389.

YAŞLIOĞLU, M. Murat - TOPLU, Duygu - ŞAP, Ömer: "Çalışanların Karar Verme Sürecinde Yanılsama ve Aldanmalar", *Research Journal of Business and Management*, Vol. 1, 2014.

YETİŞ, Kâzım: *Talim-i Edebiyatı'nın Retorik ve Edebiyat Nazariyatı Sâhasına Getirdiği Yenilikler*, Atatürk Kültür Merkezi Yayınları, Ankara 1996.

YORULMAZ, Ömer: *Koca Ragıp Paşa*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1998.

ZEYDAN, Abdülkerim: *Fıkıh Usûlü*, 2. baskı, çev. Ruhi Özcan, Emek Matbaası, İstanbul 1982.

DR. BAYMİRZA HAYİT'İN MİLLİ TÜRKİSTAN BİRLİK KOMİTESİ'NİN TEŞKİLAT VE HABERLEŞME BÖLÜM BAŞKANI OLARAK ORTADOĞU ÜLKELERİNDEKİ FAALİYETLERİ

Çağatay KOÇAR*

Öz

İkinci Dünya Savaşı sonrasında Almanya'da yaşamakta olan Türkistanlı muhacirler arasında çıkan farklı görüşler nedeniyle bölünme gerçekleşmiş ve bunun neticesinde ayrı bir teşkilat kurulmuştur. Bolşevizme Karşı Mücadele Koordinasyon Merkezi'nin kurulması ile Milli Türkistan Birlik Komitesi'nin Teşkilat ve Haberleşme Bölümü Başkanı Dr. Baymirza Hayit muhacerette yaşamakta olan Türkistanlıları ziyaret ederek faaliyetlerin birlik içinde devam etmesi, Türkistan'ın bağımsızlığı için mücadele edilmesi ve Rus sömürgeciliğine karşı olduklarını beyan etmek için Mayıs 1953'te Ortadoğu ülkelerini ziyaret etmiştir. Makalede Hayit'in Suriye, Türkiye, Ürdün, Mısır, Suudi Arabistan ve Pakistan ziyaretinde yapmış olduğu faaliyetler hakkında geniş bilgi verilmektedir.

Anahtar kelimeler: Baymirza Hayit, Veli Kayyum Han, Milli Türkistan Birlik Komitesi, Ortadoğu Ziyareti, Türkistan.

**Dr. Baymirza Hayit's Activities In The Middle Eastern Countries
As The Head Of Organization And Communication Department Of The
National Turkestanian Unity Committee**

Abstract

After the Second World War, fractions occurred among Turkestanian émigrés living in Germany, due to difference of opinion, a separate organization was established the Coordinating Center for the Anti-Bolshevik Struggle. Dr. Baymirza Hayit, the Head of the Organization and Communication Department of the National Turkestanian Unity Committee, which was established during the Second World War, visited Turkestanian émigrés living abroad in countries in the Middle East in May 1953, to continue its activities in unity, to struggle for the independence of Turkestan, and to declare opposition to Russian colonialism.

* Araştırmacı Yazar.

This article presents detailed information about the activities of Hayit's visit in Syria, Turkey, Jordan, Egypt, Saudi Arabia, and Pakistan.

Keywords: Baymirza Hayit, Veli Kayyum Khan, National Turkestanian Unity Committee, Middle East, Turkestan.

Giriş

İkinci Dünya Savaşı sırasında kurulan Milli Türkistan Birlik Komitesi, ilk işi olarak Almanlara esir düşen Türkistanlıları esir kamplarından kurtarmak oldu. Esir kamplarında açlık, hastalık ve baskılara maruz kalan Türkistanlılar ilerleyen dönemde kamplardan kurtarıldılar. Türkistanlılar tedavi gördükten sonra sağlığına kavuşanlardan Türkistan Lejyonu kuruldu ve 181.402¹ Türkistanlı bu birliğe katılmıştır. Milli Türkistan Birlik Komitesi Başkanı Veli Kayyum Han, lejyondaki askerlere ve cephe gerisindeki işlerde çalışan Türkistanlılara hitaben 15 Haziran 1942 tarihinde Milli Türkistan Mecmuası'nı yayınlamaya başlamıştır. Ayrıca bu mecmua dışında Milli Edebiyat Mecmuası, haftalık olarak yayınlanan Yangi Türkistan Gazetesi ve Türkistan ile ilgili çeşitli eserler yayımlandığı bilinmektedir.²

Savaşı Almanya'nın kaybetmesinden dolayı Milli Türkistan Birlik Komitesi'nin Başkanı Veli Kayyum Han Nürnberg şehrinde kurulan Uluslararası Savaş Suçluları Mahkemesi'nde iki yıla yakın yargılandı ve aklandı. Savaş sonrası süreçte Milli Türkistan Birlik Komitesi'nin faaliyetleri belirli bir süre durmak zorunda kalmıştır. Veli Kayyum Han'ın aklanmasından sonra 1949 yılında komite faaliyetlerine tekrar başladı.

Savaş zamanında ve savaştan sonra Milli Türkistan Birlik Komitesi'nde faaliyette bulunan bazı kişiler Rusların Ağustos 1951 tarihinde Stuttgart şehrinde kurduğu Bolşevizme Karşı Mücadele Koordinasyon Merkezi'ne bağlılıklarını bildirerek komiteden ayrıldılar. Ayrılan kişiler Türkistan Milli Azatlık Komitesi'ni diğer bilinen adı ile Türkeli Komitesi'ni kurdular. Bu hareket Türkistanlılar için beklenmeyen bir olaydı ve bölünmeye neden oldu.³

Savaş sonrası başlayan Soğuk Savaş döneminde Sovyetler Birliği, Türkistan coğrafyası dışında yaşayan Türkistanlıların arasında birlik oluşmasını engellemek amacı ile aktif çalışmalar yürüttü. Özellikle Pakistan, Afganistan, Türkiye, Suriye, Ürdün, Mısır ve Suudi Arabistan gibi ülkelere Sovyet Rusya'ya yakın kişilerin ortaya çıktığı görülmeye başladı. Bu durumu gören Milli Türkistan Birlik Komitesi (MTBK), Sovyetlerin faaliyetlerini engellemek için Türkistanlıların yoğun olarak yaşamakta olduğu ülkelere komitenin Teşkilat

¹ Baymirza Hayit, *Turkestan im Herzen Euroasiens*, Studienverlag, Köln 1980, s. 103.

² *Milli Türkistan Mecmuası* 15 Haziran 1942 tarihinden 1975 yılına kadar belli aralıklarla yayımlandı. Toplam 134 sayı basılmıştır. *Milli Edebiyat Mecmuası* aylık olarak Ocak 1943 yılından Nisan 1945'e kadar toplam 28 sayının çıktığı tahmin edilmektedir. *Yangi Türkistan* adlı gazete 1942 yılından 1945 yılına kadar yayın hayatını sürdürmüştür. Toplam 125 sayı çıkmıştır. Milli Türkistan Birlik Komitesi'nin yayınları hakkında daha geniş bilgi için bkz. Çagatay Koçar, "Milli Türkistan Birlik Komitesi'nin Yayınları", *Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı 11. Uluslararası Türk Dünyası Sosyal Bilimler Kongresi*, 10-16 Haziran 2013, Calalabat-Kırgızistan.

³ M.A.M., "Bolşevizmga Qarshi Kuraş Koordinasyon Markazi Haqında", *Milli Türkistan*, No: 82, Düsseldorf, Aralık 1952-Ocak 1953, s. 38.

ve Haberleşme Bölümü Başkanı Dr. Baymirza Hayit'i gönderdi.⁴ Dr. Hayit git-tiği ülkelerde Türkistanlıların MTBK'ye olan bağlılıklarını gözlemledi.

I. Suriye Ziyareti

Dr. Baymirza Hayit 28 Mayıs 1953 tarihinde Şam'daki Türkistanlıların yaptığı toplantıya iştirak etti. Toplantıya Şam'da bulunan Türkistanlıların çoğunluğu katıldı. Milli Türkistan Birlik Komitesi Teşkilat ve Haberleşme Bölüm Başkanı Dr. Baymirza Hayit, MTBK Başkanı Veli Kayyum Han'ın vekili olarak ilk önce geldiği Suriye'de yaptığı toplantıya Amman'daki MTBK Şube Başkanı Murat Han ve Nuriddin Can da misafir olarak katıldı.⁵

Toplantı Kur'an-ı Kerim okunarak açıldı. Davetliler Güzel Türkistan⁶ marşını söyledikten sonra konuşmalar başladı. Dr. Baymirza Hayit söz alarak, Milli Türkistan Birlik Komitesi Başkanı Veli Kayyum Han ve komite üyelerinin Türkistanlılara gönderdiği selamı ilettiler. Türkistanlıların bağımsızlık yolunda dış ülkelerde ve Türkistan'da yürüttükleri faaliyetler hakkında bilgi verdikten sonra MTBK'nin İkinci Dünya Savaşı sırasında ve savaştan sonra yaptığı çalışmalar hakkında bilgi vermiştir:

"Veli Kayyum Han'ın İkinci Dünya Savaşı'nda Almanlara esir düşen binlerce Türkistanlı yiğitlerimizin esir kamplarından kurtarılmasında gösterdiği büyük fedakarlıkları hiçbir zaman unutulmayacak. Esir kamplarında aç, susuz, türlü hastalıklarla boğuşan ve baskı altında tutulan yiğitlerimizi büyük önder Mustafa Çokay ve Veli Kayyum Han'ın teşebbüsü ile kurtarıldı. Esir kamplarından kurtarılan Türkistanlı yiğitlerimiz birkaç hafta tedavi gördükten ve sağlıklarına kavuştuktan sonra Türkistan Leyjonu'na katılmak istediklerini bildirdiler. Böylece 150.000'den fazla yiğidimiz gönüllü olarak lejyona katıldı. Bu kahraman ve cesur yiğitlerimiz Sovyetlere karşı birkaç savaşa katıldı. Savaş sonlarına doğru onlar batı cephesine sevk edildiler."⁷

diyerek konuşmasını bitirdi.

Dr. Baymirza Hayit, İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra Türkistan'ın bağımsızlığı için yürütülen faaliyetlerin aralıksız devam ettiğini ve hür dünyada yaşamakta olan Türkistanlıların buldukları ülkelerde Milli Türkistan Birlik Komitesi'nin şubelerini açtıkları hususunda bilgi vererek; savaştan sonra birkaç yıl Milli Türkistan Dergisi'nin yayınlanmadığını belirtmiştir. Veli Kayyum Han, Nürnberg'de kurulan savaş suçluları mahkemesinde iki yıl yargılandık-

⁴ Baymirza Hayit'in hayatı hakkında daha geniş bilgi için bkz. Mehmet Saray, *Doğumunun 65. Yılında Dr. Baymirza Hayit Hayatı ve Eserleri*, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, İstanbul 1983; Kemal Özcan, *Dr. Baymirza Hayit'in Türkistan Araştırmaları ve Milli Mücadelesindeki Rolü*, Turan Kültür Vakfı, İstanbul 1996; Erol Cihangir, *Yeni Çağ Türkistan Tarihi Kaynakları ve Dr. Baymirza Hayit*, Turan Kültür Vakfı, İstanbul 2000.

⁵ "Şam'da Milli Türkistan Birlik Komitesinin Şobası Açıldı", *Milli Türkistan*, No: 85-86A, Haziran-Eylül 1953, s. 51.

⁶ Abdulhamit Süleyman Çolpan'ın Güzel Fergane adlı şiiri sonradan Güzel Türkistan olarak uyarlanarak İkinci Dünya Savaşı'nda Türkistan Leyjonu'nda ve savaştan sonra Türkistan cemaati arasında milli marş olarak okundu.

⁷ M. Azzam, "Suriyadaki Türkistanlılar Yigilişi", *Milli Türkistan*, No: 84A, Nisan-Mayıs 1953, s. 42.

tan sonra suçsuz bulunarak serbest bırakıldı. Milli sahadaki çalışmalara hemen başlayarak Türkistan'ın bağımsızlığı için faaliyetlerini devam etmiştir.

Dr. Baymirza Hayit'in konuşmasından sonra söz alan Şam'daki Türkistanlılar Cemiyeti'nin Başkan Yardımcısı Nuriddin Can, MTBK Başkanı Veli Kayyum Han ve komitede çalışanlara Şam'da bulunan Türkistanlıların selamını ileterek; "Suriye'deki bütün Türkistanlılar Milli Türkistan Birlik Komitesi'ne gönülden bağlıdırlar. Bağımsızlık yolunda atılacak her adıma ve her türlü yardıma hazırız."⁸ dedi. Bu açıklaması ile Suriye'de bulunan Türkistanlıların komiteye olan bağlılıklarını bildirdi. Toplantıya katılanlar MTBK'nin işlerinde başarılı olmasını Ulu Tanrı'dan dileyerek, komitenin yürütmekte olduğu bütün faaliyetlere gönülden katılacaklarını bildirdiler ve tebriklerini ilettiler.

Şam'daki toplantının sonlarına doğru söz alan MTBK'nin Ürdün'deki Şubesi'nin Başkanı Murat Han, milli sahalarda yürüttükleri ve gelecekte yürütecekleri faaliyetler hakkında bilgi vererek, MTBK'ye olan bağlılıklarını bildirdi ve Ürdün'de bulunan Türkistanlıların düşüncelerini aktardı. Toplantı sırasında alınan kararla Şam'da MTBK'nin şubesi açılana kadar buradaki faaliyetleri yürütmesi için komitenin vekili olarak Abdullah Efendi seçildi.⁹ Dr. Baymirza Hayit'in katıldığı toplantı Komite adına oldukça verimli geçti. Türkistanlıların birlik ve beraberliğinin bölgede devam ettiği görüldü.

II. Türkiye Ziyareti

1. Adana Ziyareti

Dr. Baymirza Hayit Şam'daki temaslarını bitirdikten sonra 31 Mayıs 1953 tarihinde Türkiye'nin Adana şehrine geldi. Hayit'in bu ziyareti Adana'da bulunan Türkistanlılar tarafından olumlu şekilde karşılandı. Hayit, Veli Kayyum Han'ın, komite çalışanlarının ve Avrupa'da bulunan Türkistanlıların selamlarını ilettiler. Dr. Baymirza Hayit'i Mersin, Tarsus, Ceyhan, Osmaniye ve diğer bölgelerden gelen Türkistanlılar ve lejyonda kendisi ile beraber faaliyet gösteren kişiler karşıladı. Savaş günleri hatırlandı ve gözyaşları döküldü. Karşılaşma sırasında Türkistan'ın durumu hakkında kısa bir görüşme yapıldı.¹⁰

1 Haziran 1953 tarihinde Adana Türkistanlılar Yardımlaşma Derneği'nin Başkanı Dr. Rasih Özgen ile birlikte Dr. Hayit bir basın toplantısı düzenledi. 17 basın mensubunun katıldığı toplantıda Dr. Hayit MTBK'nin faaliyetleri ve Türkistan'daki durum hakkında bilgi verdi. Basın mensuplarının sorularını cevaplayan Hayit gördüğü ilgiden memnun kaldı.¹¹

Dr. Baymirza Hayit 2 Haziran 1953 tarihinde Dr. Rasih Özgen, Bayhan Alper, Ahmed Kuddusi Erdoğan, Bedri Hucent, Adbülhamit Koçar ve yörede bulunan Türkistanlılarla çeşitli konularda görüşmeler yaptı. Görüşmede

⁸ Azzam, "a.g.m.", s. 42.

⁹ "Şam'da Milli Türkistan Birlik Qomitasinin Şöbasi Açıldı", *a.g.d.*, s. 51.

¹⁰ "Milli Türkistan Birlik Qomitasinin Taşkilat va Ahbarat Bölim Başluginin Şarq Mamlakatlariga Sayahati va Caylardagi Muhacirlarimizin Yigilişlari, Çiqargan Qararlari", *Milli Türkistan*, No. 85-86A, Haziran-Eylül 1953, s. 34.

¹¹ "A.g.m.", s. 34.

Hayit Türkistan Lejyonu hakkında ve savaş sonrası Türkistanlıların durumu hakkında dinleyicilere bilgi verdi. Görüşmeye katılanlar Sovyet Rusya'nın emperyalizmine karşı birlikte hareket edeceklerini bildirerek MTBK'nin önderliğinde çalışmalarına devam edeceklerini açıkladılar. Komite'ye maddi ve manevi yardıma hazır olduklarını Hayit'e iletiler.¹²

Adana'da 19 Haziran 1953 tarihinde yapılan geniş kapsamlı toplantıya 500'den fazla Türkistanlı katıldı. Toplantıda konuşma yapan Dr. Baymirza Hayit, Türkistan'ın bağımsız ve bir olmasının öneminden bahsederek mücadele etmenin gerekliliği hakkında bilgiler verdi. Mücadele için gençlerin yetiştirilmesi ve ilerde Türkistan'ı yönetecek kadroların oluşturulmasından bahseden Hayit, maddi ve manevi yardımların bu konuda çok önemli olduğunu bildirdi. Bu konuda soydaşlık bağı olan Türkiye hükümetinin verdiği maddi ve manevi yardımların unutulmadığını bildirdi.¹³

Dr. Hayit'ten sonra söz alan Bayhan Alper, Adana'da bulunan Türkistanlıların bir ve beraber hareket ettiklerini bildirerek diğer ülke ve bölgelerde yaşayan Türkistanlıların bu durumu örnek almasını dilemiştir. MTBK'nin faaliyetlerine her türlü desteği vereceklerini bildiren Alper, *"Birliğimizi ne kadar güçlendirirsek mücadelemizde o kadar güçlü olur. Birliğimizi bozmaya düşmanın gücü yetmeyecek. Türkistan'ın bağımsızlığı için bütün gücümüzle mücadele edeceğiz."* diye konuşmasını tamamladı. Toplantıya katılan Türkistanlılar MTBK'nin Başkanı Veli Kayyum Han'ın ve komitenin her zaman yanında olduklarını belirterek verilecek bütün görevlere talip olduklarını bildirdiler. Kapanış konuşması için tekrardan söz verilen Dr. Hayit *"MTBK olarak bağımsızlık yolunda şimdiki gibi gelecekte de mücadele edeceğiz, bu mücadelemiz sonunda Türkistan'ımızı bağımsızlığa kavuşturacağız ve halkımız hür yaşayacak. Buna kavuşmamız uzak değildir."*¹⁴ diyerek konuşmasını tamamladı.

Dr. Hayit'in Adana temasları 21 Haziran 1953 tarihinde de devam etti. Yapılan toplantıyı açan Abdulhay Maksım Türkistanlı vatanın bağımsızlığı yolunda şehit olan Münevver Karı, Müftü Sadriddin Han, Enver Paşa, Mustafa Çokay, Çolpan ve diğer milli liderleri dinleyicilere hatırlattı. Daha sonra Türkistan istiklali uğrunda mücadele eden bu liderler için Kur'an-ı Kerim okutuldu. Abdulhay Maksım konuşmasında şöyle ifade eder:

"Türkistan'ın adı uludur ve sorunları pek çoktur. İstiklal verilmez, alınır. Türkistan bağımsızlığı için yüz binlerce kurban verildi. Elbet bunun karşılığını yakın gelecekte alacağız ve ebedi istiklalimize kavuşacağız. Bunun için canımızı ve malımızı vermeye hazırız. Bizim davamız haktr. Haklı olan geç olsa da kazanacaktır, buna inancımız tamdır. Biz hiçbir vakit ümitsizliğe düşmedik. Biz Türkistanlılar şehitlerimizin aziz ruhlarına saygı göstererek yemin ederiz ki davamız hak yoludur. Önderimiz Veli Kayyum Han'ın gösterdiği milli yoldur. Bağımsızlığımız için MTBK'nin yayın organı Milli Türkistan Dergisi yol göstericidir. Rus emperyalizminin beyazı da kızılı da

¹² "A.g.m.", s. 35.

¹³ "A.g.m.", s. 35.

¹⁴ "A.g.m.", s. 35.

*bizim düşmanımızdır. Kızıl sömürücülere nasıl nefretle ve gazapla bakıyor-
sak Beyaz Ruslara da aynı şekilde bakıyoruz. MTBK'nin yanında birlik
ve beraberlikte birleşerek bağımsızlık mücadelemizi devam ettireceğiz.*"¹⁵

Dr. Hayit görüşmenin kapanış konuşmasında Türklüğün beşiği olan Tür-
kistan'ın parlak şaşalı günlerinden ve Rus emperyalistlerin işgali sırasında
uğradığı facialardan bahsederek işgalci Ruslara karşı bağımsızlık mücadele-
sinde aktif olarak görev yapan Türkistanlıların çalışmaları hakkında bilgi ver-
di. MTBK'nin Rus emperyalizmine karşı bağımsızlık mücadelesi yürüttüğünü
ve Rus olmayan milletlerle de çalıştığını ayrıca yaptıkları faaliyetlerin Batı ve
İslam devletleri tarafından destek gördüğünü ifade etti. Dr. Hayit'in sözlerin-
den sonra görüşmeye katılan Türkistanlılar mücadelelerinden vazgeçmeye-
ceklerini bildirerek Veli Kayyum Han'a olan bağlılıklarını iletiler.¹⁶

Adana'daki Türkistanlılar MTBK ilgili olarak şu kararları aldılar:

1- Adana'daki Türkistanlılar olarak MTBK'nin Başkanı Veli Kayyum Han'ı
önder biliriz ve Komite'nin yanında olduğumuzu bildirerek her türlü milli va-
zifeyi yapmaya hazır olduğumuzu bildiririz.

2- Bağımsızlığımızı almak için bugüne kadar binlerce kurban verdik, fakat
mücadelemiz bağımsızlığımızı alıncaya kadar devam edecektir. Canımızı bu
yolda feda etmeye hazırız.

3- Türkistan halkı emperyalist bir devletin himayesi altında yaşamayı ka-
bul etmemektedir. Rus emperyalistlere karşı nasıl mücadele ettiğimize tarih
şahittir. Bizim için Rus'un kızılı da beyazı da birdir ve düşmanımızdır.

4- Milli birliğimizi bozmak isteyenlere ve Ruslarla işbirliği yapanlara kar-
şımız.

5- Türkistan halkını ezen ve katleden Ruslara karşı birliğimizi duyurmak
isteyen MTBK'ye bağlıyız.

6- MTBK'nin Adana'daki vekili olarak seçilen Bayhan Alper'i MTBK'nin ta-
nıyışını talep ediyoruz (Abdülhamit Koçar 1950 yılından başlayarak MTBK'nin
üyesidir).

7- Yurttaşlarımız arasında maddi ve manevi yardımlaşma ve kadro yetiştirme
faaliyetlerine önem verilmelidir.

8- Bizleri bağrına basan Türkiye Cumhuriyeti'ne ve halkına sonsuz şük-
ranlarımızı bildiririz.

9- Milli davamız Türkistan, bütün Türk ve İslam ülkelerinin hürriyeti, re-
fahı ve ilerlemesi davasıdır. Bugün yaşamakta olduğumuz Türkiye Cumhuri-
yeti'nin vereceği her türlü göreve hazırız.¹⁷

Bu kararlar toplantıya katılan 500'den fazla Türkistanlı adına seçi-
len isimleri aşağıda verilecek olan heyet imzalamıştır: Abdulhay Maksım
Türkistanlı, Abdülhamit Koçar, Mehmet Musa Mehcur, Murat Cengiz, Ab-
dulresul Turan, Asriddin Şüküri, Bayhan Alper, Kazakbay Pamir, Mehmet

¹⁵ "A.g.m.", s. 35.

¹⁶ "A.g.m.", s. 36.

¹⁷ H. Quyaş, "Türkistan Türk Muhacirlarining Maclisi", *Milli Türkistan*, No: 83A, Şubat-Mart 1953, s. 22-23.

Yunus Yural, C. Belgin, Abdulfettah Ahmadi, Hacı Mehmet Ayaz, Lütfullah Mahsum ve Mehmet Seyhan. Katipler ise Abdulhekim Koyaş ve Musa G. Miskun'dır.¹⁸

22 Haziran 1953 tarihinde Adana'daki Türkistanlılar Dr. Baymirza Hayit şerefine Çamlık olarak bilinen piknik alanında kalabalık bir topluluk huzurunda ziyafet verdi.¹⁹ İstiklal Marşı ve Güzel Türkistan Marşı hep bir ağızdan okunduktan sonra söz alan Dernek Başkanı Dr. Rasih Özgen, Adana'daki Türkistanlıların, Çukurova'nın düşman işgalinden kurtuluşunda oynadığı rolü ve Hacı Yoldaş'ın kahramanlıklarını anlatarak, *"Türkistan'ın bağımsızlığı için mücadele etmekte olan MTBK'ye gönülden bağlıyız, her türlü maddi ve manevi yardım vermek biz Türkistanlılar için kutsal bir görevdir. Türkistan'ın bağımsızlığı için her türlü fedakarlığa katlanan önderimiz Veli Kayyum Han'a olan bağlılığımızı bir defa daha beyan etmek isterim."* diyerek sözlerini tamamladı. Piknik alanında büyük kazanlarda pişirilen Türkistan Pilavı, davetlilere ikram edildikten sonra, Türkistan folklorundan örnekler sunuldu, şarkı ve türküler icra edildi. Aynı gün akşamı Dr. Baymirza Hayit, MTBK'nin Adana'daki vekili olan Abdulhamit Koçar ile özel bir görüşme yaptı. Abdulhamit Koçar, Adana'daki cemiyetin milli konularda yürüttüğü çalışmalar hakkında bilgi vererek, Komite'nin Adana'ya ayrıca önem vermesini ve komitenin gelecekteki faaliyetlerinin daha da aktifleştirmesini ve yayınlarının sürekli çıkmasını bildirdi.

Dr. Baymirza Hayit, MTBK'nin bir vekili olarak Adana'daki Türkistanlılardan gördüğü sıcak ilgiden ve verecekleri maddi ve manevi yardımlarından dolayı Komite adına şükranlarını bildirdi. Türkistanlıların milli sahalarda yürüteceği aktif faaliyetlerinden ümitli olduğunu ifade etti. Kısacası Dr. Baymirza Hayit, Adana'daki görüşmelerinden gayet memnun olarak ayrıldı.

2. İstanbul ve Ankara Ziyareti

Dr. Baymirza Hayit, Adana'da yürüttüğü çalışmalarından memnuniyetle ayrılarak 23 Haziran 1953 tarihinde İstanbul'a geçti. Burada Türkistanlı ak-sakallardan Abdullah Tevekkül Babur, Dr. Hekimcan Kaynar ve diğer Türkistanlı hemşehrileri ile görüşerek MTBK'nin faaliyetleri hakkında bilgi verdi. İstanbul'daki Türkistanlılar ile yapılan toplantıda M. Han MTBK'nin yürüttüğü faaliyetlerinden memnun olduklarını bildirdi. Türkistanlıların bağımsızlık mücadelesinde komiteyi desteklediklerini ve bir fikirde olduklarını beyan etti. İstanbul'daki Türkistanlılar adına 34 Türkistanlının imzaladığı kararları komiteye vermesi için Dr. Baymirza Hayit'e teslim edildi. Dr. Baymirza Hayit, İstanbul'da resmi makamlar ve basın mensupları ile görüşmeler yaptıktan sonra Ankara'ya geçerek İbrahim Yarkın, Sait Ali Ankara ve Mecit Okay ile görüşerek MTBK'nin milli sahalarda yürüttüğü faaliyetleri ile tanıştırdı ve onların MTBK'ye olan düşünceleri hakkında bilgi sahibi oldu.²⁰

¹⁸ "Milli Türkistan Birlik Qomitasinin Taşkilat", s. 37.

¹⁹ "A.g.m.", s. 35.

²⁰ "A.g.m.", s. 37.

III. Ürdün Ziyareti

Dr. Baymirza Hayit Türkiye görüşmelerinden memnun kalarak 25 Haziran 1953 tarihinde Ürdün'ün başkenti Amman'a geçti. Amman'daki Türkistanlılar Hayit'i ilgi ile karşıladılar. Hayit bölgedeki Türkistanlılara milli konularda bilgi verdi. Ürdün Kralı Hüseyin Ali'nin tahta geçmesi dolayısıyla MTBK'nin başkanına tebriklerini ilettiler. Ürdün Başbakanı Said Müftü'yü, Dışişleri ve İçişleri Bakanlıklarını ziyaret etti. Bu makamlara Ürdün'deki Türkistanlılara yaptıkları maddi ve manevi yardımlar için komitenin başkanı Veli Kayyum Han adına teşekkür etti. Amman'da basın toplantısı yaparak basın mensuplarına Türkistan'ın milli sorunları ve Türkistan Müslümanları ve İslam'ın müdafaası için yapılan mücadeleler hakkında bilgi verdi. Basın toplantısında verilen bilgiler Ürdün'deki gazetelerde ve Ortadoğu radyosunda duyuruldu.²¹

26 Haziran 1953 tarihinde MTBK'nin Amman'daki şubesinin davetiyle Ürdün'deki bütün Türkistanlıların katıldığı bir kurultay toplandı. Amman'daki Şube Başkanı Murat Han kurultaya gelenleri tebrik ederek açılış konuşması yaptı.

Dr. Baymirza Hayit meclisin açılışından sonra söz alarak Ortadoğu'ya yaptığı seyahatin amacını anlatarak komitenin başkanı Veli Kayyum Han'ın ve komite üyelerinin selamını ilettiler. Hayit sözünün devamında Türkistanlıların Türkistan'da ve muhacerette geçmişte verdikleri gelecekte verecekleri mücadeleler hakkında bilgiler verdi. Bilhassa II. Dünya Savaşı konusunda şu ifadeleri kullandı:

“Almanlara esir düşen yüz binlerce Türkistanlı, esir kamplarındaki ağır şartlardan; açlıktan, hastalıktan ve baskılardan kurtaran Atamız Veli Kayyum Han'ın verdiği mücadele sonucu onlar hürriyetlerine kavuştular. 150.000'den fazla Türkistanlı genç MTBK'nin milli bayrağı altında toplanarak, Türkistan'ın bağımsızlığı için savaş sonuna kadar Rus emperyalizmine karşı kahramanca çarpıştılar.”

MTBK'nin savaştan sonraki faaliyetleri hakkında bilgi veren Dr. Hayit sözünü tamamlar:

“Sizlerde başka yurttaşlarımızın yaptığı gibi MTBK'nin bu yerde şubesinin açılışında milli sahalarda yürüttüğümüz faaliyetlerde ve Ürdün halkına tanıtımada gösterdiğiniz gayretler büyük çabalardır. Yürüttüğünüz bu mücadeleyi Türkistan halkı ve MTBK unutmayacaktır. Yürütülen böyle kutsal hizmetler sonucu inşallah Türkistan'ımız bağımsızlığına kavuşacaktır.”²²

Dr. Hayit'ten sonra söz alan Amman'daki Şube Başkanı Murat Han, Ürdün'deki bütün Türkistanlılar adına Komite Başkanı Veli Kayyum Han'a gönderdiği selamlar için teşekkür ederek söze başladı. Ürdün'de yürütülmekte olan Türkistan Milli İstiklal Hareketi'nin birlik beraberlik içinde yapılmakta olduğunu belirtti ve MTBK'ye olan bağlılıklarını ilettiler. Ürdün'de yaşamakta olan Türkistanlılardan İbrahim Can, Hacı Kamaliddin Aka, Karı Zakir Aka ve

²¹ “A.g.m.”, s. 38.

²² “A.g.m.”, s. 38.

Lütfican söz alarak MTBK'ye faaliyetlerinden dolayı teşekkür ederek göreve talip olduklarını ilettiler.²³

Amman'da MTBK'nin yaptığı kurultayda alınan kararlar oy çokluğu ile kabul edildi. Bu kararlar şöyledir:

Ürdün'de yaşamakta olan Türkistanlılar MTBK'nin Amman'daki şubesini 04.03.1952 tarihinde açmaya muvaffak oldular.

1. Şubemizin merkezi MTBK'dir.

1.2. Komite bağımsızlık mücadelesinde yol göstericidir.

1.3. Komite'nin Başkanı Veli Kayyum Han'dır.

1.4. MTBK'ye geçmişten beri Türkistan'ın bağımsızlığı için mücadele etmekte ve Türkistanlıları bir bayrak altında toplamayı amaç edinmektedir.

1.5. MTBK'ye her türlü maddi ve manevi yardım yapılacaktır.

2. Türkistan'ı zorbalıkla işgal eden Ruslara karşı dini ve milli mücadelemiz ülkemiz bağımsızlığa kavuşuncaya kadar devam edecektir.

3. Bağımsızlık mücadelemizin yoluna engel olmaya çalışan Ruslar ve onların hamilerine şiddetle karşı çıkacağız. Yolumuzdan asla sapmayacağız.

4. MTBK'ye gönülden bağlı olduğumuzu bildiririz ve ondan başka teşkilat tanımadığımızı beyan ediyoruz.

Bir bayrak altında bir düşünceye sahip yoldan ilerleyeceğiz. Türkistan'ın bağımsızlığı için var gücümüzle mücadele edeceğiz. Bu kutsal gayeye erişmemiz için Ulu Tanrı yardımcımız olsun.

Ürdün'deki Türkistanlılar adına kararı imzalayanlar: A. Murat Han, İbrahim Can, Nuriddin Can, Lütfi Efendi, Hacı Haşim, Hacı Akram ve Karı (Hafız) Zakir'dir.²⁴

IV. Mısır Ziyareti

Dr. Baymirza Hayit Ürdün'deki temaslarını bitirdikten sonra 5 Temmuz 1953 tarihinde Mısır'a geldi. Dr. Hayit Mısır'daki temaslarında önce cumhuriyet ilan edildiği için MTBK adına yeni yöneticileri tebrik etti. Tarım ve Gıda Bakanı, Al-Azhar şeyhi, Al-Azhar Üniversite Rektörü, İslam Halklarını Kurtarma Cemiyeti'nin Reisi Mübaşşir Al-Terazi, Al-Azhar Müdürü Dr. Behay, Arap Ligası'nın Başkan Yardımcısı Şükri ve dini-siyasi yöneticilerle yaptığı temaslarda Türkistan'ın kurtuluşu için yapılan faaliyetler hakkında bilgi verdi. MTBK'nin bu mücadeledeki yerini görüşmelerde ilettiler.²⁵ Yapılan sohbetlerde Mısır'ın siyasi ve dini liderleri Türkistan'da bulunan kardeşlerine bağımsızlık yolunda muvaffakiyetler dilediler.

İslam Halklarını Sömürgecilerden Kurtarma Cemiyeti'nin 7 Temmuz 1953 tarihinde yaptığı toplantıya Dr. Hayit de davet edildi. Oturumu açan Said Mübaşşir Terazi, Dr. Baymirza Hayit'i MTBK Başkanı tarafından vekil olarak geldiğini bildirerek tebrik etti. Dr. Hayit toplantıda yaptığı konuşmada, Türkistan hakkında bilgiler verdi. Konuşması ilgi ile takip edilen Hayit cemiyet

²³ "A.g.m.", s. 39.

²⁴ "A.g.m.", s. 39.

²⁵ "A.g.m.", s. 40.

başkanı tarafından tebrik edildi.²⁶ Dr. Hayit'in Mısır'da yaptığı sohbetlerinde Türkistan bağımsızlık mücadelesi hususunda verdiği bilgiler basın tarafından servis edildi. Bunun neticesinde Mısır halkı Türkistanlıların verdiği mücadele ve MTBK'nin faaliyetleri hakkında bilgi sahibi oldular.²⁷

Dr. Hayit'in Kahire'de olduğu vakit 10 Temmuz 1953 tarihinde Türkistanlıların katılacağı bir kurultaya çağırıldı. Kurultayı açan Said Mübaşşir Han Mısır'daki Türkistanlıların milli sahada yürüttükleri faaliyetler hakkında bilgi verdi ve MTBK ile olan bağlılıklarını bir kez daha izah etti. Söz alan Dr. Hayit MTBK'nin çalışmaları ve yayınları konusunda bilgi verdi. Kahire'de yaşamakta olan Türkistanlılardan Muhammed Emin İslami, Mahmud ve Bekir Bey söz alarak MTBK'nin faaliyetlerinden memnun olduklarını dile getirdiler.²⁸

İttihadı Türkistan Cemiyeti'nin yöneticilerinden Şeyh Yunus MTBK'ye her türlü maddi ve manevi yardımın verilmesini ve Milli Türkistan Dergisi'ne abone olunmasını tavsiye etti. Kurultay biterken oy çokluğu ile şu kararlar alındı: "Mısır'daki İttihadı Türkistan Cemiyeti'nin merkezi Kahire'deki Türkistan Tekkesi'nde 10.07.1953 tarihinde yapılan kurultayda Türkistanlı muhacirler gönülden aziz vatanımız büyük Türkistan'ın tam bağımsızlığa kavuşması için çalışan MTBK yegane komite olarak tanıyor ve onun hizmetinde olduğumuzu bildiriyoruz." Bildiriyi imzalayan Türkistanlılar: kurultay reisi, Türkistanlıların İslam Halklarını Kurtarma Cemiyeti'ndeki vekili Said Mübaşşir Han Terazi, Muhammed Emin Mahmud, İbrahim Vasil, Muhammed Yunus, Nasrullah Terazi, Abulsayid, Muhammed Salih, Kasım Abulazim, Muhammed Can, Hacı Kasım Musa, Abdulahad, Muhammed Emin, Kamil Haşim ve Abdulrahim Mahmud.²⁹

V. Suudi Arabistan Ziyareti

Milli Türkistan Birlik Komitesi'nin Başkanı tarafından vekil olarak Ortadoğu ülkelerine gönderilen Dr. Hayit Mısır'daki temaslarını bitirdikten sonra 15 Temmuz 1953 tarihinde İslam dinince kutsal kabul edilen Suudi Arabistan topraklarına geldi. Cidde Havaalanı'nda 200'den fazla Türkistanlı tarafından karşılandı. Veli Kayyum Han ve Komite üyelerinin selamlarını ilettiler. Dr. Hayit otele yerleştikten sonra kendisini karşılayan Türkistanlılar ile MTBK'nin faaliyetleri hakkında sohbet etti. Konuşmasını "hareketimizin amacı Türkistan'ı Rus emperyalizminin işgalinden kurtarmak ve kutsal dinimizi komünistlerin baskılarından kurtarmaktır. MTBK Türkistan'da bağımsız Türk-İslam Devleti kurmak için mücadele etmektedir. İslam halklarının düşmanı Moskova emperyalizmidir"³⁰ diyerek tamamladı.

²⁶ "A.g.m.", s. 40.

²⁷ İslam Halklarını Hürriyete Kavuşturma Cemiyeti'nin 10 Ağustos 1953 tarihinde yaptığı toplantıda Said Mübessir Han Töre tarafından MTBK'nin Başkanı Veli Kayyum Han ve Teşkilat ve Haberleşme Bölüm Başkanı Dr. Baymirza Hayit'i Cemiyet'e şeref üyesi olarak alınmasını teklif etmiştir. Toplantıya katılanların çoğunluğunun oyları ile bu teklif kabul edilmiştir.

²⁸ "A.g.m.", s. 40.

²⁹ "A.g.m.", s. 40-41.

³⁰ Ahmad Tolqun - Zuhuriddin Erkin, "Milli Türkistan Birlik Qomitasinin Taşkilat va Ahbarat Bölim Başluginin Şarq Mamlakatlariga Sayahati va Caylardagi Muhacirlerimizin Yigilişlari, Çiqargan Qararlari (II)", *Milli Türkistan*, No. 87A, Ekim-Aralık 1953, s. 24.

Dr. Hayit'i Mekke, Medine, Taif ve diğer şehirlerden gelen Türkistanlılar ziyaret ederek onunla görüştüler. Cidde şehrinde bir gün kaldıktan sonra Dr. Hayit 16 Temmuz 1953 günü Mekke'ye geçti. İlk işi Harem-i Şerif'i ziyaret etmek oldu ve Kabe'yi tavaf etti. Harem-i Şerif kapısı önünde İshak Bek yüksek sesle: "Ya Allah ya Rahim, bugün güzel yurdumuz ve halkımız kan emici Rus Bolşevikleri eli altında ezilmektedir. Sen azad kıl ya Allah, sen kurtar, ya Allah sen bizlere kuvvet ver, ya Allah sen Müslümanlara acı, ya Allah sen biz vatan-sızlara rahim et" diye dua ettirdi. Toplanan Türkistanlılar İshak Bek ile beraber duaya katılarak MTBK ve Veli Kayyum Han için dileklerini belirttiler.³¹ Dr. Hayit'in ziyaret dönemi Hac mevsimine denk geldiği için kutsal bölgeye gelen Müslümanlara ve Türkistanlılara Türkistan hakkında bilgiler verildi. Konu ile ilgili bilgi sahibi olan kişiler Türkistan için ellerinden gelen her türlü desteği vereceklerini bildirdiler.

Dr. Hayit 22 Temmuz 1953 tarihinde Türkistanlı dini ve siyasi kişilerle birlikte resmi daireleri, hükümet yöneticilerini ziyaret ederek Türkistanlılara desteklerinden dolayı MTBK adına krala, dışişleri bakanına, emir ve yöneticilere teşekkür etti. Ziyaretler sırasında Türkistan hakkında bilgiler verildi. Arap gazeteleri bu ziyaretleri haber olarak yayınladı.³²

Dr. Hayit 25 Temmuz 1953 tarihinde birkaç Türkistanlı ile beraber Taif şehrine geçti. Onu Türkistanlı ulemalardan Altınhan Töre, İbn Yemin Karı Damla, Mirza Abdulkerim, İsmailcan ve Türkistanlılar karşıladı. Taif'te bulunan Türkistanlıların isteği ile bir toplantı yapıldı. Toplantıya yaklaşık 700 kişi katıldı. Dr. Hayit söz alarak: "Ben MTBK Başkanı Veli Kayyum Han'ın selamlarını getirdim. Sizlerin şimdiye kadar Rus emperyalizmine karşı mücadelede birlikte hareket ettiğiniz ve komiteye yardım ettiğiniz için teşekkür ederim. Ayrıca sizlere komite üyeleri dışında Mısır, Suriye, Ürdün, Türkiye ve Avrupa'daki Türkistanlıların selamlarını da iletmek isterim." diyerek konuşmasını yaptı. Dr. Hayit Komite'nin kuruluşundan bugüne kadar olan faaliyetleri hakkında bilgi vererek II. Dünya Savaşı sırasında Rus emperyalizmine karşı milli ordunun silahla düşmana karşı mücadele ettiğini belirtti.³³

Dr. Hayit'ten sonra söz alan Altınhan Töre, MTBK'nin izlediği yolun doğru olduğunu dini yönden de açıklayarak "MTBK'ye bağlıyız ve bu komiteden başka bir teşkilat tanımıyoruz. Milli bağımsızlık yolundaki mücadelemizi komite ile birlikte yürüteceğiz" diyerek sözlerini tamamladı.

Taif Valisi Amir Bin Mamur 28 Temmuz 1953 tarihinde Dr. Baymirza Hayit şerefine bir ziyafet verdi. Bu ziyafete Altınhan Töre, Taif Vali Yardımcısı Yusufcan Efendi, İsmailcan ve Türkistanlı aksakallar katıldı. Taif Valisi Amir Bin Mamur, Veli Kayyum Han'ın selamlarını ve dileklerini memnuniyetle kabul ederek MTBK'ye çalışmalarında başarılar diledi. Aynı gün akşam saatlerinde Taif'te bulunan Doğu Türkistanlı aksakallardan Hacı Habibullah, Hayitbek Hacı, Hamid Hacı, Muhittin Mahsum ve Ömer Hacılar tarafından düzenlenen

³¹ Tolqun - Erkin, "a.g.m.", s. 24-25.

³² Tolqun - Erkin, "a.g.m.", s. 25.

³³ Tolqun - Erkin, "a.g.m.", s. 25-26.

sohbete Dr. Hayit de davet edildi. Toplantıya Doğu ve Batı Türkistanlı ulemalar, aydınlar ve aksakalların bulunduğu 1500'den fazla kişi katıldı. Açılışta şehitler için Kur'an-ı Kerim okutuldu. Daha sonra Doğu Türkistanlı aydınlardan Sıdık Abdulkadir Hakim söz alarak konuşmasını şu şekilde yaptı:

“Hürmetli Dr. Bey ve aziz kardeşlerim!

Biz bu akşam önderimiz Veli Kayyum Han'ın vekili ve elçisi saygıdeğer Dr. Baymirza Hayit'i Hicaz'daki vatandaşlarımızın durumu ile tanışması için uzak ülkelerden buraya gelmesini sevinçle karşıladık. Bu yurttaşımızın vatan için bugüne kadar yaptığı hizmetlerini takdir ediyor teşekkürlerimizi bildiriyoruz. MTBK'nin vatani azat etmeye çalıştığını ve bu maksadına erişeceğine ümidimiz büyük. Vatan ve milletimizi işgalci Rus ve Çin zulmünden kurtarmak için var gücümüzle mücadele edeceğiz. Biz bugün hür bir ülkede yaşamaktayız, ne yazık ki ülkemiz ve halkımız esaret altında türlü işkencelere maruz kalmakta. Onların durumunu göz önüne aldığımızda acımız bir kat daha artmaktadır.

Bugün yurdumuzdaki vaziyet çok kötü cami, mescit ve medreselerimiz viran halde, 30.000.000'den çok Türk-Müslüman baskı altında dini ibadetlerini yapamamaktadır. Bizim vazifemiz vatanımızın azatlığı yolunda çok çalışmamız ve bu yoldaki faaliyetlerimizi geliştirmemiz. Bütün faaliyetlerimizi ve ahlakımızı Kur'an-ı Kerim ve Hadis-i Şerif'e uygun olarak yaparak birliğimizi sağlamamız ve MTBK'nin yanında durarak vatan-millet bağımsızlığı için gayret etmemiz gerek. Allah'tan güzel ülkemizin bağımsızlığa kavuşmasını diliyoruz.

Batı ve Doğu Türkistan demeden büyük Türkistan şiarını birlikte yürüterek, bir merkez etrafında hareket edersek, elbette bir başarıya ulaşırız. Beş vakit namaz bir Müslüman'a nasıl farz ise, İslamiyeti-milleti ve vatani düşman işgalinden kurtarmak da farzdır. Kısaca vatani, milleti ve İslamiyeti'i korumada gaflette olan kişi Tanrı huzurunda günahkârdır. İslam'da ezilen Müslüman'ı kurtarmak bütün Müslümanlara farz ve borç sayılır.

Yaşasın Türkistan'ın gelecekteki bağımsızlığı!

Yaşasın MTBK!

Kahrolsun Rus ve Çin emperyalistleri!”³⁴

Sıdık Abdulkadir Hakim'den sonra söz alan Dr. Baymirza Hayit MTBK'nin yaptığı ve yapacağı faaliyetler hakkında bilgi vererek konuşmasını şu şekilde yaptı:

“Bugün aranızda MTBK Başkanı Veli Kayyum Han'ın vekili ve bir yurttaş olarak samimi duygularıyla siz azizlere başkanımızdan, komite çalışanlarından, Avrupa, Türkiye, Suriye, Ürdün, Mısır, Afrika ve başka ülkelerde yaşamakta olan Türkistanlıların samimi selamını ve saygılarını getirdim. Dünyanın türlü yerlerinde yaşamakta olan Türkistanlılar sizlerle beraberdir. Sizlerin yaptığı milli mücadeleyi gönülden destekliyorlar. Bilhassa MTBK'nin başkanı ve komite sizlere maddi ve manevi yardımlarınız

³⁴ Tolqun - Erkin, “a.g.m.”, s. 26-27.

İçin teşekkür ediyor. Milli davamızı dünyaya duyurmada sizler inançlı dayanağımızsınız. Sizlerin bağımsızlık yolunda yapmakta olduğunuz fedakârlığı milli mücadele tarihimiz elbette yazacaktır. Bugünkü toplantı ve ziyafeti benim için düzenlediğiniz için ayrıca teşekkür ederim. Fakat bu toplantımızı vatanın bağımsızlığı ve halkımızın azatlığı için vatan içinde ve dışında silahlı-silahsız mücadele eden 5.700.000 şehidimize ayrıca şimdi kahramanca mücadele eden vatandaşlarımızı anmaya ve onların şereflerine ithaf edilsin.

Kılıcı koluma alarak Kur'an-ı Kerim'i tutarak vatanın bağımsızlığı ve halkımızın azatlığı için içtiğim ant benim için büyük şereftir. İçtiğim andı uygulamak hakiki şereftir. Komitenin her bir üyesi Türkistan'ın bağımsızlığı yolunda andına yürekte bağlıdır.

MTBK'nin esas maksadı Türkistan'ı yabancı devlet işgalinden kurtararak İslam esaslarına uygun bağımsız Türk-İslam Devleti kurmaktır. Türkistan bağımsızlığa erişinceye kadar mücadelemiz devam edecektir. MTBK'nin milli mücadele hareketinin ana gayesi parçalanmaz, bölünmez büyük Türkistan'ın bağımsızlığıdır. Biz yalnız BÜYÜK TÜRKİSTAN kelimesine inanırız. Çünkü onun halkı, milleti, tarihi, medeniyeti, dini, dili ve gelenekleri ayrıdır. Komite Türkistanlıların siyasi merkezidir. Türkistan'ın bağımsızlığı için mücadele eden Komite her bir muhacirin yardımına hazırdır. Komite Türkistan'ın milli sorunlarından başka hiçbir devletin iç ve dış işleri ile ilgilenmemektedir.

Sizlerin de bildiği gibi birlik ve beraberlik neticesinde başarıya ulaşılır. Ağlama ve inleme ile başarıya ulaşmak mümkün değildir. Bağımsızlık mücadelesi sırasında zamanı geldiğinde kan da dökülecektir. Bağımsızlık için mücadele etmezsek gözyaşlarının bir faydası olmayacaktır.

Yurttaşların ben bu ülkeye gelerek sizlerle tanıştım. Hür olduğunuzu görmem sevincimi bir kat daha arttırdı. Suudi Arabistan kralı ve yönetimine sizlere gösterdiği her türlü maddi ve manevi yardım için şükranlarımı bildiririm.³⁵

Söz alan Altınhan Töre, ayet ve hadislerde vatan sevgisinin ne kadar önemli olduğunu belirterek: “Vatan sevgisi imandan gelir. Vatan bağımsızlığı için düşmana karşı mücadele etmek İslam'da farzdır. MTBK vatanın bağımsızlığı için mücadele etmektedir. Bizim yegane siyasi komitemiz MTBK'dir. Biz Suudi Arabistan'da yaşamakta olan Türkistanlılar komiteye sadığız ve komitenin gittiği yoldan gitmeye yeminimiz var.”³⁶ diyerek konuşmasını tamamladı.

Taif'teki ziyaretini tamamlayan Baymirza Hayit birkaç dostuyla beraber 2 Ağustos 1953 tarihinde Cidde'ye gelerek veliaht Amir Suud'u ziyaret ederek, Türkistan hakkında bilgi verdi. Oradan 3 Ağustos 1953 tarihinde Mekke'ye geçerek Milli Türkistan Mektebi Müdürü Parsa Hoca Kadı Babani'yi ziyaret etti ve talebelerle kısa bir sohbet yaptı. 7 Ağustos 1953 tarihinde Medine'ye geçerek peygamber efendimiz Hz. Muhammed'in kabrini ziyaret etti ve Ne-

³⁵ Tolqun - Erkin, “a.g.m.”, s. 28-29.

³⁶ Tolqun - Erkin, “a.g.m.”, s. 29.

beviye Camisi'nde namaz kıldı. Medine'deki Türkistanlılarla görüşerek fikir alışverişinde bulunan Hayit basın toplantısı düzenledi.³⁷

1. Dr. Baymirza Hayit'in Hac İbadeti

Suudi Arabistan'da yaşayan Türkistanlı ulemalardan Abdulkerim Hacı, Altınhan Töre, İbn Yemin Karı ve diğer din adamları ile 21 Ağustos 1953 tarihinde Dr. Baymirza Hayit Mina-Arafat'a çıkarak çadırda konakladı. Arafat'ta vakfe yaparak müzdelifeye geçti. Orada akşam ve yatsı namazını kılarak Mina'ya geçti ve şeytan taşladı. Oradan Mekke'ye geçerek Harem-i Şerif'te Ka-be'yi tavaf etti. Hac ibadetine yerine getiren Hayit hacı oldu. Aynı gün İslam dünyasının bazı liderleriyle ve Mısır Cumhurbaşkanı General Necip'i ziyaret etti. Akşam İslam aleminin ileri gelenleri ve basın mensuplarını davet ederek Türkistan'ın içinde bulunduğu durum hakkında bilgi verdi. Mavi ve kırmızı renklerden oluşan ortasında ok-yay olan Türkistan bayrağı bulunan çadıra Mısır, Irak, Pakistan, Suriye, Hindistan, Türkiye, Ürdün, Filistin, Seylan, Burma, Afganistan, Sudan, Umman ve başka ülkelerden Hac'a gelen Müslümanların vekilleri ve ileri gelenleri davet edildi. Sohbet başlamadan önce komite hakkında kısa bir bilgi verilerek Dr. Hayit tanıtıldı.³⁸

Dr. Baymirza Hayit davetlilere Türkistan'ın coğrafyası, tarihi, medeniyeti, gelenek ve göreneklerinden bahsederek yetiştirdiği İslam alimlerini ve onların faaliyetleri hakkında kısa bilgiler verdi. Türkistan'ın Rus emperyalistleri tarafından işgal edilmesinden sonra ahalinin başına gelen her türlü faciadan bahsederek şunları söyledi:

"Bugün 30 milyon Türkistanlı Müslüman esarettedir ve dış dünya ile ilişkileri yoktur. İnsan hak ve hukukundan mahrum edilmiş durumdadır. İslam dini tamamen yasaklanmış vaziyettedir. Türkistan halkı bağımsızlığı ve dinini korumak için 5 milyon 700 bin ferdini kurban verdi. Biz bugün Türkistan'ı ve halkını kurtarmak için yılmadan çalışmaktayız. MTBK ve onun reisi Veli Kayyum Han önderliğinde mücadelemizi devam ettirmekteyiz."³⁹

Dr. Hayit'in bu sözleri Altınhan Töre, İbn Yemin Karı tarafından Arapça ve Urducaya tercüme edildi. Arafat Dağı'nda yapılan bu sohbet İslam dünyasının çeşitli yerlerinden gelen misafirlerin oldukça ilgisini çekti. Iraklı Amcad az-Zahavi söz alarak, Türkistan hakkında kısaca bilgi verdikten sonra, Türkistan ahali için Müslümanların mücadele etmesi gerekliliğinden bahsederek, "Biz bugün bu yerde Hac ibadetini yapmak için yarım milyon Müslüman toplandık. Türkistan halkının çektiği ızdırabı Birleşmiş Milletlere müracaat ederek bildiririm ve yardım isteyelim." diyerek konuşmasını yaptı ve Birleşmiş Milletler Teşkilatı'na telgraf çekilmesini sağladı.⁴⁰

Gönderilen telgraf şu şekildedir: "Biz Mekke'ye gelen hacılar sizlere müracaat ederek, Sovyet Rusya'nın Türkistan halkına yapmakta oldukları vah-

³⁷ Tolqun - Erkin, "a.g.m.", s. 29.

³⁸ Tolqun - Erkin, "a.g.m.", s. 29.

³⁹ Tolqun - Erkin, "a.g.m.", s. 29.

⁴⁰ Tolqun - Erkin, "a.g.m.", s. 30.

şiliklerine, Türkistan'da insan hakkına hukukuna saygı gösterilmediğine ve uluslararası toplumdaki tecrit edildiğine karşı tedbir alınmasını arz ederiz.” Bu telgrafa Irak, Mısır, Pakistan, Suriye, Türkiye, Afganistan, Umman, Filistin, Burma, Zambiya, Ürdün, Sudan, Seylan ve Hindistan vekilleri imza attılar. Ayrıca telgraf Arap Birliği, Al-Ahram ve Al-Mısır gazetelerinde ve diğer yayın organlarında neşredildi.⁴¹ Yapılan toplantı büyük ilgi topladı, hacı olan Müslümanlar Türkistan'ın sorunları hakkında fikir sahibi oldular ve yardıma hazır olduklarını belirttiler.

Hacı olan Dr. Hayit 26 Ağustos 1953 tarihinde Hac'a gelen İslam halklarının ileri gelenleriyle özel bir sohbet yaptı. Dr. Hayit'in sözleri Arap diline tercüme edildi. Mekke'de Türkistanlılar aynı gün akşamı Hacı olan Hayit'e veda yemeği düzenlediler. Türkistanlılar bu ziyaret sırasında alınan kararları büyük bir memnuniyetle kabul ettiklerini beyan ettiler. Bölgedeki Türkistanlılar adına konuşan Musacan Bey Komite Başkanı Veli Kayyum Han'a komite çalışanlarına ve Hayit'e yaptığı hizmetler için teşekkür etti.⁴²

2. Suudi Arabistan'daki Türkistanlıların Aldığı Kararlar

Hac münasebeti ile 19 Ağustos 1953 tarihinde Arafat Dağı'nda bulunan Mekke, Medine, Taif, Cidde şehirlerinde bulunup Pakistan, Hindistan, Türkiye ve başka ülkelerden gelen Türkistanlılar büyük bir toplantı düzenledi. Bu toplantıya Dr. Baymirza Hayit de katıldı. Toplantıda Türkistanlılar, MTBK'ye olan bağlılıklarını şu kararlar ile gösterdiler:

1- MTBK ve başkanı Veli Kayyum Han'ın var gücü ile Türkistan'ın bağımsızlığı için çalıştığını takdir ediyor, başarılar diliyoruz.

2- Türkistanlıların bağımsızlığa kavuşması için MTBK'nin çalıştığına inanıyoruz. Biz, komitenin faaliyetlerini kalpten destekliyoruz. Komiteyi, milli merkez olarak kabul ediyoruz.

3- Türkistan'ın bağımsızlığı için mücadelede, ülkemizi işgal eden düşmanlarımızın dışardaki vekilleri ile işbirliği yapan Türkistanlıları yani halkımızın menfaatini sömürgecilere satanları hain diye ilan ediyoruz. Milli merkezimiz komitemizden her tür renkteki düşmanlarımızla ittifak yapmamasını istiyoruz, yürüttüğü milli yoldan sapmaması gerektiğini belirtiyoruz.

4- Türkistan'ın milli bağımsızlığı için manevi yönden yardım veren bütün İslam alemi ve Batılı devletlere şükranlarımızı bildiriyoruz. Biz Türkistanlılar nerede olursak olalım Türkistan'daki Müslüman biraderlerimizden hak ve haklarını korumak için mücadele edeceğiz. Yaşadığımız ülkenin kanunlarına riayet edeceğiz. Onların iç ve dış siyasetine samimi şekilde uyacağız. Ülkemizin bağımsızlığı için yılmadan çalışacağız.

5- Biz Türkistanlılar Müslüman biraderlerimizden ülkemizdeki Müslümanların Rus ve Çin esaretinden kurtarılmasında MTBK'ye maddi ve manevi yardım vermesini arzu ediyoruz. Bütün dünyadaki Müslümanların mutlulukları için Allah'a duacıyız.

⁴¹ Tolqun - Erkin, "a.g.m.", s. 30.

⁴² Tolqun - Erkin, "a.g.m.", s. 30.

6- MTBK'nin yürüttüğü siyasetini uygun buluyor ve her zaman verilecek vazifeyi yerine getirmeye çalışacağız. MTBK'nin düşmanlarını kendi düşmanımız, dostunu kendi dostumuz olarak kabul edeceğiz. Şimdiye kadar MTBK'nin etrafında toplanmayan Türkistanlıları bir merkez etrafında toplanmasını sağlayacağız.

7- MTBK'nin Türkistan'ın bağımsızlığı için yürüttüğü siyasetini ve mücadelesini takdir ediyor, onun yanında olduğumuzu beyan ediyoruz. MTBK'nden işbu kararlarımızı Milli Türkistan mecmuasında ve tercüme edilerek başka yayın organlarında da neşredilmesini arz ederiz.⁴³

Suudi Arabistan'daki Türkistanlılar adına bu kararı belirtilen kişiler imzaladılar: Said Mübeşşir Han Töre, İbn Yemin, Hacı Numan, Abdulaziz, Mirza Abdülkerim ve Hacı Abdurrahman.⁴⁴

VI. Pakistan Ziyareti

Dr. Baymirza Hayit Hacı, Suudi Arabistan'daki ziyaretini 6 Eylül 1953 tarihinde tamamlayarak aynı gün gece uçakla Pakistan'a doğru yola çıktı. Ertesi sabah 7 Eylül 1953 tarihinde Karaçi'ye ulaştı. Karaçi'deki Türkistanlılar, onu havaalanında sevinçle karşıladılar. Ayaküstü kısa süren bir sohbette, Dr. Baymirza Hayit, MTBK Başkanı ve komite üyelerinin samimi selamlarını ilettiler ve MTBK'nin faaliyetleri hakkında kısaca bilgi verdi.⁴⁵

Aynı gün öğleden sonra Dr. Baymirza Hayit, Karaçi'deki Türkistanlıların düzenlediği toplantıya katıldı. Orada yaptığı konuşmada, Avrupa ve Ortadoğu ülkelerinde MTBK şubelerinin açıldığını ve yürüttükleri faaliyetleri hakkında bilgi vererek şunları söyledi:

“Bütün şubeler ve muhacirlerimiz MTBK'nin gösterdiği yolda milli bağımsızlık için çalışmaktalar. Türkistanlılar, yaşamakta oldukları ülkelerin iç ve dış siyasetlerine karışmadan yalnız Türkistan istiklali için mücadele etmekte. Bizim esasi gayemiz, Türkistan'ı Rus ve Çin emperyalizminden kurtarmaktır. Bu mücadelemizde, Rus muhacirleri ile anlaşmamız mümkün değildir. Rus muhacirleri ve Çin Hükümeti, muhacerette yaşamakta olan Türkistanlılara yaklaşmaya ve onlarla işbirliği yapmaya çalışmaktalar. Milli davamızı yürütebilmek için onlarla işbirliği yapmamız mümkün değildir. Çünkü her türlü düşüncedeki Rus ve Çin emperyalistlerinin gayesi ve siyaseti aynıdır. Onların maksadı Türkistan'ı sömürmek ve hakim olmaktır.”⁴⁶

Karaçi'deki Türkistan Muhacirler Birliği merkezinde 18 Eylül 1953 tarihinde bir toplantı düzenlendi. Karaçi'deki Türkistanlıların katıldığı toplantının açılışını birlik başkanı yaptıktan sonra Pakistan'daki Türkistanlıların milli sahalarda yürüttüğü çalışmalar hakkında bilgi verildi. Ondan sonra söz

⁴³ “Saudi Arabiyada Çıkarılan Qarar”, *Milli Türkistan*, No: 87A, Ekim-Aralık 1953, s. 30-32.

⁴⁴ “A.g.m.”, s. 32.

⁴⁵ H.T. (Pakistan), “Karaçıda Maclis”, *Milli Türkistan*, No. 87A, Ekim-Aralık 1953, s. 32.

⁴⁶ “A.g.m.”, s. 32.

alan Dr. Baymirza Hayit, Türkistan sorunları, tarihi, medeniyeti ve bağımsızlığı için yürütülen mücadeleler hakkında malumat verdi. Toplantıya katılan Türkistanlılar, MTBK'nin maksadını ve gittiği yolu kalpten desteklediklerini bildirdiler. Abdulgafur Bey'in, Vatan Sana adlı şiiri toplantıya katılanlar tarafından ilgi ile dinlendi. Toplantı iyi bir şekilde sona ererken vatan, millet bağımsızlığı için her daim mücadele edileceği hep bir ağızdan beyan edildi.⁴⁷

Karaçi'deki Türkistanlı Muhacirler Birliği'nin Aldığı Kararlar

Türkistanlı Muhacirler Birliği, 18 Eylül 1953 tarihinde, Dr. Baymirza Hayit'in katıldığı toplantıda, belirtilen kararlar alındı:

1- MTBK milli azatlık hareketimizi müspet şekilde yürütmektedir. Bundan dolayı gurur duyuyoruz ve Komite Başkanı Veli Kayyum Han'a, komite üyelerine ve komiteye yardımcı olanlara şükranlarımızı bildiriyoruz.

2- MTBK'nin yolundan gitmeyen her türlü gruplara karşıyız.

3- Bizler MTBK'nin Başkanı Veli Kayyum Han'ın ve komitenin, milli azatlık hareketimiz hakkında vereceği her türlü göreve hazırız.

4- Bizler Rusya ile her türlü sahada işbirliği yapma karşıyız, onlarla işbirliği yapanları vatan haini olarak görürüz.

5- MTBK'nin tuttuğu milli yolu ve siyasi mücadelesini uygun buluyoruz. Türkistanlıları bir bayrak altında toplayan milli merkezdir. Komitenin, milli sahada yürüttüğü faaliyetine yardım vermek her bir Türkistanlının kutsal borcudur.

6- Milli Türkistan Mecmuası'nı ve onda yayınlanan makaleleri Pakistan halkına tanıtmak için bu mecmuanın Urdu dilinde tercüme edilmesini arzu ediyoruz. Bunu gerçekleştirmek için maddi katkıda bulunmaya hazırız. MTBK'nin bu konuda izin vermesini arz ederiz.

7- Bütün yurttaşlarımızın MTBK etrafından toplanmasını, milli sahadaki faaliyetimizi desteklemelerini istiyoruz. Ayrıca türlü aldatıcı fikirdeki kişilere inanmamaları, MTBK'ye bağlı olmaları gerekli olduğunu bildiriyoruz.

8- Aldığımız bu kararların Milli Türkistan Mecmuası'nda yayınlanmasını arz ederiz.⁴⁸

Bu kararlara Karaçi'de yaşayan Türkistanlılar adına belirtilen kişiler imzaladılar: Hacı Parpi (Birlik Başkanı), Arifcan (Birlik Katibi), Yarmuhammed, Cora Karı (Botaköz), Abdulraşit, Abdulveli, Muhammed Emin Can, Hamid Han, Mahmut Can, Ömer Han, Corabay, Heybetullah, Yoldaşbay, M. Resul, Said Ahmet Lagani, M.H. Hamid, Abdulmomin Yolbasar, Sabir Mübarek, Abdulrauf Can, Müslüm Bay, Momin Can, Azam Haşimi, Hacı Abdulhalik, Salih Can Karı (Hafız), Sefer Bay, Momincan Bay, İsamiddin, Seyfiddin ve Hacı M. Aka.⁴⁹

Dr. Baymirza Hayit, Karaçi'deki görüşmelerini bitirdikten sonra Pakistan'ın Peşavur ve Lahor şehirlerinde yaşamakta olan Türkistanlılarla görüş-

⁴⁷ "A.g.m.", s. 32.

⁴⁸ "A.g.m.", s. 33.

⁴⁹ "A.g.m.", s. 33-34.

mek üzere yola çıktı. Peşavur ve Lahor'da Türkistanlılarla yaptığı görüşmelerde, MTBK'nin yürüttüğü faaliyetleri hakkında bilgi vererek yaptıkları ve yapacakları çalışmalar konusunda geniş malumat verdi. Buradaki Türkistanlılar da MTBK'ye ve Veli Kayyum Han'a olan bağlılıklarını bildirerek teşekkürlerini iletiler.

VII. Basında Dr. Baymirza Hayit'in Ortadoğu Ziyareti

Dr. Baymirza Hayit'in, Ortadoğu ülkelerine yaptığı ziyaret basında geniş yankı buldu. Büyüklerimizden aldığımız bilgilere göre, o tarihlerde Türkiye'de yayınlanan gazeteler, bu konuda geniş bilgi vermişlerdir. Amman'da yayınlanan Al-Jazira Gazetesi'nin 30 Haziran 1953 tarihli sayısında Dr. Baymirza Hayit'in gazete idaresini ziyaret ettiği, burada Türkistan konusunda ve ayrıca MTBK hakkında bilgi verdiği yazılır.⁵⁰ Al-Yavm adlı gazetenin 24 Mayıs 1953 tarihinde yayınlanan sayısında, "1942 yılında Berlin'de Bolşevik hâkimiyetine karşı Türkistan'ın istiklali için Mücadele Komitesini kuran Veli Kayyum Han tarafından vekil olarak ülkemize gelen Dr. Baymirza Hayit, idaremizi ziyaret ederek Türkistan bağımsızlığı için yürütülen faaliyetler hakkında bilgi verdi." diye ziyaret hakkında haber yapılmıştır.⁵¹ Al-Ürdün Gazetesi'nin 30 Haziran 1953 tarihli yazısında, Dr. Baymirza Hayit'in, MTBK adına, Türkiye, Suriye ve Ürdün'ü ziyaret ettiği yazılır. Dr. Hayit Sovyet Rusya tarafından Türkistan'ın işgal edildiği ve halkının esaret altında ezildiği konusunda bilgi vermiştir.⁵²

Karaçi'de 22 Ekim 1953 tarihinde Dr. Baymirza Hayit bir basın toplantısı düzenler. Basın toplantısına katılan Pakistanlı basın mensuplarına, Türkistan hakkında bilgi vererek MTBK'nin Türkistan bağımsızlığı için yürüttüğü faaliyetleri hususunda geniş bilgi verildi. Bu bilgiler basın tarafından halka yansıtıldı. Karaçi'de yayınlanan Makasid adlı gazetenin 27 Ekim 1953 tarihli sayısında Türkistan ve Onun Vaziyeti başlıklı makalede Dr. Baymirza Hayit'in basın toplantısında Türkistan hakkında verdiği bilgiler yayınlandı. Makalede, Türkistan tarihi, medeniyeti, siyasi ve iktisadi durumu, halkının yürüttüğü milli mücadelesi, MTBK'nin kuruluşu, gayesi ve Rus emperyalizmine karşı yürüttüğü mücadeleler hakkında bilgi verildi.⁵³ Dr. Baymirza Hayit, Suriye, Mısır ve Suudi Arabistan'da basın toplantıları yaparak Türkistan hakkında geniş bilgi verdi ve bu bilgiler basında da geniş yer buldu.

Sonuç

MTBK Başkanı Veli Kayyum Han'ın, Ortadoğu ülkelerine vekil olarak gönderdiği Teşkilat ve Haberleşme Bölüm Başkanı Dr. Baymirza Hayit'in ziyareti, buralarda yaşamakta olan Türkistanlılar arasında büyük sevinçle karşılanmıştır. Düzenlenen toplantılarda konuşan Dr. Baymirza Hayit, MTBK'nin faaliyetleri hakkında vatandaşlarını bilgilendirmiştir. Toplantı ve görüşmeler

⁵⁰ "Türkistan Milli Azadlıq Harakati İslam Matbuatlarında", *Milli Türkistan*, No: 85-86A, Haziran-Eylül 1953, s. 42.

⁵¹ "A.g.m.", s. 43.

⁵² "A.g.m.", s. 43.

⁵³ "Pakistandan Habar", *Milli Türkistan*, No: 87A, Ekim-Aralık 1953, s. 41.

gayet samimi bir havada geçmiştir. Dr. Baymirza Hayit, ziyareti esnasında ve sonrasında MTBK'nin şubeleri Suriye, Ürdün, Mısır, Suudi Arabistan, Pakistan, Irak ve Türkiye'de açıldı. Buralarda yaşamakta olan Türkistanlıların milli sahalarda yürüttükleri faaliyetleri ziyaret sonrası hayli hızlanmıştı. Türkistanlılar, MTBK'ye olan bağlılıklarını bildirmek için çeşitli etkinliklerde bulundular. Hayit ziyaretinde bulunduğu ülkelerinin devlet adamları, dini ulemaları ve kamu yetkilileri ile görüşmeler yapmıştır. Ürdün Başbakanı Said Müftü, Dışişleri ve İçişleri Bakanlıkları ile birlikte olmuştur. Mısır'da Tarım ve Gıda Bakanı, Al-Azhar şeyhi, Al-Azhar Üniversite Rektörü, İslam Halklarını Kurtarma Cemiyeti'nin Reisi Mübaşşir Al-Terazi, Al-Azhar Müdürü Dr. Behay, Arap Ligası'nın Başkan Yardımcısı Şükri, ayrıca Suudi Arabistan'da Taif Valisi Amir Bin Mamur ve veliaht Amir Suud'u ziyaret etmiştir. İslam dünyasının liderleriyle ve Mısır Cumhurbaşkanı General Necip ile görüşmeler yapmıştır. Mekke'de (Harem-i Şerif'te) Türkistan bayrağı bulunan çadira Mısır, Irak, Pakistan, Suriye, Hindistan, Türkiye, Ürdün, Filistin, Seylan, Burma, Afganistan, Sudan, Umman ve başka ülkelerden Hac'a gelen Müslümanların vekilleri ve ileri gelenleri ile görüşme fırsatı olmuştur. Görüldüğü üzere Hayit'in Ortadoğu ziyaretinde dini ve siyasi yöneticilerle görüşmüş ve Türkistan'ın Rus esaretinden kurtulması için çalışmalarda bulunmuştur.

Kaynaklar

- AZZAM, M.: "Suriyadaki Türkistanlılar Yigilişi", *Milli Türkistan*, No. 84A, Nisan-Mayıs 1953.
- CİHANGİR, Erol: *Yeni Çağ Türkistan Tarihi Kaynakları ve Dr. Baymirza Hayit*, Turan Kültür Vakfı, İstanbul 2000.
- HAYİT, Baymirza: *Turkestan im Herzen Euroasiens*, Studienverlag, Köln 1980.
- H.T. (Pakistan), "Karaçıda Maclis", *Milli Türkistan*, No. 87A, Ekim-Aralık 1953.
- KOÇAR, Çağatay: "Milli Türkistan Birlik Komitesi'nin Yayınları", *Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı 11. Uluslararası Türk Dünyası Sosyal Bilimler Kongresi*, 10-16 Haziran 2013, Calalabat-Kırgızistan.
- M.A.M.: "Bolşevizmga Qarshi Kuraş Koordinasyon Markazi Haqında", *Milli Türkistan*, No. 82, Düsseldorf, Aralık 1952-Ocak 1953.
- "Milli Türkistan Birlik Qomitasinin Taşkilat va Ahbarat Bölim Başluginin Şarq Mamlakatlariga Sayahati va Caylardagi Muhacirlarimizning Yigilişlari, Çiqargan Qararlari", *Milli Türkistan*, No. 85-86A, Haziran-Eylül 1953.
- ÖZCAN, Kemal: *Dr. Baymirza Hayit'in Türkistan Araştırmaları ve Milli Mücadelesindeki Rolü*, Turan Kültür Vakfı, İstanbul, t.y.
- "Pakistandan Habar", *Milli Türkistan*, No. 87A, Ekim-Aralık 1953.
- "Qahiradan Habar", *Milli Türkistan*, No. 87A, Ekim-Aralık 1953.
- QUYAŞ, H.: "Türkistan Türk Muhacirlarining Maclisi", *Milli Türkistan*, No. 83A, Şubat-Mart 1953.
- SARAY, Mehmet: *Doğumunun 65. Yılında Dr. Baymirza Hayit Hayatı ve Eserleri*, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, İstanbul 1983.
- "Saudi Arabiyada Çıqarılğan Qarar", *Milli Türkistan*, No. 87A, Ekim-Aralık 1953.
- "Şamda Milli Türkistan Birlik Qomitasinin Şobasi Açıldı", *Milli Türkistan*, No. 85-86A, Haziran-Eylül 1953.
- TOLQUN, Ahmad - ERKİN, Zuhuriddin: "Milli Türkistan Birlik Qomitasinin Taşkilat va Ahbarat Bölim Başluginin Şarq Mamlakatlariga Sayahati va Caylardagi Muhacirlarimizning Yigilişlari, Çiqargan Qararlari (II)", *Milli Türkistan*, No. 87A, Ekim-Aralık 1953.
- "Türkistan Milli Azadliq Harakati İslam Matbuatlarında", *Milli Türkistan*, No. 85-86A, Haziran-Eylül 1953.

Dr. Baymirza Hayit Adana Türkistanlılar Yardımlaşma Derneği Yönetim Kurulu ve Üyeleriyle (Adana, Haziran 1953).
Fotoğraftakiler: 1. Mustafa Özgen, 2. Ahmet Kuddusi Erdoğan, 3. Dr. Rasih Özgen (Dernek Başkanı), 4. Dr. Baymirza Hayit,
5. Abdulhekim Kuyas, 6. Mehmet Yural, 7. Mahmut Cengiz, 8. Hacı Gulam Yassa, 9. Ömer Türe, 10. Erges Yeşilyurt, 11. Mehmet Seyhan
12. Abdulhay Maksım Türkistani, 13. Abdulhamit Koçar.

Hürmetli Abdulhamid Bey ve Yusuf hanım !
Mubarek Kurban Bayramınızı candan
tebrik ederiz. Bu şerefli bayram müna-
sebetiyle siz ve siz gibi dostlarınıza Allah'tan
her zaman baht-saadetler dilerizinde bulunacağız.
Her yerde ve her zaman kalbim ve gönüm
siz ve sizler ile buradadır. Var-ve sağ
olunuzlar!
Her zamanki hürmetlerim ile
Baymirza Hayit ve ailesi
1.12.76

Muhtaram Çağatay Bek,
yubargan "Türkistan Sesi" macmuaz ve Sovyet
gazetelerindeki töhmatlardan nushalar üçün
rahmat bildiramen, Yubargan materyallarınızın
hammasi ham biz üçün paydalıdır. Birisinden millf
tuyumaz üçün, başqasından esa düşmanın tuyjula-
rını örganış üçün mühimdir. Bundan keyin ham
Sovyet fikirlarini örganib barsanız yahşi boladi.
Men sovyetlernin hamma gazeta va macmualarini
oqumaymen(çünkü qiymat pullidirlar).
Hanimga qalbi salamlar. Adanaga yozsanız mendan
Ana-Babanızga qalbi salamlar bildiriniz.
Salam va hürmatlarim bilan
25.10.1987 sizin
Baymirza Hayit
İslâm and Turkestan under Russian Rule,
isimli asarım neşir etildi. Dostlarga salam.
Prospektdan Ziyauddin Bekga yubargan edim.
Allahga şükür bu asarını bu yıl idara etbildik.

*Istanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi tarafından Eylül 1988 tarihinde düzenlenen Türkoloji Kongresi'nde.
Soldan sağa: Selahattin Tolkun, Çağatay Koçar, Dr. Baymirza Hayit ve Fuat Turgut*

*Altınaklı Çağatay Koçar
Sorumlu Selahattin Tolkun
Zeynep Hayit*

VATANİMİZİN ZİYARAT ETGİN EDİM
(12-25.VII.1992)

Vatan ve Hürriyet! Bu iki söz özünü bilgen adamlar için muqaddas manâ, mas'uliyet qaynâsı, Allahın insanlar qalbiga ilâve etgen cân parçasıdır. Vatan ve unig azadlığı için hareketde bolmaq ba'zilarimiz için forz bolsa, ba'zilarimiz için bir gap va vatan niğâbi astidagi savdâ-çayâvçılığın bir ifâdasıdır. Hammamız vatan-sevarlarmız, lakin hammamız ham vatanparvarlar emasmız. Bunday anlas va onlatışnıñ sababi bilan maşûl bolmaq bu yazuvimni vazifesi emâdır.

Men ham vatansevarlar va vatanparvarlar arasında millî azadlıq maydanında bolib keldim. Buni heç kimsa inkâr etmasa kerak. Türkistan istiqlâdi için küğâda kimniñ qanday roli bolganlığını kelâkta tarihçilerden örgänimiz mümkin.

Vatan dardığa muftalâ bolib istiqlâl davâsında bolar ekannen, halâimniz istiqlâğa erişecekliğige şübhalanmadan yağadım va işladim. Ammâ, vatanimiz qaçan öz mustaqilligige erişecekliğini bilmas edim.

52 yıldan artıq bir davirni vatanımızdan tağqarıda yağadım va ilâq cabhasi işında boldım. Bu davirden 2 yıl, 6 ay, 12 kun azadlıq cabhasi işında boldım. Güzil Armiyada hizmet, uruş, harbi-havaynıñ Memsâz parçası boldı. 15-nçî Mart 1942 da Millî azadlıq asirlik, bunun bir kârinisi edi. 15-nçî Mart 1942 da Millî azadlıq cabhasıgı kirdim va va vâqıtın heri, bu cabhadan çıqib ketmadım.

Türkistan masalalaridagi, Komünizm -Sovet diktaturasını va bunig bilan ikizak bolgan Rusyo-Şovenizmini kâşif qıldı. Bunig için sovet propogandasınıñ başzabığa ugradım. Kâşif qıldı. Bunig için sovet propogandasınıñ başzabığa ugradım. Kâşif qıldı. Bunig için sovet propogandasınıñ başzabığa ugradım.

Sovet tuzumınıñ menga qarşı ciddî yalğan propogandası Gorbacov daviriniñ keyingi yıllarında, 1989-nçî yıldan itibaren, bir az yumşamağa başlagan edi. Bu esa menga qarşı miş-mişlernig davâmli bolmasa da, lekin liginin ifâde etmeydi. Eskisi kabi töhmätler davâmli bolmasa da, lekin sovetlernig propogandaçıları ara-sıra hareketde bolib kelgen ediler. Mesalen, Sentâbir 1989 da İstâbulda Türkistanlıların, qurultayı çağırılğan edi. Özbekistan Sovet Vassallik memuriyatınıñ "Sovet Özbekistânı" gazetâsı 15. Dekâbr 1989 da Döveş Ali ismi astıda

*Altınaklı Çağatay Koçar
Sorumlu Selahattin Tolkun
Zeynep Hayit*

VATANİMİZİN ZİYARAT ETGİN EDİM
(12-25.VII.1992)

Vatan ve Hürriyet! Bu iki söz özünü bilgen adamlar için muqaddas manâ, mas'uliyet qaynâsı, Allahın insanlar qalbiga ilâve etgen cân parçasıdır. Vatan ve unig azadlığı için hareketde bolmaq ba'zilarimiz için forz bolsa, ba'zilarimiz için bir gap va vatan niğâbi astidagi savdâ-çayâvçılığın bir ifâdasıdır. Hammamız vatan-sevarlarmız, lakin hammamız ham vatanparvarlar emasmız. Bunday anlas va onlatışnıñ sababi bilan maşûl bolmaq bu yazuvimni vazifesi emâdır.

Men ham vatansevarlar va vatanparvarlar arasında millî azadlıq maydanında bolib keldim. Buni heç kimsa inkâr etmasa kerak. Türkistan istiqlâdi için küğâda kimniñ qanday roli bolganlığını kelâkta tarihçilerden örgänimiz mümkin.

Vatan dardığa muftalâ bolib istiqlâl davâsında bolar ekannen, halâimniz istiqlâğa erişecekliğige şübhalanmadan yağadım va işladim. Ammâ, vatanimiz qaçan öz mustaqilligige erişecekliğini bilmas edim.

52 yıldan artıq bir davirni vatanımızdan tağqarıda yağadım va ilâq cabhasi işında boldım. Bu davirden 2 yıl, 6 ay, 12 kun azadlıq cabhasi işında boldım. Güzil Armiyada hizmet, uruş, harbi-havaynıñ Memsâz parçası boldı. 15-nçî Mart 1942 da Millî azadlıq asirlik, bunun bir kârinisi edi. 15-nçî Mart 1942 da Millî azadlıq cabhasıgı kirdim va va vâqıtın heri, bu cabhadan çıqib ketmadım.

Türkistan masalalaridagi, Komünizm -Sovet diktaturasını va bunig bilan ikizak bolgan Rusyo-Şovenizmini kâşif qıldı. Bunig için sovet propogandasınıñ başzabığa ugradım. Kâşif qıldı. Bunig için sovet propogandasınıñ başzabığa ugradım. Kâşif qıldı. Bunig için sovet propogandasınıñ başzabığa ugradım.

Sovet tuzumınıñ menga qarşı ciddî yalğan propogandası Gorbacov daviriniñ keyingi yıllarında, 1989-nçî yıldan itibaren, bir az yumşamağa başlagan edi. Bu esa menga qarşı miş-mişlernig davâmli bolmasa da, lekin liginin ifâde etmeydi. Eskisi kabi töhmätler davâmli bolmasa da, lekin sovetlernig propogandaçıları ara-sıra hareketde bolib kelgen ediler. Mesalen, Sentâbir 1989 da İstâbulda Türkistanlıların, qurultayı çağırılğan edi. Özbekistan Sovet Vassallik memuriyatınıñ "Sovet Özbekistânı" gazetâsı 15. Dekâbr 1989 da Döveş Ali ismi astıda

Dr. Baymirza Hayit dostlarıyla beraber evimizde (Münih, 1990).
Fotoğraftakiler: 1. Settar Ali Babazade, 2. Abdullah Hocaoğlu, 3. Timur Kocaoğlu, 4. Prof. Dr. Mehmet Saray, 5. Dr. Baymirza Hayit, 6. Nigar Kocaoğlu, 7. Ziyaeddin Babakurban, 8. Enver Hocaoğlu, 9. Çağatay Koçar.

Ekim-Kasım-Aralık 2007 tarihli *Güzel Türkistan* adlı dergide Dr. Baymirza Hayit'in vefatı nedeniyle kaleme aldığım yazı.

*Dr. Baymirza Hayit Adana'ya yeni gelen Türkistanlılarla
(Bu fotoğraf şimdiki Gazipaşa Bulvarı Celalettin Seyhan Okulu civarında çadırda kalan Türkistanlılar - Haziran 1953).*

*Dr. Baymirza Hayit Adana Seyahatinde.
Soldan sağa: Dr. Rasih Özgen, Binbaşı Nimet Özulu ve Dr. Baymirza Hayit milli kıyafetle (Adana, Haziran 1953)*

*Dr. Baymirza Hayit ile sohbet esnasında
(Münih, Şubat 1996)*

Not: Fotoğraf ve belgeler yazı sahibinden izinsiz kullanılamaz.

TÜRKLERİN SUDAN'DAKİ HÂKİMİYET VE İDARESİ

Tuğrul Oğuzhan YILMAZ*

Öz

Türklerin Sudan'daki hâkimiyet ve idaresi oldukça eski tarihlere dayanmaktadır. İlk olarak Mısır'da kurulan Tolunoğulları ve İhşidiler üzerinden Sudan'a etki eden Türkler; Eyyubiler ve Memlûkler döneminde Sudan'ın bir kısmını hâkimiyetleri altına almışlardır. Yavuz Sultan Selim'in 1517'de Mısır'ı fethetmesiyle birlikte Sudan'da Osmanlı hâkimiyeti dönemi belirli bölgelerde başlamış ilerleyen yıllarda Mısır Valisi Kavalalı Mehmet Ali Paşa döneminde Sudan topraklarının tamamı Osmanlı hâkimiyeti altına alınmıştır. Bu doğrultuda Osmanlı Devleti'nin Sudan'daki hâkimiyet dönemi Sudan literatürüne "Türk Dönemi" olarak girmiştir. Türkler çok uzun yıllar hâkimiyet sağladıkları Sudan'da çeşitli modernleşme hareketleri başlatmışlar ve günümüz Sudan'ın şekillenmesinde de oldukça önemli bir rol oynamışlardır. Bu çalışmada, Memlûklerden Osmanlı Devleti'ne; Türklerin Sudan'daki hâkimiyeti ve idaresi incelenmektedir.

Anahtar kelimeler: Afrika, Memlûklar, Osmanlı Devleti, Sudan.

Domination Of Turks And Administration In Sudan

Abstract

The sovereignty and administration of the Turks in Sudan is quite ancient. The Toluns and Ihshidīs were the first Turks in Egypt to influence Sudan, during the Ayyubids and Mamluks, the Turks took part of Sudan under their sovereignty. With the conquest of Egypt in 1517, the period of Yavuz Sultan Selim's Ottoman domination in Sudan started in certain regions. In the following years, during the reign of Mohamed Ali Pasha, the Governor of Egypt, all Sudan lands were taken over by the Ottoman government. In this direction, the Ottoman State's dominance in Sudan entered the Sudanese literature as the "Period of Turks". The Turks have initiated various modernization movements in Sudan, where they have dominated for so many years, and played a very important role in shaping today's Sudan. In this study, the Ayyubids from Ottoman Empire; the sovereignty and administration of the Turks are examined in Sudan.

Keywords: Africa, Mamluks, Ottoman Empire, Sudan.

* Yıldız Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Anabilim Dalı Harp Tarihi ve Strateji Bölümü Yüksek Lisans Programı Öğrencisi.

Giriş

Sudan,¹ Afrika kıtasının en geniş yüz ölçümüne sahip olan ülkelerinden bir tanesidir.² Sudan, Arapçada “siyahlar” anlamına gelmektedir. Araplar, Afrika’ya girdikten sonra Kızıldeniz³ kıyılarından Batı Afrika’ya kadar siyahlar yaşadığından dolayı bölgeye “*Biladu’s Sudan (Siyahlar Ülkesi)*” adını vermişlerdir. Daha sonra “*Bilad*” kelimesi çıkarılmış ve bölge “*Sudan*” ismini almıştır.⁴ Sudan’da gerçekleştirilen arkeolojik kazılar Sudan’ın çok eski medeniyetlere ev sahipliği yaptığını göstermektedir. Bu anlamda Sudan tarihinin oldukça köklü olduğunu söyleyebiliriz.⁵ M.Ö. Sudan coğrafyasında Kush Krallığı oldukça önemli bir güç olarak uzun yıllar hüküm sürmüştür.⁶

Sudan, VI. yüzyılda Hıristiyan misyonerlerin etki alanına girmiştir. İslamiyet ise Sudan’da VII. yüzyıldan itibaren yayılmaya başlamıştır. Söz konusu dönem içerisinde Sudan’da Nobatya, Makurra ve Alova adında 3 büyük Hıristiyan “*krallık hüküm sürmüştür.*” Sudan, tarihi boyunca en çok komşusu olan Mısır ile etkileşim yaşamıştır. VII. yüzyılda Mısır’ın Müslümanlar tarafından fethinden sonra İslam orduları güneye doğru Sudan içlerine ilerlemek istemişler, fakat ciddi bir direnişle karşılaşmalarıyla birlikte söz konusu 3 krallıkla Müslümanlar arasında çeşitli barış antlaşmaları imzalanmıştır.⁷ Bu

¹ Sudan tarihi hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Peter Malcolm Holt - M.W. Daly, *A History of the Sudan: From the Coming of Islam to the Present Day*, New York, Longman 2000. Ayrıca bkz. Robert O. Collins, *A History of Modern Sudan*, Cambridge University Press, 2008.

² Selçuk Baş, *Bağımsızlığından Günümüze Sudan; Siyasi ve Ekonomik Yapı*, T.C. Beykent Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İşletme Yönetimi Anabilim Dalı Uluslararası Ekonomi Politik ve İşletmecilik Bilim Dalı, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2007, s. 1; Robert S. Kramer - Richard A. Lobban Jr. - Carolyn Fluehr - Lobban, *Historical Dictionary of the Sudan*, Scarecrow Press, Plymouth 2013, Fourth Edition, p. 2; İlhan Zengin, *Geçmişten Günümüze Türkiye-Sudan İlişkileri*, T.C. Kırıkkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı Cumhuriyet Tarihi Bilim Dalı, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Kırıkkale 2013, s. 1; Ahmet Kavas, *Geçmişten Günümüze Afrika*, Kitabevi Yayınları, Genişletilmiş 2. Baskı, İstanbul 2017, s. 23, 268.

³ Kızıldeniz ile ilgili olarak bkz. Mustafa L. Bilge, “Kızıldeniz”, *Diyanet İslam Ansiklopedisi (DİA)*, Cilt: 25, 2002, s. 557-559.

⁴ Ahmet Kavas, “Tarihi Süreçte Sahra Altı Afrika: Osmanlı-Afrika İlişkileri ve Sömürgecilik”, *Sahra Altı Afrika*, II. Uluslararası Türk-Afrika Kongresi, 12-13 Aralık 2006, Türk Asya Stratejik Araştırmalar Merkezi (TASAM) Yayınları, Ed.: Ahmet Kavas-Ufuk Tepebaş, İstanbul 2007, s. 76; Necdet Yasit, *Sudan’da Türk Dönemi (1820-1881)*, T.C. Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Isparta 2012, s. 12; Enver Arpa, *Afrika Satrancında Sudan*, Meneviş Yayınları, 2. Baskı, Ankara 2013, s. 119; Enver Arpa, *Afrika Seyahatnamesi*, Fecr Yayınları, Ankara 2015, s. 20; Kavas, *Geçmişten Günümüze Afrika*, s. 3.

⁵ Mehmet Koçak, *Mehdi Hareketinden İslâm Devrimine Sudan*, Esra Yayınları, İstanbul 1999, s. 11; Joseph R. Oppong, *Sudan Modern World Nations*, Chelsea House Publishers, New York 2010, p. 62; Fatih Yol, *19. Yüzyılda Sudan’da Osmanlı Yönetimi ve İngiliz İşgali*, T.C. Mustafa Kemal Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Ana Bilim Dalı, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Hatay 2016, s. 2-3.

⁶ Yol, *a.g.e.*, s. 2-3; Zeinab Badawi, “Afrika’nın Unutulmuş Krallığı”, *BBC Türkçe*, <http://www.bbc.com/turkce/haberler-dunya-40482751>, (Erişim tarihi: 10.01.2018). Kush Krallığı ile ilgili olarak bkz. Necia Desiree Harkless, *Nubian Pharaohs and Meroitic Kings: The Kingdom of Kush*, Author House, Bloomington 2006. Ayrıca bkz. D.M. Dixon, “The Origin of the Kingdom of Kush (Napatan-Meroë)”, *The Journal of Egyptian Archaeology*, Vol: 50, December 1964, pp. 121-132. Ayrıca bkz. William Y. Adams, “The Kingdom and Civilization of Kush in Northeast Africa”, *Civilizations of the Ancient Near East*, Ed. Jack M. Sasson, Charles Scribner’s Sons, 1995, pp. 775-789.

⁷ Ahmet Kavas, “Cumhuriyeti (Cumhuriyetü’s Sudan)”, 21.01.2008, TASAM, http://www.tasam.org/tr-TR/Icerik/770/sudan_cumhuriyeti_cumhuriyetus-sudan, (Erişim tarihi: 10.01.2018); Zengin, *a.g.e.*, s. 10; Yol, *a.g.e.*, s. 5-9.

antlaşmalar çok uzun yıllar devam etmiş, XIV. yüzyıldan itibaren “büyük ölçüde Müslümanlaşan ve Araplaşan Makurya Krallığı” çökmüş,⁸ Habeşistan’daki Hıristiyanlardan ve Portekizlilerden destek gören⁹ Nobatya ve Alova Krallıkları da bölgedeki etkinliklerini zamanla kaybetmişlerdir. Mısır üzerinden Sudan’a gelen Müslüman tüccarların Sudan’da İslamiyet’i büyük ölçüde yaymalarının ve Sudan’ı ele geçirmek üzere Hıristiyan Krallıklar üzerine askerî seferler düzenlemesi de söz konusu krallıkların yıkılmasında büyük bir etkidir.¹⁰

Sinnar’da kurulmuş olan ve Sudan’da hüküm süren Func Sultanlığı,¹¹ Portekizliler tarafından “Kara Mağribiler” olarak adlandırılmışlardır. Funclar, Avrupalılar tarafından Arap kökenli olarak bilinmesine rağmen Sinnar’ın güneyinde bulunan Nilotlar ve bölgedeki Arapların etkisinde kalmış olan Meroitler’in akrabaları olup Nübya kökenlidirler. Portekizlilerin bölgede Hıristiyanlığın etki alanını genişletmelerine karşılık; Sudan’daki Arap kabileleri ve Hadarabia emirliği ile bir ittifak gerçekleştiren Funclar, Alova Krallığı’na karşı mücadele etmişler ve Nil kıyılarını hâkimiyet altına almayı başarmışlardır. Cüheyneli Araplar ise Makurra Krallığı’na karşı mücadele etmiş ve ilerleyen yıllarda Funclarla bir ittifak yaparak Nübya’yı baştan aşağı ele geçirmişlerdir. Nübya’nın ele geçirilmesinden sonra Müslümanlar, Hıristiyanlığın Sudan’daki “son kalesi” olan Kerri Krallığı’nı da yenilgiye uğratmışlar, böylelikle Sudan XVI. yüzyılda Hıristiyan krallıkların hâkimiyetinden çıkıp tamamıyla Müslümanların hâkimiyeti altına girmiştir.¹² Sudan’da Hıristiyan krallıkların etkilerinin azalmasıyla birlikte; bazı mahallî sultanlıklar hüküm sürmeye başlamışlardır. Bu anlamda, kronolojik olarak Sudan’da Kuşî, Nübya, Makurra, Nobatya, Alova, Func, Sinnar, Darfur¹³ gibi sultanlıkların hüküm sürdüğünü ifade edebiliriz.¹⁴

⁸ Kavas, “Sudan Cumhuriyeti”, “a.g.m.”.

⁹ Nikolay İvanov, *Osmanlıların Arap Ülkelerini Fethi (1516-1574)*, Çev. İlyas Kemaloğlu-Rakhat Abdieva, Türk Tarih Kurumu (TTK) Yayınları, Ankara 2013, s. 137-139.

¹⁰ Kavas, “Sudan Cumhuriyeti”, “a.g.m.”; Baş, *a.g.e.*, s. 5.

¹¹ 1504 yılında Alova Krallığı’ndan bağımsızlığını kazanarak kurulan Func Sultanlığı’nın hâkim olduğu topraklar “Funcistan” olarak adlandırılmaktadır. *Osmanlı İdaresinde Sudan*, T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Yayınları, İstanbul 2013, s. 21-22. Başlangıçta Hıristiyan olan Func Krallığı ilerleyen yıllarda İslamiyeti kabul etmiştir. Kral Amara Dungus, Müslümanlığı kabul eden ilk Func hükümdarı olmuştur. Koçak, *a.g.e.*, s. 11; Ali Bilgenoğlu, *İngiliz Sömürgeciliğinin Mısır ve Sudan Örneğinde Karşılaştırmalı Bir Çözümlemesi*, T.C. Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Ahabilim Dalı Programı Karşılaştırmalı Tarih Programı, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İzmir 2013, s. 243; Zengin, *a.g.e.*, s. 12, 45; Muhammed Tandoğan, “Habeş Eyaleti [5 Temmuz 1555/15 Şaban 962]”, *Afrika’da Osmanlı Asırları: Siyah İnci Beyaz Lale*, T.C. Başbakanlık Türk İşbirliği ve Koordinasyon Ajansı Başkanlığı (TİKA), (Ed. Şakir Batmaz), Kenz Yayınları, İstanbul 2013, s. 77-111, s. 96-96; Yol, *a.g.e.*, s. 9-10. Funclar ve Func Sultanlığı ile ilgili olarak ayrıntılı bilgi için bkz. Mehmet Aykaç, “Func”, *DİA*, Cilt: 13, 1996, s. 216-218.

¹² İvanov, *a.g.e.*, s. 140-149.

¹³ Sinnar ve Darfur Sudan’da kurulan devletlerle ilgili olarak ayrıntılı bilgi için bkz. R.S O’ Fahey-J. L. Spaulding, *Kingdoms of the Sudan*, Methuen, London 1974.

¹⁴ Ahmet Kavas, “Sudan”, *DİA*, Cilt: 37, 2004, s. 459-466, s. 459-561; Kavas, “Sudan Cumhuriyeti”, “a.g.m.” Söz konusu sultanlıklardan Darfur, Func, Kordofan ve Sinnar Sultanlıkları zaman içerisinde Osmanlı Devleti ile yakın ilişkiler tesis etmişlerdir. Ahmet Kavas, “Afrika’da Türklerin Hâkimiyeti ve Kurdukları Devletler”, *Türkler*, Cilt: 9, Yeni Türkiye Yayınları, (Ed. Hasan Celâl Güzel-Kemal Çiçek-Salim Koca), Ankara 2002, s. 575-588, s. 585; Kavas, “Tarihi Süreçte Sahra Altı

Sudan'da Türk Hâkimiyetinin Yerleşmesi

Türk-Afrika ilişkilerinde; Sudan'ın oldukça önemli bir yeri vardır. Türkler çok uzun yıllar Sudan topraklarının hakimi olmuşlardır.¹⁵ Türk-Sudan ilişkilerinin tarihsel sürecini incelediğimizde; Türkler ile Sudanlıların karşılaşmasını ve çeşitli ilişkiler kurmasını oldukça eski tarihlere dayandırmamız mümkündür. Mısır'da kurulmuş olan "Tolunoğulları,¹⁶ İhşidiler,¹⁷ Eyyübiler¹⁸ ve Memlükler¹⁹"ın²⁰ Sudan'a da çok çeşitli yönlerden etki ettiğini söylemek mümkündür. Söz konusu Türk Devletleri içerisinde Türk ve Sudanlı askerler yan yana savaşmışlardır.²¹ 1172'de Selahaddin Eyyübî'nin kardeşi Turanşah ve Eyyübiler,²² Sudan'ın Nübya bölgesine bir sefer düzenlenmiştir. Turan Şah, 1173'te Kasr-ı İbrim ele geçirilmiş ve buradaki Saint Mary Kilisesi de camiye çevrilmiştir.²³

Eyyübilerden sonra ise 1260'ta Memlük Sultanı I. Baybars, Sudan topraklarına bir sefer düzenlemiştir.²⁴ Sultan Baybars ayrıca 1266'da Sevakin'de bir

Afrika...", s. 78-79; Ahmet Kavas, "Osmanlı Devleti'nin Sahraaltı Afrika'daki Müttelikleri: Bilâdüs-sudan Sultanlıkları", *Afrika'da Osmanlı Asırları: Siyah İnci Beyaz Lale*, s. 7-59, s. 9-10, 38, 42-43; Kavas, *Osmanlı-Afrika İlişkileri*, s. 52.

¹⁵ Yusuf Fadl Hasan, "Sudan Özelinde Türk-Afrika İlişkilerinin Bazı Yönleri", *Yükselen Afrika ve Türkiye, I. Uluslararası Türk-Afrika Kongresi (23 Kasım 2005)*, Çev. Hasret Dikici Bilgin, (Ed. Ahmet Kavas-Hasan Öztürk), TASAM Yayınları, İstanbul 2006, s. 286.

¹⁶ Tolunoğulları ile ilgili en kapsamlı çalışmayı Azerbaycan bağımsızlık hareketinin liderlerinden olan Azerbaycan Eski Cumhurbaşkanı Ebülfez Elçibey gerçekleştirmiştir. Merhum Elçibey, Tolunoğulları hakkında kapsamlı bir doktora tezi yazmıştır. Bkz. Ebülfez Elçibey, *Tolunoğulları Devleti (868-905)*, Yay. Haz. Fazıl Gazenferoğlu, Çev. Selçuk Alkan, Ötügen Neşriyat, İstanbul 1997.

¹⁷ Tolunoğulları ve İhşidiler ile ilgili olarak bkz. Nadir Özkuyumcu, *İlk Müslüman Türk Devletleri Tolunoğulları ve İhşidiler*, İrfan Kültür ve Eğitim Derneği Yayınları, İzmir 1996. Ayrıca bkz. Ahmet Ağırakça, "İhşidiler", *DİA*, Cilt: 21, 2000, s. 551-553. Ayrıca bkz. Nadir Özkuyumcu, "İhşidiler", *Tarih Tarih*, <https://www.tarihtarih.com/?Syf=26&Syz=367201>, Erişim tarihi: 10.01.2018.

¹⁸ Eyyübiler ile ilgili olarak bkz. Ramazan Şeşen, *Eyyübiler*, İslam Araştırmaları Merkezi (İSAM) Yayınları, İstanbul 2012. Bkz. Ramazan Şeşen, "Eyyübiler", *DİA*, Cilt: 12, 1995, s. 20-31.

¹⁹ Memlükler ile ilgili olarak bkz. İsmail Yiğit, *Memlükler (648-923 / 1250-1517)*, Kayhan Yayınları, İstanbul 2015. Ayrıca bkz. Fatih Yahya Ayaz, *Memlükler (1250-1517)*, İSAM Yayınları, İstanbul 2015.

²⁰ Kavas, "Afrika'da Türklerin Hâkimiyeti...", s. 575-579; Ekmeleddin İhsanoğlu-Salih Sadawi, *Mısır'da Türk Kültür İzleri -Mısır Halk Dilinde Türkçe Kelimeler Lüğatçasıyla Birlikte-*, İslam Tarih, Sanat ve Kültür Araştırma Merkezi (IRCICA), İstanbul 2003, s. IX-XVII; Yasit, *a.g.e.*, s. 10; Kavas, "Osmanlı Devleti'nin Sahraaltı Afrika'daki Müttelikleri...", s. 7; Kavas, *Geçmişten Günümüze Afrika*, s. 11, 18-21; Özen Tok, "Kuzeydoğu Afrika ve Haremeyn Bölgesinde Osmanlı Hâkimiyet ve Siyasetinin Tesis ve İcrasında Mısır Beylerbeyliği'nin Rolü", *Afrika'da Osmanlı Asırları: Siyah İnci Beyaz Lale*, s. 113; Kavas, *Osmanlı-Afrika İlişkileri*, s. 21-32.

²¹ Kavas, "Sudan Cumhuriyeti", *a.g.m.*; Zengin, *a.g.e.*, s. 11. Buhara asıllı bir Türk olan Mısır'daki Tolunoğulları Devleti'nin kurucusu Tolunoğlu Ahmed'in ordusunda çok sayıda Sudanlı asker görev yapmaktaydı. Nadir Özkuyumcu, "Tolunoğulları", *DİA*, Cilt: 41, 2012, s. 235; Zengin, *a.g.e.*, s. 11; Yol, *a.g.e.*, s. 8; Mustafa Alican, "Türklerin Kurduğu İlk İslam Devleti", *Beyaz Tarih*, <http://www.beyaztarih.com/turk-tarihi/turklerin-kurdugu-ilk-islam-devleti-tolunogullari>, Erişim tarihi: 10.01.2018. Tolunoğlu Ahmed ile ilgili olarak bkz. Hakkı Dursun Yıldız, "Ahmed b. Tolun", *DİA*, Cilt: 2, 1989, s. 141-143.

²² Kavas, "Sudan", s. 460; Kavas, "Sudan Cumhuriyeti", *a.g.m.*; Baş, *a.g.e.*, s. 5; Zengin, *a.g.e.*, s. 11-12. Eyyübî Sultanı Selâhaddin Eyyübî'nin kardeşi Turanşah, Sudan içlerine düzenlediği seferlerde başarı sağlamış, fakat ilerlediği bölgelerin yoksul ve "tutunmaya elverişli" olmaması sebebiyle Mısır'a geri dönmüştür. Bahattin Kök, "Mısır'ın Alınmasından Sonra Nuriddin Mahmut'la Selahuddin Eyyübî Arasında Ortaya Çıkan Soğukluğun Sebepleri", *Belleten*, Cilt: LVII, Sayı: 219, Ağustos 1993, s. 441.

²³ Kavas, "Sudan", s. 460; Yol, *a.g.e.*, s. 8.

²⁴ Kavas, "Sudan", s. 460; Kavas, "Sudan Cumhuriyeti", *a.g.m.*; Zengin, *a.g.e.*, s. 11-12; Baş, *a.g.e.*, s. 5.

askerî garnizon kurarak söz konusu bölgenin güvenliğini sağlamayı başarmış ve bu sayede Memlûklerin Kızıldeniz ve Sevakin'deki hâkimiyeti XIII. yüzyıl içerisinde başlamıştır.²⁵ 1272'de Nübya'ya giren Sultan Baybars, Makurra Krallığı ile yaklaşık 4 sene mücadele etmiş ve 1276'da Memlûkler Nübya bölgesinin tamamını ele geçirmişlerdir.²⁶ Sultan Baybars daha sonra seferini devam ettirerek Arapların üzerine yürümüş ve Dongola'yı hâkimiyeti altına almıştır.²⁷ Ağırlıklı olarak Türk kökenli Memlûklardan²⁸ oluşan ve Bahrî Memlûkleri olarak adlandırılan bir askerî grup Nil Nehri kıyısında bulunan Kuzey Hartum'daki Bahrî şehrinde iskân edilmiş ve bölgeye hakim olmuşlardır.²⁹ 1320'den sonra Sudan'da ciddi anlamda bir hâkimiyet sağlayan Memlûklerin Sudan'a yönelik seferleri bölgede İslamiyet'in hızla yayılmasını sağlamıştır.³⁰ Böylelikle Memlûklerin tarihsel coğrafyası Sudan topraklarının belirli bölgelerine kadar uzanmıştır. Memlûklerin fizikî sınırları; XIII. yüzyıldan XVI. yüzyıla kadar Sudan'ın belirli bölgelerini ve Sevakin'i kapsamaktaydı.³¹ Sevakin'e hakim olan Memlûkler, Kızıldeniz'in güvenliği için burada bir askerî garnizon kurmuşlar ve kısa süre içerisinde olan Becâ³² kabileleri Hadramut kökenli olan Hadariba emirlerini itaat altına almışlar ve Sudan'ın kıyı şeridinde hakim olmuşlardır. Böylelikle Memlûkler, "Sudan'ın Kızıldeniz kıyıları ile Nil arasında yer alan bütün topraklar" da hâkimiyet sağlamışlardır. XVI. yüzyılda Kızıldeniz'e ulaşan Portekizliler, 1507'de Sevakin'deki Memlûk hâkimiyetine yönelik bir tehdit oluşturmuşlar ve 1513'te Sevakin'e saldırarak ele geçirmişlerdir. Portekizlilerin Kızıldeniz'deki tehdidi karşısında Sudan'daki Müslümanlar zor bir durumda kalmışlardır.³³

Sudan'da Osmanlı Hâkimiyetinin Başlangıcı

Osmanlı Devleti'nin Afrika ve Arap topraklarında yayılması (Yavuz) Sultan I. Selim ve (Kanuni) Sultan I. Süleyman dönemine denk gelmektedir.³⁴

²⁵ Süleyman Kızıltoprak, "Osmanlı Devrinde Kızıldeniz'in İncisi: Sevakin", *Beyaz Tarih*, 04.01.2018, <http://www.beyaztarih.com/ortadogu-tarihi/osmanli-devrinde-kizildenizin-incisi-sevakin>, Erişim tarihi: 10.01.2018.

²⁶ Zengin, *a.g.e.*, s. 11; Yol, *a.g.e.*, s. 8.

²⁷ Hamdunallah Mustafa Hasan, "Dongola", *DİA*, Cilt: 9, 1994, s. 509. Eyyübiler ve Memlûkler ile ilgili olarak ayrıntılı bilgi için bkz. Ramazan Şeşen, *Salahaddin'den Baybars'a Eyyübiler-Memlûkler (1193-1260)*, İslam Kültür ve Tarihini Araştırma Vakfı (İSAR) Yayınları, İstanbul 2007.

²⁸ Mısır Memlûkleri ile ilgili olarak bkz. Kâzım Yaşar Kopruman, *Mısır Memlûkleri Tarihi*, T.C. Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1989. Ayrıca bkz. André Clot, *Kölelerin İmparatorluğu Memlûklerin Mısır'ı*, Çev. Turhan Ilgaz, Epsilon Yayınları, İstanbul 2005.

²⁹ İhsanoğlu-Sadawi, *a.g.e.*, s. IX-X; Gilbert Sinoué, *Kavalalı Mehmed Ali Paşa: Son Firavun*, Çev. Ali Cevat Akkoyunlu, Doğan Kitap, 2. Baskı, İstanbul 2004, s. 15-16.

³⁰ Kavas, "Sudan Cumhuriyeti", "a.g.m."; Zengin, *a.g.e.*, s. 11-12.

³¹ Cengiz Orhonlu, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Güney Siyaseti: Habeş Eyaleti*, TTK Yayınları, Ankara 1996, s. 1-2, 175; Salih Özbaran, *Umman'da Kapanan İmparatorluklar Osmanlı ve Portekiz -Emperyal ve Kutsal, Muhafız ve Mültezim*, Tarihçi Kitabevi, İstanbul 2013, s. 136, 252.

³² Becâ kabileleri ile ilgili olarak bkz. Abdülkerim Özyayın, "Bece", *DİA*, Cilt: 5, 1992, s. 285-286.

³³ İvanov, *a.g.e.*, s. 149-151.

³⁴ Koçak, *a.g.e.*, s. 16-17; Vladimir Borisoviç Lutskiy, *Arap Ülkelerinin Yakın Tarihi 16. Yüzyıldan 20. Yüzyıla*, Çev. Turan Keskin, Yordam Kitap, 2. Basım, İstanbul 2016, s. 11; Bruce Masters, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Arapları (1516-1919) -Sosyal ve Kültürel Bir Tarih-*, Çev. Feray Coşkun,

Osmanlı Devleti'nin Afrika'da ve Arap toprakları üzerinde yayılması "Avrupalı (Avrupa) çeperinden tarihi merkezine doğru bölgesel genişlemesinde önemli bir jeopolitik değişime işaret" etmiştir.³⁵ 1517'de Sultan Selim'in Mısır'ı Memlûklerden³⁶ almasıyla birlikte; Osmanlılar, Afrika'da kendilerini göstermeye başlamışlardır. Sultan Selim'in, hilafeti de uhdesine almasıyla birlikte, Osmanlı Devleti'nin İslam Dünyası'ndaki saygınlığı ciddi anlamda artmış, Osmanlılar bu sayede Mısır'ın fethinden sonra Sudan'a yerleşmeye başlamışlardır.³⁷ Osmanlı Devleti'nin Sudan ile kurduğu siyasî ilişkiler oldukça eski tarihlere dayanmaktadır. Osmanlı Devleti'nin kutsal mekânları idaresi altında bulundurulması ve Müslümanların koruyuculuğunu üstlenmesi; Sudan'daki mahallî sultanlıkların Osmanlı Devleti'ne tabii olmasını sağlamıştır.³⁸ Bu anlamda, Sudan'daki Müslüman mahallî sultanlıkların Osmanlı Devleti'ne biat etmesindeki en önemli faktör din olmuştur.³⁹ Habeşistan merkezli Müslüman Adal Sultanlığı'nın, Hıristiyan Etiyopyalılar karşısında zayıf düşmesiyle birlikte, Portekizlilerin Kızıldeniz kıyıları ve Sudan'da güçlü bir şekilde yükselişinin karşısında; Osmanlıların Mısır'a gelmesi, "Afrika'nın Müslüman ülkelerinde büyük bir coşku" yaratmıştır. Bu doğrultuda Sudan'daki Müslümanların, Osmanlı hâkimiyetini kabul etmeleri çok zor olmamıştır.⁴⁰ Osmanlı Devleti'nin

Doğan Kitap, İstanbul 2017, s. 16, 20, 24-26, 35, 41, 51; Eugene Rogan, *Araplar Bir Halkın Tarihi*, Çev. Cem Demirkan, Pegasus Yayınları, İstanbul 2017, s. 17-48.

³⁵ Masters, *a.g.e.*, s. 35.

³⁶ Osmanlı-Memlûk rekabeti ile ilgili olarak bkz. Cihan Yüksel Muslu, *Osmanlılar ve Memlûklar: İslam Dünyasında İmparatorluk Diplomasisi ve Rekabet*, Çev. Zeynep Rona, Kitap Yayınevi, İstanbul 2016. Konuyla ilgili olarak ayrıca bkz. Feridun M. Emecen, "The Military Development in the Middle-East: The Question of Firearms in the Ottoman-Mamluk Rivalry", *Proceedings of the International Conference on Egypt During the Ottoman Era*, 26-30 November 2007 Cairo, IRCICA, İstanbul 2010, pp. 7-15. Osmanlı Memlûk ilişkileri ile ilgili olarak ayrıca bkz. Kâzım Yaşar Kopruman, "Osmanlı-Memlûk Münasebetleri", *Türkler*, Cilt: 9, s. 470-485. XVI. yüzyıldaki Mısır'da Osmanlılar ve Memlûkler ile ilgili kapsamlı bir doktora tezi çalışması için bkz. Seyyid Muhammed es-Seyyid Mahmud, *XVI. Asırda Mısır Eyaleti*, Marmara Üniversitesi Yayınları, İstanbul 1990. Yavuz Sultan Selim'in Mısır seferi ile ilgili olarak Mısırlı Vakanüvis İbn İyâs'ın yazdığı eser için bkz. İbn İyâs, *Yavuz'un Mısır'ı Fethi ve Mısır'da Osmanlı İdaresi*, Ter. Ramazan Şeşen, Yeditepe Yayınları, İstanbul 2016. Yavuz'un Mısır'ı fethiyle birlikte Osmanlı hâkimiyeti oldukça geniş bir alana yayılmış, Kuzey Afrika, Sudan ve Kızıldeniz gibi bölgelerin Osmanlı idaresi altına girmesinin yolu açılmıştır. Bkz. İzzettin Çopur, *Yavuz Sultan Selim'in Çaldıran Meydan Muharebesi ve Mısır Seferi*, Hipokrat Kitabevi, Ankara 2017.

³⁷ Numan Hazar, "Türklerin Afrika İle İlişkilerinin Kısa Tarihçesi", *Türkler*, Cilt: 13, s. 119; Numan Hazar, *Türkiye-Afrika İlişkileri -Türkiye'nin Dost Kitaya Açılım Stratejisi-*, Akçağ Yayınları, Gözden Geçirilmiş 3. Baskı, Ankara 2016, s. 138-139.

³⁸ Bu anlamda Sudan'da kurulmuş olan Func ve Darfur Sultanlıkları; Osmanlı Devleti ile yakın ilişkiler tesis etmiş, söz konusu sultanlıklar, XX. yüzyılın başlarına kadar Hilafet makamının sahibi olan Türklere bağlılıklarını devam ettirmişlerdir. Ahmet Kavas, "Afrika'da Sömürgeciliğin XIX. Yüzyılın İkinci Yarısına Kadar Kurulamamasında Osmanlı Devleti'nin Rolü", *Yükselen Afrika ve Türkiye*, s. 104.

³⁹ Kavas, "Afrika'da Sömürgeciliğin XIX. Yüzyılın...", s. 104; Hasan, "Sudan Özelinde Türk-Afrika İlişkilerinin...", s. 285.

⁴⁰ Prof. Dr. Feridun M. Emecen, XVI. yüzyılda Kızıldeniz'deki Portekiz hâkimiyetine dikkat çekek; İslam'ın mukaddes mekânlarına yönelik Hıristiyan tehdidinin bertaraf edilmesi noktasında Memlûklerin oldukça zorlandıklarını, bu noktadan hareketle bölge Müslümanlarının Yavuz Sultan Selim'i ve Osmanlıları bir kurtarıcı olarak gördüklerini, Yavuz Sultan Selim'in Mısır'ı alarak Portekiz tehditlerini sona erdirdiğini ifade eder. "Yavuz, Mısır'a giderken Portekiz'i de hedef almış", *Milli Gazete*, 20.10.2010, <http://www.milligazete.com.tr/haber/1134215/yavuz-misir-a-giderken-por>

Sudan Müslümanlarını korumakta yeterince başarılı olamayan Memlûkleri ortadan kaldırarak Mısır ve Sudan'ın bir kısmına yerleşmeleri ve Hıristiyanlar karşısında mücadele etmeleri; Sudan Müslümanları açısından adeta “göklerin iradesi olarak kabul” edilmiştir. Sudan'daki Müslümanlar için “Hıristiyanlığa karşı savaşta güvenebilecekleri daha güçlü ve güvenilir bir destekçiye sahip olmak oldukça önemliydi.” Sultan Selim'in Mısır'ı fethinden sonra Sudanlı Müslümanlar, Kahire'ye çeşitli elçiler ve haberciler göndermişler ve Osmanlı hâkimiyetini kabul etmişlerdir.⁴¹

Osmanlı Devleti'nin Mısır'ı fethiyle birlikte, Osmanlılar etkisini; Sudan üzerinde açık bir şekilde hissettirmeye başlamış⁴² ve böylelikle ilk Osmanlı-Sudan ilişkileri tesis edilmiştir.⁴³ Sultan Selim döneminde Sudan'ın kuzeyine ve Kızıldeniz kıyılarına yönelik çeşitli askerî hareketler düzenlenmiş ve Osmanlı Devleti'nin Sudan'daki hâkimiyeti bu sayede başlamıştır.⁴⁴ Osmanlıların oldukça önemli bir ticaret yolu olan Kızıldeniz⁴⁵'de bir hâkimiyet sağlamaları; Sudan'ın kumaş ve silah üretimi yapılan aynı zamanda Mısır ile doğrudan temas sağladığı Nübya bölgesiyle bir sınır teşkil etmelerine sebep olmuştur.⁴⁶ 1517'den sonra Kızıldeniz kıyılarında görülmeye başlayan Osmanlılar, Sudan'ın en önemli mahallî sultanlıklarından bir tanesi olan Func Sultanlığı'yla⁴⁷ karşı karşıya gelmiştir. Osmanlı Devleti'nin Sudan'ın kuzey bölgesindeki Func Sultanlığı'nın topraklarını çevrelemesiyle birlikte Func Sultanlığı'nın hâkimiyet alanı daralmış ve Funclar idarî alanlarını ülkenin güneyine doğru kaydırmak zorunda kalmışlardır.⁴⁸ Hadım Süleyman Paşa tarafından görev-

tekiz-i-de-hedef-almis, (Erişim tarihi: 10.01.2018); “Yavuz, Mısır Seferinde Portekizlileri Vurmuş!”, *Haber 7*, 19.10.2010, <http://www.haber7.com/kitap/haber/626013-yavuz-misir-seferinde-portekizlileri-vurmus>, (Erişim tarihi: 10.01.2018). Konuyla ilgili olarak ayrıca bkz. Feridun M. Emecen, *Yavuz Sultan Selim*, Kapı Yayınları, 2. Baskı, İstanbul 2017. Söz konusu hususu teyit eden Prof. Dr. Halil İnalıcık'ın da katıldığı diğer bir görüş için ayrıca bkz. Mustafa Alkan, “Osmanlı Devleti'nin “İslam Birliği” Siyaseti: Ortadoğu'nun Osmanlılaşması”, *Gazi Akademik Bakış*, Cilt: 9, Sayı: 18, Yaz 2016, s. 17-32, s. 22, 24-25.

⁴¹ İvanov, *a.g.e.*, s. 149-151.

⁴² Koçak, *a.g.e.*, s. 16; Kavas, “Sudan”, s. 460; Tariğ M. Nour, “İngilizler'in Sudan'da Türk Dönemine Son Vermesi”, *Yakın Dönem Türkiye Araştırmaları Dergisi*, Sayı: 8, 2005, s. 115-124, s. 118, 123; Tariğ Mohamed Nour, “Siyah Afrika'da Osmanlı Şehirleri”, *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, Cilt: 3, Sayı: 6, 2005, s. 151; Baş, *a.g.e.*, s. 5; Hasan, “Sudan Özelinde Türk-Afrika İlişkilerinin...”, s. 285-286; Zengin, *a.g.e.*, s. 12; Arpa, *Afrika Seyahatnamesi*, s. 20.

⁴³ Nour, “İngilizler'in Sudan'da Türk...”, s. 115, 123.

⁴⁴ Orhonlu, *a.g.e.*, s. 75; Ekmeleddin İhsanoğlu, “Osmanlı Devleti'nin Arap Topraklarına Yayılışı”, *İki Tarafın Bakış Açısından Türk-Arap Münasebetleri*, IRCICA, İstanbul 2000, s. 40-98, s. 61, 64, 66; Nour, “İngilizler'in Sudan'da Türk...”, s. 115, 118, 123-124; Nour, “Siyah Afrika'da Osmanlı Şehirleri”, s. 151; Özbaran, *a.g.e.*, s. 50-51, 56-58, 156-157. Yavuz Sultan Selim döneminde Osmanlı Devleti'nin Sudan'daki hâkimiyeti ile ilgili olarak bkz. Peter Malcolm Holt, “Sultan Selim I and the Sudan”, *The Journal of African History*, Volume: 8, Issue: 1, March 1967, pp. 19-23.

⁴⁵ Kızıldeniz'de oldukça geniş bir ticaret ağı mevcuttur. İlgili olarak bkz. Raif İvecan, *XVII. Yüzyılın Yarınsında Kızıldeniz'de Ticaret*, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmalar Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 1998.

⁴⁶ Orhonlu, *a.g.e.*, s. 1, 3-4; Tandoğan, “a.g.m.”, s. 77.

⁴⁷ Func Sultanlığı'nın hâkimiyet alanı kuzeyde Nil'in üçüncü çağlayanından, güneyde Fazog'l'a ve doğuda Kızıldeniz'den, batıda Kordofon'a kadar uzanmaktaydı. Lutskiy, *a.g.e.*, s. 89.

⁴⁸ Baş, *a.g.e.*, s. 5. XV. - XVI. yüzyılda Osmanlı Devleti ve Func Sultanlığı ile ilgili olarak ayrıntılı bilgi için bkz. Andrew C.S. Peacock, “The Ottomans and the Funj Sultanate in the Sixteenth and

lendirilen Özdemiş Bey,⁴⁹ Nil Nehri'nin güneyine inerek Sudan'ın belirli bölümlerini Func Sultanlığı'ndan ele geçirmiştir. Özdemiş Paşa, Sudan'ın çeşitli bölgelerine birçok sefer düzenlemiş ve buradaki kabileleri kendisine bağlamıştır.⁵⁰ Özdemiş Bey komutasındaki Osmanlı askerî kuvvetleri, Mağrak ve Say şehirlerini fethetmiş, İbrim ve Der kalelerini de ele geçirmişlerdir.⁵¹

Kızıldeniz, Osmanlılar için oldukça önemli bir ticaret yoluydu.⁵² Osmanlılar bölgede güç kazanmak adına Kızıldeniz'i Portekiz'e kapatmak adına birtakım girişimlerde bulunmuşlar,⁵³ Sudan ve Kızıldeniz kıyılarını Portekizlilerden korumak için bölgeyi tahkim etmişlerdir. Sultan Selim döneminde görevlendirilen bir Türk denizcisi olan Selman Reis'te, Kızıldeniz'de Portekizlilerle ciddi bir mücadele içerisine girişmiştir.⁵⁴ Kızıldeniz'in güvenliğinin sağlanabilmesi adına, Sevakin'i oldukça stratejik bir merkez olarak gören Selman Reis, Portekiz tehditlerine karşılık Osmanlı Devleti'nin "Kızıldeniz'de tutunmasını sağlayacak temelleri" atmıştır.⁵⁵ Sultan Selim, Nübya'yı da Osmanlı Devleti'ne bağlamak adına çeşitli girişimlerde bulunmuş ve Küçük Sinan Paşa Nübya'da görevlendirilerek, bölgeye "yer yer Türkler yerleştirilmiştir."⁵⁶ Bu sayede öncelikle Nübya bölgesinin kontrolü sağlanmış, ilerleyen yıllarda da Kızıldeniz ve Sevakin Osmanlı hâkimiyeti altına alınmıştır.⁵⁷ Osmanlı Devleti, bölgede

Seventeenth Centuries", *Bulletin of the School of Oriental and African Studies*, University of London, Vol: 75, No: 1, 2012, pp. 87-111.

⁴⁹ Özdemiş Bey, Yavuz Sultan Selim'in yenilgiye uğrattığı Memlûk Sultanı Kansu Gavri'nin yeğenidir. Özdemiş Bey, Mısır'ın Osmanlılar tarafından fethinden sonra Yavuz Sultan Selim'in hizmetine girmiştir. Türkkiye Ataöv, *Afrika Ulusal Kurtuluş Mücadeleleri*, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları, Ankara 1975, s. 80; Jane Hathaway, *Osmanlı Hâkimiyetinde Arap Toprakları 1516-1800*, Çev. Gül Çağlalı Güven, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2016, s. 56.

⁵⁰ Orhonlu, *a.g.e.*, s. 21-22, 33, 75; Yusuf Sarınoy, *Ottoman Archives and Ethio-Ottoman Relations*, Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Yayınları, Ankara 2001, s. 6, 8, 10; Kavas, "Sudan", s. 461; Bilgenoğlu, *a.g.e.*, s. 244; *Osmanlı İdaresinde Sudan, a.g.e.*, s. 21-22, 32; Tandoğan, "a.g.m.", s. 82; Zengin, *a.g.e.*, s. 12-13, 18-19.

⁵¹ *Osmanlı İdaresinde Sudan, a.g.e.*, s. 21-22.

⁵² Kızıldeniz ile ilgili olarak bkz. Nihal Şahin Utku, *Kızıldeniz'de Denizcilik, Ticaret ve Yerleşim (VII - XI. Yüzyıllar)*, T.C. Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İlahiyat Anabilim Dalı İslâm Tarihi ve Sanatları Bilim Dalı, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul 2005. Ayrıca bkz. Abdülmenan Mehmet Altıntaş, *Kızıldeniz'den Akdeniz'e: Ticaret, Diplomasi ve Güzergâhlar (1600-1700)*, T.C. İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı Yeniçağ Tarihi Bilim Dalı, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul 2016.

⁵³ Kızıldeniz'deki Osmanlı-Portekiz mücadelesi zamanla Hint Okyanusu'na yayılmıştır. İlgili olarak bkz. Salih Özbaran, "Ottoman Naval Policy in the South", *Süleyman the Magnificent and His Age: The Ottoman Empire in the Early Modern World*, (Ed. Metin Kunt-Christine Woodhead), Routledge, New York 1997, Second Impression, pp. 55-70.

⁵⁴ Kızıldeniz'de Osmanlı-Portekiz mücadelesi ile ilgili olarak bkz. İdris Bostan, "XVI. Yüzyılda Kızıldeniz'de Osmanlı-Portekiz Mücadelesi: Süveyş, Cidde ve Muha Deniz Üsleri", *Osmanlı'nın İzinde, Prof. Dr. Mehmet İpşirli Armağanı*, Haz. Feridun M. Emecen-İshak Keskin-Ali Ahmetbeyoğlu, Cilt: 1, Timaş Yayınları, İstanbul 2013, s. 331-357. Ayrıca bkz. Salih Özbaran, "A Turkish Report on the Red Sea and the Portuguese in the Indian Ocean (1525)", *Arabian Studies*, Vol: IV, 1978, pp. 81-88.

⁵⁵ İdris Bostan, "Selman Reis", *DİA*, Cilt: 36, 2009, s. 444-446; Kızıltoprak, "a.g.m." Kızıldeniz'de Osmanlı hâkimiyeti ile ilgili olarak bkz. Mehmet Korkmaz, *XX. Yüzyıl Başlarında Kızıldeniz'de Osmanlı Denizcilik Faaliyetleri*, T.C. Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı Yakınçağ Tarihi Programı, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2012.

⁵⁶ Hıfzı Topuz, *Kara Afrika*, Milliyet Yayınları, İstanbul 1971, s. 149.

⁵⁷ İhsanoğlu, "a.g.m.", s. 61, 66; Nour, "İngilizler'in Sudan'da Türk...", s. 114, 118, 123-124; Tandoğan, "a.g.m.", s. 79- 83, 96-97; Yol, *a.g.e.*, s. 11, 18-21.

çeşitli imar faaliyetlerinde bulunmuş; stratejik bir konuma sahip olması sebebiyle Sevakin'de bir kale inşa edilmiş, su kuyuları açılarak halkın refahı sağlanmaya çalışılmıştır.⁵⁸

Osmanlı Devleti'nin bölgedeki faaliyetleri karşısında, Sudan'ın yerel yöneticileri “yardım ve himayeleri dolayısıyla” Osmanlı Devleti'ne çeşitli hediyeler gönderiyor ve bölgede İslamiyet hızla oldukça geniş bir alana yayılıyordu. Osmanlı Devleti'nin bölgedeki hâkimiyetinden oldukça rahatsızlık duyan Portekizliler, Kızıldeniz'deki Osmanlı hâkimiyetine son vermek ve Osmanlı deniz kuvvetlerini yok etmek amacıyla büyük bir deniz filosu kurmuşlar ve 22 Şubat 1541'de Sevakin'e gelmişlerdir. 8 Mart 1541'de Sevakin'e saldıran Portekizliler “dehşet verici bir şekilde yağmacılıkta bulunur, daha sonra da boş kalmış şehir ile limanda bulunan gemileri ateşe” verirler⁵⁹ ve 1541'de Sevakin'i işgal ederler.⁶⁰ Portekizlilerle Kızıldeniz'e hakim olmanın mücadelesi veren⁶¹ Osmanlı Devleti 1543'te Osmanlı Devleti ile Portekizliler ile arasında çeşitli görüşmelerin başlatılması kararı alınmış ve 1544'te barış görüşmeler başlamıştır. Fakat Osmanlı Devleti'nin açık bir şekilde aleyhine sonuçlar doğuracak anlaşmayı Osmanlı Devleti Padişahı Sultan Süleyman kesin bir şekilde reddetmiştir. XVI. yüzyılın ortalarında Osmanlı Devleti karşısında Etiyopya'daki Hıristiyanlarla da bir ittifak yaparak Kızıldeniz'deki konumu güçlendiren Portekizliler, Osmanlı Devleti'nin bölgedeki nüfuzuna ciddi bir zarar veremeyi başarmışlardır. Bu durumun sonucunda Sudan'daki ve Doğu Afrika'daki Müslüman varlığı tehlikeye girmiştir. Hıristiyan Etiyopya-Portekiz ittifakı karşısında, Osmanlı Devleti'nin askerî yardımından yoksun kalan Sudan Müslümanlarının kendilerini savunabilme olanakları neredeyse imkânsızdı. Bu durumun sonucunda Osmanlı Devleti bölge Müslümanlarını korumak; Sudan ve Kızıldeniz'de kaybettiği hâkimiyetini yeniden sağlamak adına bölgeyi kontrol altına almak amacıyla Sudan'a askerî bir sefer düzenlemeyi kararlaştırmıştır.⁶² Osmanlı Devleti, ticaret yollarını elinde bulundurabilmek adına Kızıldeniz'de Portekizlilerle mücadelesini devam ettirmiş⁶³ ve bu doğrultuda

⁵⁸ Tarig Mohamed Nour, *Sevakin'de Türk İngiliz Rekabeti*, T.C. İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul 2006, s. 15, 21-22, 69, 70, 73, 75.

⁵⁹ İvanov, *a.g.e.*, s. 151-153, 155-156, 158-159.

⁶⁰ Erhan Afyoncu, “Portekiz İle Mücadele”, *Sabah*, 06.03.2016, <https://www.sabah.com.tr/yazarlar/erhan-afyoncu/2016/03/06/portekiz-ile-mucadele>, (Erişim tarihi: 10.01.2018); Kızıltoprak, “a.g.m.”

⁶¹ Orhonlu, *a.g.e.*, s. 3, 5, 8, 9, 175-176; Kavas, “Afrika'da Türklerin Hâkimiyeti...”, s. 579, 584-585; Muhammed Tandoğan, *Afrika'da Sömürgecilik ve Osmanlı Siyaseti*, TTK Yayınları, Ankara 2013, s. 141-143. Konuyla ilgili olarak bkz. Cengiz Orhonlu, “XVI. Asrın İlk Yarısında Kızıldeniz Sahilleri'nde Osmanlılar”, *Tarih Dergisi / Turkish Journal of History*, Cilt: 12, Sayı: 16, 2011, s. 1-24. Ayrıca bkz. Muhammed Yıldırım, *XVI. Yüzyılda Osmanlı Devleti'nin Kızıldeniz, Yemen, Basra Körfezi ve Habeşistan Politikaları*, T.C. Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Ana Bilim Dalı, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Isparta 2001.

⁶² İvanov, *a.g.e.*, s. 151-153, 155-156, 158-159.

⁶³ Ahmet Kavas, “Afrika'da Sömürgeciliğin XIX. Yüzyılın...”, s. 103. Konuyla ilgili olarak bkz. Salih Özbaran, “Osmanlı İmparatorluğu ve Hindistan Yolu: Onaltıncı Yüzyılda Ticaret Yolları Üzerinde Türk-Portekiz Rekabet ve İlişkileri”, *Tarih Dergisi / Turkish Journal of History*, Sayı: 31, 2011, s. 65-146. Osmanlı Devleti'nin Hint Okyanusu'nda Portekizlilerle mücadelesi ile ilgili olarak bkz.

Sevakin Portekizlilerden geri alınmıştır. Sevakin'in ele geçirilmesi, Osmanlı Devleti'nin Kızıldeniz ve Habeşistan'daki hâkimiyeti için bir dayanak noktası olmuştur. Sevakin, 1554'te Mısır Eyaleti'ne bağlanmış ve burada idarî bir düzenlemeye gidilerek Abdülbaki Bey Sevakin'in ilk sancak beyi olmuştur.⁶⁴

Osmanlı Devleti, Habeşistan ve Kızıldeniz'de mutlak bir hâkimiyet sağlamak adına Doğu Afrika'ya yönelmiş ve 1555'te Habeşistan Eyaleti'ni kurmuştur.⁶⁵ Eyaletin merkezi Sevakin Adası olmakla birlikte; Habeşistan Eyaleti, Osmanlı Devleti'nin Doğu Afrika'da ciddi anlamda bir hâkimiyet kurmasını sağlamıştır.⁶⁶ Özdemir Paşa, Sultan Süleyman'ın emriyle Kızıldeniz'de çeşitli fetih hareketleri gerçekleştirmiş ve Sudan'ın Kızıldeniz kıyılarının büyük bir kısmı Özdemir Paşa tarafından fethedilerek Habeşistan Eyaleti sınırlarına dâhil edilmiştir.⁶⁷ Osmanlılar; Kızıldeniz, Sevakin ve Atbara Vadisi'nde hâkimiyet sağlayabilmek adına "Sevakin ile Nil Nehri arasındaki bölgenin" fethedilmesi için çeşitli girişimlerde bulunmuşlardır. 1556'dan itibaren -1584 yılına kadar- Habeşistan toprakları ve Func Sultanlığı üzerine bir sefer düzenlenmesi kararlaştırılmıştır. Bölgeye düzenlenecek bir askerî sefer, Doğu Afrika'daki kaynaklarının ve ticaret yollarının ele geçirilmesini sağlayacaktı.⁶⁸ Özdemir Paşa, Dongola Hıristiyan Krallığı üzerine bir sefer düzenleyerek Dongola'yı da ele geçirmiştir. Bölgedeki Müslümanların haklarını koruyan Özdemir Paşa'nın Dongola seferi sonrasında bölgeye çok sayıda Müslüman Arap kabilesi yerleşmiştir. Fakat Özdemir Paşa, bölgede yaşayan Hıristiyanları da bölgeden çıkarmak yerine "onların gönüllerini kazanmış ve savaş yerine barış içinde yaşanacak bir ortam oluşmasına zemin" hazırlamıştır. Ayrıca bölgenin imar ve kalkınmasıyla da yakından ilgilenmiştir.⁶⁹

Sudan'ı oldukça yakından tanıyan ve asker arasında oldukça sevilen bir şahsiyet olan Özdemir Paşa, Mısır'da 3.000 kişilik bir ordu kurduktan sonra, 1556'da Nil boyunca bir askerî sefer düzenlemiştir.⁷⁰ Özdemir Paşa komutasındaki askerî birlikler Nübya⁷¹'ya girmiş ve burada Osmanlı hâkimiyetinin

Ertuğrul Önalp, *Osmanlı'nın Güney Seferleri 16. Yüzyılda Hint Okyanusu'nda Türk-Portekiz Mücadelesi*, Berikan Yayınevi, Ankara 2010.

⁶⁴ *Başbakanlık Osmanlı Arşivi*, Kâmil Kepeci Defter Kataloğu: C-1, Divan-ı Hümâyun Ruus Kalemi, No: 211, s. 78; Orhonlu, *a.g.e.*, s. 37, 107; Osmanlı İdaresinde Sudan, *a.g.e.*, s. 22, 51.

⁶⁵ BOA, Divan-ı Hümâyun Ruus Defterleri, Kâmil Kepeci Tasnifi, Nu: 213, s. 212; Orhonlu, s. 37, 175-176; Koçak, *a.g.e.*, s. 16-17; Kavas, "Afrika'da Türklerin Hâkimiyeti...", s. 584-585; Kavas, "Sudan Cumhuriyeti", "a.g.m."; Yasit, *a.g.e.*, s. 10, 17, 20; Kavas, *Osmanlı-Afrika İlişkileri*, s. 50-52; Kavas, "Osmanlı Devleti'nin Sahraaltı Afrika'daki Müttetikleri", "a.g.m.", s. 46, *Osmanlı İdaresinde Sudan*, s. 22, 52-53; Tandoğan, "a.g.m.", s. 79; Zengin, *a.g.e.*, s. 17-18; Yol, *a.g.e.*, s. 25.

⁶⁶ Kavas, "Afrika'da Türklerin Hâkimiyeti...", s. 579, 584-585; Kavas, "Tarihi Süreçte Sahraaltı Afrika...", s. 77-78; Kavas, *Osmanlı-Afrika İlişkileri*, s. 50-51; Özbaran, *a.g.e.*, s. 170-175; Tandoğan, *a.g.e.*, s. 142.

⁶⁷ Topuz, *a.g.e.*, s. 149-151; Kavas, "Afrika'da Türklerin Hâkimiyeti...", s. 579, 584-585; Kavas, *Osmanlı-Afrika İlişkileri*, s. 50-51; Hathaway, *Osmanlı Hâkimiyetinde...*, s. 56, 75, 201.

⁶⁸ Koçak, *a.g.e.*, s. 16-17; Hasan, "Sudan Özelinde Türk-Afrika İlişkilerinin...", s. 286-287.

⁶⁹ Orhonlu, *a.g.e.*, s. 70, 103, 175; Koçak, *a.g.e.*, s. 16-17; Tandoğan, *a.g.e.*, s. 142-143.

⁷⁰ Orhonlu, *a.g.e.*, s. 37-42; İvanov, *a.g.e.*, s. 160.

⁷¹ Osmanlı Devleti'nin Nübya'daki etkileşimi ile ilgili olarak bkz. Victor Louis Ménage, "The Ottomans and Nubia in the Sixteenth Century", *Annales Islamologiques*, Volume: 24, 1988, pp. 137-153.

yerleşmesini sağlamışlardır.⁷² Özdemir Paşa, 1557'de Osmanlı hâkimiyetini Doğu Afrika'ya yaymayı başarmış ve Sudan'ın belirli bölgeleri ile Kızıldeniz kıyılarını Habeş Eyaleti⁷³ sınırları içerisine dâhil etmiştir.⁷⁴ Kızıldeniz kıyılarını Portekizlilerden kurtaran Osmanlılar, XVI. yüzyılda Özdemir Paşa döneminde Sudan'ın Kızıldeniz sahillerinde mutlak bir hâkimiyet sağlamışlardır.⁷⁵ Osmanlı Devleti, Özdemir Paşa döneminde Aşağı Nübya'yı Habeşistan Eyaleti sınırlarına dâhil etmiş,⁷⁶ Yukarı Nübya ve Func toprakları ise, Osmanlı Devleti'ne bağımlı bir hale gelmişlerdir. Bölgedeki bazı Func Sultanları, Osmanlı Devleti ile işbirliği yapmışlar ve Hıristiyanlara karşı Osmanlı Devleti'ni desteklemişlerdir. Fakat Nübya, Dongola ve Kerri'de bulunan Abdallablar ve bazı Bedevî kabileleri, Osmanlı hâkimiyetinin Sudan'a yerleşmesine karşı çıkmışlardır. Sudan "iç savaşlar ve Bedevî muhalefetine rağmen" Osmanlı hâkimiyeti altına girmiş, Özdemir Paşa'nın bölgedeki başarıları âdeta "Müslümanların zaferi" olmuştur.⁷⁷ Sudan'ın Yukarı Nübya, Sinnar (Funcistan) ve Atbara (Adel) bölgeleri ise fiili olarak Osmanlı idaresini kabul etmekle birlikte Habeşistan Eyaleti sınırları içerisine dâhil edilmemişlerdir.⁷⁸ Sudan'ın güney doğusunda Atbara'da yaşayan Becâ kabilesi üzerine bir sefer gerçekleştiren Özdemir Paşa, bölgenin uzaklığı sebebiyle uzun "süren yolculuk, sıcak iklim ve arızalı arazi yapısı" sebebiyle birçok asker hayatını kaybetmiş, Özdemir Paşa'da hastalanınca sefer başarısız olmuş ve Osmanlı askerî harekâtı sona ermek zorunda kalmıştır.⁷⁹

Özdemir Paşa'nın ölümü ile birlikte 1561'de Habeşistan Beylerbeyliği görevine Özdemir Paşa'nın oğlu Osman Paşa⁸⁰ getirilmiştir.⁸¹ Osman Paşa dö-

⁷² Topuz, *a.g.e.*, s. 149-151; Ataöv, *a.g.e.*, s. 80; Holt-Daly, *ibid.*, p. 26-27; Kavas, "Sudan", s. 460; Zengin, *a.g.e.*, s. 13.

⁷³ Osmanlı Devleti'nin Habeşistan'daki idaresi ile ilgili olarak bkz. Cengiz Orhonlu, "Habeş Eyaleti", *DA*, Cilt: 14, 1996, s. 363-367. Ayrıca bkz. Cengiz Orhonlu, "Osmanlıların Habeşistan Siyaseti 1554-1560", *Tarih Dergisi / Turkish Journal of History*, Cilt: 15, Sayı: 20, 2011, s. 39-54.

⁷⁴ İvanov, *a.g.e.*, s. 160-161.

⁷⁵ Hazar, "a.g.m.", s. 120-122; Kavas, "Afrika'da Türklerin Hâkimiyeti...", s. 579, 584-585; Yılmaz Öztuna, "Habeşistan Fatih Özdemiş Paşa", *Türkiye Gazetesi*, 24.09.2011, <http://www.turkiyegazetesi.com.tr/yazarlar/yilmaz-oztuna/507764.aspx> (Erişim tarihi: 10.01.2018); Kavas, *Osmanlı-Afrika İlişkileri*, s. 50-52; Tandoğan, "a.g.m.", s. 79-87; Hazar, *a.g.e.*, s. 143-147, 171; D. Ferhat Dizdaroğlu, "Osmanlı Doğu Afrika'da (1)", *Yeni Akit*, 05.08.2017, <http://www.yeniakit.com.tr/yazarlar/d-ferhat-dizdaroğlu/osmanli-dogu-afrikada1-20492.html>, (Erişim tarihi: 10.01.2018); Yılmaz Öztuna, *Türk Tarihinden Yapraklar*, Ötüken Neşriyat, 12. Basım, İstanbul 2017, s. 193-194. Yılmaz Öztuna'nın Doğu Afrika'daki Osmanlı fetihleriyle ilgili verdiği bu bilgilerin yayınlandığı ilk yer için bkz. Yılmaz Öztuna, "Orta ve Doğu Afrika'da Türkler", *Hayat Tarih Mecmuası*, No: 7, Ağustos 1973, s. 8-22.

⁷⁶ Kavas, "Sudan", s. 460.

⁷⁷ İvanov, *a.g.e.*, s. 162-164.

⁷⁸ Erhan Afyoncu, "Osmanlılar Etiyopya'da", *Sabah*, 06.03.2016, <https://www.sabah.com.tr/yazarlar/erhan-afyoncu/2016/03/06/osmanli-etiopyada>, (Erişim tarihi: 10.01.2018).

⁷⁹ Orhonlu, *a.g.e.*, s. 47; Sarıncay, *a.g.e.*, s. 6, 8, 10; Tandoğan, "a.g.m.", s. 82; Yol, *a.g.e.*, s. 19-23.

⁸⁰ Özdemiroğlu Osman Paşa ile ilgili olarak yayınlanmış bir doktora tezi için bkz. Reyhan Şahin Allahverdi, *Kafkas Fatih Özdemiş Osman Paşa*, Çamlıca Basım Yayın, İstanbul 2017.

⁸¹ Özdemiroğlu Osman Paşa'nın hayatı ve mücadelesi hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Mustafa Karanfil, *Harimi'nin Zafernâme ve Gonca'sına Göre Özdemiroğlu Osman Paşa*, T.C. İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı Yeniçağ Bilim Dalı, Yayınlanmamış Yüksek Li-

neminde Sudan'ın Kızıldeniz sahilleri tamamıyla ele geçirilmiştir.⁸² Daha önce Özdemir Paşa döneminde; Sudan'ın belirli bölgelerinde ve Sevakin'de Osmanlı hâkimiyetini kabul eden kabileler 1564'te Osmanlı'ya karşı bir isyan hareketi başlatmışlar ve Sevakin'de büyük katliamlara girişerek su kaynaklarına saldırmışlardır.⁸³ Osman Paşa, Habeşistan Beylerbeyliği yaptığı 7 sene boyunca Sudan'da güvenliğin temini için çalışmış ve Sevakin'in isyancı kabilelerden geri alınmasını sağlamıştır. Osman Paşa, bölge halkına zulmeden; "*kuyulardaki sulara el koyup onları satan ve insanları susuzluktan sürdüren kabileleri*" dağıtmış ve bölge halkını koruma altına almaya karar vermiştir.⁸⁴ Osman Paşa, Func Sultanlığı'na bağlı Arap kabilelerinin Sevakin'e yaptıkları saldırıları önlemek amacıyla faaliyetlerde bulunmuş ve Mısır Çavuşlarından Yakup Bey'i 1564'te müstakil sancak beyi tayin ederek Sevakin'e göndermiştir.⁸⁵

Osmanlı Devleti, 1565'te Nil Nehri boyunca bir sefer düzenledi. Birinci çağlayan⁸⁶ bölgesinin güneyinden daha sonra aynı isimle anılacak ve bir eyalet haline getirilecek olan İbrim bölgesine ilerleyen Osmanlı kuvvetleri, burada Func Sultanlığı ile karşı karşıya gelmiştir. Bölgede Func Sultanlığı'na bağlı Arap kabileleri ve yöneticileri ile savaştan Osmanlı kuvvetleri, daha sonra üçüncü çağlayana ilerlemişlerdir. Söz konusu bölgede İbrim ve Say kaleleri Osmanlılar tarafından "*muhtemelen*" bölgeyi Func Sultanlığı'nın saldırılarının

sans Tezi, İstanbul 1998, s. 3-11. Ayrıca bkz. Asaflı Dal Mehmed Çelebi, *Şecâ'atnâme -Özdemiroğlu Osman Paşa'nın Şark Seferleri (1578-1585)*, Yay. Haz. Abdülkadir Özcan, Çamlıca Basın Yayın, 2. Baskı, İstanbul 2007; Çetin Sungur, *Habeşistan'dan Kafkasya'ya Bir Osmanlı Paşası: Özdemiroğlu Osman Paşa*, Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara 2012; H. Mustafa Eravcı, *Özdemiroğlu Osman Paşa -Bir Osmanlı Asker ve Bürokrati (Ehl-i Örf)*, Akçağ Yayınları, Ankara 2018. Özdemiroğlu Osman Paşa ile ilgili yapılan oldukça yerinde bir değerlendirmede kendisi için şöyle yazılmıştır: "*Ah o, Habeşistan ve Sudan fatihi, daha sırtının teri soğumadan Afrika ortalarından Kafkasya'ya doğru yola revân olan, bütün Kafkas kavimlerinin gönlünü bendeden Özdemiroğlu Osman Paşa!.. Sen geçmiş tarihin en parlak nâsiyelerinden birinin ve bu işin sırrını en iyi bilenlerdensin ki, o yüksek tecrübenden en ufak bir iz bile yok bugün hafızalarımızda.*" (Ahmet Rıdvan, "Farzî Kifâye", *Yeni Şafak*, 06.05.2000, <https://www.yenisafak.com/arsiv/2000/mayis/06/aridvan.html>, (Erişim tarihi: 10.01.2018).

⁸² Hazar, "a.g.m.", s. 120-122; Kavas, "Afrika'da Türklerin Hâkimiyeti...", s. 579, 584-585; Kavas, *Osmanlı-Afrika İlişkileri*, s. 50-52; Tandoğan, "a.g.m.", s. 79-87; Hazar, *a.g.e.*, s. 143-147, 171. Osmanlı Devleti'nin Özdemiroğlu Osman Paşa döneminde Kızıldeniz'deki hâkimiyeti ile ilgili olarak bkz. Reyhan Şahin Allahverdi, "Kızıldeniz'de Osmanlı Hâkimiyeti: Özdemiroğlu Osman Paşa'nın Habeşistan Beylerbeyliği (1561-1567)", *Studies of the Ottoman Domain*, Cilt: 3, Sayı: 5, Ağustos 2013, s. 66-79.

⁸³ BOA, Divân-ı Hümâyün Ruûs Defterleri, Kâmil Kepeci Tasnifi, Nu: 218, s. 168; *Osmanlı İdaresinde Sudan*, s. 24, 34, 58.

⁸⁴ Sarıncay, *a.g.e.*, s. 10; *Osmanlı İdaresinde Sudan*, s. 24-25, 34, 36-37, 58-69.

⁸⁵ BOA, Divân-ı Hümâyün Ruûs Defterleri, Kâmil Kepeci Tasnifi, Nu: 218, s. 168; BOA, Divân-ı Hümâyün Ahkâm, Muhtelif Kayıtlar, Kâmil Kepeci Tasnifi, Nu: 74, s. 525; Orhonlu, *a.g.e.*, s. 52, 76-77; Nour, *a.g.e.*, s. 25; *Osmanlı İdaresinde Sudan*, s. 24-25, 34, 36-37, 58-59; Tandoğan, "a.g.m.", s. 83.

⁸⁶ Yukarı Mısır ve Nübya bölgesi tarih boyunca daima etkileşim içerisinde olmuş ve adeta iç içe geçmiştir. Nil Nehri'nin üzerinde toplamda 5 çağlayan bulunmaktadır. Birinci ve İkinci Çağlayan arasında Aşağı Nübya olarak adlandırılan Vavat bölgesi, ikinci çağlayandan dördüncü çağlayana kadar uzanan bölgede ise Yukarı Nübya olarak adlandırılan Kuş bölgesi bulunmaktadır. Dördüncü çağlayandan beşinci çağlayana kadar uzanan bölgenin aşağısına doğru ilerledikçe Atbara Nehri'ne ulaşılır. Erik Hornung, *Ana Hatlarıyla Mısır Tarihi*, Çev. Zehra Aksu Yilmazer, Kocabacı Yayıncılık, İstanbul 2017, s. 15, 21, 34, 46, 57, 77-78, 80, 83-84, 89, 119.

dan koruyabilmek amacıyla kurulmuştur.⁸⁷ Func Sultanlığı'nın saldırılarının dışında, Avrupalı devletlerin de bölgeye yönelik olası saldırı teşebbüsleri olmuştur. Osmanlı Devleti, bölgedeki batı tehdidi üzerine, Kızıldeniz'in güvenliğini sağlamak adına; Yemen, Habeş, Hicaz ve Süveyş'te bulunan kaleleri tamir ettirmiş ve Sevakin'de yeni bir kale inşa ettirmiştir.⁸⁸ Sudan'da bulunan kaleler uzun yıllar Türk, Macar, Boşnak ve Arap Yeniçeriler tarafından korunmuştur. Osmanlı'nın bölgedeki hâkimiyetinin iki önemli simgesi olan İbrim ve Say kaleleri -1794 yılına kadar- bölgede varlığını sürdürmüş ve buradaki askerlerin maaşları Kahire'deki Osmanlı idaresi tarafından ödenmiştir.⁸⁹ 1573'te Vadiyi Halfa'ya kadar olan bölgeyi ele geçiren⁹⁰ Osmanlılar, İbrim Sancağı'nda Habeş Beylerbeyi Rıdvan Bey döneminde Habeş Eyaleti'ne bağlamışlardır.⁹¹ 1579'da ise Mısır Beylerinden Abdi Bey, İbrim Sancak Bey'i olarak görevlendirilmiş ve zaman içerisinde İbrim ile ilgili idarî düzenlemelerde bulunulmuştur.⁹² 1584 yılında Mahas bölgesini fetheden Osmanlılar burayı bir sancak haline getirmişlerdir. Mahas bölgesinden oldukça önemli ekonomik gelirler elde eden Osmanlılar, bölgede bulunan "altın, zamk, fildişi ve köle kaynaklarını" denetim altına almışlardır. Mahas bölgesi, Func Sultanlığı'nın ele geçirilmesi adına merkez üs görevi görmüştür. Üçüncü çağlayan bölgesinin yaklaşık 10 km güneyindeki Hanek'te karşı karşıya gelen Osmanlı Devleti ve Func Sultanlığı kuvvetleri, oldukça "çetin bir savaşa" girişmişlerdir. İlerleyen yıllar içerisinde Türk-Mısır kuvvetleri Func Sultanlığı'nın topraklarını tamamıyla ele geçirmişlerdir. Osmanlı Devleti'nin bölgedeki ilerlemesi 1584 yılına kadar devam etmiş, 1820 yılına kadar Hanek bölgesine kadar mutlak hâkimiyet sağlanabilmiştir.⁹³

Mısır'ın; Avrupa, Asya ve Afrika'nın etkileşim noktası olması ve söz konusu kıtalar arası ticaret ağını sağlayan önemli bir merkez olması sebebiyle Osmanlılar, Mısır üzerinden Kızıldeniz'de mutlak bir hâkimiyet⁹⁴ sağlamışlardır. XVII. yüzyıl içerisinde bölgede bulunan Osmanlı askerî garnizonları yerel halktan askerlerle takviye edilmiş ve bu dönemde Sudan'da Osmanlı Devleti-Func Sultanlığı rekabeti gerçekleşmemiştir. "Dönemin büyük kısmında bölgede barış hakim" olmuş, ticaret kervanları Sinnar, Şendi, Sevakin gibi Sudan topraklarından Osmanlı'nın Mısır ve Hicaz eyaletleri arasında düzenli bir ticaret ağı kurulmuştur. Söz konusu ticarî etkileşimler, Sudan'da bulunan

⁸⁷ Hasan, "Sudan Özelinde Türk-Afrika İlişkilerinin...", s. 287.

⁸⁸ Kavas, "Afrika'da Türklerin Hâkimiyeti...", s. 585; Kavas, *Osmanlı-Afrika İlişkileri*, s. 51-52; *Osmanlı İdaresinde Sudan*, s. 26, 36-37; Tandoğan, "a.g.m.", s. 78.

⁸⁹ Hasan, "Sudan Özelinde Türk-Afrika İlişkilerinin...", s. 287.

⁹⁰ Nebi Bozkurt, "Nübe", *DİA*, Cilt: 33, 2007, s. 223.

⁹¹ BOA, Divân-ı Hümâyün Ruûs Defterleri, Kâmil Kepeci Tasnifi, Nu: 225, s. 304; *Osmanlı İdaresinde Sudan*, s. 34.

⁹² BOA, Divân-ı Hümâyün Ruûs Defterleri, Kâmil Kepeci Tasnifi, Nu: 234, s. 48; *Osmanlı İdaresinde Sudan*, s. 34-35.

⁹³ Hasan, "Sudan Özelinde Türk-Afrika İlişkilerinin...", s. 287.

⁹⁴ Tok, "a.g.m.", s. 115, 131, 133-135, 140; Özkoç, *a.g.e.*, s. 31-33, 37-39. Osmanlı Devleti'nin Kızıldeniz'e hâkim olma siyaseti doğrultusunda Portekizlilerle mücadelesi hakkında bkz. Hulûsi Yavuz, "XVI. Asır İslâm Dünyasında Osmanlı-Portekiz Mücadelesinin Sebepleri", *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Sayı: 3, İstanbul 1985, s. 49-77.

ve Osmanlı'ya komşu olan ülkelere ciddi anlamda etki etmiştir.⁹⁵ Osmanlı Devleti'nin Kızıldeniz'deki fetihleri sayesinde bölge Müslümanları Hıristiyanların elinden kurtarılmış, bölgede İslamiyet'in yayılması sağlanmış ve batı sömürgeciliğinin Doğu Afrika'ya girişi uzun yıllar engellenebilmiştir.⁹⁶

Sudan'da Türkiye Dönemi (1820-1881)

Osmanlı Devleti'nin her ne kadar bölgede bir temsilcisi konumunda olsa da; özerk bir yapılanmaya sahip olan, Mısır ve Sudan'daki modernleşme hareketlerinin de öncüsü olan Kavalalı Mehmet Ali Paşa,⁹⁷ Mısır'daki idaresinin etki alanını genişletmek ve Sudan topraklarına doğru genişlemek istemiştir. Günümüz Sudan'ının siyasi sınırları, Osmanlı Devleti döneminde tespit edilmiş olup,⁹⁸ Sudan, Osmanlı Devleti ile olan irtibatını daha çok Mısır ve Libya üzerinden sağlamıştır.⁹⁹ Sudan'da Osmanlı hâkimiyetinin tam olarak sağlanması Mehmet Ali Paşa dönemine denk gelmektedir. Mehmet Ali Paşa ve onun soyundan gelenlerin Sudan'ı yönettiği 1820-1881 arası dönem Sudan literatüründe "Türk dönemi" olarak adlandırılmaktadır.¹⁰⁰

Sudan, uzun yıllar Mısırlılar tarafından bir zenginlik kaynağı olarak görül-müş, Mehmet Ali Paşa'da söz konusu zenginliğe sahip olabilmek adına Su-

⁹⁵ Sudan'da kurulan "ilk İslam" devleti olan Func Sultanlığı, dış ticarete oldukça ciddi bir önem vermiştir. Kızıldeniz'e yerleşmiş bulunan Osmanlı tüccarlarıyla "köle, fildişi, demirhindi, tereyağı, kaymak, misk, dokuma ve külçe altın" ticareti gerçekleştirmişlerdir. Hasan, "Sudan Özelinde Türk-Afrika İlişkilerinin...", s. 286-287; Kavas, "Sudan Cumhuriyeti", "a.g.m.". Osmanlı Devleti, XVII. yüzyılda Kızıldeniz'deki hâkimiyeti doğrultusunda ticaret yollarını büyük ölçüde denetim altına almayı başarmıştır. Hasan, "Sudan Özelinde Türk-Afrika İlişkilerinin...", s. 286-287.

⁹⁶ Erhan Afyoncu, "Afrika'nın Kaderini Osmanlı Değiştirdi", *Sabah*, 06.03.2016, <https://www.sabah.com.tr/yazarlar/erhan-afyoncu/2016/03/06/afrikanin-kaderini-osmanli-degistirdi>, (Erişim tarihi: 10.01.2018).

⁹⁷ Yasıt, *a.g.e.*, s. 39-40, 41-47, 56. Kavalalı Mehmet Ali Paşa'nın Mısır Valiliği ile ilgili olarak bkz. Atilla Çetin, *Kavalalı Mehmed Ali Paşa'nın Mısır Valiliği -Osmanlı Belgelerine Göre-*, İstanbul 1998. Emine Eren, *Kavalalı Mehmet Ali Paşa İsyanı ve Mısır Meselesi*, T.C. Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı Yakınçağ Tarihi Bilim Dalı, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Eskişehir 2008. Ayrıca bkz. Salih Kış, *Kavalalı Mehmet Ali Paşa Hadisesinde Konya Muharebesi*, T.C. Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Ana Bilim Dalı Yakınçağ Tarihi Bilim Dalı, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Konya 2004). Sedat Bilinir, *Kavalalı Mehmet Ali Paşa İsyanı'nın Şark Meselesi'ndeki Yeri*, T.C. Kilis 7 Aralık Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Kilis 2012. Sudan'daki modernleşme hareketleri ciddi anlamda ilk olarak Kavalalı Mehmet Ali Paşa döneminde başlatılmıştır. Mehmet Ali Paşa, özellikle güvenlik alanında ve kamu yönetimi noktasında Sudan'a önemli yenilikler getirmiştir. Bkz. Tirab Abbkar Tirab, *Türkiye ve Sudan Polis Teşkilatları*, Sonçağ Yayınları, Ankara 2016.

⁹⁸ Kavas, "Sudan", s. 459; Nour, "İngilizler'in Sudan'da Türk...", s. 124; Hasan, "Sudan Özelinde Türk-Afrika İlişkilerinin...", s. 287-289; Kavas, "Tarihi Süreçte Sahraaltı Afrika...", s. 79; Arpa, *Afrika Satrancında Sudan*, s. 120; İbrahim Nassir, "Tarihsel Perspektiften Güney Sudan Sorunu ve Ayrılmasında Sebep Olan İç ve Dış Faktörler", *Policy Brief*, Uluslararası Stratejik Bakış Enstitüsü (USBED), No: 1, Eylül 2016, s. 4.

⁹⁹ Zengin, *a.g.e.*, s. 11-12.

¹⁰⁰ Peter Malcolm Holt, *A Modern History Of The Sudan*, Frederick A. Praeger Publishers, New York 1966, Second Printing, p. 35-74; Topuz, *a.g.e.*, s. 153; Ataöv, *a.g.e.*, s. 80; Orhonlu, *a.g.e.*, s. 142; Hazar, "a.g.m.", s. 125; Kavas, "Sudan", s. 462; Nour, "İngilizler'in Sudan'da Türk...", s. 118, 123-124; Hasan, "Sudan Özelinde Türk-Afrika İlişkilerinin...", s. 287-289; Kavas, "Sudan Cumhuriyeti", "a.g.m."; Zengin, *a.g.e.*, s. 30; Tandoğan, *a.g.e.*, s. 177; Özkoç, *a.g.e.*, s. 76; Yol, *a.g.e.*, s. 65-66; Hazar, *a.g.e.*, s. 146-147; Kavas, *Geçmişten Günümüze Afrika*, s. 104, 268-269; Kızıltoprak, "a.g.m." Sudan'da 1820-1881 yılları arasında devam etmiş olan Türk-Mısır dönemi ile ilgili ayrıntılı bilgi için bkz. Richard Hill, *Egypt in the Sudan 1820-1881*, Oxford University Press, London 1959.

dan'a askerî bir hareket düzenlemeyi tasarlamıştır. 1820-1822 yılları arasında devam eden Sudan'a yönelik askerî hareketin hazırlıkları Şubat 1820'den itibaren başlatılmıştır.¹⁰¹ Mehmet Ali Paşa'nın Sudan seferinin temel sebeplerinin siyasi ve ekonomik olduğunu ifade edebiliriz.¹⁰² Ticaret yollarına hakim olmak isteyen Mehmet Ali Paşa, gelirlerin artırılması ve ekonomik durumun düzeltilebilmesi adına altın ve kaynak ihtiyacı arayışı, Sudan seferinde oldukça önemli bir etken olmuştur. Sudan'dan altın ve kaynak elde edilecekken ayrıca iş gücü ve askerî gücü oluşturacak köle kazanımının da sağlanması amaçlanmaktaydı. Sudan'daki köle ticaretine hakim olmak Mehmet Ali Paşa için oldukça önemliydi. Bu sayede "Zenciler hazinenin yeniden doldurulmasını" sağlayacaklardı. Ekonomik sebeplerin yanında, ayrıca belirtebileceğimiz askerî ve stratejik sebepler de vardı.¹⁰³

Mısır'da Memlûklerle girdiği iktidar mücadelesinden¹⁰⁴ galip bir şekilde ayrılan Mehmet Ali Paşa, Sudan'ın kuzeyinde; Dongola ve çevresine yerleşmiş bulunan Memlûkları tamamen ortadan kaldırmak istiyordu.¹⁰⁵ Ayrıca, Afrikalı kabilelerin saldırılarına karşı Mısır'ın güney kısmını korumak için Sudan'a hâkim olmanın oldukça önemli olduğunu düşünüyordu. Mehmet Ali Paşa, Fransızların Mısır'ı işgali¹⁰⁶ sırasında Sudan'ın Dongola bölgesine yerleşen Memlûkleri yakalamak ve ortadan kaldırmak adına Osmanlı Padişahı Sultan II. Mahmut'a bir mektup yazmıştır.¹⁰⁷ Sultan II. Mahmut'ta bir ferman yayınlarak Mehmet Ali Paşa'nın Sudan seferini resmen onaylamıştır. Mehmet Ali Paşa'nın Sudan seferi, Mısırlı ve Sudanlı tarihçiler arasında bir tartışma konu-

¹⁰¹ Koçak, *a.g.e.*, s. 18-20.

¹⁰² Afaf Lutfi Al-Sayyid Marsot, *Mısır Tarihi: Arapların Fethinden Bugüne*, Çev. Gül Çağlalı Güven, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2007, s. 13, 56-57, 60-61; Zengin, *a.g.e.*, s. 24-26; Lutskiy, *a.g.e.*, s. 89, 231; Rogan, *a.g.e.*, s. 86-87.

¹⁰³ Orhonlu, *a.g.e.*, s. 142-143; Koçak, *a.g.e.*, s. 18-20; Kavas, "Sudan", s. 462; Sinoué, *a.g.e.*, s. 131-134, 136, 152-153; Marsot, *a.g.e.*, s. 13, 56-57, 60-61; Khaled Fahmy, *Paşa'nın Adamları: Kavalalı Mehmed Ali Paşa, Ordu ve Modern Mısır*, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2010, s. 40, 44, 46, 49, 79, 85-95, 108, 120, 167; Yasit, *a.g.e.*, s. 26-28; Zengin, *a.g.e.*, s. 24-26; Özkoç, *a.g.e.*, s. 74-76; Hazar, *a.g.e.*, s. 154-155; Lutskiy, *a.g.e.*, s. 53-54, 89-91, 231; Nassir, "a.g.m.", s. 3; Yol, *a.g.e.*, s. 38-41; Rogan, *a.g.e.*, s. 80-82, 84, 86-87.

¹⁰⁴ Mısır'da ve Sudan'ın kuzey bölgelerinde hâkimiyet sağlamış olan Memlûklar, bölgede oldukça önemli bir denge unsurudur. İlgili olarak bkz. Jane Hathaway, *Osmanlı Mısır'ında Hane Politikaları -Kazdağlıların Yükselişi-*, Çev. Nalan Özsoy, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2009.

¹⁰⁵ Mehmet Ali Paşa, Dongola'da bulunan ve Mısır'daki Kavalalı iktidarı için potansiyel bir tehdit yaratan Mısır Memlûklerini teslim almak adına 1812'de Func Sultanlığı'na bir elçi göndermiştir. Orhonlu, *a.g.e.*, s. 142; *Osmanlı İdaresinde Sudan*, s. 39; Nassir, "a.g.m.", s. 3.

¹⁰⁶ Fransızların Mısır'ı işgali ile ilgili olarak bkz. Darandeli İzzet Hasan Efendi, *Ziyânnâme -Sadrazam Yusuf Ziya Paşa'nın Napolyon'a Karşı Mısır Seferi (1798-1802)-*, Haz. M. İlkin Erkutun, Kitabevi Yayınları, İstanbul 2009. Ayrıca bkz. Kamil Çolak, "Mısır'ın Fransızlar Tarafından İşgali ve Tahliyesi", *Sakarya Üniversitesi Fen-Edebiyat Dergisi*, Cilt: 10, Sayı: 2, 2008, s. 141-183. Cezzar Ahmet Paşa, Mısır'ı işgal eden Napolyon'u Akkâ'da yenilgiye uğratmış en sonunda Fransızları Mısır'ı terk etmeye zorlamıştır. Bkz. Mustafa Güler, *Cezzar Ahmed Paşa ve Akka Savunması*, Çamlıca Basım Yayın, İstanbul 2013.

¹⁰⁷ Prof. Dr. Ahmet Kavas, Sudan'daki Func Sultanlığı'nın bölgedeki Memlûklere karşı Mehmet Ali Paşa'dan yardım istediklerini ifade etmektedir. Kavas, *Geçmişten Günümüze Afrika*, s. 268. Hikmet Naci'de, Mehmet Ali Paşa'nın Sudan seferinin bölgedeki Berberî emiri Nasruddin'in çağrısıyla başladığını belirtmektedir. Hikmet Naci, *Tarih Boyunca Kuzey Afrika ve "Berberî"ler*, İstanbul 1955, s. 50; Zengin, *a.g.e.*, s. 24.

su olmuştur. “Milliyetçi Mısır tarih yazımı, Sudan seferinin yerli halkı refaha kavuşturmak amacıyla gerçekleştirildiğini ileri sürmektedir.” Sudanlı tarihçiler ise söz konusu tezin tam aksine “Mehmet Ali Paşa’nın Sudan seferini Osmanlı’dan bağımsızlığını elde etme yolunda attığı adımlardan biri olarak değerlendirmektedirler.” Sudan, Mısır’ın güneydeki doğal uzantısı olarak görülmekteydi. Antik dönemden itibaren Mısır’daki¹⁰⁸ hemen hemen her yönetimin Sudan’a askerî seferler düzenlemesi söz konusu durumu açıkça ortaya koymaktadır.¹⁰⁹

Afrika içlerine doğru ilerleme kararı alan Mehmet Ali Paşa,¹¹⁰ Mayıs 1820’de toplamda 8.000 kişiden oluşan bir ordu hazırlar. Söz konusu kuvvetleri ikiye bölerek oğlu İsmail Paşa ve damadı Defterdar Muhammed Hüsrev Bey’in komutası altına verir. Haziran ayında Asvan’da toplanan askerî kuvvetler, Nil Nehri yolunu takip ederek kayıklarla Sudan’ın içlerine doğru hareket ederler.¹¹¹ Muhammed Hüsrev Bey, 500 kişilik bir süvari birliğiyle önden yola çıkarak, Dongola’da Memlûklarla bir savaşa girer. Memlûklardan bazıları -300 kişi kadar- Kavalalı’ya bağlılıklarını bildirirler. Bazı Memlûklar ise Muhammed Hüsrev Bey komutası altındaki kuvvetlerce yenilgiye uğratılır, geriye kalan Memlûklar; Sinnar, Darfur hatta Kızıldeniz kıyısına sığınır. Ağustos 1820’den itibaren Sudan’daki askerî harekate dahil olan İsmail Paşa, emrindeki kuvvetlerle birlikte ikinci çağlayan üzerine; Vadiyi Halfa’ya doğru hareket eder. Marakak’a giren İsmail Paşa, burada hiçbir direnişle karşılaşmadan şehri ele geçirir. Ekim 1820’de hafif silahlarından başka bir şeyleri olmayan Sudanlı kabilelerin üzerine; Şaykiye bölgesine doğru harekete geçer.¹¹²

İsmail Paşa buradaki Sudanlı kabilelerle teslim şartlarını görüşür, fakat öyle ağır şartlar öne sürer ki, teslim olmaktan yana olan kabileler dahi savaşarak ölmenin “daha uygun bir seçenek olduğunu” düşünürler. Korti köyüne giren İsmail Paşa, bölgeyi yerle bir eder hatta burada çeşitli katliamlara sebep olurlar.¹¹³ İsmail Paşa kuvvetlerinin Sudan’da başarılı bir şekilde ilerleme-

¹⁰⁸ Eski çağlardan günümüze, Mısır’ın Nübya bölgesiyle çok ciddi bir etkileşimi olmuştur. Antik Mısır’dan Sudan’a yönelik düzenlenen askerî seferlerde Mısırlılar, Nübya, Sevakın, Vadi Halfa’ya doğru yayılmışlardır. John Baines-Jaromir Malek, “Eski Mısır”, *Atlaslı Büyük Uygurluklar Ansiklopedisi*, Cilt: 2, Çev. Zeynep Aruoba-Oruç Aruoba, İletişim Yayınları, İstanbul 1986, s. 174-182; Yusuf Ziya Özer, *Mısır Tarihi*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2. Baskı, Ankara 1987, s. 17, 39, 123, 183, 191, 194, 218, 223, 227, 256, 287-295.

¹⁰⁹ Özkoç, *a.g.e.*, s. 74-75.

¹¹⁰ Süleyman Kızıltoprak, *Mısır’da İngiliz İşgali: Osmanlı’nın Diploması Savaşı (1882-1887)*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2010, s. 9, 12.

¹¹¹ Mehmet Ali Paşa kuvvetlerinin sayısı bakımından çeşitli ihtilaflar vardır. Fahmy, Sudan seferine katılan Türklerden, Mısırlılardan ve Mağripililerden oluşan askerî kuvvetlerin sayısını yaklaşık 10.000 olarak vermektedir. Fahmy, *a.g.e.*, s. 85. Collins ve Yasıt bu sayıyı 4.000 kişi olarak vermekte, Collins, *ibid.*, p. 10; Yasıt, *a.g.e.*, s. 28. Lutskiy ise bu sayıyı 5.000 kişi olarak vermektedir. Lutskiy, *a.g.e.*, s. 90. İsmail Paşa’nın Sudan’daki askerî harekâtı ve Sudan’daki Türk-Mısır yönetimi ile ilgili ayrıntılı bilgi için bkz. Holt-Daly, *ibid.*, p. 39-51. Sudan’ın Mehmet Ali Paşa kuvvetleri tarafından fethi ile ilgili olarak ayrıca bkz. Arthur E. Robinson, “The Conquest of the Sudan by the Wali of Egypt, Muhammad Ali Pasha, 1820- 1824”, *African Affairs*, Vol: XXV, Issue: XCVII, 1 October 1925, pp. 47-58.

¹¹² Sinoué, *a.g.e.*, s. 136-137.

¹¹³ Sudanlıların, Kavalalı hanedanının bölgedeki askerî faaliyetleri sebebiyle Mehmet Ali Paşa ve oğullarından pek hoşlandığı söylenemez. Fakat Sinoué’nin buradaki anlatımı da oldukça abartılı-

si İngilizleri bu noktada telaşa düşürmüştür. İngilizler, Mehmet Ali Paşa'nın kendileri için oldukça jeo-stratejik bir konuma sahip olan Habeşistan'a sarkmasından çekinirler. Bölgeyi yakından tanıyan Henry Salt adındaki bir temsilcilerini Mehmet Ali Paşa ile görüşmeye gönderirler. Salt, Mehmet Ali Paşa'ya "Habeşistan gibi Hristiyan olan ve düşman bir dünyanın ortasında bağımsızlığını ve dinini korumayı başaran bir ülkenin Müslüman bir gücün eline geçmesine asla" izin vermeyeceklerini bildirmiştir. İsmail Paşa komutasındaki askerî kuvvetler, Şubat 1821'de Sinnar'a ulaşırlar. Emrindeki kuvvetleri dördüncü çağlayan civarında toplayan İsmail Paşa, 8 Mart'ta Berber, 9 Mart'ta Şendi şehrini ele geçirir. Bahrü'l Ebyaz olarak tabir edilen Beyaz Nil'in "sol kıyısını izleyerek güneşe ilerler." Böylelikle Mayıs 1821 sonunda Bahrü'l-Ezrak olarak tabir edilen Kırmızı Nil ile Beyaz Nil'in buluştuğu noktaya ulaşır.¹¹⁴ Muhammed Hüsrev Bey komutasındaki ikinci kol ise bu süre içerisinde Kordofan topraklarına hareket etmiş ve 20 Nisan 1821'de Kordofan'ın merkezi olan El-Ubeyd'i almış ve Sudan içlerinde büyük başarılar kazanmıştır.¹¹⁵

Kötü hava koşulları ve erzak sıkıntısı dışında ciddi bir zorluklar karşılaşmayan İsmail Paşa'nın emrindeki askerî kuvvetler, 27 Mayıs 1821'de Nil Nehri'nin iki kolunun birleştiği noktada kamp kurarlar. Bu sırada Mehmet Ali Paşa'nın oğlu Kavalalı İbrahim Paşa da önce Omdurman'a daha sonra Hartum'a gelir.¹¹⁶ Söz konusu tarih gerek Mısır gerekse Sudan siyasî tarihi açısından ayrı bir önem arz etmektedir. Buradaki bölgeye yaşlı bir kadının ismini veren İsmail Paşa, Omdurman gibi önemli bir şehrin kuruluşu sağlamıştır. Nil Nehri'nin birleştiği söz konusu stratejik nokta, ilerleyen yıllarda Sudan'ın başkenti olur. Önceleri Rasü'l Hortum (Fil Hortumunun Başı) olarak anılan şehir daha sonra kısaca Hartum olarak anılmaya başlar.¹¹⁷ Bu anlamda günümüz Sudan'ının başkenti Hartum şehrinin kurucusu Kavalalı Mehmet Ali Paşa'dır.¹¹⁸ Hartum'da 1823 yılında yalnızca bir balıkçı kulübesi varken;

dir. Sinoué, İsmail Paşa'nın Sudanlı kabile mensuplarının kulaklarını kesilmesini emrettiğini ve bunun karşılığında askerlerine para ödülü vereceğini ifade etmiştir. Fakat Mehmet Ali Paşa'nın, İsmail Paşa'ya gönderdiği mektubunda söz konusu katliamlara karşı olduğunu ve bu gaddar tutumunu devam ettirmemesi adına telkinlerde bulunduğunu da ifade eder. Mehmet Ali Paşa, İsmail Paşa'ya gönderdiği mektubunda kendisine şu telkinlerde bulunmuştur: "Sevgili oğlum, halkın yüreğinin sadece adaletle kazanılacağını, bir ülkeyi ele geçirmek için incelik ve siyaset gerektiğini her hükümet bilir. (...) Atlarını ve silahlarını teslim etmelerini isteyerek nefretlerini ve isyanlarını körüklemek yerine Şaykiye halkını hoşgörü ve yumuşaklıkla kazanmanız daha doğru olurdu." (Sinoué, a.g.e., s. 137).

¹¹⁴ Sinoué, a.g.e., s. 137-139, 268, 422.

¹¹⁵ Ataöv, a.g.e., s. 80; Orhonlu, a.g.e., s. 143; Davut Dursun, "Kordofan", *DİA*, Cilt: 26, 2002, s. 198; Yasıt, a.g.e., s. 31; Bilgenoğlu, a.g.e., s. 248; *Osmanlı İdaresinde Sudan*, s. 39; Tandoğan, "a.g.m.", s. 107; Zengin, a.g.e., s. 27; Nassir, "a.g.m.", s. 3; Yol, a.g.e., s. 43-44.

¹¹⁶ İbrahim Paşa, Eylül 1821'de Sudan'a gitmiştir. Bilinir, a.g.e., s. 165.

¹¹⁷ Sinoué, a.g.e., s. 138-139, 422.

¹¹⁸ Nour, "Siyah Afrika'da Osmanlı Şehirleri", s. 153-154. Hartum şehrinin ilk yöneticisi 1824'te Çerkes Osman Bey olmuştur. Hartum yıllar içerisinde büyük gelişim göstermiş ve Afrika'nın en büyük şehirlerinden bir tanesi haline gelmiştir. Hartum ile ilgili olarak bkz. Hasan Mekki-Muhammed Ahmed, "Hartum", *DİA*, Cilt: 16, 1997, s. 251-253. Sudan'ı Osmanlı Devleti adına idare eden Mehmet Ali Paşa'nın buradaki siyasî, iktisadî ve idarî faaliyetleri oldukça önemlidir. Bu doğrultuda, Kassala, Hartum ve el-Ubeyd'de kurulan çeşitli askerî garnizonlar zamanla "bire büyük şehre dönüşerek bugünkü modern Sudan Devleti'nin kurulmasında ilk adımlar" Mehmet Ali Paşa döneminde atılmıştır. Kavas, "Tarihi Süreçte Sahraaltı Afrika...", s. 78-79; Ahmet Kavas, "Osman-

Osmanlı Devleti, Mehmet Ali Paşa döneminde Hartum'u ihya etmiş, Hartum merkezî konumunun da etkisiyle "çarşılarıyla, camileriyle, idarî binalarıyla büyük insan kitleleri tarafından yaşanabilir bir hale" dönüştürülmüştür.¹¹⁹

Hartum'dan hareketle beşinci çağlayanı da aşan İsmail Paşa, El-Cezire'yi geçerek 12 Haziran 1821'de Func Sultanlığı'nın merkezi olan Sinnar'a girerler. Func Sultanı VI. Bâdi, Kavalalı Mehmet Ali Paşa'ya bağlılığını bildirir.¹²⁰ Tosun Bey Ali Yeğen komutasındaki diğer askeri bir birlik ise Dinka'yı takip ederek Beyaz Nil'e ulaşır.¹²¹ Sudan topraklarının önemli bir kısmı fethedildikten sonra, altın ve köle kazanımı sağlamak adına çeşitli faaliyetler gerçekleştirilmiştir.¹²² İsmail Paşa ve emrindeki askerî kuvvetlerin köle kazanım adına gerçekleştirdiği faaliyetler oldukça sert ve acımasızdır. Sudan seferi sırasında çok az kayıp vermiş olan İsmail Paşa ve emrindeki askerî kuvvetler bir süre sonra zorlayıcı iklim şartları ve çeşitli hastalıklarla karşı karşıya kalırlar.¹²³ Fazogl'da altın bulabilmek amacıyla yönünü bu tarafa çeviren İsmail Paşa, bölgede çeşitli kabilelerle çarpışmış ve ağır kayıplar vermişlerdir. Bir süre sonra Sinnar halkı İsmail Paşa kuvvetlerine karşı büyük bir ayaklanma başlatır. Bu ayaklanmanın sonucunda birçok Mısırlı asker öldürülür. Üstelik çeşitli zengin kaynaklara ulaşmak üzere İsmail Paşa kuvvetlerinden ayrılarak Beyaz Nil boyunca ilerlemeye koyulan İbrahim Paşa da şiddetli bir dizanteriye yakalanır. Oldukça ağır bir hastalık geçiren İbrahim Paşa'nın durumundan haberdar olan Mehmet Ali Paşa, oğlu İbrahim'i Mısır'a geri çağırır. İbrahim Paşa, bir süre sonra Sudan'dan ayrılarak Mısır'a geri dönmek zorunda kalır.¹²⁴

Ekim 1821'de emrindeki 100 kadar adamıyla Sinnar'dan ayrılarak Şendi'ye doğru hareket eden İsmail Paşa, bir süre sonra buraya ulaşır. 15.000 kişilik nüfusuyla önemli bir şehir olan Şendi'de "savaşa katkı adı altında" halktan çok ağır vergiler ister. Şendi Prensi Nemr, söz konusu duruma karşı çıkar ve "kısa sürede bu kadar önemli sayıda insan ve para'yı (yaklaşık 2.000 köle ve 10.000 altın frank) bulamayacaklarını İsmail Paşa'ya bildirir. İsmail Paşa'nın hakaretlerine maruz kalan Prens Nemr, İsmail Paşa tarafından dövülür ve öldürülmekle tehdit edilir. Bunun karşılığında Nemr "elinden geleni yapacağını bildirir" ve Nil Nehri'nin sol kıyısında İsmail Paşa ile bir görüşme ayarlar.¹²⁵ Emrindeki kuvvetlerle birlikte buluşma yerine giden İsmail

lı-Darfür Münasebetleri", *İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Sayı: 16, 2007, s. 107; Tandoğan, *a.g.e.*, s. 174-175, 229-230.

¹¹⁹ Tandoğan, *a.g.e.*, s. 177; Kavas, *Geçmişten Günümüze Afrika*, s. 104.

¹²⁰ Orhonlu, *a.g.e.*, s. 142; Sinoué, *a.g.e.*, s. 139; Collins, *ibid.*, p. 12; Yasit, *a.g.e.*, s. 29; Zengin, *a.g.e.*, s. 27; Yol, *a.g.e.*, s. 41; Kızıltoprak, "a.g.m."

¹²¹ Yasit, *a.g.e.*, s. 31.

¹²² Orhonlu, *a.g.e.*, s. 142-143. Sudan seferi sırasında binlerce köle Sudan'ın çeşitli bölgelerinden zorla Mısır'a getirilmiştir. Söz konusu köleler büyük zorluklarla karşı karşıya kalmış, birçoğu yollarda hayatını kaybetmiştir. (Fahmy, *a.g.e.*, s. 85-95).

¹²³ Sudan'da görevlendirilen Mehmet Ali Paşa'nın askerî kuvvetleri çok çeşitli zorluklarla ve ciddi hastalıklarla karşı karşıya kalmışlar ve önemli kayıplar vermişlerdir. (*A.g.e.*, s. 176-177, 205, 226).

¹²⁴ Sinoué, *a.g.e.*, s. 140-142; Yol, *a.g.e.*, s. 41-42.

¹²⁵ Sinoué, *a.g.e.*, s. 142, 422; Yasit, *a.g.e.*, s. 32-33; Yol, *a.g.e.*, s. 43. Mehmet Ali Paşa'nın oğlu İsmail Paşa'nın Sudan'ın idaresini üstlendiği dönemde özellikle vergi gibi konularda birtakım "olumsuz uygulamalar" yaşanmıştır. (*Es-Sudan fi'l ahdi'l-Osmani: min hilâli veşâ'iki'l-Erşifi'l- 'Os-*

Paşa, büyük bir kulübeye yerleşerek kendisi adına tertip edilen ziyafete katılır. Prens Nemr ve emrindeki askerler bir süre sonra dışarı çıkarak kulübeyi ateşe verirler. İçeride bulunan İsmail Paşa ve emrimdeki kuvvetler de diri diri yanarak ölürlür.¹²⁶ İsmail Paşa'nın ölüm haberini alır almaz Kordofan'dan hareket ederek Şendi üzerine yürüyen Muhammed Hüsrev Bey, kısa sürede içerisinde Şendi'deki isyanı oldukça sert bir şekilde bastırır¹²⁷ ve Şendi'de otoriteyi yeniden tesis eder. Mehmet Ali Paşa'nın emriyle halka yönelik ölçsüz hareketlerine son veren Muhammed Hüsrev Bey, Nübya bölgesi dâhil olmak üzere Sudan'daki kontrolü büyük ölçüde sağlar.¹²⁸ 1822'de Kassala üzerine yürüyerek şehri Funclardan alan Muhammed Hüsrev Bey bölgeyi Osmanlı hâkimiyetine dâhil eder.¹²⁹ İbrahim Paşa'nın hastalanarak Mısır'a dönmesi ve İsmail Paşa'nın öldürülmesi sonucunda Mehmet Ali Paşa kuvvetleri Orta Afrika içlerine ilerleyememişler ve söz konusu fetih hareketleri Sudan'la sınırlı kalmıştır.¹³⁰ Sudan'ın Mehmet Ali Paşa tarafından fethedilmesi Türk-Mısır yönetimine ekonomik ve siyasî anlamda ciddi bir güç kazandırmıştır. Mehmet Ali Paşa, idaresi altında bulunan Kızıldeniz limanları ve Sudan toprakları sayesinde; Osmanlı Devleti'nin sınırlarının da fiziki ve sosyo-kültürel olarak genişlemesine sebep olmuştur.¹³¹

mani, terc. Salih Sadawi, IRCICA, İstanbul 2007, s. 54). Birtakım yanlış uygulamalara rağmen, Osmanlı Devleti'nin Sudan'daki hâkimiyeti bölge halkı açısından genellikle memnuniyetle karşılanmıştır. Günümüzde dahi bu durum devam etmekte, Sudanlılar Türkiye'ye büyük bir sevgi göstermektedirler. Osmanlı Padişahları, Sudan'daki idarecilerine gönderdiği "fermanlarla halkın güvenliğinin sağlanması ve rahatlığa kavuşturulması" adına talimatlar vermişlerdir. (*Es-Sudan fi'l ahdi'l-Osmanî min hülâi veşâ'iki'l- Erşifi'l- 'Osmanî, a.g.e., s. 22; Arpa, Afrika Satrancında Sudan, s. 146*). Örneğin "Mısır'da; halkın güvenliğinin sağlanması, adaletle yönetilmesi, ülkenin bayındır hale getirilmesi" hakkında çıkarılan bir ferman ile ilgili olarak bkz. *Osmanlı Belgelerinde Mısır, T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Yayınları, İstanbul 2012, s. 152-155*.

¹²⁶ Sinoué, *a.g.e.*, s. 142, 422; Yasıt, *a.g.e.*, s. 32-33; Lutskiy, *a.g.e.*, s. 90; Yol, *a.g.e.*, s. 43; Kızıltoprak, "a.g.m."

¹²⁷ Orhonlu, *a.g.e.*, s. 143; Yasıt, *a.g.e.*, s. 34; Tandoğan, "a.g.m.", s. 107; Zengin, *a.g.e.*, s. 27; Lutskiy, *a.g.e.*, s. 90-91; Yol, *a.g.e.*, s. 43. Muhammed Hüsrev Bey'in Sudan'da gerçekleştirdiği acımasızca hareketler Sudan halkı tarafından bugün dahi hoşnutsuzlukla karşılanmaktadır. İlgili olarak bkz. Maxime Weygand, *Historie Militaire de Mohammed Aly et de ses Fils, Le Vol: 1-2*, Impr. Nationale, Paris 1936.

¹²⁸ Osmanlı İdaresinde Sudan, *a.g.e.*, s. 39; Yol, *a.g.e.*, s. 43; Kızıltoprak, "a.g.m." İnce ve zarif bir karaktere sahip olan Muhammed Hüsrev Bey, adil fakat acımasız kişiliğiyle ün salmıştır. Sinoué, *a.g.e.*, s. 142-144.

¹²⁹ Ahmet Kavas, "Keselâ", *DİA*, Cilt: 25, 2002, s. 307. Muhammed Hüsrev Bey, 1822'de Darfur'u almak üzere çeşitli girişimlerde bulunmuş, fakat siyasî karışıklıklar sebebiyle Darfur'u almaktan vazgeçmiştir. Kavas, "Osmanlı-Darfür...", s. 113.

¹³⁰ İbrahim Paşa babası Mehmet Ali Paşa'dan farklı olarak Mısır'da Arapları daha fazla himaye etmekteydi. Mehmet Ali Paşa'nın milliyetçi bir Arap lideri olarak ilk defa bir Arap İmparatorluğu kurma düşüncesini belirten iddialar olsa da bu tür iddiaların kurmaca olduğunu ifade edebiliriz. Söz konusu dönem içerisinde bir Arap ulus devlet fikrinin öne sürülmesi imkânsızdır. Zengin, *a.g.e.*, s. 31. Prof. Dr. Kemal Karpat'ta bu tür iddiaları reddetmektedir. İlgili olarak bkz. Kızıltoprak, *a.g.e.*, s. 126. Fakat İbrahim Paşa'nın ulus-devlet sistemine dayanmayan fakat Afrika ve Ortadoğu topraklarının büyük bir kısmını kapsayan bir imparatorluk kurulmasını tasarlıyordu. Kuzey Afrika'ya yayılmış bir imparatorluk tasarlayan İbrahim Paşa, Tunus, Trablusgarp ve Mısır'ı imparatorluk sınırları içerisinde dâhil etmeyi düşünmekteydi. İbrahim Paşa, Sudan özelinde ise Nübya, Sinnar, Darfur ve Kordofan'ı söz konusu imparatorluğun siyasî sınırlarının içerisinde dâhil etmek istiyordu. Şinasi Altundağ, *Kavalalı Mehmet Ali Paşa İsyanı: Mısır Meselesi, Kısım: 1, (1831-1841)*, Türk Tarih Kurumu (TTK) Yayınları, 2. Baskı, Ankara 1988, s. 103-104, 141-142.

¹³¹ Sinoué, *a.g.e.*, s. 144-146, 179, 235.

Sudan'daki Osmanlı İdaresi

Şubat 1824'te Muhammed Hüsrev Bey'den idareyi devralan Mahu Osman Urfalı,¹³² 1825'te Sudan'a askerî sorumlu olarak tayin edilmiş ve Sudan'da çeşitli askerî faaliyetlerde bulunmuştur. Bu doğrultuda yeni askerî birlikler oluşturan Osman Bey, Hartum'da bir kale inşa ettirmiştir. Sudan'daki asayiş de büyük ölçüde sağlayan Osman Bey, Sudan'ın idaresi noktasında çeşitli yenilikler gerçekleştirmiştir.¹³³ Osman Bey'den sonra idareyi devralan Ali Hurşid Paşa döneminde,¹³⁴ Mehmet Ali Paşa'da 1827'de Doğu Sudan'a bir ziyaret gerçekleştirmiş, "*al-Rusayris'den yukarı*" Mavi Nil taraflarında Dinka ülkesine bir sefer düzenlemiş fakat söz konusu sefer başarısız olmuştur.¹³⁵ Fakat 1828'de Mehmet Ali Paşa kuvvetleri Faşoda'ya kadar ilerlemeyi başarmışlardır.¹³⁶ Böylelikle Ali Hurşid Paşa döneminde Sinnar, Kordofan, Berber, Dongola'da ve Bahrü'l Gazel'de tam anlamıyla bir devlet idaresi tesis edilmiştir.¹³⁷

Sudan'ın söz konusu bölgelerinin Mehmet Ali Paşa tarafından Osmanlı Devleti toprakları içerisine dâhil edilmesinden sonra Türkler burada "*Kaşiflik*" adını verdikleri toplamda 4 yönetim biçimi kurmuşlardır.¹³⁸ 1838-1843 yılları arasında Osmanlı Devleti'nin Sudan'daki idaresini Ahmed Ebu Veddan Paşa üstlenmiştir.¹³⁹ Ebu Veddan'ın valiliği döneminde Sudan uleması ve kabileleriyle Osmanlı Devleti yöneticileri arasında uzlaşmalar sağlanmış, bölgedeki çeşitli dinî liderler Osmanlı Devleti'ne desteklerini belirtmişlerdir.¹⁴⁰ Ebu Veddan döneminde bürokrasinin ve ordunun güçlendirilmesi yolunda çalış-

¹³² Yol, *a.g.e.*, s. 45. Osmanlı Devleti'nin Sudan'daki askerî görevlilerinden Mahu Osman Urfalı ile ilgili olarak bkz. Richard Hill, *A Biographical Dictionary of the Sudan*, Frank Cass & Co. Ltd., Second Edition, London 1967, p. 227-228.

¹³³ Orhonlu, *a.g.e.*, s. 143; Bilgenoğlu, *a.g.e.*, s. 250; *Osmanlı İdaresinde Sudan*, s. 39-40.

¹³⁴ *Osmanlı İdaresinde Sudan*, s. 40; Yol, *a.g.e.*, s. 45-46.

¹³⁵ Orhonlu, *a.g.e.*, s. 143-145; *Osmanlı İdaresinde Sudan*, s. 40; Yol, *a.g.e.*, s. 46. 1826'da Hurşid Paşa, Sudan'da otoriteyi tam anlamıyla sağlamak adına çeşitli askerî hareketlerde bulunmuştur. Semih Ceyhan, "Ahmed b. Muhammed Selâvi", *DİA*, Cilt: 36, 2009, s. 361. Ali Hurşid Paşa, Sudan'da çeşitli reformlar gerçekleştirmiş, vergilerin düşürerek halkın gönlünü kazanmaya çalışmış ayrıca din alimleriyle de sıkı bir işbirliğine gitmiştir. Koçak, *a.g.e.*, s. 12.

¹³⁶ Lutskiy, *a.g.e.*, s. 91.

¹³⁷ Orhonlu, *a.g.e.*, s. 146; *Osmanlı İdaresinde Sudan*, s. 40; Yol, *a.g.e.*, s. 46.

¹³⁸ Orhonlu, *a.g.e.*, s. 143-145; Hazar, "a.g.m.", s. 124; Tandoğan, "a.g.m.", s. 107; Zengin, *a.g.e.*, s. 36; Hazar, *a.g.e.*, s. 155; Yol, *a.g.e.*, s. 66.

¹³⁹ Kavas, *Geçmişten Günümüze Afrika*, s. 270. Ahmed Ebu Veddan Paşa, Mehmet Ali Paşa'nın damadıdır. Yol, *a.g.e.*, s. 47. Mehmet Ali Paşa, 15 Ekim 1838'de Sudan'a bir yolculuk gerçekleştirmiş ve 14 Mart 1839'da Kahire'ye geri dönmüştür. Bilinir, *a.g.e.*, s. 167.

¹⁴⁰ Örneğin Sudan'da Osmanlı Devleti'nin idaresine destek veren dinî liderlerden Ahmed bin Muhammed Selâvi, İsmail Paşa'nın komutasındaki Sudan seferine Maliki kadısı olarak katılmıştır. Selâvi, ilerleyen yıllarda Sudan kadısı olmuştur. Ceyhan, "a.g.m.", s. 360-361. Osmanlı Devleti, Afrika'daki hâkimiyetinin sonuna kadar "*yerli ahâli arasındaki dinî dokuya müdahale*" etmemiştir. Hatta Osmanlı Devleti idarecileri ve halkı büyük ölçüde Hanefî mezhebine mensup olmasına rağmen; Afrika'da "*yaygın Maliki ve Şafî mezhebine mensup Müslümanlarla herhangi bir meseleleri*" olmamıştır. "*Anadolu'dan getirilen Türk soylular için Hanefî müftü tayin edilirken yerli halka kendi mezhepleri olan Maliki müftüler görevlendirilmiştir*". Osmanlı Devleti, "*Tarikatlar konusunda da epeyce hoşgörülü tavır takınarak faaliyetlerini desteklemişler ama Avrupalıların yaptıkları gibi şeyhleri ve müritleri ağır cezalara uğratmamışlardır*." (Kavas, "Afrika'da Türklerin Hâkimiyeti...", s. 586; Kavas, *Osmanlı-Afrika İlişkileri*, s. 55.

malar gerçekleştirilmiş,¹⁴¹ ayrıca Kassala'da isyan eden Hedendeve kabileleri üzerine 1823, 1831-1832 yılları arasında çeşitli seferler düzenlenmiş ve bu sayede Kassala'da tam anlamıyla bir hâkimiyet sağlanmış ve Kassala önemli bir yerleşim yeri haline gelmiştir.¹⁴²

Osmanlı idaresinin Sudan'a yerleşmesinden ve güvenliğin sağlanmasından sonra, Sudan coğrafyasında yeni toprakların fethedilmesi düşünülmüştür. Sudan'da yeni fetihlerde bulunmak üzere Salim Kaptan isminde bir Türk denizcisi görevlendirilmiştir. Salim Kaptan, 1839-1842 yılları arasında Beyaz Nil'in en ileri noktalarına kadar ilerleyerek burada yeni topraklar keşfetmiş daha sonrasında ise Mavi Nil üzerinde "Muhafaza" adı verilen yeni bir "yönetim birimi" kurulmuştur.¹⁴³ Binbaşı rütbesinde olan Salim Kaptan, yardımcısı Kâşif Süleyman Bey ile birlikte Beyaz Nil üzerinde çok uzun bir mesafe almışlar, Cebel ve Gazel Irmakları'na ulaşmışlardır. Salim Kaptan, bugünkü Uganda sınırında yer alan Gondokora denen bölgeye kadar ilerlemiş ve bu toprakları âdeta keşfe açmıştır.¹⁴⁴

Ebu Veddan'ın idaresi döneminde, 1840'ta Tâka'ya bir sefer düzenlemiş¹⁴⁵ ve Tâka ele geçirilerek Osmanlı Devleti sınırları içerisine dâhil edilmiştir.¹⁴⁶ Mehmet Ali Paşa, daha önceden almayı tasarladığı fakat toprakları içerisine dâhil edemediği Darfur toprakları üzerinde; Osmanlı Padişahı Sultan Abdülmecid'in 13 Şubat 1843 tarihli fermanı doğrultusunda hak iddia etmiş, Ebu Veddan döneminde Darfur'a bir askerî harekât düzenlenmesi kararlaştırılmış fakat Ebu Veddan Paşa'nın ölümüyle birlikte Darfur seferi akim kalmıştır.¹⁴⁷

24 Aralık 1848'de idareyi devralan Mısır Valisi I. Abbas Paşa, Sudan'daki batı nüfuzuna karşı daima mücadele etmiş ve Avrupalı görevlileri Sudan'dan uzaklaştırmıştır.¹⁴⁸ Ayrıca Sudan'daki Türk idaresi boyunca Türkçe eğitim dili olarak çok önemli bir yer tutmuştur. Abbas Paşa döneminde Sudan'da modern bir okul kurma teşebbüsünde bulunulmuş ve kurulan okullar sayesinde buradaki Türk ve Sudanlı çocuklar birlikte okumuşlardır. 1853-1854 yılları arasında Hartum, Dongola, Sinnar'dan gelen Sudan'ın ileri gelen ailelerinin çocukları ve Sudan'da bulunan Türklerden; gerek mülki gerek askerî erkânın

¹⁴¹ Koçak, *a.g.e.*, s. 12.

¹⁴² Kavas, "Keselâ", s. 307; Yasit, *a.g.e.*, s. 47-48.

¹⁴³ Hazar, "a.g.m.", s. 124; Kavas, "Sudan", s. 459-465; Hazar, *a.g.e.*, s. 155; Yol, *a.g.e.*, s. 47-48.

¹⁴⁴ Topuz, *a.g.e.*, s. 154-155; Deng D. Akol Ruay, *The Politics of Two Sudans: The South and the North 1821-1969*, Nordiska Afrikainstitutet, Uppsala 1994, p. 22-23; Zengin, *a.g.e.*, s. 29; Philip Briggs-Andrew Roberts, *Uganda*, The Globe Pequot Press, Guilford 2016, p. 313.

¹⁴⁵ Orhonlu, *a.g.e.*, s. 146; Ceyhan, "a.g.m.", s. 361; Bilgenoğlu, *a.g.e.*, s. 250-251; *Osmanlı İdaresinde Sudan*, s. 40; Lutskiy, *a.g.e.*, s. 91.

¹⁴⁶ Orhonlu, *a.g.e.*, s. 146; Bilgenoğlu, *a.g.e.*, s. 250-251; *Osmanlı İdaresinde Sudan*, s. 40; Yol, *a.g.e.*, s. 48.

¹⁴⁷ Kavas, "Osmanlı-Darfür...", s. 113; Yol, *a.g.e.*, s. 48-49.

¹⁴⁸ Sinoue, *a.g.e.*, s. 388; Yol, *a.g.e.*, s. 50. Abbas Paşa, İngiliz ve Fransızların Sudan'a nüfuz etmelerini engellemeye çalışmış ve Avrupalı devletlerin Sudan'a nüfuz etme faaliyetlerine karşılık Osmanlı Devleti'nden yana bir tavır sergilemiştir. Kızıltoprak, *a.g.e.*, s. 13. Abbas Paşa, ayrıca Mısır ve Sudan'daki idaresi boyunca "eski Türk teamüllerine ve Türk Sultan'ına olan itaatkar bağlılığını her zaman" vurgulamıştır. Lutskiy, *a.g.e.*, s. 144-145.

çocukları uyum içerisinde iyi bir eğitim almış fakat söz konusu faaliyetler Abbas Paşa'nın ölümüyle birlikte kesintiye uğramak durumunda kalmıştır.¹⁴⁹

Mısır ve Sudan Valisi Said Paşa, idaresi boyunca Sudan'a oldukça önem verilmiştir. Said Paşa, burada birçok ıslahatlarda bulunmuştur. Çerkez Ali Paşa Sudan işlerinden sorumlu hâkim olarak göreve getirilmiş, kardeşi Halim Paşa'da müfettiş tayin ederek Sudan'a göndermiştir. Said Paşa, Hartum'da modern anlamda eğitim veren bir okul açtırmış, 1857'de beraberindeki kalabalık maiyetiyle birlikte Kahire'den Sudan'a bir ziyaret gerçekleştirmiştir. Burada Sudan halkının sorunlarını dinleme fırsatı bulan ve halkın sorunlarıyla yakından ilgilenen Said Paşa, halkın istekleri doğrultusunda birtakım vergileri kaldırmıştır. Said Paşa, Sudan'da çeşitli askerî ve idarî düzenlemeler¹⁵⁰ gerçekleştirmenin yanı sıra "*sahrada kontrol istasyonları ve konaklar kurdurarak posta hizmetlerini*" kolaylaştırmıştır. Köle ticaretini yasaklamış ve bu durumu kontrol edebilmek adına Güney Sudan'da bulunan Sobat Nehri üzerine bir askerî karakol kurdurmuştur.¹⁵¹

1863'te Mısır Valisi olan Mehmet Ali Paşa'nın torunu İsmail Paşa, Sevakin üzerinde bir idare sağlamıştı. Osmanlı Padişahı Sultan Abdülaziz'in 1866'da yayınladığı ferman doğrultusunda¹⁵² Sudan'ın Sevakin Limanı'nın doğrudan Mısır üzerinden yönetilmesi kararlaştırılmıştır.¹⁵³ Sevakin Limanı'nın kontrolünü doğrudan ele alan İsmail Paşa,¹⁵⁴ Sevakin'deki hâkimiyeti üzerinden Kızıldeniz ticaretini kendi kontrolü altına alabilmek adına çeşitli girişimlerde bulunmuştur. 1867-1872 yılları arasında Sudan'daki Osmanlı idarecilerinden olan Ahmed Mümtaz Paşa çeşitli yenileşme hareketleri gerçekleştirilmiştir.¹⁵⁵ Mümtaz Paşa döneminde pamuk yetiştiriciliğine başlanmış ve önemli

¹⁴⁹ Ekmeleddin İhsanoğlu, *Mısır'da Türkler ve Kültürel Mirasları*, İrcica, İstanbul 2006, s. 114; Hazar, *a.g.e.*, s. 156; Yol, *a.g.e.*, s. 67. İhsanoğlu'nun söz konusu eseri İngilizce ve Arapçaya da tercüme edilmiştir. Bkz. Ekmeleddin İhsanoğlu, *The Turks in Egypt and Their Cultural Legacy*, trans. Humphrey Davies, The American University in Cairo Press, Cairo 2012. Ekmeleddin İhsanoğlu, *Al-Atrak Fi Mısır Wa Turathuhum Al-Thaqafi*, terc. Salih Sadawi, İrcica, İstanbul 2006.

¹⁵⁰ Said Paşa, döneminde sosyo-ekonomik, politik ve kültürel alanlarında çeşitli reformlar gerçekleştirilmiştir. Lutski, *a.g.e.*, s. 152-155.

¹⁵¹ Zekeriya Kurşun, "Said Paşa", *DİA*, Cilt: 35, 2008, s. 574.

¹⁵² Nour, *a.g.e.*, s. 32, 36-60, 95-103; Tandoğan, "a.g.m.", s. 107. Sevakin Kaymakamı'nın 1866'da Mısır Valiliği'ne bağlanmasına dair ilgili ferman için bkz. BOA, Bab-ı Asafi Divan-ı Hümayun Mühimme Kalemî, 15 Numaralı Mısır Mühimme Defteri, A. DVNS. MSR. MHM. d. 15, Hüküm No: 34; *Osmanlı Belgelerinde Mısır*, s. 149-151; *15 Numaralı Mühimme-i Mısır Defteri, Mehmed Ali Paşa'dan Hüseyin Kamil'e Mısır Siyasi Tarihine Önemli Belgeleri*, TTK Yayınları, Yay Haz. Süleyman Kızıltoprak, Ankara 2015, s. 212-214.

¹⁵³ Orhonlu, *a.g.e.*, s. 147; Nour, *a.g.e.*, s. 32, 36-60, 95-103; Yol, *a.g.e.*, s. 50. Osmanlı Devleti'nin Sevakin'deki idaresi XVI. yüzyılda başlamış olup XIX. yüzyıla kadar devam etmiştir. Erhan Afyoncu, "Sevakin'de Dört Asır Bayrağımız Dalgalandı", *Sabah*, 31.12.2017, <https://www.sabah.com.tr/yazarlar/erhan-afyoncu/2017/12/31/sevakinde-dort-asir-bayragimiz-dalgalandi>, (Erişim tarihi: 10.01.2018). Bir süre Cidde Eyaleti üzerinden yönetilen Sevakin, 1846'da yeniden Mısır Vilayeti'ne, (Nour, *a.g.e.*, s. 32, 36-60) 1849'da ise yeniden Cidde Eyaleti'ne bağlanmıştır. Tandoğan, "a.g.m.", s. 107; Nour, "a.g.e.", s. 30-32, 36-60; Kızıltoprak, "a.g.m."

¹⁵⁴ Atilla Çetin, "İsmail Paşa-Hidiv", *DİA*, Cilt: 23, 2001, s. 117-119; Yol, *a.g.e.*, s. 52-61; Sinan Yazıcı, *19. Yüzyılda Mısır'da Devletin İnşası*, Türkiye ve Orta Doğu Amme İdaresi Enstitüsü (TODAE) Yayınları, Ankara 2016, s. 295, 303-304.

¹⁵⁵ Kavas, *Geçmişten Günümüze Afrika*, s. 270.

ziraat faaliyetlerinde bulunulmuştur.¹⁵⁶ Aynı zamanda söz konusu dönem içerisinde Sevakin'e çeşitli yatırımlar gerçekleştirmiş ve "büyük bir inşa hareketi" başlatılarak, Sevakin Limanı bölgenin en büyük limanı hâline gelmiştir.¹⁵⁷

Her ne kadar Osmanlı Devleti'ne bağlı olsa da; Doğu Afrika'ya doğru yayılmak ve "Afrika Boynuzu'nda emperyal bir imparatorluk" kurma fikrine kapılan İsmail Paşa, "Mısır'ı Kızıldeniz ve Nil Vadisi'ndeki ticaretin merkezi haline getirmeyi" amaçlıyor; Sudan, Habeşistan, Somali ve Ekvator Afrika'sı topraklarını fethederek, bölgenin "Mısır çatısı altında" birleştirilmesini tasarlıyordu.¹⁵⁸ İsmail Paşa döneminde, Mısır toprakları en geniş sınırlarına ulaşmıştır.¹⁵⁹ Osmanlı Devleti ile ilişkilerine oldukça önem veren İsmail Paşa, Mısır Hıdivliği'nin¹⁶⁰ sınırlarını olabildiğince genişletmek istemiş ve yayılcı bir politika takip ederek Afrika içlerinde çeşitli fetih hareketlerinde bulunmuştur.¹⁶¹ Hıdiv İsmail Paşa, "Mısır'ı büyük bir ülke haline getirebilmek amacıyla" Sudan içlerindeki fetih hareketlerine devam ettirmiş, ayrıca Habeşistan ve Somali, Eritre ve Uganda'da dâhil olmak üzere- gibi bölgelere çeşitli askerî seferler düzenlemiştir.¹⁶² İsmail Paşa, Mısır'ın siyasi sınırlarını ciddi anlamda genişletmiştir.¹⁶³ Sudan'ın önde gelen isimlerinden ve "yerli idareciler"inden Zübeyir Rahmet Mansur Paşa, Darfur bölgesinde hüküm süren "tarihi Darfur Sultanlığıyla" daha önce bazı sorunlar yaşamıştır. İsmail Paşa tarafından Darfur üzerine bir askerî sefer düzenlemekle görevlendirilmiştir. Zübeyir Paşa, Sudan'da askerî seferler düzenleyerek Bahrü'l Gazel bölgesini ve Darfur'u ele geçirmiştir. Darfur'un ele geçmesiyle birlikte 1874'te Darfur toprakları Osmanlı-Mısır Sudan'ına dâhil edilmiştir.¹⁶⁴

¹⁵⁶ Kavas, "Keselâ", s. 307; Sudan: Country Report to the FAO International Technical Conference on Plant Genetic Resources, Khartoum, March 1995, Prepared By: Mahmoud Ahmed Mahmoud-Mohamed Osman Khidir-Mohamed Ahmed Khalifa-Abdel Moneim Bashir el Ahmadi-Hassan Abdel Rahman Musnad-El Tahir Ibraim Mohamed, Leipzig 1996, p. 20; Kavas, "Sudan Cumhuriyeti", "a.g.m."; Kızıltoprak, "a.g.m."

¹⁵⁷ Kızıltoprak, "a.g.m."

¹⁵⁸ Kızıltoprak, a.g.e., s. 21-27; Özkoç, a.g.e., s. 132-133, 137-138, 147-150; Yol, a.g.e., s. 52-62.

¹⁵⁹ Mehmet Ali Paşa'dan İsmail Paşa'ya kadar Mısır ve Sudan'daki Türk idaresi ile ilgili olarak ayrıntılı bilgi için bkz. Peter Malcolm Holt, "Egypt and the Nile Valley", The Cambridge History of Africa, General Ed. J.D. Fage-Roland Oliver, Vol: 5, from c. 1790 to c. 1870, Ed. John E. Flint, Seventh Printing, Cambridge University Press 2004, pp. 20-50.

¹⁶⁰ İsmail Paşa döneminde, Osmanlı Devleti'nin hukukunu muhafaza etmek suretiyle 6 Haziran 1867 tarihinden itibaren; Mısır'a iç işlerinde bir tür serbestiyet tanınmış ve Mısır Valiliği Hıdivliğe dönüştürülmüştür. Bkz. Osmanlı Belgelerinde Mısır, s. 124-127.

¹⁶¹ Eren, a.g.e., s. 90.

¹⁶² XIX. yüzyılda Avrupa sömürgeciliğinin Afrika'ya girmesi ile birlikte Osmanlı Devleti batılı devletlere karşı Afrika'da ciddi bir nüfuz mücadelesi vermiştir. İlgili olarak bkz. İdris Bostan, "Orta Afrika'da Nüfuz Mücadelesi ve Osmanlı İmparatorluğu (1893- 1895), Belleten, Cilt: LIV, Sayı: 210, Ağustos 1990, s. 665-697+VIII.

¹⁶³ Çetin, "a.g.m.", s. 117-119; Yazıcı, a.g.e., s. 295, 303-304.

¹⁶⁴ Kavas, "Osmanlı Darfur...", s. 107-108, 114-115; Yasit, a.g.e., s. 71-73; Kavas, "Osmanlı Devleti'nin Sahraaltı Afrika'daki Müttelikleri...", s. 30, 43; Kavas, Osmanlı-Afrika İlişkileri, s. 43, 449-451; Yol, a.g.e., s. 58-60. 2011 yılında Sudan'dan ayrılarak bağımsız olan Güney Sudan toprakları uzun yıllar Lado Krallığı tarafından yönetilmiştir. Darfur topraklarını Osmanlı-Mısır idaresi altına alan Zübeyir Paşa, 1873 yılı içerisinde Güney Sudan topraklarının da Osmanlı-Mısır hâkimiyeti altına alınmasını sağlamıştır. Nassir, "a.g.m.", s. 3-4. Türklerin, Afrika'daki hâkimiyetlerini batı

Fakat askerî seferler sırasında büyük harcamalar gerçekleştiren Mısır ekonomisi ciddi anlamda zarar görmüş ve çok sayıda asker kaybı yaşanmıştır. Siyasi ve ekonomik sorunların Mısır'da baş göstermesi ile birlikte İngiliz ve Fransızlar bu durumu bir fırsat bilerek Mısır üzerindeki nüfuzlarını artırmak istemişlerdir.¹⁶⁵ Batılı devletlerin Sudan üzerindeki etki ve nüfuz faaliyetlerine karşılık İsmail Paşa, Sudan'daki Osmanlı idaresini kuvvetlendirmek adına çeşitli faaliyetlerde bulunmuştur. İsmail Paşa döneminde Sudan'da ilk defa modern eğitim faaliyetleri başlatılmış ve Türkçe eğitimi düzenli bir şekilde devam ettirilerek halk arasında yaygınlaştırılmıştır.¹⁶⁶ İsmail Paşa, Sudan valisi Musa Hamdi Paşa ile Sudan'daki eğitim faaliyetleri üzerine çeşitli fikir alışverişlerinde bulunmuş, Sudan'da Türkçe ve modern bir eğitim veren çeşitli okulların kurulması kararlaştırılmıştır. Sudan'da "modern eğitimin" ve Türkçe eğitimin "yaygınlaşmasını isteyen" İsmail Paşa'nın emriyle; Hartum, Berber, Dongola, Kordofan, Taka ve Sevakin'de okullar kurulmuş, Kahire'den gönderilen Türk öğretmenler buralarda Türkçe eğitim vermişlerdir. Söz konusu okullar 1863'ten 1877'ye kadar faaliyet göstermiş ve Sudan'daki Türk okulları sayesinde modern eğitim alanında oldukça ciddi bir ilerleme kaydedilmiştir.¹⁶⁷

Sudan'daki Osmanlı İdaresi'nin Değerlendirmesi

Osmanlı Devleti'nin Sudan'daki idaresi daha çok askerî bir nitelik taşımaktaydı. Sudan'daki Osmanlı idaresi sırasında büyük toprak sahiplerine çeşitli mülkiyet hakları tanınmış ve Avrupalı devletlerin Sudan'a kapitülasyonlar vasıtasıyla nüfuz etmesine engel olmaya çalışılmıştır. Yönetim dili olarak Türkçe önemli ölçüde kullanılmış ve bu sayede Sudan Arapçası'na çok sayıda Türkçe kelime girmiştir. Osmanlı'nın Sudan'daki idaresi sırasında Nübya, Nil Vadisi, Darfur,¹⁶⁸ Dongola, Sevakin,¹⁶⁹ Sinnar, Kordofan, Kızıldeniz, Kassala, Bahrü'l Gazel topraklarının, Hartum merkezî yönetimi içerisine dâhil edilmesi, Sudan siyasi sınırlarının belirlenmesini ve modern Sudan tarihinin oluşmasını sağlamıştır.¹⁷⁰ Bu doğrultuda, Osmanlı Devleti Sudan'a hâkim olduğu

literatürü üzerinden öğrenmesi oldukça üzücü bir durumdur. Batı literatürünün öne sürdüğü tezler, Türklerin Afrika kıtasının yalnızca kıyı şeridinde küçük bir bölgede hâkimiyet kurabildikleridir. Oysaki Afrika'daki Osmanlı hâkimiyeti ve etkinliği Mısır üzerinden; Sudan, Güney Sudan, Cibuti, Eritre, Somali, Etiyopya, Uganda, Orta Afrika Cumhuriyeti hatta Kenya ve Kongo'ya kadar, Afrika'nın içlerine uzanmaktaydı. Kavas, "Afrika'da Türklerin Hâkimiyeti...", s. 579-586; Kavas, "Tarihi Süreçte Sahraaltı Afrika...", s. 77-78; Kavas, *Geçmişten Günümüze Afrika*, s. XVI- XVII, 5-6, 57-68, 103-118, 268-269.

¹⁶⁵ Kızıltoprak, *a.g.e.*, s. 21-27; Özkoç, *a.g.e.*, s. 132-133, 137-138, 147-150; Yol, *a.g.e.*, s. 52-62.

¹⁶⁶ İhsanoğlu, *Mısır'da Türkler...*, s. 114-115; Hazar, *a.g.e.*, s. 156.

¹⁶⁷ İhsanoğlu, *Mısır'da Türkler...*, s. 114-115. Sudan'daki İngiliz baskısının artmasıyla birlikte İngiliz Gordon Paşa, Sudan'da vali olarak görevlendirilmiş; Gordon Paşa, Türklerin Sudan ile bağlantılarını kesmek adına Türkçe eğitimi gerçekleştiren okulları 1877'de kapattırılmıştır. İhsanoğlu, *Mısır'da Türkler...*, s. 115; Hazar, *a.g.e.*, s. 156.

¹⁶⁸ Darfur ile ilgili olarak bkz. Hamdunallah Mustafa Hasan, "Därfür", *DİA*, Cilt: 8, 1993, s. 490-491.

¹⁶⁹ Naci, *a.g.e.*, s. 46-50.

¹⁷⁰ Orhonlu, *a.g.e.*, s. 146; Hazar, "a.g.m.", s. 124; Nour, "İngilizler'in Sudan'da Türk...", s. 118, 123-124; Hasan, "Sudan Özelinde Türk-Afrika İlişkilerinin...", s. 288; Kavas, "Osmanlı-Darfür...", s. 106-107; Kavas, "Tarihi Süreçte Sahraaltı Afrika...", s. 77-79; Bilgenoğlu, *a.g.e.*, s. 256; Hazar, *a.g.e.*, s. 155; Yol, *a.g.e.*, s. 65-66. Konuyla ilgili olarak ayrıca bkz. Anders Björkelo, "The Territorial

dönem içerisinde çeşitli müdiriyet ve muhafızlıklar kurmuştur. Hartum idari merkez olmak üzere; Dongola, Sinnar, Darfur, Kordofan, Tâka, Bahrü'l Ebyaz, Bahrü'l Gazel ve Bâla-yı Nil müdiriyetleri¹⁷¹ ayrıca Kassala, Faşoda ve Sevakin muhafızlıkları kurulmuştur.¹⁷²

Sudan, Osmanlı idaresi dönemi içerisinde birbirinden farklı Müslüman kabile ve devletlerin “*ilkel bir ekonomik ve sosyal yapıda varlıklarını sürdürdükleri*” için siyasi birlikten yoksun olmakla birlikte; merkezi yönetimden uzak ve parçalı bir yönetim yapısına sahip olduğu için Mehmet Ali Paşa tarafından çok büyük zorluklarla karşılaşmadan fethedilmiştir. Sudan seferi, doğrudan II. Mahmut'un ilân ettiği ferman doğrultusunda gerçekleştirildiği için, Sudan toprakları Osmanlı idaresi altına girmiştir. Fakat Osmanlı Devleti, Sudan'ı Mısır Valisi Mehmet Ali Paşa aracılığıyla yönettiği için, Sudan zamanla Mehmet Ali Paşa ve Kavalalı hanedanının fiilen “*kolonisi*” hâline gelmiştir.¹⁷³

Kavalalı hanedanının Sudan'a hâkim olduğu dönem içerisinde her ne kadar çeşitli anlaşmazlıklar, vergi ve diğer hususlarda yanlış uygulamalar¹⁷⁴ sonucu halka bir takım “*eziyet*”ler gerçekleştirilmişse de, Sudanlılar Osmanlı yönetimini gönülden benimsemişlerdir. Mehmet Ali Paşa'nın bölgedeki yanlış uygulamalarını İstanbul'a bildiren bölge halkı Osmanlı Padişahı'na sesini duyurabilmiş ve Mehmet Ali Paşa uyarılarak bölge halkına karşı “*yumuşak*” ve yerinde davranmaya davet edilmiştir. Sudan halkı, genellikle Osmanlı Devleti'nin uygulamalarından memnun kalmış ve Osmanlı Devleti'nin Sudan'daki hâkimiyeti bölgede olumlu tesirler bırakmış; Sudan halkının Osmanlı'ya karşı sadakatle yaklaşmasını ve takdir etmesini sağlamıştır.¹⁷⁵

Sudan'da Mehmet Ali Paşa ve ailesi tarafından yürütülen Türk idaresi, günümüz Sudan'ına önemli miraslar bırakmıştır.¹⁷⁶ Mehmet Ali Paşa'nın Mı-

Unification and Administrative Divisions of Turkish Sudan (1821-1855), *Sudan Notes and Records*, Vol: 1, University of Bergen, Kharotum 1997, pp. 25-46. Kavalalı hanedanının Sudan'daki hâkimiyet döneminde her ne kadar buradaki halka yönelik birtakım yanlış uygulamalarda bulunmuş olsa da, Sudan'ın dağınık yapısını birleştirerek modern Sudan'ın siyasi sınırlarını belirlemiştir. Adil Doğru, *Sudan Dosyası*, Akabe Yayınları, İstanbul 1986, s. 15; Arpa, *Afrika Satrancında Sudan*, s. 120, 146, 171.

¹⁷¹ Kavas, “Afrika'da Türklerin Hâkimiyeti...”, s. 581; Kavas, “Sudan”, s. 462; Kavas, “Osmanlı Darfur...”, s. 107; Kavas, “Sudan Cumhuriyeti”; Kavas, *Geçmişten Günümüze Afrika*, s. 269; Arpa, *Afrika Satrancında Sudan*, s. 21.

¹⁷² Kavas, “Osmanlı Darfur...”, s. 107; Yasıt, *a.g.e.*, s. 35; Kavas, *Osmanlı-Afrika İlişkileri*, s. 450-451; Kavas, *Geçmişten Günümüze Afrika*, s. 269.

¹⁷³ Özkoç, *a.g.e.*, s. 76. İlgili olarak bkz. Hassan Ahmed Ibrahim, “The Strategy, Responses and Legacy of the First Imperialist Era in the Sudan 1820-1885”, *The Muslim World*, Vol: 91, Issue: 1-2, March 2001, pp. 209-228.

¹⁷⁴ Hasan, “Sudan Özelinde Türk-Afrika İlişkilerinin...”, s. 286-289; Arpa, *Afrika Satrancında Sudan*, s. 146, 171; Lutskiy, *a.g.e.*, s. 91, 231.

¹⁷⁵ Arpa, *Afrika Satrancında Sudan*, s. 146, 171.

¹⁷⁶ Mısır ve Sudan'ın idaresi 1841 yılında resmî olarak Sultan I. Abdülmecid tarafından Kavalalı Mehmet Ali Paşa'ya tevdi edilmiştir. Orhonlu, *a.g.e.*, s. 146; Kavas, “Afrika'da Türklerin Hâkimiyeti...”, s. 582; Kavas, “Sudan”, s. 462; Kavas, *Osmanlı-Afrika İlişkileri*, s. 43; Tandoğan, *a.g.e.*, s. 43; Özkoç, *a.g.e.*, s. 106; Yol, *a.g.e.*, s. 48. Sultan Abdülmecid, Kavalalı Mehmet Ali Paşa'nın kendisine ve soyuna intikal etmek üzere Mısır, Nübya, Kordofan, Darfur ve Sinnar valiliklerini vermiştir. Kavas, “Sudan”, s. 462; Eren, *a.g.e.*, s. 80. Ayrıca, bugün Sudan toprakları dâhilinde bulunan Sevakin Limanı'nın idaresi de 1846'da Sultan Abdülmecid tarafından Mehmet Ali Paşa'ya verilmiştir. Orhonlu, *a.g.e.*, s. 146-147, 178-179; Tandoğan, “a.g.m.”, s. 107; Kızıltoprak, “a.g.m.”

sır'da başlattığı modernleşme hareketleri Sudan'da da ciddi anlamda etkisini göstermiş; “siyasi ve ekonomik organizasyon yöntemleri, ürün taşıma teknikleri ve Avrupa devletlerinin iletişim araçları getirilmiş ve bunların hepsi eski geleneksel toplum yapısını” değiştirmiştir.¹⁷⁷ Bu anlamda, Sudan'da modernleşme hareketlerinin Mehmet Ali Paşa ve Kavalalı hanedanı döneminde başladığını ifade etmemiz mümkündür. Sudan siyasi tarihi içerisinde Türk dönemi olarak anılan dönem içerisinde çeşitli yenilikler gerçekleştirilmiştir.¹⁷⁸ Ateşli silahlar, buharlı makineler, elektrikli telgraflar Sudan'da ilk defa Türk idaresi döneminde kullanılmıştır. Kültürel anlamda da Sudan'ın gelişmesini destekleyen Türk idaresi, ilk litografik (taş baskılı) baskı sistemini ülkeye getirmiş ve aynı zamanda bir kağıt fabrikası da kurmuştur. Merkezi otoritenin sağlanmasından ve yönetimin sağlam temeller üzerine oturtulmasından sonra “geleneksel sufi öğretilerin yerine Ortodoks Sünni¹⁷⁹ İslam” teşvik edilmiş, özellikle din adamlarının giysileri Sudan halkının belirli kesimlerince kolaylıkla benimsenmiştir. Tabii Sudan'da uzun yıllar devam eden Türk idaresinin sonucunda, Sudan Arapçası'na çok sayıda Türkçe sözcükte girmiş, askerî anlamda yapılan yenilikler de ilk olarak Türkler tarafından gerçekleştirilmiştir.¹⁸⁰

Sudan'ı Kavalalı hanedanı üzerinden idare eden Osmanlı Devleti, Sudan'ın kalkınmasında çok önemli bir rol oynamış buraya atadığı yöneticiler vasıtasıyla çok önemli faaliyetler gerçekleştirmiştir. Sudan'da, Türk dönemi içerisinde; Ali Hurşid Paşa, Ahmed Ebu Veddân Paşa, Çerkes Rüstem Paşa, Arnavut Ali Sırrı Paşa, Ahmed Mümtâz Paşa, Eyyüb İsmail Paşa gibi isimler yönetici olarak görev yapmış; Anadolu, Balkanlar ve Kafkaslardan gelen idareci ve askerler Sudan topraklarında önemli görevler üstlenmişlerdir. Ermeni Arakil Bey gibi Osmanlı'nın Hıristiyan tebaasından da idarecilerin Sudan'da görevlendirilmesi, Osmanlı Devleti'nin hoşgörüsünü ve tebaası arasında hiçbir ayırım yapmadığını açık bir şekilde ortaya koyduğu gibi “Charles Gordon¹⁸¹ gibi İngiliz vatandaşı kimselerin de bu göreve tayin edilmesinde sakınca görülme” mişti.¹⁸²

¹⁷⁷ Hasan, “Sudan Özelinde Türk-Afrika İlişkilerinin...”, s. 288.

¹⁷⁸ Osmanlı döneminde Sudan'ın sosyo-ekonomik durumu ve ticari hareketliliği ile ilgili olarak bkz. Gabriel Warburg, “Some Social and Economic Aspect of Turco Egyptian Rule in the Sudan”, *Belleten*, Cilt: LIII, Sayı: 207-208, Ağustos-Aralık 1989, pp. 769-795.

¹⁷⁹ Sudan'da Ortodoks Hıristiyanlık (Yakuubi) güçlü bir konumdayken, Özdemir Paşa ve oğlu Osman Paşa Doğu Afrika topraklarının Müslüman olmasına büyük ölçüde katkı sağlamışlardır. Öztuna, “Habeşistan Fatihî Özdemir Paşa”, “a.g.m.”

¹⁸⁰ Hasan, “Sudan Özelinde Türk-Afrika İlişkilerinin...”, s. 288-289.

¹⁸¹ General Gordon aslen bir İngiliz olmasına rağmen Sudan'daki Türk dönemi valilerinden bir tanesidir. Söz konusu durum Sudan'ın Mısır üzerinden yönetilmesi ile doğrudan ilgilidir. Yasit, *a.g.e.*, s. 73-74.

¹⁸² Kavas, *Geçmişten Günümüze Afrika*, s. 269. Osmanlı Devleti'nin Sudan'a hâkim olduğu dönem içerisinde, Sudan topraklarını; Osmanlı Devleti adına kronolojik olarak; Kavalalı İsmâil Kâmil Paşa, Defterdar Mehmed Hüsrev Bey, Mahu Osman Urfalı Bey, Ali Hurşid Paşa, Ahmed Ebu Veddân Paşa, Ahmed Paşa el-Menikli, Hâlid Paşa, Abdüllatif Paşa, Çerkes Rüstem Paşa, İsmâil Paşa Ebû Cebel, Selim Paşa, Arnavut Ali Sırrı Paşa, Çerkes Ali Paşa, Ermeni Arakil Bey, Hasan Selâme Bey, Mehmed Râsih Bey, Mûsâ Hamdi Paşa, Ömer Fahri Bey, Câfer Sâdık Paşa, Câfer Mazhar Paşa, Ahmed Mümtâz Paşa, Edhem el-Ârifî Paşa, Eyyüb İsmail Paşa, İngiliz Charles George Gordon Paşa, Mehmed Rauf Paşa gibi isimler yönetmiştir. (Kavas, “Sudan”, s. 462; Yol, *a.g.e.*, s. 45-52.

Osmanlı Devleti, Sudan'a hâkim olduğu dönem içerisinde -özellikle Hartum ve Sevakin'de- zengin bir kültürel miras bırakmıştır.¹⁸³

Sudan'da Türk Hâkimiyeti ve İdaresinin Sona Ermesi

Kavalalı Mehmet Ali Paşa'nın, bir Osmanlı Valisi olarak Mısır'daki hâkimiyetinin, Sudan'da ve Kızıldeniz kıyılarında yayılması ve bölgedeki Osmanlı idaresinin Kavalalı'nın soyundan gelenlerce devam ettirilmesi bölgede hâkimiyet sağlamak isteyen İngilizleri ciddi anlamda rahatsız etmiştir. İngilizlerin sömürgecilik faaliyetleri doğrultusunda bir Osmanlı toprağı olan Mısır'a saldırmalarıyla birlikte Mısır'da İngiliz işgali dönemi başlamış ve söz konusu işgal hareketleri Sudan'a da yayılmak istenmiştir. Mehdi Muhammed Ahmed Abdullah isminde Sudanlı bir lider, Sudanlıları etrafına toplayarak, ülkesi üzerindeki Mısır hâkimiyetine karşı çıkmıştır.¹⁸⁴ Mısır'ı işgal eden İngilizler, Sudan'da hâkimiyet kurmak istiyor ve Güney Sudan'da da nüfuzlarını genişletmek adına Almanlarla rekabet ediyorlardı.¹⁸⁵ Bu doğrultuda İngilizler, Güney Afrika'dan Orta Afrika'ya kadar olan oldukça geniş bir alanı kendi nüfuzları altına almak istiyor ve Sudan'a kadar ilerleyerek başarılı oluyorlardı. Bölgedeki Müslüman aşiretler üzerine ciddi bir baskı uygulayan İngiltere, Osmanlı Devleti'nin bölgedeki siyasetine de ciddi anlamda zarar vermekteydi.¹⁸⁶ 1882'de İngilizler, Mehdi Hareketi'ne son vermek adına, William Hicks komutasında Sudan'a asker sevk etmişlerdir. Fakat Mehdi Hareketi'ne mensup dervişler, Şaykan Savaşı'nda İngiliz kuvvetlerini yok etmişlerdir. Mehdi Muhammed Ahmed, Mısır yönetimine ve İngilizlere karşı mücadele etmiş ve Sudan'ın kuzey kısımlarının büyük bölümünü -başkent Hartum dâhil olmak üzere- ele geçirmiştir. İngilizler Mehdi Hareketi'ni bastırabilmek adına bölgeye General Charles Gordon Komutası'nda çeşitli askerî birlikler sevk etmişler fakat General Gordon, 1885'te Hartum'da direnişçiler tarafından öldürülmüştür. 1890'dan itibaren İngilizler Sudan'daki işgallerini hızlandırmışlar,¹⁸⁷ bu defa Mısır ve Sudan'daki egemenliklerini sürdürürebilmek adına General Herbert Kitchener komutasında Sudan'a saldırılar düzenlemişlerdir. Kitchener komutasındaki İngiliz kuvvetleri, 1898 Omdurman Savaşı'nda Sudanlı direnişçileri yenilgiye uğratarak Ocak 1899'da bir kondominyum antlaşması imzalamışlar ve Sudan topraklarını Mısır'a bağlamışlardır. Böylelikle Sudan'daki Türk yönetimi fiili olarak sona ermiş ve Osmanlı-Mısır Sudan'ı, İngiliz-Mısır

¹⁸³ Kavas, *Geçmişten Günümüze Afrika*, s. 14. Örneğin Türkçe'nin Sudan Arapçası üzerindeki etkisi ile ilgili olarak bkz. Younis Ahmed Adam Yahya, *Sudan Arapçası'ndaki Türkçe Kökenli Kelimeler: Fonetik ve Semantik Değişimler*, Afrika Araştırmacıları Derneği (AFAM), 26.01.2017, <https://www.afam.org.tr/sudan-arapcasindaki-turkce-kokenli-kelimeler-fonetik-semantik-degisimler/> (Erişim tarihi: 10.01.2018).

¹⁸⁴ Koçak, *a.g.e.*, s. 12-13; William L. Cleveland, *Modern Ortadoğu Tarihi*, Çev. Mehmet Harmancı, Agora Kitaplığı, İstanbul 2008, s. 79, 82, 85, 118-121, 140-141.

¹⁸⁵ Tandoğan, *a.g.e.*, s. 182.

¹⁸⁶ *A.g.e.*, s. 71. İlgili dönemde Osmanlı Devleti, Sudan ve Kızıldeniz hakkında bkz. F.A.K Yasamee, "The Ottoman Empire, The Sudan and the Red Sea Cost, 1883-1889, *Studies On The Ottoman Diplomatic History*, Ed. Sinan Kuneralp, Isis Press, Vol: V, İstanbul 1990, pp. 87-102.

¹⁸⁷ Marsot, *a.g.e.*, s. 77.

Sudan'ı hâlini almıştır.¹⁸⁸ İngilizlerin aslında birer Osmanlı toprağı olan Mısır ve Sudan'daki işgalleri hiçbir hukuki zemine dayanmamaktaydı.¹⁸⁹ 1899'dan sonra, İngiltere ve Mısır arasında paylaştırılmış olan Sudan, Osmanlı Devleti'nin buradaki yönetim hakkını yok saymış ve İngiliz işgaliyle birlikte Osmanlı Devleti'nin idaresi Sudan'da son bulmak durumunda kalmıştır.¹⁹⁰

Osmanlı Devleti, Sudan'ın İngilizler tarafından işgalini, hiçbir şekilde resmî olarak kabul etmemiş, uzun yıllar bu haksız ve hukuksuz işgali tanımamıştır. Lozan Antlaşması'nın 24 Temmuz 1923'te imzalanmasıyla birlikte; Türkiye ile Mısır arasındaki bağlar resmî olarak kesilmiş, Türkiye Sudan'daki resmî haklarından vazgeçmek zorunda kalmıştır. Sudan'daki Türk hâkimiyeti aslında çok uzun yıllar önce son bulmasına rağmen, Türkiye'nin Sudan'daki İngiliz işgalini resmî olarak kabul etmek durumunda kalmasıyla birlikte Sudan'daki Türk hâkimiyeti resmî olarak söz konusu tarihte son bulmak durumunda kalmıştır.¹⁹¹

Sonuç

Türklerin Sudan'daki hâkimiyetinin başlaması ilk olarak Eyyubiler ve Memlûklar döneminde olmuştur. Mısır'ın Osmanlılar tarafından fethedilmesiyle birlikte; Sudan'ın belirli bölgeleri Osmanlı hâkimiyetini kabul etmişlerdir. 1555'te kurulan Habeşistan Eyaleti eliyle Osmanlı Devleti, Doğu Afrika'da ciddi bir alana yayılmış ve hükmetmiştir. Osmanlı Devleti, Kızıldeniz'de Portekizlilerle girdiği mücadelede, bölgedeki Hıristiyan yayılcılığına karşı Sudan Müslümanlarını başarıyla koruyabilmiştir. Kavalalı Mehmet Ali Paşa döneminde, Sudan'ın içlerine ilerleyen Türkler çok çeşitli toprak kazanımları sağlamışlar ve oldukça geniş bir alanı hâkimiyet altına almışlardır. Böylelikle 1820'den 1885'e kadar devam etmiş olan Sudan'daki Osmanlı hâkimiyet ve idaresi "*Türk dönemi*" olarak adlandırılmıştır. Türkler, Sudan'ı idare ettikleri uzun yıllar boyunca, Sudan'a; siyasi, askerî, ekonomik, eğitim, kültür, toplumsal yönden çok ciddi etki etmişlerdir. Bu anlamda günümüz Sudan Devleti'nin temelinde Türk etkisinin ciddi anlamda bulunduğunu ifade etmemiz mümkündür.

Kaynaklar

Arşiv Belgeleri

Başbakanlık Osmanlı Arşivi, Kâmil Kepeci Defter Kataloğu: C-1, Divan-ı Hümayun Ruus Kalemi, No: 211, s. 78.

BOA, Divân-ı Hümayun Ruûs Defterleri, Kâmil Kepeci Tasnifi, Nu: 213, s. 212.

BOA, Divân-ı Hümayun Ruûs Defterleri, Kâmil Kepeci Tasnifi, Nu: 218, s. 168.

BOA, Divân-ı Hümayun Ahkâm, Muhtelif Kayıtlar, Kâmil Kepeci Tasnifi, Nu: 74, s. 525.

¹⁸⁸ Ataöv, *a.g.e.*, s. 81-83; Koçak, *a.g.e.*, s. 12-13, 20-21; Yasıt, *a.g.e.*, s. 18, 84-86.

¹⁸⁹ Özkoç, *a.g.e.*, s. 184-185. İngilizlerin Mısır'daki işgallerini hukuki bir zemine dayandırma çabaları ve Sudan'daki siyasi durum ile ilgili olarak bkz. Kızıltoprak, *a.g.e.*, s. 145, 155, 193-194, 202, 204, 207-209, 255-257.

¹⁹⁰ Hasan, "Sudan Özelinde Türk-Afrika İlişkilerinin...", s. 289.

¹⁹¹ İsmet Binark, *Mısır Tarihinin Kaynakları Bakımından Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nin Önemi*, Araçça özet terc. İdris Döner, Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Yayınları, Ankara 1997, s. 8.

BOA, Divân-ı Hümâyün Ruûs Defterleri, Kâmil Kepeci Tasnifi, Nu: 225, s. 304.
BOA, Divân-ı Hümâyün Ruûs Defterleri, Kâmil Kepeci Tasnifi, Nu: 234, s. 48.
BOA, Bab-ı Asafî Divan-ı Hümâyün Mühimme Kalemi, 15 Numaralı Mısır Mühimme Defteri, A.DVNS.MSR.MHM. d. 15, Hüküm No: 34.

Yayınlanmış Arşiv Belgeleri

Osmanlı Belgelerinde Mısır, T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Yayınları, İstanbul 2012.
Osmanlı İdaresinde Sudan, T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Yayınları, İstanbul 2013.
15 Numaralı Mühimme-i Mısır Defteri, Mehmed Ali Paşa'dan Hüseyin Kamil'e Mısır Siyasi Tarih'in Önemli Belgeleri, TTK Yayınları, Yay. Haz. Süleyman Kızıltoprak, Ankara 2015.

Kitaplar

AL-SAYYİD MARSOT, Afaf Lutfi: *Mısır Tarihi: Arapların Fethinden Bugüne*, Çev. Gül Çağlalı Güven, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2007.
ALLAHVERDİ ŞAHİN, Reyhan: *Kafkas Fatihî Özdemiroğlu Osman Paşa*, Çamlıca Basım Yayın, İstanbul 2017.
ALTUNDAĞ, Şinasi: *Kavalalı Mehmet Ali Paşa İsyanı: Mısır Meselesi*, Kısım: 1, (1831-1841), Türk Tarih Kurumu (TTK) Yayınları, 2. Baskı, Ankara 1988.
ARPA, Enver: *Afrika Satrancında Sudan*, Meneviş Yayınları, 2. Baskı, Ankara 2013.
: *Afrika Seyahatnamesi*, Fecri Yayınları, Ankara 2015.
ASAFİ DAL MEHMED ÇELEBİ: *Şecâ'atnâme-Özdemiroğlu Osman Paşa'nın Şark Seferleri (1578-1585)*, Yay. Haz. Abdülkadir Özcan, Çamlıca Basım Yayın, 2. Baskı, İstanbul 2007.
ATAÖV, Türkkaya: *Afrika Ulusal Kurtuluş Mücadeleleri*, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları, Ankara 1975.
AYAZ, Yahya Fatih: *Memlûkler (1250-1517)*, İSAM Yayınları, İstanbul 2015.
BAINES, John - MALEK, Jaromir: "Eski Mısır", *Atlaslı Büyük Uygarlıklar Ansiklopedisi*, Cilt: 2, Çev. Zeynep Aruoba-Oruç Aruoba, İletişim Yayınları, İstanbul 1986.
BİNARK, İsmet: *Mısır Tarihinin Kaynakları Bakımından Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nin Önemi*, Arapça özet terc. İdris Döner, Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Yayınları, Ankara 1997.
BRİGGGS, Philip - ROBERTS, Andrew: *Uganda*, The Globe Pequot Press, Guilford 2016.
CEYHAN, Semih: "Ahmed b. Muhammed Selâvi", *DA*, Cilt: 36, 2009.
CLEVLAND, L. William: *Modern Ortadoğu Tarihi*, Çev. Mehmet Harmancı, Agora Kitaplığı, İstanbul 2008.
CLOT, André: *Kölelerin İmparatorluğu Memlûklerin Mısır'ı*, Çev. Turhan Ilgaz, Epsilon Yayınları, İstanbul 2005.
COLLİNS, O. Robert: *A History of Modern Sudan*, Cambridge University Press 2008.
ÇETİN, Atilla: *Kavalalı Mehmed Ali Paşa'nın Mısır Valiliği -Osmanlı Belgelerine Göre-*, İstanbul 1998.
ÇOPUR, İzzettin: *Yavuz Sultan Selim'in Çaldıran Meydan Muharebesi ve Mısır Seferi*, Hipokrat Kitabevi, Ankara 2017.
DARANDELİ İZZET HASAN EFENDİ: *Ziyânnâme-Sadrazam Yusuf Ziya Paşa'nın Napolyon'a Karşı Mısır Seferi (1798-1802)*, Haz. M. İlkin Erkutun, Kitabevi Yayınları, İstanbul 2009.
DOĞRU, Adil: *Sudan Dosyası*, Akabe Yayınları, İstanbul 1986.
ELÇİBEY, Ebülfez: *Tolunoğulları Devleti (868-905)*, Yay. Haz. Fazıl Gazenferoğlu, Çev. Selçuk Alkın, Ötüken Neşriyat, İstanbul 1997.
EMECEN, M. Feridun: *Yavuz Sultan Selim*, Kapı Yayınları, 2. Baskı, İstanbul 2017.
ERAVCI, Mustafa H.: *Özdemiroğlu Osman Paşa -Bir Osmanlı Asker ve Bürokrati (Ehl-i Örf)-*, Akçağ Yayınları, Ankara 2018.
ES-SEYYİD MAHMUD: Muhammed Seyyid, XVI. Asırda Mısır Eyaleti, Marmara Üniversitesi Yayınları, İstanbul 1990.
Es-Sudan fi'l ahdi'l-Osmani: min hilâli veşâ'iki'l-Erşifi'l- 'Osmani, terc. Salih Sadawi, IR-CICA, İstanbul 2007.
FAHEY, O' S R. - SPAULDİNG, L.J.: *Kingdoms of the Sudan*, Methuen, London 1974.
FAHMY, Khaleed: *Paşa'nın Adamları: Kavalalı Mehmed Ali Paşa, Ordu ve Modern Mısır*, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2010.
GÜLER, Mustafa: *Cezzar Ahmed Paşa ve Akka Savunması*, Çamlıca Basım Yayın, İstanbul 2013.
HATHAWAY, Jane: *Osmanlı Hâkimiyetinde Arap Toprakları 1516-1800*, Çev. Gül Çağlalı Güven, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2016.

- _____ : *Osmanlı Mısır'ında Hane Politikaları -Kazdağlıların Yükselişi-*, Çev. Nalan Özsoy, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2009.
- HAZAR, Numan: *Türkiye-Afrika İlişkileri -Türkiye'nin Dost Kutaya Açılım Stratejisi-*, Akçağ Yayınları, Gözden Geçirilmiş 3. Baskı, Ankara 2016.
- HILL, Richard: *A Biographical Dictionary of the Sudan*, Frank Cass & Co. Ltd., Second Edition, London 1967.
- _____ : *Egypt in the Sudan, 1820-1881*, Oxford University Press, London 1959.
- HOLT, Malcolm Peter: *A Modern History of the Sudan*, Frederick A. Praeger Publishers, Second Printing, New York 1966.
- HOLT, Peter Malcolm - DALY, M.W. Daly: *A History Of The Sudan: From The Coming Of Islam to the Present Day*, New York, Longman 2000.
- HORNUNG, Erik: *Ana Hatlarıyla Mısır Tarihi*, Çev. Zehra Aksu Yılmaz, Kocabı Yayın-cılık, İstanbul 2017.
- İBN İYAS: *Yavuz'un Mısır'ı Fethi ve Mısır'da Osmanlı İdaresi*, Ter. Ramazan Şeşen, Yedi-tepe Yayınları, İstanbul 2016.
- İHSANOĞLU, Ekmeleddin - SADAWİ, Salih: *Mısır'da Türk Kültür İzleri -Mısır Halk Dilinde Türkçe Kelimeler Lüğatçısıyla Birlikte-*, İslam Tarih, Sanat ve Kültür Araştırma Merkezi (IR-CICA), İstanbul 2003.
- İHSANOĞLU, Ekmeleddin: *Al-Atrak Fi Mısır Wa Turathuhum Al-Thaqafi*, Terc. Salih Sa-dawî, İrcica, İstanbul 2006.
- _____ : *Mısır'da Türkler ve Kültürel Mirasları*, İrcica, İstanbul 2006.
- _____ : *The Turks in Egypt and Their Cultural Legacy*, Trans. Humphrey Davies, The American University in Cairo Press, Cairo 2012.
- KAVAS, Ahmet: *Geçmişten Günümüze Afrika*, Kitabevi Yayınları, Genişletilmiş 2. Baskı, İstanbul 2017.
- KIZILTOPRAK, Süleyman: *Mısır'da İngiliz İşgali: Osmanlı'nın Diploması Savaşı (1882-1887)*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2010.
- KOÇAK, Mehmet: *Mehdi Hareketinden İslâm Devrimine Sudan*, Esra Yayınları, İstanbul 1999.
- KOPRAMAN, Yaşar Kâzım: *Mısır Memlûkleri Tarihi*, T.C. Kültür Bakanlığı Yayınları, An-kara 1989.
- KRAMER, S. Robert - LOBBAN, Jr. - RICHARD, A. - LOBBAN-FLUEHR, Carolyn: *Histori-cal Dictionary Of The Sudan*, Scarecrow Press, Fourth Edition, Plymouth 2013.
- LUTSKİY, Borisoviç Vladimir: *Arap Ülkelerinin Yakın Tarihi 16. Yüzyıldan 20. Yüzyıla*, Çev. Turan Keskin, Yordam Kitap, 2. Basım, İstanbul 2016.
- MASTERS, Bruce: *Osmanlı İmparatorluğu'nun Arapları (1516-1919) -Sosyal ve Kültürel Bir Tarih-*, Çev. Feray Coşkun, Doğan Kitap, İstanbul 2017.
- MUSLU, Yüksel Cihan: *Osmanlılar ve Memluklar: İslam Dünyasında İmparatorluk Diplo-masisi ve Rekabet*, Çev. Zeynep Rona, Kitap Yayınevi, İstanbul 2016.
- NACİ, Hikmet: *Tarih Boyunca Kuzey Afrika ve "Berberi"ler*, İstanbul 1955.
- OPPONG, R. Joseph: *Sudan Modern World Nations*, Chelsea House Publishers, New York 2010.
- ORHONLU, Cengiz: *Osmanlı İmparatorluğunun Güney Siyaseti: Habeş Eyaleti*, TTK Ya-yınları, Ankara 1996.
- ÖNALP, Ertuğrul: *Osmanlı'nın Güney Seferleri 16. Yüzyılda Hint Okyanusu'nda Türk-Portekiz Mücadelesi*, Berikan Yayınevi, Ankara 2010.
- ÖZBARAN, Salih: *Umman'da Kapışan İmparatorluklar Osmanlı ve Portekiz -Emperyal ve Kutsal, Muhafız ve Mültezim-*, Tarihçi Kitabevi, İstanbul 2013.
- ÖZER, Ziya Yusuf: *Mısır Tarihi*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2. Baskı, Ankara 1987.
- ÖZTUNA, Yılmaz: *Türk Tarihinden Yapraklar*, Ötügen Neşriyat, 12. Basım, İstanbul 2017.
- ÖZKUYUMCU, Nadir: *İlk Müslüman Türk Devletleri Tolunoğulları ve İhşidiler*, İrfan Kültür ve Eğitim Derneği Yayınları, İzmir 1996.
- ROGAN, Eugene: *Araplar Bir Halkın Tarihi*, Çev. Cem Demirkan, Pegasus Yayınları, İstan-bul 2017.
- RUAY, Akol D. Deng: *The Politics Of Two Sudans: The South And The North 1821-1969*, Nordiska Afrikainstitutet, Uppsala 1994.
- SARINAY, Yusuf: *Ottoman Archives and Ethio-Ottoman Realations*, Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Yayınları, Ankara 2001.
- SINOUE, Gilbert: *Kavalalı Mehmed Ali Paşa: Son Firavun*, Çev. Ali Cevat Akkoyunlu, Doğan Kitap, 2. Baskı, İstanbul 2004.
- Sudan: *Country Report to the FAO International Technical Conference on Plant Genetic Reources*, Khartoum, March 1995, Prepared By: Mahmoud Ahmed Mahmoud-Mohamed Os-

man Khidir-Mohamed Ahmed Khalifa-Abdel Moneim Bashir el Ahmadi-Hassan Abdel Rahman Musnad-El Tahir Ibraim Mohamed, Leipzig 1996.

ŞEŞEN, Ramazan: *Eyyübüler*, İslam Araştırmaları Merkezi (İSAM) Yayınları, İstanbul 2012.

_____ : *Salahaddin'den Baybars'a Eyyubiler-Memlukler (1193-1260)*, İslam Kültür ve Tarihini Araştırma Vakfı (İSAR) Yayınları, İstanbul 2007.

TANDOĞAN, Muhammed: *Afrika'da Sömürgecilik ve Osmanlı Siyaseti*, TTK Yayınları, Ankara 2013.

TİRAB, Abbkar Tirab: *Türkiye ve Sudan Polis Teşkilatları*, Sonçağ Yayınları, Ankara 2016.

TOPUZ, Hıfzı: *Kara Afrika*, Milliyet Yayınları, İstanbul 1971.

YAZICI, Sinan: *19. Yüzyılda Mısır'da Devletin İnşası*, Türkiye ve Orta Doğu Amme İdaresi Enstitüsü (TODAİE) Yayınları, Ankara 2016.

YİĞİT, İsmail: *Memlükler (648-923 / 1250-1517)*, Kayıhan Yayınları, İstanbul 2015.

WEYGAND, Maxime: *Historie Militaire de Mohammed Aly et de ses Fils*, Le Vol: 1-2, Impr. Nationale, Paris 1936.

Makaleler

ADAMS, Y. William: "The Kingdom and Civilization of Kush in Northeast Africa", *Civilizations of the Ancient Near East*, Ed. Jack M. Sasson, Charles Scribner's Sons, 1995.

AĞIRAKÇA, Ahmet: "İhşidiler", *DİA*, Cilt: 21, 2000.

ALKAN, Mustafa: "Osmanlı Devletinin "İslam Birliği" Siyaseti: Ortadoğu'nun Osmanlılaşması", *Gazi Akademik Bakış*, Cilt: 9, Sayı: 18, Yaz 2016.

ALLAHVERDİ ŞAHİN, Reyhan: "Kızıldeniz'de Osmanlı Hâkimiyeti: Özdemiroğlu Osman Paşa'nın Habeşistan Beylerbeyliği (1561-1567)", *Studies of the Ottoman Domain*, Cilt: 3, Sayı: 5, Ağustos 2013.

AYKAÇ, Mehmet: "Func", *DİA*, Cilt: 13, 1996.

BİLGE, L. Mustafa: "Kızıldeniz", *DİA*, Cilt: 25, 2002.

BJRKELO, Anders: "The Territorial Unification and Administrative Divisions of Turkish Sudan (1821-1855)", *Sudan Notes and Records*, Vol: 1, University of Bergen, Kharotum 1997.

BOSTAN, İdris: "Orta Afrika'da Nüfuz Mücadelesi ve Osmanlı İmparatorluğu (1893-1895)", *Belleten*, Cilt: LIV, Sayı: 210, Ağustos 1990.

_____ : "Selman Reis", *DİA*, Cilt: 36, 2009.

_____ : "XVI. Yüzyılda Kızıldeniz'de Osmanlı-Portekiz Mücadelesi: Süveyş, Cidde ve Muha Deniz Üsleri", *Osmanlı'nın İzinde, Prof. Dr. Mehmet İpşirli Armağanı*, Haz. Feridun M. Emecen-İshak Keskin-Ali Ahmetbeyoğlu, Cilt: 1, Timaş Yayınları, İstanbul 2013.

BOZKURT, Nebi: "Nübe", *DİA*, Cilt: 33, 2007.

ÇETİN, Atilla: "İsmâil Paşa-Hidiv", *DİA*, Cilt: 23, 2001.

ÇOLAK, Kamil: "Mısır'ın Fransızlar Tarafından İşgali ve Tahliyesi", *Sakarya Üniversitesi Fen Edebiyat Dergisi*, Cilt: 10, Sayı: 2, 2008.

DİXON, M.D.: "The Origin Of The Kingdom Of Kush (Napata-Meroë)", *The Journal Of Egyptian Archaeology*, Vol: 50, December 1964.

DURSUN, Davut: "Kordofan", *DİA*, Cilt: 26, 2002.

EMECEN, M. Feridun: "The Military Development in the Middle-East: The Question of Firearms in the Ottoman-Mamluk Rivalry", *Proceedings of the International Conference on Egypt During the Ottoman Era*, 26-30 November 2007 Cairo, IRCICA, İstanbul 2010.

HARKLESS, Desiree Necia, Harkless, *Nubian Pharaohs and Meroitic Kings: The Kingdom of Kush*, Author House, Bloomington 2006.

HASAN, Fadl Yusuf, "Sudan Özelinde Türk-Afrika İlişkilerinin Bazı Yönleri", Çev. Hasret Dikici Bilgin, *Yükselen Afrika ve Türkiye, I. Uluslararası Türk-Afrika Kongresi (23 Kasım 2005)*, (Ed. Ahmet Kavas-Hasan Öztürk), TASAM Yayınları, İstanbul 2006.

HASAN, Mustafa Hamdunallah: "Dârfür", *DİA*, Cilt: 8, 1993.

_____ : "Dongola", *DİA*, Cilt: 9, 1994.

HAZAR, Numan: "Türklerin Afrika İle İlişkilerinin Kısa Tarihçesi", *Türkler*, Cilt: 13, Yeni Türkiye Yayınları, (Ed. Hasan Celâl Güzel-Kemal Çiçek-Salim Koca), Ankara 2002.

HOLT, Malcolm Peter: "Egypt and the Nile Valley", *The Cambridge History of Africa*, General Ed. J.D. Fage - Roland Oliver, Vol: 5, from c. 1790 to c. 1870, Ed. John E. Flint, Seventh Printing, Cambridge University Press 2004.

_____ : "Sultan Selim I and the Sudan", *The Journal of African History*, Volume: 8, Issue: 1, March 1967.

İBRAHİM, Ahmed Hassan: "The Strategy, Responses and Legacy of the First Imperialist Era in the Sudan 1820-1885", *The Muslim World*, Vol: 91, Issue: 1-2, March 2001.

IVANOV, Nikolay: *Osmanlıların Arap Ülkelerini Fethi (1516-1574)*, Çev. İlyas Kemaloğlu-Rakhat Abdieva, Türk Tarih Kurumu (TTK) Yayınları, Ankara 2013.

- İHSANOĞLU, Ekmeleddin: “Osmanlı Devleti'nin Arap Topraklarına Yayılışı”, *İki Tarafın Bakış Açısından Türk-Arap Münasebetleri*, IRCICA, İstanbul 2000.
- KAVAS, Ahmet: “Afrika'da Sömürgeciliğin XIX. Yüzyılın İkinci Yarısına Kadar Kurulmamasında Osmanlı Devleti'nin Rolü”, *Yükselen Afrika ve Türkiye, I. Uluslararası Türk-Afrika Kongresi (23 Kasım 2005)*, (Ed. Ahmet Kavas-Hasan Öztürk), TASAM Yayınları, İstanbul 2006.
- _____ : “Afrika'da Türklerin Hâkimiyeti ve Kurdukları Devletler”, *Türkler*, Cilt: 9, Yeni Türkiye Yayınları, (Ed. Hasan Celâl Güzel-Kemal Çiçek-Salim Koca), Ankara 2002.
- KAVAS, Ahmet: “Keselâ”, *DİA*, Cilt: 25, 2002.
- _____ : “Osmanlı-Darfür Münasebetleri”, *İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Sayı: 16, 2007.
- _____ : “Osmanlı Devleti'nin Sahraaltı Afrika'daki Müttelikleri: Bilâdüssudan Sultanlıkları”, *Afrika'da Osmanlı Asırları: Siyah İnci Beyaz Lale*, T.C. Başbakanlık Türk İşbirliği ve Koordinasyon Ajansı Başkanlığı (TİKA), (Ed. Şakir Batmaz), Kenz Yayınları, İstanbul 2013.
- _____ : “Sudan”, *DİA*, Cilt: 37, 2004.
- _____ : “Tarihi Süreçte Sahraaltı Afrika: Osmanlı-Afrika İlişkileri ve Sömürgecilik”, *Sahra Altı Afrika, II. Uluslararası Türk-Afrika Kongresi, 12-13 Aralık 2006*, Türk Asya Stratejik Araştırmalar Merkezi (TASAM) Yayınları, Ed. Ahmet Kavas-Ufuk Tepebaş, İstanbul 2007.
- KOPRAMAN, Yaşar Kâzım: “Osmanlı-Memlük Münasebetleri”, *Türkler*, Cilt: 9, (Ed. Hasan Celâl Güzel-Kemal Çiçek-Salim Koca), Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002.
- KÖK, Bahattin: “Mısır'ın Alınmasından Sonra Nuriddin Mahmut'la Selahuddin Eyyübi Arasında Ortaya Çıkan Soğukluğun Sebepleri”, *Belleten*, Cilt: LVII, Sayı: 219, Ağustos 1993.
- KURŞUN, Zekeriya: “Said Paşa”, *DİA*, Cilt: 35, 2008.
- MEKKİ, Hasan - AHMED, Muhammed: “Hartum”, *DİA*, Cilt: 16, 1997.
- MENAGE, Louis Victor: “The Ottomans and Nubia in the Sixteenth Century”, *Annales Islamologiques*, Volume: 24, 1988.
- NASSİR, İbrahim: “Tarihsel Perspektiften Güney Sudan Sorunu ve Ayrılmasında Sebep Olan İç ve Dış Faktörler”, *Policy Brief*, Uluslararası Stratejik Bakış Enstitüsü (USBED), No: 1, Eylül 2016.
- NOUR, M. Tarig: “İngilizler'in Sudan'da Türk Dönemine Son Vermesi”, *Yakın Dönem Türkiye Araştırmaları Dergisi*, Sayı: 8, 2005.
- _____ : “Siyah Afrika'da Osmanlı Şehirleri”, *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, Cilt: 3, Sayı: 6, 2005.
- ORHONLU, Cengiz: “Habeş Eyaleti”, *DİA*, Cilt: 14, 1996.
- _____ : “Osmanlıların Habeşistan Siyaseti 1554-1560”, *Tarih Dergisi / Turkish Journal Of History*, Cilt: 15, Sayı: 20, 2011.
- _____ : “XVI. Asrın İlk Yarısında Kızıldeniz Sahilleri'nde Osmanlılar”, *Tarih Dergisi / Turkish Journal Of History*, Cilt: 12, Sayı: 16, 2011.
- ÖZAYDIN, Abdülkerim: “Bece”, *DİA*, Cilt: 5, 1992.
- ÖZBARAN, Salih: “A Turkish Report On The Red Sea and the Portuguese in the Indian Ocean (1525)”, *Arabian Studies*, Vol: IV, 1978.
- _____ : “Osmanlı İmparatorluğu ve Hindistan Yolu: Onaltıncı Yüzyılda Ticâret Yolları Üzerinde Türk-Portekiz Rekâbet ve İlişkileri”, *Tarih Dergisi / Turkish Journal of History*, Sayı: 31, 2011.
- _____ : “Ottoman Naval Policy in the South”, *Süleyman the Magnificent and His Age: The Ottoman Empire in the Early Modern World*, (Ed. Metin Kunt-Christine Woodhead), Second Impression, Routledge, New York 1997.
- ÖZKUYUMCU, Nadir: “Tolunoğulları”, *DİA*, Cilt: 41, 2012.
- ÖZTUNA, Yılmaz: “Orta ve Doğu Afrika'da Türkler”, *Hayat Tarih Mecmuası*, No: 7, Ağustos 1973.
- PEACOCK, S.C. Andrew: “The Ottomans And The Funj Sultanate in the Sixteenth and Seventeenth Centuries”, *Bulletin of the School of Oriental and African Studies*, University of London, Vol: 75, No: 1, 2012.
- ROBINSON, E. Arthur: “The Conquest of the Sudan by the Wali of Egypt, Muhammad Ali Pasha 1820-1824”, *African Affairs*, Vol: XXV, Issue: XCVII, 1 October 1925.
- ŞEŞEN, Ramazan: “Eyyübiler”, *DİA*, Cilt: 12, 1995.
- TANDOĞAN, Muhammed: “Habeş Eyaleti [5 Temmuz 1555/15 Şaban 962]”, *Afrika'da Osmanlı Asırları: Siyah İnci Beyaz Lale*, T.C. Başbakanlık Türk İşbirliği ve Koordinasyon Ajansı Başkanlığı (TİKA), (Ed. Şakir Batmaz), Kenz Yayınları, İstanbul 2013.
- TOK, Özen: “Kuzeydoğu Afrika ve Haremeyn Bölgesinde Osmanlı Hâkimiyet ve Siyasetinin Tesis ve İcrasında Mısır Beylerbeyliği'nin Rolü”, *Afrika'da Osmanlı Asırları: Siyah İnci*

Beyaz Lale, T.C. Başbakanlık Türk İşbirliği ve Koordinasyon Ajansı Başkanlığı (TİKA), (Ed. Şakir Batmaz), Kenz Yayınları, İstanbul 2013.

WARBURG, Gabriel: "Some Social and Economic Aspect of Turco Egyptian Rule in the Sudan", *Belleken*, Cilt: LIII, Sayı: 207-208, Ağustos-Aralık 1989.

YASAMEE, K.A.F.: "The Ottoman Empire, the Sudan and the Red Sea Cost, 1883-1889", *Studies On The Ottoman Diplomatic History*, Vol: V, Ed. Sinan Kunalalp, Isis Press, İstanbul 1990.

YAVUZ, Hulusi: "XVI. Asır İslâm Dünyasında Osmanlı-Portekiz Mücadelesinin Sebepleri", *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Sayı: 3, İstanbul 1985.

YILDIZ, Dursun Hakki: "Ahmed b. Tolun", *DİA*, Cilt: 2, 1989.

Tezler

ALTINTAŞ, Mehmet Abdulmennan: *Kızıldeniz'den Akdeniz'e: Ticaret, Diplomasi ve Güzergâhlar (1600-1700)*, T.C. İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı Yeniçağ Tarihi Bilim Dalı, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul 2016.

BAŞ, Selçuk: *Bağımsızlıktan Günümüze Sudan; Siyasi ve Ekonomik Yapı*, T.C. Beykent Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İşletme Yönetimi Anabilim Dalı Uluslararası Ekonomi Politik ve İşletmecilik Bilim Dalı, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2007.

BİLGENOĞLU, Ali: *İngiliz Sömürgeciliğinin Mısır ve Sudan Örneğinde Karşılaştırmalı Bir Çözümlemesi*, T.C. Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı Programı Karşılaştırmalı Tarih Programı, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İzmir 2013.

BİLİNİR, Sedat: *Kavalalı Mehmet Ali Paşa İsyanı'nın Şark Meselesi'ndeki Yeri*, T.C. Kilis 7 Aralık Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Kilis 2012.

EREN, Emine: *Kavalalı Mehmet Ali Paşa İsyanı ve Mısır Meselesi*, T.C. Eskişehir Osman-gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı Yakınçağ Tarihi Bilim Dalı, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Eskişehir 2008.

İVECAN, Raif: *XVII. Yüzyılın Yarısında Kızıldeniz'de Ticaret*, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmalar Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 1998.

KARANFİL, Mustafa: *Harîmi'nin Zafername ve Gonca'sına Göre Özdemiroğlu Osman Paşa*, T.C. İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı Yeniçağ Bilim Dalı, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 1998.

KIŞ, Salih: *Kavalalı Mehmet Ali Paşa Hadisesinde Konya Muharebesi*, T.C. Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Ana Bilim Dalı Yakınçağ Tarihi Bilim Dalı, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Konya 2004.

KORKMAZ, Mehmet: *XX. Yüzyıl Başlarında Kızıldeniz'de Osmanlı Denizcilik Faaliyetleri*, T.C. Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı Yakınçağ Tarihi Programı, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2012.

NOUR, Mohamed Tarig: *Sevakin'de Türk İngiliz Rekabeti*, T.C. İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul 2006.

SUNGUR, Çetin: *Habeşistan'dan Kafkasya'ya Bir Osmanlı Paşası: Özdemiroğlu Osman Paşa*, Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara 2012.

UTKU, Şahin Nihal: *Kızıldeniz'de Denizcilik, Ticaret ve Yerleşim (VII. - XI. Yüzyıllar)*, T.C. Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İlahiyat Anabilim Dalı İslâm Tarihi ve Sanatları Bilim Dalı, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul 2005.

YASIT, Necdet: *Sudan'da Türk Dönemi (1820-1881)*, T.C. Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Isparta 2012.

YILDIRIM, Muhammet: *XVI. Yüzyılda Osmanlı Devleti'nin Kızıldeniz, Yemen, Basra Körfezi ve Habeşistan Politikaları*, T.C. Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Ana Bilim Dalı, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Isparta 2001.

YOL, Fatih: *19. Yüzyılda Sudan'da Osmanlı Yönetimi ve İngiliz İşgali*, T.C. Mustafa Kemal Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Ana Bilim Dalı, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Hatay 2016.

ZENGİN, İlhan: *Geçmişten Günümüze Türkiye-Sudan İlişkileri*, T.C. Kırıkkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı Cumhuriyet Tarihi Bilim Dalı, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Kırıkkale 2013.

Gazeteler

Milli Gazete, 20.10.2010.

Sabah, 06.03.2016.

Sabah, 31.12.2017.
Türkiye Gazetesi, 24.09.2011.
Yeni Akit, 05.08.2017.
Yeni Şafak, 06.05.2000.

İnternet Kaynakları

- AFYONCU, Erhan: “Afrika'nın Kaderini Osmanlı Değiştirdi”, *Sabah*, 06.03.2016, <https://www.sabah.com.tr/yazarlar/erhan-afyoncu/2016/03/06/afrikanin-kaderini-osmanli-degis-tirdi>, (Erişim tarihi: 10.01.2018).
- AFYONCU, Erhan: “Osmanlılar Etiyopya’da”, *Sabah*, 06.03.2016, <https://www.sabah.com.tr/yazarlar/erhan-afyoncu/2016/03/06/osmanlilar-etiyopyada>, (Erişim tarihi: 10.01.2018).
- AFYONCU, Erhan: “Portekiz İle Mücadele”, *Sabah*, 06.03.2016, <https://www.sabah.com.tr/yazarlar/erhan-afyoncu/2016/03/06/portekiz-ile-mucadele>, (Erişim tarihi: 10.01.2018).
- AFYONCU, Erhan: “Sevakin’de Dört Asır Bayrağımız Dalgalandı”, *Sabah*, 31.12.2017, <https://www.sabah.com.tr/yazarlar/erhan-afyoncu/2017/12/31/sevakinde-dort-asir-bay-ragimiz-dalgalandi>, (Erişim tarihi: 10.01.2018).
- ALICAN, Mustafa: “Türklerin Kurduğu İlk İslam Devleti”, *Beyaz Tarih*, <http://www.beyaztarih.com/turk-tarihi/turklerin-kurdugu-ilk-islam-devleti-tolunogullari>, (Erişim tarihi: 10.01.2018).
- BADAWİ, Zeinab: “Afrika'nın Unutulmuş Krallığı”, *BBC Türkçe*, <http://www.bbc.com/turkce/haberler-dunya-40482751>, (Erişim tarihi: 10.01.2018).
- DİZDAROĞLU, Ferhat D.: “Osmanlı Doğu Afrika’da (1)”, *Yeni Akit*, 05.08.2017, <http://www.yeniakit.com.tr/yazarlar/d-ferhat-dizdaroglu/osmanli-dogu-afrikada1-20492.html>, (Erişim tarihi: 10.01.2018).
- KAVAS, Ahmet: “Sudan Cumhuriyeti (Cumhuriyetü’s Sudan”, 21.01.2008, *TASAM*, http://www.tasam.org/tr-TR/Icerik/770/sudan_cumhuriyeti_cumhuriyetus-sudân, (Erişim tarihi: 10.01.2018).
- KIZILTOPRAK, Süleyman: “Osmanlı Devrinde Kızıldeniz’in İncisi: Sevakin”, *Beyaz Tarih*, 04.01.2018, <http://www.beyaztarih.com/ortadogu-tarihi/osmanli-devrinde-kizildenizin-inci-si-sevakin>, (Erişim tarihi: 10.01.2018).
- ÖZKUYUMCU, Nadir: “İhşidiler”, *Tarih Tarih*, <https://www.tarihtarih.com/?Syf=26&S- yz=367201>, (Erişim tarihi: 10.01.2018).
- ÖZTUNA, Yılmaz: “Habeşistan Fatihî Özdemir Paşa”, *Türkiye Gazetesi*, 24.09.2011, <http://www.turkiyegazetesi.com.tr/yazarlar/yilmaz-oztuna/507764.aspx>, (Erişim tarihi: 10.01.2018).
- RIDVAN, Ahmet: “Farzı Kifâye”, *Yeni Şafak*, 06.05.2000, <https://www.yenisafak.com/arsiv/2000/mayis/06/aridvan.html>, (Erişim tarihi: 10.01.2018).
- YAHYA, Adam Ahmed Younis: “Sudan Arapçası’ndaki Türkçe Kökenli Kelimeler: Fonetik ve Semantik Değişimler”, *Afrika Araştırmacıları Derneği (AFAM)*, 26.01.2017, <https://www.afam.org.tr/sudan-arapcasindaki-turkce-kokenli-kelimeler-fonetik-semantik-degisimler/>, (Erişim tarihi: 10.01.2018).
- “Yavuz, Mısır’a Giderken Portekiz’i de Hedef Almış”, *Milli Gazete*, 20.10.2010, <http://www.milligazete.com.tr/haber/1134215/yavuz-misir-a-giderken-portekiz-i-de-hedef-almis>, (Erişim tarihi: 10.01.2018).
- “Yavuz, Mısır Seferinde Portekizlileri Vurmuş!”, *Haber 7*, 19.10.2010, <http://www.haber7.com/kitap/haber/626013-yavuz-misir-seferinde-portekizlileri-vurmus>, (Erişim tarihi: 10.01.2018).

PROF. DR. NİHAT KEKLİK VE TÜRK İSLAM FELSEFESİ

Dr. Öğr. Üyesi Kazım YILDIRIM*

Öz

Prof. Dr. Nihat Keklik'in girişimi ile kurumsal kimlik kazanan Türk İslam Düşüncesi Tarihi Anabilim Dalı, bu alandaki çalışmaların önemini arttırmıştır. Türk İslam dünyası, yedinci-sekizinci asırdan başlayarak on beş-on altı yüzyıla kadar devam eden düşünce hareketlerinde özne olarak rol oynamıştır. Düşünce tarihinde genelde İslam dünyasının, özel de ise Türklerin önemli katkılar yaptığı açıkça ortaya çıkıyor. Prof. Dr. Keklik eserlerindeki örneklerle Türk İslam düşünürlerin yaptıkları çalışmaların önemini ortaya koymuştur. Türk İslam Felsefesinin akademik kimlik kazanması; bir yandan Türk İslam Felsefesinin varlığı ve Türk İslam düşünürlerinin görüş ve düşüncelerinin yer aldığı klasik kaynakların tanıtımı, diğer yandan bu düşünürlerin eserlerinin Türkçeye aktarılması ve tanıtılması ve ayrıca düşünürlerin, felsefe tarihindeki yeri ve öneminin ortaya çıkarılması için yapılan akademik çalışmalar hız kazanmıştır.

Anahtar kelimeler: Nihat Keklik, Türk İslam Felsefesi, Düşünce Tarihi.

Prof. Dr. Nihat Keklik and Turk Islam Philosophy

Abstract

Department Of Turkish Islamic Thought History, what has gained corporate identity with the initiative of Prof. Dr. Nihat Keklik, increased the importance of work in the area. From seventh-eighth centuries to fifteenth-sixteenth centuries, The Turkish-Islamic world played a role as a subject. It is clear that in the history of thought, the Islamic world in general and the Turks in particular have made important contributions. Prof. Dr. Keklik emphasized the importance of the works of Turkish Islamic thinkers with the examples in his works. Acquisition of academic identity by Turkish Islamic philosophy; on one hand, the existence of the Turkish Islamic philosophy and the introduction of classical sources in which the views and thoughts of the Turkish Islamic thinkers are included, on the other hand the academic work for the translate and introduction of the works of these thinkers to the Turkish language and also

* Sakarya Üniversitesi Öğretim Üyesi, Keklik Hoca'nın İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Felsefe Bölümü'nde ilk lisans ve danışmanlığını yaptığı son yüksek lisans ve doktora öğrencisidir.

for the purpose of revealing the place and the importance of thinkers in the philosophical history.

Keywords: Nihat Keklik, Turkish Islamic Philosophy, History Of Thought.

Giriş

1971-1972 öğretim yılında İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Felsefe bölümüne kayıt yaptırmıştım. Tarih okumak hedefindeydim ancak felsefe bölümüne girişim tercih hatası sonucuydu. Yeniden sınava girip zaman ve emek kaybetmektense felsefe okumak zorunlu hale gelmişti. Bu zorunluluk birinci sınıftan itibaren bir yandan derslerime odaklanmaya ve yeni arkadaşlar tanıtmaya, diğer yandan hocalarını tanımaya yöneltmiştir. Birinci sınıftan itibaren tanıştığım arkadaşlarım içerisinde Fikret Akın'ın ayrı bir yeri olmuştur. Metin İşçi de birinci sınıftan itibaren tanıdığım önemli arkadaşlarımdandır. Fikret Akın ile aynı yurttan (Edirnekapı Erkek Öğrenci Yurdu) kalıyor, Fakülteye ve derslere beraber gidip geliyorduk. O dönemde Fakültenin birinci sınıf derslerini başarıp ikinci sınıfa geçmek gerekiyordu; zira birinci sınıf dersleri “baraj” olarak nitelendiriliyordu. Bir dönem kayıpla ikinci sınıfa geçmiştik. Birinci sınıfı okurken (1971-1972) Türk İslam Felsefesiyle ilgili dersler olmadığı gibi böyle bir “kursü” (anabilim dalı) de yoktu. İkinci sınıfa geçince böyle bir dersin ve kursünün varlığını öğrenebildik. İkinci sınıftan itibaren felsefe bölümündeki sertifikalardan (kursü=anabilim dalı) birini “esas sertifika” diğerlerinden ikisini yardımcı sertifika olarak seçmek gerekiyordu. Ayrıca sosyoloji ve psikolojiden de belirli dersleri almak zorunluymuştu. Esas sertifikada üç yıl boyunca ders yoğunluğunun yanında son sınıfta o alanda mezuniyet tezi yapmak hazırlamak gerekiyordu. Türk İslam Felsefesi yeni kurulmuştu (1970-1971).¹ Yeni kurulmuş olması dolayısıyla birinci sınıfta iken bu alanda derslerimiz olmamıştı, ayrıca dersin hocasını (Prof. Dr. Nihat Keklik) da tanımıyorduk. Fakat dersin ismi ilğimizi çekmişti; “Türk İslam Felsefesi”, ikimizin aradığı bir alandı. Derslerin içeriğini ve hocasını tanımak için çabalamaya başladık (Şubat, 1973). Hoca ile görüşerek/izin alarak dersine girdik sonrasında ise esas sertifika için randevulaştık.

Türk İslam Felsefesi konusunda o tarihe kadar çok fazla bilgiye sahip değildik. Aslında normal müfredat içerisinde bu mümkün de değildi. Çünkü o tarihlerde Felsefe denilince ilkçağ Yunan (Grek) Felsefesi, Ortaçağ Hristiyan Batı Felsefesi (Patristik ve Skolastik) ve yeniçağ Avrupa Felsefesi anlaşılıyordu. Felsefeyi oluşturan düşünürlerin görüşleri de lise yıllarından itibaren böyle öğretiliyor ve okutuluyordu. Türklerin veya diğer Müslüman toplumların felsefe alanında yetiştirdiği düşünür, filozof yok mudur diye sorduğumuz olmuştur ancak tatmin edici cevaplar alınamıyordu. Çabamızla öğrenmeye

¹ 30 Eylül 1971’de alınan karar 15 Ekim 1971’de kendisine bildirilmiştir. Türk-İslâm Kursüsü 9 Aralık 1971 yılında 5. senato toplantısında onaylanmıştır. Kursü için ihdas edilen Türk-İslâm Felsefesi Sertifikası ise 16.08.1973 tarih 14627 sayılı Resmî Gazete’de yayımlanarak yürürlüğe girmiştir. Türk İslam Felsefesinin kuruluşuyla ilgili geniş bilgi için bkz. İsmail Yakıt, *Hatıralarıyla İz Bırakanlar*, Ötügen Neşriyat, İstanbul 2016, s. 269-270. Ayrıca bkz. Cahid Şenel, “Nihat Keklik: Hayatı ve Çalışmaları”, *Kutadgubilig*, Sayı: 19, Mart İstanbul 2011, s. 217-236.

çalıştığımız Farabi (870-950), İbn Sina (980-1037), Gazali (1058-1111) gibi düşünürler, sanki günümüzdeki gibi camilerde namaz kaldırmakla görevli birer “imam” olarak gösteriliyor ve küçümseniyordu. Bunlar din adamıydılar, imamdılar, o zaman dini kitaplarda veya dini okullarda (İlahiyat, Yüksek İslam Enstitüleri) okutulabilir, öğretilibilirdi. Böyle düşünen ve iddiası olan çevrelere göre (ki o tarihlerde azımsanamayacak derecede çoğunluğa sahip idiler) yukarıda ismi sayılan “imamların” yazdıkları kitaplar “dinle ilgili basit, sıradan eserlerdi, onun için çok da önemli değildi.” Üstelik “basit” denilerek küçümsenen bu eserler Arapça yazılmıştı ve çoğu da (bazı istisnalar hariç) o güne kadar Türkçeye aktarılmamıştı. Aktarılmış olanlar da genelde İlahiyat veya Yüksek İslam Enstitüsü veya muhafazakâr bilinen yayınevleri veya çevreler tarafından yapılmıştı.

Uzun ve zahmetli mücadeleler sonucunda İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Felsefe Bölümü’nde Türk İslam Felsefesi (Türk İslam Düşüncesi Tarihi) “Kürsü=Ana Bilim Dalı” olarak kurulmuş olmasına rağmen hem hocayı hem de yeni kurulmuş bulunan bu kürsüyü felsefeyle doğrudan ilgili olmadığı iddiasıyla tarih bölümüne aktarmak için sudan bahaneler uydurmaya çalıştılar.² Ayrıca bu ana bilim dalını esas sertifika olarak seçen öğrenciler mezun olunca, “felsefe öğretmenliği yapamayacaklar” şeklinde basit, düzmece dezenformasyona başvurulmuştu. Fakat ne olursa olsun kararımız değişmeyecekti. Fikret Akın’la ikimiz Türk İslam Felsefesini esas sertifika olarak seçmeye kesin kararlıydık. Dezenformasyona rağmen seçtik ve Hocanın bu alanda (felsefe bölümünde) ilk lisans öğrencileri olma imkanını elde ettik. Sonradan Metin İşçi de bize dahil olmuştur.

1. Prof. Dr. Nihat Keklik: Kısa Özgeçmişi, Eserleri, Görüşleri ve Üslubu³

1.1. Kısa Özgeçmişi

Kitaplarındaki kısa öz geçmişler çoğunlukla kendi isteğiyle yazılmış değildir. Şahit olduğum gibi kitapları yayımlayan yayınevlerinin isteğiyle kısa sürede yazılmış/yazdırılmış küçük dipnotlar şeklindedir. Kitaplarının başına veya kapak kısımlarına özgeçmişlerini yazarken/yazdırırken bu işi kısa sürede gerçekleştirdiğinden, tam olarak hatırlayamaması veya eksik hatırlaması yüzünden olduğunu düşündüğüm önemli olmayan bazı küçük farklar ortaya çıkmıştır. Karışıklığa meydan vermemek açısından 2001 yılında neşrettiği “Türklerde Ahlak ve Dünya Görüşü”⁴ adlı eserinin başına yazdığı/yazdırıldığı özgeçmişini dikkate alıyoruz.

Prof. Dr. Nihat Keklik, 1926 yılında Ayvalık’ta doğdu. Pederi ve validesi aslen Balkanlardaki Üsküp/Kalkandelen ilçesine mensuptur.

² Şenel, *a.g.e.*, s. 222-224; Bkz. Yakıt, *a.g.e.*, s. 270.

³ Geniş bilgi için bkz. Şenel, *a.g.e.*, s. 217-236. Şenel tarafından yazılan bu makale, Nihat Keklik’in sağlığında onun bilgisi dahilinde özlük dosyasının incelenmesi ve şifahi bilgilerine başvurulmasıyla oluşturulmuş özgün bir çalışmadır. Makale, Keklik’le ilgili önemli ve etraflı bilgiler içermektedir. Tarafından ele alınan konular Şenel’in kronolojik olarak sıraladığı bazı hususların bizzat tanığı olmamla ilgilidir.

⁴ Bkz. Nihat Keklik, *Türklerde Ahlak ve Dünya Görüşü*, Ötügen Neşriyat, İstanbul 2001, s. 5.

“Ayvalık Cumhuriyet İlkokulu’nu bitirdikten sonra, İstanbul’a gönderilip 1939-1948 yılları arasında Galatasaray Lisesi’nde okudu. 1949 yılında başladığı İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi’ndeki lisans eğitimini 1953 yılında tamamladı. Aynı yıl (1953) Felsefe Tarihi Kürsüsü’nde Asistan tayin edildi. O zamanki adıyla ‘Devlet Lisan İmtihanını’ vererek (1953), ‘Mukayeseli Olarak Farabi ve Aristo Mantığında Kategoriler’ konusundaki doktora tezini tamamladı (1955). Sonra Avrupa’ya gönderildi ve 1959 yılında askerlik görevini yapmak üzere Türkiye’ye döndü. 1960/Mayıs ayında Üniversiteye (İstanbul) dönüşünde kendi deyimiyle ‘bazı müşkülatlara’ uğradıktan sonra görevine yeniden başladı. 1961 yılında evlendi. Ertesi yıl ‘Sadreddin Konevi’nin Felsefesi’ adlı doçentlik tezini tamamladı (1962).”

“Türk İslam Felsefesi” adlı bir “kürsü” (anabilim dalı) ihdas edilmesi için, ilk resmi müracaatını 1965 yılında yaptı. Türk İslam Felsefesinde büyük etkileri olan “Muhyiddin İbn’ül Arabi” (öl.1240) konusunda birkaç eser yayınladıktan sonra 1969 da profesör unvanını aldı. Nihayet 1970 de “Türk İslam Felsefesi Tarihi” adlı kürsü kuruldu ve bu kürsünün başkanlığına tayin edildi. “Sertifika” için devam eden uzun formalitelerden sonradır ki, ancak 1974 yılında derslere başlanabildi. Böylece 1991 yılının Şubat ayına kadar geçen 38 yıllık meslek hayatını, normal süresinden birkaç yıl önce (ve kendi isteğiyle) noktlayıp emekli oldu.⁵ Evli, iki kız (Tüten ve Yasemin) ve bir torun (Duru) sahibidir. Çok sayıda yayınlanmış kitapları, ulusal ve uluslararası makaleleri bulunmaktadır.⁶ 1 Mart 2017 tarihinde İstanbul’da 91 yaşında iken vefat etmiştir. Cenazesi İstanbul’da aile kabristanının bulunduğu Karaca Ahmet Mezarlığı’na defnedilmiştir.

1.2. Eserleri ve Görüşleri

Çalışmaları ağırlıklı olarak Türk İslam düşüncesine yöneliktir. Bu alandaki her bir çalışması Türk kültürüne katkı açısından önemlidir. Basılmış eserlerinin yanında “basıma hazır” veya “hazırlanıyor” diye yazarak tasarladığı ve tasarılarının bir kısmını sonradan gerçekleştirdiğini, bir kısmını ise dosya şeklinde hazırladığını belirtmek gerekir. Basılmış eserlerini dört gruba, basıma hazır veya hazırlanıyor türü çalışmalarını da dikkate alırsak bütün eserlerini beş gruba ayırmak mümkündür. Eserleri analiz edilirken Hocanın görüş ve düşünceleri de ortaya çıkacaktır. Dolayısıyla eserleriyle birlikte yeri geldiğinde görüşlerine de yer verilecektir.⁷

Eser Analizi:

1. Türk İslam Felsefesine ait eserleri,
2. Felsefe Tarihi, Mantık ve Sistematik Felsefeye ait eserleri,
3. Felsefenin Tekniği, Metodolojisi ve Kolaylaştırmasına ait eserleri,
4. Fikir, düşünce ve görüşlerine ait eserleri,
5. Basıma hazır veya hazırlanan eserleri.

⁵ Keklik, a.g.e., s. 5. Geniş bilgi için Şenel, a.g.e., s. 218-225.

⁶ Eserlerinin ayrıntılı listesi için ayrıca bkz. Şenel, a.g.e., s. 232-235.

⁷ Farklı analiz için bkz. Şenel, a.g.e., s. 225-232.

1.2.1. Türk İslam Felsefesine Ait Eserleri

En fazla eserleri bu grupta yer almıştır. Hem makale ve hem de kitapları bu alanda yazılmış orijinal çalışmalardır. İsimleri (kitap, makale, tebliğ) basım yılı sırasına göre aşağıda belirtilmiştir. Aslında buradaki eserler; bir yanıla felsefe tarihini, diğer yanıla sistematik felsefeyi de ilgilendirmektedir. Ancak doğrudan Türk İslam düşüncesi etiketini taşıdıkları için bu kategoride değerlendirilmiştir. Sistematik felsefe veya felsefe tarihini ilgilendiren eserlerini de Türk İslam bakış açısıyla ele almıştır. Çünkü Hocaya göre İlk Çağdan başlanarak felsefe hareketleri etkileşim içerisinde. Türk İslam Felsefesi ilkçağ felsefesinden etkilendiği gibi Ortaçağ ve Yeniçağ Batı felsefesi de Türk İslam felsefesinden etkilenmiştir.

♦ “Farabi’nin Kategorileri”, *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi İslam Tetkikleri Enstitüsü Dergisi*, C. 2; cüz 2-4/s. 1-48, Makale: 48 sayfa, İstanbul 1960.

♦ “Farabi Mantığının Kökleri”, *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Şarhiyat Mecmuası*, C. 4/s. 147-170, Makale: 23 sayfa, İstanbul 1961.

♦ “Sadreddin Konevi’nin Düşüncesinde İnsan, Kader ve Ahlak”, *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi İslam Tetkikleri Enstitüsü Dergisi*, C. 4/Cüz 1-2, s. 65-80, Makale: 15 sayfa, İstanbul 1964.

♦ *Muhyiddin İbn’ül Arabi: Hayatı ve Çevresi*, Büyük Matbaa, Çığır Yayınları, Kitap: 184 sayfa, İstanbul 1966.

♦ *Sadreddin Konevi’nin Felsefesinde Allah, Kâinat ve İnsan*, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, No: 1208, Kitap: 24+192 sayfa, İstanbul 1967.

♦ *Muhyiddin İbn’ül Arabi: El-Bulga fîl-Hikme (Felsefede Yeterlilik, Arapça)*, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, 1403, Kitap: 44+576 sayfa, İstanbul 1969.

♦ *İslam Mantık Tarihi ve Farabi Mantığı*, iki cilt, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, No: 1405, Kitap: 88+94 sayfa, İstanbul 1969-1970.

♦ *İbn’ül-Arabi’nin Eserleri ve Kaynakları İçin Misdak Olarak El Fütühat el-Mekkiye (Yan Motifler)*, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, No: 1726, Kitap: 14+256 sayfa, (aynı kitap Kültür Bakanlığı’nın yayınları arasında da çıkmıştır), İstanbul 1974.

♦ *İbn’ül Arabi’nin Eserleri ve Kaynakları İçin Misdak Olarak El-Fütühat el-Mekkiye (Esas Motifler)*, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, No: 1991, Kitap: 14+275 sayfa, (aynı kitap Kültür Bakanlığı yayınları arasında da çıkmıştır), İstanbul 1980.

♦ *Türk İslam Filozofu İbn Sina: Hayatı ve Eserleri*, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi, Felsefe Arkivi, Sayı: 22-23/s. 1-53, Makale: 53 sayfa, İstanbul 1981.

♦ *Türk-İslam Filozoflarının Avrupa Kültürüne Etkileri*, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Felsefe Arkivi, Sa. 24/s. 1-25, Makale: 25 sayfa, İstanbul 1984.

♦ *Hekim ve Hâkim Olarak İbn Sina*, Gevher Nesibe Sultan anısına düzenlenen İbn Sina Kongresi Tebliğleri, Kayseri, 14 Mart 1984/s. 313-333, Makale: 20 sayfa, Kayseri 1984.

♦ *İbn Sina’ya Göre Çocukta ve Gençlerde Mutedil Mizacın Şartları*, Türk Tarih Kurumu Yayını, İbn Sina, Ölümünün Bininci Yılı Armağanı-1984/s. 249-255, Makale: 6 sayfa, Ankara 1984.

♦ *Türk-İslam Filozoflarının Avrupa Kültürüne Etkileri Konusunda Yeni Örnekler*, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Felsefe Arkivi, C. 26/s. 17-36, Makale: 18 sayfa, 1987.

♦ *Türklerde Ahlak ve Dünya Görüşü*, Ötüken Neşriyat, Kitap: 184 sayfa, İstanbul 2001.

1.2.2. Felsefe Tarihi ve Sistematik Felsefeye Ait Eserleri

Tarih sırasına göre: 1975 yılında teksir şeklinde ders notu olarak öğrencilerine verdiği iki ciltlik çalışmaları bu kategorideki eserler listesine ilave etmek gerekir. Bu teksirler sonraki eserlerinde içerik olarak yer almış olmakla birlikte yine de önemini muhafaza etmektedir. Bunlardan ilki İslam Felsefesi, ikincisi ise Türk İslam Felsefesi adını taşımaktadır. Bu iki çalışma Prof. Dr. Nihat Keklik'in İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi'ndeki derslerinin yanında akşam saatlerinde (gece dersleri) İstanbul (Çapa) Yüksek Öğretmen Okulu'nda ders okuturken o dönemde İstanbul Yüksek Öğretmen Okulu Müdürlüğü yapmakta olan Yümni Sezen Bey'in⁸ katkısıyla hazırlanmış ve fakültedeki esas sertifikalı öğrencilerine ücretsiz olarak verilmiştir. Her iki kaynak da ders notları biçiminde hazırlanmıştır (bu notlar sonradan basımını gerçekleştirdiği Felsefe Mukayeseli Temel Bilgiler ve Kaynaklar, Felsefenin İlkeleri -Türk Felsefeye Giriş 1- ve Filozofların Özellikleri: Felsefeye Giriş-2 adlı eserlerinde kullanmıştır). Birinci kaynak olan İslam Felsefesi (teksir, 1975); önsözden sonra Felsefi Düşüncenin Tarihteki Başlangıçları (s. 4-20), Felsefenin Mahiyeti, Felsefe ve Hikmetin Lügat Anlamları (s. 21-39) ve Felsefe Problemleri ve Hikmet Binası (s. 40-104) olmak üzere üç bölüm ihtiva etmektedir. Türk İslam Felsefesi adını taşıyan ikinci kaynak ise (teksir, 1975) üç bölüm ve bir ekten oluşturulmuştur. Birinci bölüm Hikmet Binası Teorisi, ikinci bölüm Türk İslam Felsefesine Antik Çağdan Aktarılan Bilgiler, üçüncü bölüm ise Türk İslam Filozofları adını taşımaktadır. Ek olarak da (s. 89=1-7) Türk İslam Felsefesi'ne girerken öğrenilmesi gereken elementer hususlar yer almıştır (TÜRK İSLAM FELSEFESİNE GİRERKEN BİLİNMESİ GEREKENLER). Bu kategoride sayılması gereken diğer eserleri ise şunlardır:

♦ *Felsefe: Mukayeseli Temel Bilgiler ve Kaynaklar*, Çağrı Yayınları, Kitap: 336 sayfa, İstanbul 1978. (Bu kitapta yer alan bilgilerin çoğu belirtilen iki teksirden aktarılmıştır.)

♦ *Felsefenin İlkeleri (Felsefeye Giriş 1)*, Doğuş Yayınları, Kitap: 14+270 sayfa, İstanbul 1982.

♦ *Filozofların Özellikleri (Felsefeye Giriş 2)*, Doğuş Yayınları, Kitap: 240 sayfa, İstanbul 1983.

♦ *Türk-İslam Felsefesi Açısından Felsefenin İlkeleri*, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Basımevi, kitap sayfa, aynı kitap, Türk Tarih Kurumu Yayını olarak Ankara 1996'da tekrar basılmıştır.

⁸ Yümni Sezen (Prof. Dr.): 1975-1977 yıllarında İstanbul Yüksek Öğretmen Okulu'nda Müdürlük yaptı. Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi öğretim üyeliği görevinde bulundu ve buradan emekli oldu. Sosyoloji, Kültürel Yapı, Tarihi Maddeciliğin Tahlil ve Tenkidi, Dinler Arası Diyalog İhaneti gibi önemli eserler yazdı. Yayınlanmış çok sayıda ulusal ve uluslararası makaleleri de bulunmaktadır. İstanbul'da ikamet ediyor.

1.2.3. Felsefenin Tekniği, Metodolojisi ve Kolaylaştırmasına Ait Eserleri

Üçüncü sırada Hoca'nın özellikle üzerinde durmaya çalıştığı felsefenin tekniği ve metodolojisi yer almaktadır. Felsefenin kolaylaştırılması O'nun üzerinde durduğu önemli konuların başında gelir. Çünkü herkes anlaşılabilir felsefeyi sevmektedir diyor.⁹ İsmail Yakıt, "Felsefeyi halka sevdiren adamdı. İçinde sırf üslup problemlerini çözümlendiği Felsefenin Tekniği diye bir kitap bile yazmıştı. Hatta ismini vermediği bir İtalyan filozofun 'Filozofun dili namusudur' dediğini sık sık tekrarladı"¹⁰ diyor. Felsefenin kolaylaştırılmasıyla ilgili olarak; felsefe kitaplarını birkaç defa okumak, uzun ifadelerin özünü bulmak ve benzetme sanatı yoluna başvurmak gerektiğini belirtiyor.¹¹

Ayrıca belirtmek gerekir ki Türkiye'de ve İslam dünyasında felsefeye karşı olumsuz ön yargı da vardır. Bu ön yargı, felsefenin zorluğu dolayısıyla iyi anlaşılabilir olmamasından kaynaklandığını belirtiyor. Felsefenin dine karşı olduğu ön yargısı da buradan ileri gelir diyor. Ön yargıları bertaraf etmek ve felsefenin kolay anlaşılmasını sağlamak açısından filozofların metaforlara başvurmasına ait örnekleri kullanarak "Felsefede Metafor" (İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Basımevi, İstanbul 1990) isimli önemli eserini yazıyor. Bu yola başvuran pek çok filozof olduğunu ve kullandığı örnekleri belirtiyor. Mesela ilk çağdan başlanarak tarih sırasına göre Sokrates (469-399), Platon (427-347), Farabi (870-950), Gazali (1058-1111) Muhyiddin İbn'ül Arabi (1165-1240), Descartes (1596-1650), Schopenhaur (1788-1860), Claude Bernard (1813-1873), Villiam James (1842-1910), Freud (1856-1939) ve kendisi tarafından yapılan "Hikmet Binası" benzetmesini örnek gösteriyor. İsimleri geçen her bir düşünürün tanım yapabilmek veya insanların düşünme gücünü harekete geçirmek açısından yaptıkları benzetmeleri ayrı ayrı açıklıyor ve bu yolla felsefe problemlerinin kolaylaştırılmış olduğunu belirtiyor.¹²

Felsefenin Tekniği ve Felsefede Metafor isimli eserleriyle anlaşılması zor olduğu ön yargısına dayanan felsefe problemlerini kolaylaştırmaya çalışıyor. *Felsefede Metafor*, 20. yüzyıl Türkiye'sinde yazılmış, felsefenin kolaylaştırılması açısından önemli ve ilk çalışma niteliğindedir (sonraki yıllarda Türkiye'de benzer çalışmalar yapılmıştır). Söz konusu eserin önsözünde araştırmanın iki amacı olduğunu belirtiyor: "(ö)nce felsefeyi birtakım yapmacık zorlamalardan kurtarıp, sadece entelektüel düzeyde kolaylaştırmak (-zira avami felsefe mümkün olmadığı gibi, caiz de değildir-), sonra da, asırlar boyunca felsefenin ve filozofların dostu olan yüce milletimizin bu özelliğinin devamını sağlamaktır."¹³

⁹ Nihat Keklik, *Felsefe: Mukayeseli Temel Bilgiler ve Kaynaklar*, Çağrı Yayınları, İstanbul 1978, s. 127.

¹⁰ Yakıt, a.g.e., s. 268.

¹¹ Keklik, a.g.e., s. 130-133.

¹² Keklik, a.g.e., s. 133-146.

¹³ Nihat Keklik, *Felsefede Metafor*, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Basımevi, İstanbul 1990, s. VIII. Bkz. Kazım Yıldırım, *Sofî'nin Dünyası Romanında Sokrates Öncesi Bazı Filozofların Varlık ve Bilgi Görüşlerinin Metaforik Açıklamaları*, 13. Türk Dünyası Sosyal Bilimler Kongresi, Bakü-Azerbaycan, 2015.

“Çünkü ünlü bir yeniçağ filozofunun dediği gibi: - felsefesiz yaşamak, gözü kapalı yaşamak gibidir.”¹⁴

Felsefesiz yaşamak gözü kapalı yaşamak olduğuna göre Keklik Hoca'nın amacı, metafor yoluyla insanları, laf kalabalığından ibaret anlaşılmaz, “karanlık” ve “yıkıcı” felsefeden kurtarmaktır. Kendi ifadesiyle: “Fakat hangi felsefe? Berrak ve ne söylediği belli olan yapıcı bir felsefe mi, yoksa manasız laf yığınlarından ibaret karanlık ve ne dediği belli olmayan yıkıcı¹⁵ bir felsefe mi?”

Bu kategorideki diğer eserleri aşağıdadır:

- ♦ *Felsefenin Tekniği*, Doğuş Yayınları, Kitap: 14+254 sayfa, İstanbul 1984.
- ♦ *Felsefede Uslup Meselesi ve Bazı İlkeler*, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Felsefe Arkivi, C. 24/s. 55-70, Makale: 15 sayfa, İstanbul 1984.
- ♦ *Felsefe Bakımından Metafor*, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Felsefe Arkivi, C. 25/s. 17-36, Makale: 18 sayfa, İstanbul 1984.
- ♦ *Mevlana'da Metafor Yoluyla Felsefe*, 1. Milli Mevlana Kongresi Tebliğleri, s. 39-73, Makale: 24 sayfa, Konya 1985.

1.2.4. Fikir, Düşünce ve Görüşlerine Ait Eserleri

Fikir, düşünce ve görüşlerini ifade eden *Manevi Kalkınma veya Ortanın Sağı*, İstanbul 1967 (kitap: 100 sayfa); *Türkler ve Felsefe (Türk İslam Felsefesi)*, İstanbul 1986 (kitap: 80 sayfa) isimli iki eserini bu kategoride değerlendirmek gerekir. Bu iki eser, Hoca'nın düşünce yapısını da ortaya koyuyor. Hoca, fikir olarak Türk Milliyetçisi'dir.¹⁶ Her milliyetçi aydınının mütevası ve milli duyarlılığı gibi sahasını ilgilendiren konulardaki bilimsel çalışmalarını dikkatli ve titizlikle yürütürken, ülkesinin gelişmesi, yücelmesi ve yükselmesi için de yeri geldiğinde, düşüncelerini belirtmekten çekinmemiş ve yine yeri geldiğinde, açık tavrını ortaya koymasını bilmiştir.

“Ortanın Sağı veya Manevi Kalkınma” adlı eserini gençlik yıllarında, henüz doçent ve kırk bir (41) yaşlarında iken 1967 yılında neşrediyor. Kitap, o dönemlerde siyasi bir kavram olarak ortaya atılan “Ortanın Solu”na cevap olarak kaleme alınmıştır.¹⁷ İsmindeki “...Ortanın Sağı” kavramı bu amaçla tercih edilmiştir. Kitabın ön sözünde bu durumu açıkça ifade ediyor, diyor ki:

“Büyük bir iddiada bulunmayan, üstelik iyi niyetli ve mütevası olmaktan başka bir gaye de gütmeyen bu kitabın ismi üzerinde, bazı açıklamalar yapmamız gerekiyor. Evvela hatırlatmalı ki, kitabın adı, rastgele konulmuş değildir. Zaten eserin muhtevasıyla bu ismin uygunluğu kolaylıkla fark edilecektir. Bu sebeple ‘manevi kalkınma’ sözlerinin manası üzerinde

¹⁴ Rene Descartes, *Metot Üzerine Konuşma*, Tercüme: M. Karasan, Ankara 1946, Aktaran: Keklik, *Felsefede Metafor*, 1990, VIII, Dipnot: 3. Ayrıca bkz. Keklik, *Felsefe: Mukayeseli Temel Bilgiler ve Kaynaklar*, Çağrı Yayınları, İstanbul 1978, s. 133.

¹⁵ Yıkıcı felsefe deyimi ile “bulanık ve belirsiz ifadelerle” yazılan felsefe kitaplarını kastediyor (Keklik, *Felsefede Metafor*, VIII, dipnot: 4, 1990.)

¹⁶ Milliyetçilik anlayışı Ziya Gökalp çizgisinde kültürel anlamındadır. Irkçılığa dayanan Milliyetçilik anlayışını reddeder, benimsememiştir.

¹⁷ İsmail Yakıt Nihat Hoca'yı ilk defa bu kitapla tanıdığını belirtiyor (a.g.e., s. 265). “Hacmi küçük ama cürümü büyük, özgün bir kitaptı” diyor.

daha fazla durmağa, şimdilik lüzum yok. Fakat, 'ortanın sağı' tabirine gelince: bu, kendisine zıt olan malum tabire karşı (ortanın solu) sadece nükte intibanı veriyor ve tebessüm uyandırıyor, yeteri kadar mana ifa ediyor demektir."¹⁸

Kendi ifadeleriyle kitabın yazılış amacı, o dönemin moda tabiriyle "kalkınmanın" amacına cevap niteliği taşımaktadır. "Kötü niyetli kimselerin", anarşi çıkarmaya çalışanların teorilerine karşılık seyirci kalmamak adına vicdani ve vatanseverlik duyarlılık gereği yazmıştır. Kendi ifadeleriyle belirtirsek:

"Milli ve manevi değerleri ihmal edip maddeten kalkınmanın her şeyi halledecek ve bizleri saadete (refaha) kavuşturacak tarzda yapılan olumsuzlara ve ayrıca milli bütünlüğümüzü bozup anarşi (terör) çıkarmaya çalışanlara ve kötü niyetli kimselerin nazariyelerine (teorilerine) seyirci kalmamak adına, memleket davalarına ilgi duyan bir kimsenin; vicdani ve vatanseverlik duyarlılığı gereği, cevap niteliğinde yazmıştır."¹⁹

Keklik'e göre "maddeten kalkınmayla her şey halledilecek" diyenler "manevi kalkınmanın taşıdığı önemi göremiyorlar ve hatta kasten görmemezlikten geliyorlar."²⁰ Ona göre "asrımız teknik ve ekonomi ilimlerinin saadeti altındadır, fakat bunların cemiyet bünyesi üzerindeki menfi tesirlerini izale etmek için, alınması gereken manevi tedbirler, nedense hüsnü kabul görmüyor (önemsenmiyor.)"²¹ Keklik'e göre "madde"nin insan hayatına hakim kılınmak istendiği bu asırda, "Türkiyemiz için de son derece önemli bazı meseleler vardır ki, bunları birer afet ve manevi kalkınmayı engelleyen unsur olarak teker teker ele almak lazımdır. Ta ki milli bütünlüğümüzü tehlikeye düşüren sebepler ortaya çıksın."²²

Hoca, fikir özgürlüğüne karşı değildir; bu çerçevede her türlü fikrin tartışılması taraftarıdır. Ancak, O'na göre,

"...fikir ihtilafları (tartışmaları=ayrılıkları) hakikatin tecellisine yardım ettiği halde, memleketimizde ortaya çıkan görüş ayrılıkları aksi bir netice (sonuç) vermeye başladı ve milli bütünlüğümüz sarsılmaya yüz tuttu. (B)ir bütün olarak dikkate alınması gereken Türkiye'yi, çeşitli bakımlardan parçalayıp, anarşi çıkarmak isteyen kötü niyetli kimselerin nazariyelerine seyirci kalmak ve 'adam sen de' diyerek omuz silmek, memleket davalarına ilgi duyan bir kimsenin elinden gelmez. Aksine gerek vicdani, gerekse vatanseverlik borcumuz, memleket meseleleri üzerine eğilip düşünmemizi emretmektedir."²³

Türkler ve Felsefe (Türk İslam Felsefesi) isimli eserini ise iki konuyu dile getirmek açısından ele alıyor. Birincisi, Türk Milleti'nin milli felsefeye olan

¹⁸ Nihat Keklik, *Manevi Kalkınma veya Ortanın Sağı*, Çağaloğlu Yayınevi, İstanbul 1967, s. 9-10.

¹⁹ Keklik, *a.g.e.*, s. 9-10.

²⁰ Keklik, *a.g.e.*, s. 9.

²¹ Keklik, *a.g.e.*, s. 9.

²² Keklik, *a.g.e.*, s. 9.

²³ Keklik, *a.g.e.*, s. 10.

ihtiyacının objektif gerekçeleriyle anlatılması; ikincisi ise, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Felsefe Bölümü müfredat programında, “*Türk İslam Felsefesine*” ait derslerin, zorunlu ders kapsamında, haftada 14 saat okutulurken, 1986-1987 öğretim yılından itibaren haftada 4 saate indirilerek küçümsenmesi karşısında uğradığı haksızlığı dile getirmek içindir.²⁴ Bu eser aynı zamanda uzun mücadele sonucu kurmasını başardığı Türk İslam felsefesinin ilmi gerekçelerini de açıklamaktadır. Kitapla ilgili geniş bilgi ve alıntılar; Prof. Dr. Nihat Keklik ve Türk İslam Felsefesinin Kürsü (Anabilim Dalı) Olarak Kuruluşu, Niçin Türk İslam Felsefesi başlıklarını ve alt başlıklarını taşıyan bölümlerde geniş olarak ele alınmıştır. Burada kısa bilgi ile yetinilmiştir (Bkz. belirtilen bölümler, mesela Türk-İslam Felsefesinin İlmi Gerekçeleri.)

1.2.5. Basıma Hazır Veya Hazırlamakta Olduğu Eserleri

Türklerde Ahlak ve Dünya Görüşü ile Felsefe ve Türkler isimli eserlerinin sonuna ilave ettiği eser listesine aşağıdaki eser isimlerini de ilave etmiştir.

Türkler ve Felsefe Eserinde Geçen Eser İsimleri:

- ♦ Türkler ve Felsefe (Türk İslam Felsefesi), İstanbul 1986.
- ♦ Felsefe Tarihinde Türkler (basıma hazır).
- ♦ Türk-İslam Felsefesine Giriş (basıma hazır).
- ♦ Türk-İslam Felsefesi Tarihi (hazırlanıyor).
- ♦ Felsefede Metafor (Metafor Yoluyla Felsefe Problemlerinin Açıklanması) (basıma hazır).²⁵

Bu listede yer alan Türkler ve Felsefe (Türk İslam Felsefesi) ve Felsefede Metafor (Metafor Yoluyla Felsefe Problemlerinin Açıklanması) isimli eserleri basılmıştır.

Türklerde Ahlak ve Dünya Görüşü İsimli Eserinde Basıma Hazır Olarak Belirttiği Eserleri:

- ♦ Biyografiler (basıma hazır).
- ♦ Türk İslam Kültürü (basıma hazır).
- ♦ Felsefede Tenkit (hazırlanıyor).
- ♦ Türk İslam Felsefesinde Düşünce Akımları (hazırlanıyor).
- ♦ Metinlerle Felsefe Disiplinleri (hazırlanıyor).
- ♦ Batıdan Doğuya ve Doğudan Batıya: Etkiler (hazırlanıyor).
- ♦ Türk İslam Felsefesi Tarihi (hazırlanıyor).

Tasarlamış olmasına rağmen yukarıda ismi geçen bu eserleri basılmamıştır. Basıma hazır diye belirttiği eserleri dosya halinde basılmasını beklemektedir. Türklerde Ahlak ve Dünya Görüşü isimli eserinin ön sözünde “*Türk kültür ve felsefesi için yıllardan beri gece gündüz çalışarak hazırlamakta olduğum birkaç eser daha var. Allah kısmet ederse, birbiri ardından hepsini yayınlamayı ümit ediyorum. Yeter ki iyi niyetli okuyucular ‘hayır dualarını’ esirgemesin*”

²⁴ Nihat Keklik, *Türkler ve Felsefe (Türk İslam Felsefesi)*, Fatih Yayınevi Matbaası, İstanbul 1986, s. 5 ve dipnot.

²⁵ Keklik, *a.g.e.*, s. 79-80.

diyor.²⁶ Hocanın çok titiz ve çalışkan olduğunu tanıyan herkesin açıkça bildiği bir gerçektir. Arşivini bizzat gören ve bilen biri olarak Hocanın çalışmalarının tanıyıcıym. İsmail Yakıt da “Hoca çok çalışkan bir insandı. Normal kitap sayfalarıyla yedi bin sayfayı bulan İbn’ül Arabi’nin Futuhat’ını baştan sona 7 defa okuduğunu ve on binlerce fiş çıkardığını anlatmıştı”²⁷ diyor.

1.3. Üslubu: Felsefe ve Hikmet Binası Teorisi

Üslubu açık, anlaşılır ve nettir. Derslerini anlatırken sık sık metaforlara, nüktelere ve konuyu ilgilendiren somut örneklere başvururdu. Bir ara mesai arkadaşlığı da yapan İsmail Yakıt, Hocanın üslubuyla ilgili olarak “Hoca çalışmalarında sade ve anlaşılır bir dil kullanmayı tercih ederdi. Bizimde aynı şekilde açık bir üslupla yazmamızı öğütlerdi.”²⁸ diyor. Hocanın öğrencilerinden olan Fatma Barbarosoğlu Yeni Şafak Gazetesi’nde:

“Daima hocam. Hep öğrendiğim. Öğrenmeyi öğrendiğim ve öğretmeyi öğrendiğim hocam. Hocanın olağanüstü berrak bir şekilde anlattığı dersleri o kadar berrak zapt edemeyişimizi anlayamazdık. Suçu kendimizde bulur, hocaya layık öğrenciler olamadığımıza hayıflanırdık. Ama ne hayıflanma. Hayatımdaki ölçülerin ne kadar önemli bir kısmının Prof. Dr. Nihat Keklik’ten miras olduğunu konuşmuştuk yıllar sonra, eski sınıf arkadaşlarımla. Şimdi felsefe profesörü olan eski sınıf arkadaşlarımla. Felsefeyi terk edip sosyolojinin vadilerinde dolaşıma bir müddet şaşırıp uzak durmuşlardı. Oysa Nihat Keklik’den felsefe okumuş biri için mesleği ne olursa olsun öğrenilmiş felsefe çoktan hayatın içindedir. Suyun içindeki şeker misali. Ancak buharlaşınca ortaya çıkacak bir kıvamda orada durmaktadır. Her ders bıkmadan ve usanmadan kâh mutasavvıfların hayat hikayelerinden, kâh felsefecilerin ayak izinden bir dakikalık tefekkürün ne büyük nimet olduğunu anlatırdı hoca. Düşünceyi bu kadar merkeze alırken, asla hayatı ıskalamadan”²⁹

şeklinde yazarak ders anlatımını ve bu anlatımın yıllar sonra kendisine ve arkadaşlarına neler kazandırdığını açıklamıştır. Eserlerinde de açık ve net anlaşılabilir üslubunu devam ettirmiştir. Ona göre kendisinin ne yazdığı değil okuyucunun ne anladığı önemlidir. Yazdıklarını okuyucuyu düşünerek, onun kolay anlayabilmesi için yazardı. Mesela felsefe ve hikmet tanımında da aynı yolu takip etmiştir. Hikmet binası benzetmesiyle felsefeyi, hikmeti, bilgiyi, bilimi ve bilimlerin birbirleriyle olan ilişkilerini ve ayrıca akıl, mantık ve kavramları anlaşılır kılmıştır. Keklik’e göre kısa cümlelerle, nükte ve metafor yoluyla anlatım, Türk Milleti’ne has bir üsluptur. Mesela Farabi’nin, İbn Sina’nın, Mevlana’nın vb. üslubu böyledir. Kendisi de Türk Milleti’ne has olduğunu belirttiği bu üslubu, ders anlatımında ve eserlerinin yazımında sürdürmüş, eserlerini

²⁶ Nihat Keklik, *Türklerde Ahlak ve Dünya Görüşü*, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2001, s. 13.

²⁷ Yakıt, a.g.e., s. 269.

²⁸ Yakıt, a.g.e., s. 268.

²⁹ Fatma Barbarosoğlu, “Daima Hocam: Prof. Dr. Nihat Keklik”, *Yeni Şafak Gazetesi*, İstanbul, 19 Ağustos 2008.

yazarken veya derslerini anlatırken metaforlar ve kısa cümleleri tercih etmiştir. Üslubuna bu çerçevede bakılınca Bilgi, Bilim, Tefekkür, Hikmet, Felsefe tanımında “*Hikmet Binası*” metaforunu kullanıyor. “*Hikmet Binası*” metaforu, Keklik Hoca tarafından ifade edilmiş önemli bir tanımlamadır. Bunu, “*Hikmet Binası Teorisi*” şeklinde de formüle edebiliriz. Tasarlayarak felsefeye kazandırdığı Hikmet Binası Teorisiyle; felsefe, hikmet, bilim ve düşünce gibi kavramların birbirleriyle olan ilişkilerini berrak bir şekilde anlaşılır kılmıştır.

O’na göre düşünce aktivitemizi ifade etmek üzere üç tane deyim kullanırız: *Tefekkür, Felsefe ve Hikmet*. Bunların ne anlama geldiğini açıkladıktan sonra birbirleriyle olan bağlantılarını ve somut bir şekilde tanımlarını yapıyor.³⁰

Hikmet: Adeta bütün noksanları tamamlanmış büyük bir binaya benzer. Böyle bir binanın kurulması için muhtaç olduğumuz unsurlar şöyle sıralanabilir:

Akıl: Bu binayı kurmak için sahip olmamız gereken arsadır.

Tefekkür: Kurulacak binanın planı gibidir.

Mantık: Onun temeli sayılır.

Kavramlar: Öreceğimiz duvarların ana unsurları olan tuğlalardır.

Bilgi: Tuğla (Kavram)lardan örülen duvarlara benzetilebilir.

İlim: Duvar (Bilgi)lerin birbirlerine bağlanmasıyla meydana çıkan bir oda gibidir.

Felsefe: Binamızı örten çatıya benzetilebilir.

Hikmet ise bütün bunlardan sonra ortaya çıkan tüm noksanları tamamlanmış olan binadır. Faaliyetimizin tamamıdır.³¹

Keklik Hoca yukarıda ayrıntılarını verdiğimiz basit örneğini açıklamak üzere şunları ifade ediyor:

“Faaliyetimizin ilk aleti akıldır. Her şey bunun üzerine yükseltilir. O, olmaksızın bir şey başarmak mümkün değildir. Tefekkür ise akla hareket vermektir. O’nu belli bir yöne sevk etmektedir: Tıpkı noksanları tamamlanmış bir makine (akıl çalışması) gibi bir aktivitedir. Yukarıda verdiğimiz örnek gibi o, akıl arsası üzerine kurulacak binanın bir mühendis tarafından hazırlanan planı sayılır. Şu halde, binamızın temelini artık atabiliriz. Bu temel, nasıl önceden hesaplanmış ise, hikmet binasının temeli de hesaplanmış ve belli kurallara dayandırılmıştır. İşte mantık dediğimiz düşünce kuralları da böyledir. Sağlam temel üzerine kurulmayan bina bir gün nasıl çökerse, mantık kurallarına iyice dayandırılmayan hikmet dahi aynı şekilde yıkılır gider. Hikmet binasının arsası, planı ve temeli hazır olduğuna göre, artık duvarlarımız örmeye başlayabiliriz. Bunun için kullanacağımız ana unsurlar, tuğlalardır. Bunlar insan bilgimizin ana unsur-

³⁰ Nihat Keklik, *Felsefe: Mukayeseli Temel Bilgiler ve Kaynaklar*, Çağrı Yayınları, İstanbul 1978, s. 3 vd, s. 87 vd. Ayrıca bkz. Keklik, *Türk İslam Felsefesi Temel Bilgiler Ders Notları*, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi (İstanbul Yüksek Öğretmen Okulu), Teksir, İstanbul 1975a, s. 8.

³¹ Nihat Keklik, *Felsefe: Mukayeseli Temel Bilgiler ve Kaynaklar*, Çağrı Yayınları, İstanbul 1978, s. 3-38; Keklik, *Türk İslam Felsefesi Temel Bilgiler Ders Notları*, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi (İstanbul Yüksek Öğretmen Okulu), Teksir, İstanbul 1975a, s. 8; Keklik, *Türk İslam Felsefesi Temel Bilgiler Ders Notları*, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi (İstanbul Yüksek Öğretmen Okulu), Teksir, İstanbul 1975, s. 40 vd.

ları olan mefhumlar (kavramlar) gibidir. Sonra bu kavramlar birbirlerine eklenerek küçük bilgiler (hükümler) ve onlardan da genel bilgi meydana gelir. Tıpkı tuğlalar sayesinde meydana çıkan bir duvar gibi. Aynı cinsten bilgilerin bir araya gelmesine ilim denir. Bu, adeta birbiriyle bağlantı kurulan dört duvarın birbiriyle bağlantı kurmasına benzetilebilir. Eskiden bu yana ne kadar ilim meydana getirilmişse hikmet binasının miktarı da o kadardır. İlimler arasındaki münasebet dahi yan yana iki duvar arasındaki müşterek gibidir. Şimdi de tüm bunları bir çatıyla örtmek lazımdır. İlimlerin üzerini örten bu çatı ise felsefedir. Şu halde felsefe, bütün ilimleri, kendi kanatları altına alan umumi bilgi yahut: ilimlerden elde edilecek genel sonuç sayılır. Eskiden filozof sayılan insan tipi bugün bağımsız ihtisas alanı teşkil eden bütün ilimleri bilen ve kendi zihninde toplayan kimseydi. Sonuç şudur: Bütün bu safhalardan geçerek tamamlanan binanın kendisi, (yani arsadan başlayıp her şeyin üzerine gelinen çatıya kadar saydıklarımızın bütünü hikmet adını alır.)³²

Batıda da benzetmeler yaparak felsefeyi tanımlayanlar vardır. Mesela Descartes (1596-1650) felsefeyi ağaca benzeterek tanımlamıştır.³³

2. Türk İslam Felsefesinin Doğuşu

Bekir Karlığa “Samimiyetine ve sevecenliğine karşılık Hoca, akademik konularda son derece titizdi. Hiçbir fikri olduğu gibi alıp benimsemezdi. Bir konuda başkalarının görüşlerini aktarmak ve tekrarlamaktan çok, doğrudan ilk veya en yakın kaynağa inilerek gerçek durumun ne olduğunun belirlenmesi gerektiğini savunurdu” diyor. “[M]enkıbelere dayalı bir anlatı hikayesi olmanın ötesine geçmemiş olan düşünce tarihimizi, ilk kaynaklara inerek yeniden ele alıp değerlendirmeye ve İslam felsefesini, Türk düşüncesini, modern yöntemle adeta yeniden gözler önüne sermeye çalıştı.”³⁴ İslâm dünyasında felsefi düşüncenin bir ekol olarak başlayıp kurulması, iç ve dış birçok sebebin yanında, özellikle Grek (Antik Yunan) filozoflarının eserlerinin bilhassa Süryanice ve Grekçeden Arapçaya yapılan ilk çevirileriyle aynı zamanlara rastlar. Bu dönem İslâm tarihinde Abbâsî (M. 750-1258) hilâfetinin kuruluş sıralarına rastlar.

İslâm dünyasında önemli yer tutan Yunan felsefesinin etkisi doğrudan olmayıp, Helenistik felsefe yani İskenderiye yoluyla olmuştur. Milâdi altıncı yüzyılın başlarında dağılan Atina okullarındaki düşünürlerden bazıları İskenderiye’ye, bir kısmı da Suriye’deki merkezlere gitmişti. Buralarda Platon ve Aristo’yu açıklayarak bir felsefe oluşturmuşlardı. Sözü edilen merkezlerde Yunanca yazılan eserler sonradan Süryanice ve Arapçaya çevriliyordu. İşte İslâm dünyasında daha sonra Arapçaya intikal ettirilen ve felsefesinin kuruluşunda tesiri olan çalışmalar ilk planda bunlardı. Bunlar dış kaynaklardı.

³² Nihat Keklik, *Felsefe: Mukayeseli Temel Bilgiler ve Kaynaklar*, s. 3-38; Keklik, *a.g.e.*, (Ders Notları, 1975a), s. 8-9.

³³ Descartes’a göre felsefe bir ağaç gibi olduğundan; metafizik kök, fizik gövde ve diğer bilimler bu gövdeden dallanan dallardır, bu dallar üç ana başlığa indirgenebilir: Tıp, mekanik ve etik. Bkz. Keklik, *Felsefe: Mukayeseli Temel Bilgiler ve Kaynaklar*, Çağrı Yayınları, İstanbul 1978, s. 138.

³⁴ Bekir Karlığa, *Karar Gazetesi*, İstanbul, 18.03.2017.

Bunlara yedinci yüzyılın ortalarında Müslümanlar tarafından fethettiği Suriye ve İran'daki Hıristiyan ve Yahudi manastırlarındaki ilmi faaliyetleri de ilave etmek gerekir.³⁵

Çeviri çalışmalarında Emevîler döneminin (M. 661-750) önemli bir yerinin bulunduğu söylenemez. Fakat ilimlere ayrı bir rağbet gösteren Abbasiler'de (M. 750-1258), bilhassa Bağdat'ı (M. 819-1258) devlet ve hilafet merkezi yapan ve Süryanice, Yunanca ve Farsça eserlerin Arapçaya çevirisini üstlenen kişileri teşvik eden Halife el Mansur (H. 136-158 / M. 753-775) döneminde çeviri faaliyetleri, ciddi bir tarzda gelişme göstermiştir. Harun el Reşid (Raşid) (H. 170-193 / M. 886-908) ve el Memun (H. 198-218 / M. 813-833) zamanlarında ise, Türk İslâm felsefesinin önemli dış kaynak malzemesi sayılabilecek mühim eserler, çok sistemli bir çeviri faaliyetiyle Arapçaya kazandırılmıştır. Bu sonuncu Abbasi halifesi, Bağdat'ta Beytül-Hikme (Felsefe Evi=Bilim Evi) adı verilen bir akademi kurmuştur. Bu akademide bir yandan çeviriler yapılırken, diğer yandan ilmi çalışmalar, deneyler yapılıyor ve orijinal telif eserler meydana getiriliyordu. İşte bu bilim evi Türk İslâm felsefesinin kurulup gelişmesinde çok önemli bir etkiye sahip olmuştur.

Bütünlüğü içinde bu düşünce hareketini Doğu ve Mağrip (Endülüs) felsefeleri olmak üzere iki büyük kola ayırmak da mümkündür. Felsefi düşüncüyü kurma ve geliştirme bakımından Doğu kolu, Mısır'dan Türk-İslâm'a kadar uzanan çok geniş bir coğrafyayı kaplar. Endülüs'e göre çok daha çeşitli ve verimli olmuştur. Endülüs kolu ise, ortaçağ dönemi Hıristiyanlarının daha çok dikkatini çekmiş ve Batılılar tarafından yazılan eserlerde özel bir yer tutmuştur. Ancak İslâm dünyasındaki fikri oluşum ve gelişimde Mağrip (Endülüs) kolunun Doğu kolu kadar büyük tesiri olamamıştır. Sonuç olarak; Türk İslâm felsefesi, kendinden önce kurulmuş olan büyük düşünce hareketleriyle teması geçmiş, onlardan düzensiz çeviri yoluyla yararlanmış, kendi iç dinamiğiyle çağının hemen her türlü milli, sosyal, dini meseleleriyle ilgilenmiş ve eserler üretmiştir. Ne yazık ki bu düşünce akımı, günümüz kaynaklarında hak ettiği yeri, yeteri kadar alamamıştır.

Yukarıda da işaret edildiği gibi Türk-İslâm Felsefesi; biri iç, diğeri dış olmak üzere iki ayrı kaynaktan beslenerek gelişmiştir. Dış kaynaklar kendisinden önce yazılmış bulunan felsefi eserlerdi. Bunlar ilk çağda yazılmıştı. Bu eserlerin Arapçaya gelişi güzel tercüme edilmesi (çoğu yanlış ve karıştırtmış olarak), bazı Türk İslâm düşünürlerinin bunlar hakkında olumsuz düşüncelere sahip olmasını sağlamıştı. İç kaynak ise İslamiyet'in düşünce ve felsefeye karşı getirmiş olduğu düşüncelerdi. Temeli bizzat Kur'an-ı Kerim ve Peygamber'in (Hz. Muhammed) düşünce ve ilme karşı olan tavrıydı. Kur'an-ı Kerim, akıl ve düşünceye önem verdiği gibi insanların ilim ve bilgi üretmesini de emretmiştir. "...akl etmez misiniz (düşünmez mi siz?)", "akl edenler (düşünenler) için sayısız nimetler vardır." Hz. Peygamber'in "İlim Müslüman'ın malıdır;

³⁵ Geniş bilgi için bkz. Nihat Keklik, *Türk İslâm Felsefesi Temel Bilgiler Ders Notları*, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi (İstanbul Yüksek Öğretmen Okulu), Teksir, İstanbul 1975, s. 5-6; ayrıca bkz. Keklik, *Felsefe: Mukayeseli Temel Bilgiler ve Kaynaklar*, Çağrı Yayınları, İstanbul 1978, s. 153, 270-287.

Çin’de olsa dahi alınız”, “İlimle uğraşmak, ilim adına yazı yazmak şehidin karnından daha üstündür” şeklindeki görüşleri etkili olmuştur. İşte bu iç kaynak, İslam dünyasında ilim ve felsefenin temelini oluşturmuştur. Bu görüşler o zaman için İslam dünyasındaki milletleri ve Türkleri çok etkilemişti. Özellikle Türkler bu düşüncelerden yola çıkarak felsefe, matematik, tıp, astronomi gibi ilimlerle uğraştılar ve önemli eserler yazdılar.³⁶

Keklik, Türk İslam Felsefesinin üç koldan gelişme gösterdiğini belirtiyor: Kelam, Tasavvuf ve Felsefe ile Pozitif İlimler.

2.1. Türk İslam Felsefesinin Düşünce Akımları

Türk-İslâm Felsefesinde üç büyük düşünce akımı bulunmaktadır: Kelam, Tasavvuf ve Felsefe ile pozitif ilimler.³⁷

2.1.1. Kelam Düşüncesi

Kelam düşüncesinin amacı şuydu: Başlangıçta dini nitelikte görünerek, sonradan siyasi emeller peşinde koşan hareketlere fırka adının verildiği mahlumdur ve bu kelime, son zamanlara kadar parti manasında kullanılmaktaydı. Daha Hz. Peygamber (öl. 632)’in sağlığında ortaya çıkan birtakım yalancı peygamberler ardından Müslümanlığın bazı ilkelerini reddettikleri için ridde adı verilen olaylar başlamıştı. Bunlar açıkça görülen tehlikelerdi. Fakat bazı tehlikeler daha vardı ki, onlar gizlice yayılmaktaydı. Çünkü siyasi emeller peşinde koştukları halde dini bir kisveye bürünmekteydiler. Bu sebeplerdir ki onlara fitne (=aldatmaca) ismi verilmişti. Mesela, İbn Sebe isimli bir şahıs, güya Hz. Ali’ye olan aşırı sevgisinden dolayı, Allah’ın ruhunun Hz. Ali’ye hulûl ettiğini (=onun bedenine girdiğini) ve bu sebeple Hz. Ali’nin gerçekte Tanrı olduğunu iddia eden bir görüşle ortaya çıkmıştı. Daha sonraları bu aşırılık devam etmiş ve Aliyullâhi (=Ali Tanrıdır diyenler) ve ayrıca Ehl-i Hakk ismi verilen aykırı firkalar birbirini izlemişti. Kaldı ki Hz. Ali’nin şahsiyeti üzerinde, ilk Müslümanlar arasında birçok spekülasyonlar yapılmış ve Şia (=Hz. Ali yandaşlığı) ile bunun kollarından günümüze kadar yankıları devam eden birçok aykırılıklar baş göstermiştir. Bütün bunlar, ilk Müslümanların dini inançlarına zarar vermekteydi ve kelâm felsefesi onlarla mücadele etmek üzere kurulmuştu (Bu sebeplerdir ki kelâm ilmine aynı zamanda ilm-i cedel=tartışma ilmi adı verilmiştir).

Dini kisveli fakat siyasi amaçlı bu tür hareketler yanı sıra, doktrinel oldukları ilk bakışta fark edilen başka hareketler daha vardı. Kelâm düşüncesi, onlarla da mücadele etmek üzere kurulmuştu. Nitekim günümüzdeki sosyalist kolektivist (komünist) görüşlere benzer görüşleri yansıtan Mezdekiler, Tanrı

³⁶ Nihat Keklik, *Felsefe: Mukayeseli Temel Bilgiler ve Kaynaklar*, Çağrı Yayınları, İstanbul 1978, s. 293-299.

³⁷ Nihat Keklik, *İslam Mantık Tarihi ve Farabi Mantığı*, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Basımevi, İstanbul 1969, s. XII vd.; bkz. Keklik, *Felsefe: Mukayeseli Temel Bilgiler ve Kaynaklar*, Çağrı Yayınları, İstanbul 1978, s. XI vd.; Keklik, *Felsefenin İlkeleri*, Doğu Yayınları, İstanbul 1982, s. X vd.; Keklik, *Türkler ve Felsefe*, Fatih Yayınevi Matbaası, İstanbul 1986, s. 27-43; Henry Corbin, *İslam Felsefesi Tarihi*, Çev. Hüseyin Hatemi, İletişim Yayınları, İstanbul 1986, s. 11 vd.; bkz. Kazım Yıldırım, *Türk İslam Düşüncesinde İbn’ül Arabî*, H Yayınları, İstanbul 2011.

olduğunu iddia eden Mukanna isimli şahsa tabi olan Mukannailer, hedonist (=hazcı) ahlak propagandası yapan Hurremiler ve onların inançlarını militan yollarla yaymaya çalışan Bâbekiler ve nihayet (-Mezdekiler gibi-) mülkiyette ortaklık (komünist) eğilimler taşıyan Karmatiler ile bütün İslâm dünyasında tedhiş (=terör) vasıtasıyla büyük korku meydana getiren Bâtıniler (yahut diğer adıyla İsmaililer), ilk Müslümanların dini inançlarına tahminlerden de fazla zarar verdiği için, kelâm felsefesi bunlarla da mücadele etmek zorunda kalan bir düşünce akımıydı.³⁸

Kelâm düşüncesinin ilkçağ felsefesine karşı da olumsuz bir tavrı vardı. Çünkü ilkçağ felsefesi Arapçaya pek çok yanlışlıklarla tercüme edilmişti. Yanlışlıklar ilkçağ felsefesinden (Hıristiyan mütercimler tarafından) yapılan Arapçaya tercümeleden ileri gelmekteydi. Bu sayede, başta Aristo (M.Ö. 384-322) olmak üzere Platon'un (M.Ö. 427-347) ve dolayısıyla Sokrates'in (M.Ö. 469-399), ayrıca Pythagoras'ın (M.Ö. 570-495), Plotinus'un (M. 204-270) ve öğrencisi Porfirius'un (M. 234-305) çeşitli düşünce ve görüşleri (çoğunlukla aslına uygun olmayarak) Arapçaya tercüme edilmişti.³⁹

Kelâmcıların mücadele etmek zorunda kaldıkları fikirlerden bir kısmı da bunlar arasındaydı. Yeri geldiği için belirtelim ki kelâm felsefesindeki başlangıç problemlerinden olan irade hürriyeti meselesini ilk defa başlatmış olan Cüheyri (öl. 699) ile Cehm ibn Safvan (öl. 746) adlı düşünürler, Türk asıllı idiler.⁴⁰ Bunlardan birincisi irade hürriyetini savunurken, ikincisi de bunun tersini iddia ediyordu (bu iki Türk düşünürü de Emeviler tarafından idam edilmiştir). Sonuç olarak görülüyor ki kelâmcılar, daha çok itikadi konularla ilgilenmişlerdir.

2.1.2. Tasavvuf Düşüncesi

İlk Müslümanların (8'nci asırdan itibaren) karşılaştıkları güçlüklerden bir kısmı da -yukarıda sözünü ettiğimiz dış kaynaklı etkilerden doğan- ahlak buhranıydı. Böyle bir buhranın izalesi için kurulan düşünce sistemine Tasavvuf adı verilmiştir ve o da (tıpkı kelâm gibi) 8'nci asırda ortaya çıkmıştır.

Kelâmcılar (:mütekellimler), özellikle dini ve itikadi konularda ilk Müslümanların inançlarını savunmaktaydı. Bunun için de mantık yoluyla mücadele ediyorlardı. Miladi 8'nci asırda ortaya çıkan aykırı görüşlerin sonucu olan ahlaki çöküntülere karşı mücadele bayrağını açanlar ise sufiler ve onların düşünce sistemi olan Tasavvuf olmuştu. Nitekim kadınlarda ve mülkte ortaklık (=komünizm) propagandası yapan Mezdekiler ve alkollü içkileri teşvik ederek hazcı (:hedonist) dünya görüşünü yaymakta olan Hurremiler ve onların devamı sayılarak her şeyi mubah (=yapılmasında sakınca yok) sayan ibahi eğilimli Bâbekiler ve tıpkı Mezdekiler gibi kolektif=komünist görüşlü olan Karmatiler'in yaptığı ahlaki tahribatın karşısında İslâm ahlakını savunanlara sûfi denilmekteydi. Tasavvufun en eski öncüleri; İbrahim ibn Edhem (öl. 783)

³⁸ Nihat Keklik, *Felsefenin İlkeleri, Felsefeye Giriş I*, Doğu Yayınları, İstanbul 1982, s. 64-68; bkz. Kazım Yıldırım, *Felsefe, Kavramlar-Tarihçe-Alanlar-Problemler*, Yurt Renkleri, Ankara 2011, s. 96-98.

³⁹ Nihat Keklik, *İslâm Mantık Tarihi ve Farabi Mantığı*, Cilt: I, İstanbul 1969-1970, s. 7-36.

⁴⁰ Nihat Keklik, *Türk-İslâm Felsefesi Açısından Felsefenin İlkeleri*, İstanbul 1987, s. 144, dipnot 74.

Râbiât'ül Adeviye (öl. 801) ve Fuzayl ibn İlyâz (öl. 803) gibi ünlü sufilerdi. Nitekim dikkat edilirse bunların üçü de miladi 8'nci asra mensuptur ve hepsi de ahlak tarihinin seçkin simalarındırlar. Bu alanda da Türkler'in önemli katkıları olmuştur. Mesela İbrahim ibn Edhem'in yakın arkadaşı Abdullah ibnül-Mübarek (öl. 797), annesi tarafından Türk asıllıydı.⁴¹

Ayrıca Ahmed Yesevi (öl. 1167 civ.), Hacı Bayram Veli (öl. 1281) ve Yunus Emre (öl. 1321) gibi tam manasıyla Sufi sayılan Türkler yanı sıra, felsefi tasavvuf erbabı arasında Mevlana (öl. 1273) ile Sadreddin Konevi (öl. 1274) gibi Türk düşünürlerini ve onlara bu konuda öncülük eden Gazzali (öl. 1111) ile İbn'ül Arabî (öl. 1240)'nin isimlerini anmak mümkündür.

Tasavvuf, insanın Allaha giden yoldaki ruhani hallerinin dışa yansımalarıyla, toplumu ahlaki yönden şekillendirme sanatı durumuna yükselten, İslam ve insanlık tarihinde derin iz bırakan tecrübeleri sonucunda oluşan bir hayat felsefesidir. Türk İslam Felsefesinde Tasavvuf akımının önemli temsilcilerinden birisi, "*pir-i Türkistan*" olarak ün yapmış olan Hoca Ahmet Yesevi'dir.

Milletin temel değerleri arasında dil ve din her zaman önceliklidir; din, milletin oluşturduğu medeniyetin temelini, dil ise, o medeniyetin taşıyıcı olmak bakımından önemlidir. Yesevi, bu iki kaynağı bize intikal ettiren düşünürdür.

Yesevi hayatın anlam ve manasını ilahi, hayvani ve şeytani olmak üzere üç basamak olarak tasarlamıştır. Ona göre insan önce kendisini tanımalıdır. Kendi hayat ve gerçekliğini bilmeden âlemi tanınması mümkün değildir. Kendi varlığından habersiz veya kendini bilmeyen, nefsindeki cevheri, manayı tanımayan insan, insan değildir. Divan-ı Hikmet'te; "*hakikati bilmeyen insan değildir*" diyor.⁴² Hakikati bilmenin yolları veya aşamaları da belirtilmiştir. Onun için kendi içindeki ilahi cevheri, yani bilme ve bilinci keşfetmesi, kendi kapasitesini tanınması gerekir. İnsanın kendi içindeki manayı kavraması, gerçeği bilmenin şartı ve başlangıcıdır. İnsan o zaman olgunluğa ve hakikate giden yolu bulmuş demektir.

2.1.3. Felsefe İle Pozitif İlimler

İlk Müslümanların (8'nci asırdan itibaren) ihtiyaç duydukları konulardan bir kısmı da felsefi ve ilmi problemlerdi. Burada önemle belirtmek gerekir ki, üçüncü fikir akımı olan felsefe ve onun paralelinde sayılan pozitif ilimler (kelam ve tasavvufa oranla) büyük bir zenginlik göstermektedir. Şöyle ki:

a) Tabiat felsefesi (natüralizm) akımı, Dehriyelik'in (materyalizmin) karşısında bir alternatif olarak görülmekteydi. Bu akımın lideri olan tabip Ebu Bekir Razi'nin (öl. 933) Türk asıllı olduğu, Dr. Sigrid Hunke tarafından tespit edilmiştir.⁴³ Önce tıp ve kimya ile meşgul olmuş, sonra da bunlara dayandırılan tabiat felsefesini geliştirmiştir. Tıbbı dair eserleri daha ortaçağda Hıristiyanlar tarafından Latinceye tercüme edilmiş ve kendisi de Razes adıyla tanınmıştır.

⁴¹ Keklik, *a.g.e.*, s. 82.

⁴² Hoca Ahmet Yesevi, *Divan-ı Hikmet*, H-1, s. 5. Nakil, Dosay Kenjetay, *Hoca Ahmet Yesevi'nin Düşünce Sistemi*, Hoca Ahmet Yesevi Ocağı Yayını, Ankara 2003, s. 113.

⁴³ Sigrid Hunke, *Avrupa'nın Üzerine Doğan İslam Güneşi*, Tercüme: Servet Sezgin, Bedir Yayını, İstanbul 1972, s. 167.

b) Meşşailer ekolü, felsefe akımlarının en gelişmiş olanıydı. Buna mensup olan filozoflarda pozitif ilimler ile felsefe eşdeğerdeydi. Nitekim bu ekolün ilk filozofu sayılan ve Arap asıllı olan Kindi'nin (öl. 873) felsefi ilimler hakkında olduğu gibi, pozitif ilimler (:tıp, matematik, astronomi vs.) hakkında da eserler yazdığını bilmekteyiz. Kronolojik sıraya bakılırsa, Türkistan'da Serahs şehrine mensup olduğu için Ahmed Serahsi (öl. 899) nisbesiyle anılan filozof da bu ekole mensuptur ve Kindi'nin öğrencisidir. Hocası gibi onun da bir eseri vardır ki, "*Atomların Sonsuza Parçalanacağı*" ismini taşımaktaydı. Türkistan'dan Bağdat'a gelmiş ve Abbasi halifelerine müşavirlik etmiş, fakat şahsı hakkında çıkarılan dedikodu ve entrikalar sebebiyle idam edilmiştir.⁴⁴

Doğduğu ve büyüdüğü Serahs şehri ile Merv arasında uzanan Karakum Çölü'nde Teke Türkmenleri'nin yaşadığının belirtilmesi ve ayrıca bu şehrin, şimdiki Türkistan ile İran hududunda bulunması ve nihayet bu şehirden yetişen ünlü hukukçu Şemsül Etimma Serahsi'nin (öl. 1090) de Türk asıllı olduğunun tespit edilmesi gibi sebeplerle, Ahmed Serahsi'nin de Türk soyundan olması kuvvetle muhtemeldir (mezarı Kırgızistan'da Celalabat vilayeti=oblası yakınında Özgen şehrinde bulunmaktadır). Kaldı ki zamanımıza ulaşan ve Ayasofya Kütüphanesi'nde (no: 4855) bir nüshası bulunan Kategoriler hakkındaki eserinde, kısa ve açık ifadeler kullanıldığını da dikkate alırsak (-çünkü Türk asıllı filozofların üslubu böyledir-) Ahmed Serahsi'nin milliyeti hakkında edindiğimiz kanaat daha da kuvvetlenmektedir.

Yine bu ekole mensup olan Farabi'nin (öl. 950) de tıp, matematik, astronomi vs. fenlere dair eserleri yanı sıra, felsefi ilimlerde (özellikle mantıkta) büyük bir ün kazanmasıyla, eserlerinin bir kısmı orta çağda Avrupalılar tarafından Latince'ye tercüme edilmiş ve bu sebeplerdir ki Farabi'nin ismi Alfarius şeklinde Latinceleştirilmiştir. Onun da kesin olarak Türk olduğu, klasik kaynaklarda belirtilmiştir. Bunların yanı sıra, soy kütüğündeki Türk isimleri (mesela; Turhan, Uzlug gibi Türk adları) onun milliyeti hakkında bir tereddüt bırakmadığı gibi, ünlü dogmatik bilgin İbn Teymiye (öl. 1328)'nin bir eserinde Farabi'nin Türk olduğu kesin olarak ifade edilmiştir.

Meşşailer ekolünün bundan sonraki filozofu, İran asıllı olan İbn Miskeveyh (öl. 1030)'dir ve tıp ilmi yanı sıra, özellikle ahlak konusuna önem vermiştir (Tehzım ül-Ahlak adındaki eseri, Ahlakı Olgunlaştırma ismiyle Türkçe'ye çevrilmiştir).

Onunla akran sayılan İbn Sina'nın (öl. 1037) da gençliğinde tıp ve sonra da astronomi-matematik ilimlerinde ün kazandığını, sonra da Şifa, Necat ve İşaretler ve Tenbihler adlı felsefi eserler yazdığını bilmekteyiz. Kanun adındaki tıp eseri, ortaçağda Avrupalılar tarafından Canon adıyla Latince'ye tercüme olunan İbn Sina'nın ismi, Avicenna olarak Latinceleştirilmişti. Türk asıllı olduğu, M. Watt tarafından; "...İbn Sina Türk kanı taşımaktaydı."⁴⁵ sözleriyle tasdik edildiği gibi, Hamedan'daki mezarı açılmak ve Rus bilginleri olan Gerasimov et Atabekof taraflarından ve onlarla birlikte Prof. Şevket Aziz Kansu ta-

⁴⁴ Keklik, a.g.e., s. 70.

⁴⁵ M. Watt, *İslam Felsefesi ve Kelamı*, Tercüme: S. Ateş, Ankara 1960, s. 90.

rafından antropolojik tetkike tabi tutulduktan sonra, İbn Sina'nın Türk asıllı olduğu kesinleşmiştir.⁴⁶

Meşşailer ekolüne mensup filozoflardan biri de, Endülüslü İbn Bacce (öl. 1138) idi ve filozof olarak ün kazandığı gibi, botanikçi olarak da büyük bir ün kazanmıştı. Onun da bazı eserleri, ortaçağda Hıristiyanlar tarafından Latince'ye tercüme olunmuş ve İbn Bacce'nin ismi bu sebeple Avempace şeklinde Latinceleştirilmiştir. Onun vatandaşı olan İbn Rüşd (öl. 1198) dahi Endülüslü idi. Tıp dahil olmak üzere pozitif ilimlere dair eserleri ve bunların yanı sıra, felsefi kitapları bulunan bu filozofun da bazı eserleri, ortaçağda Hıristiyanlar tarafından Latince'ye tercüme olunmuş ve İbn Rüşd'ün ismi bu sebeple Averroes olarak Latinceleştirilmiştir.

Nihayet bu ekolün sonuncu filozofu sayılan Nasireddin Tüsi (öl. 1274), özellikle matematik ve astronomi ilimlerinde ün kazanmış ve felsefi konularda (-İbn Sina'nın takipçisi olarak-) birçok eserler yazmıştı. Danimarkalı astronom Tycho Brahe'yi etkileyen Nasireddin Tüsi'nin de Türk asıllı olduğu, önce L. Karpinski adlı matematik tarihçisinin, 1934 yılında yayınlanan *The Mathematics of the Orient* adlı eserinden ve sonra da Prof. Hamid Dilgan'ın 1956 yılında neşredilen *Büyük Türk Alimi Nasireddin Tüsi* adlı yazısından öğrenmekteyiz.

c) İsrakiler ekolu de, Türk-İslâm felsefesindeki ünlü ekollerden biriydi. Meşşailer'in akılcı ve ilimci metoduna karşı sezgici (intuisyonist) bir anlayışla ortaya çıkmışlardı. Ekolün lideri olan Sühreverdi el-maktül (öl. 1191), Nihat Keklik'e göre Türk asıllıydı. Çünkü Azerbaycan'da Zencan kasabasının Sühreverdi köyünde dünyaya geldiği için Sühreverdi nisbesiyle anılmaktaydı. Anadolu'da Artuklular nezdinde himaye görmüş ve bazı eserlerini onlara ithaf etmişti. Fransız oryantalist H. Corbin tarafından İranlı gösterilmesine çalışılan Sühreverdi'nin Türk asıllı olduğu, Prof. Nihat Keklik tarafından çeşitli deliller ile gösterilmiştir.⁴⁷

d) Felsefe ekollerinden biri de İhvan'us-Safa ismini taşımaktaydı, fakat bu ekolden kalan İhvan'us-Safa Risalelerinin kimler tarafından yazıldığı kesin olarak belli değildir. Bu risalelerden bir kısmı felsefe ve bir kısmı da matematik, astronomi vb. ilimler konusundadır. Miladi 10'ncü asırda Basra'da ortaya çıkan ve siyasi emellerini felsefe ile kamufle eden bu ekolün etkileri büyük olmuştur.

e) Türk-İslâm felsefesinde (ekol teşkil etmemekle birlikte) bazı filozoflar daha yetişmiştir ki onları yukarıda zikredilen herhangi bir felsefe ekolüne mensup göstermek mümkün değildir. Bu gruptaki düşünürlerden bir kısmı Türk asıllıydı. Mesela Biruni (öl. 1051), Harezmi olup, Hindistan'a kadar seyahat eden ve oranın inançlarını ve düşüncelerini derleyen bir Türk düşünürüydü.⁴⁸ Mevlana (öl. 1273) aslen Belh şehrine mensup ve sonradan Anadolu'da yaşamış bir Türk fikir adamıydı. Akranı ve yakın dostu Sadreddin Konevi (öl. 1274) dahi, Konya'da yaşamaktaydı. Ayrıca Türkistanlı Aziz Nesefi (öl. 1282) eserlerinden birini Türkçe yazmış olan Türk düşünürüydü.

⁴⁶ İbn Sina'nın Türk asıllı olduğuna dair Türkçe araştırmalar hakkında bkz. Keklik, *a.g.e.*, s. 144.

⁴⁷ Keklik, *a.g.e.*, s. 144-148.

⁴⁸ Keklik, *a.g.e.*, s. 145.

Türk asıllı olmadıkları halde gerek Büyük Selçukluların ve gerekse Anadolu Selçukluları'nın himayesini görmüş bazı Müslüman filozoflar da bu guruba dahildi. Mesela Gazzali'nin (öl. 1111) Sultan Sencer (öl. 1157)'den gördüğü ilgi ve iltifat, onun yaygın şöhretinden gelmekteydi. Ebul-Berekat Bağdadi (öl. 1166), Büyük Selçuklu saraylarında tabip olarak bulunmuştur. Fahreddin Razi (öl. 1210) ise, önce Harzemşahlar nezdinde, sonra da uzun süre yaşadığı Azerbaycan'da Türklerle iç içeydi. Abdülatif Bağdadi (öl. 1231) isimli düşünür de hayatının büyük kısmını Anadolu'da (Erzincan ve Erzurum'da) Türkler arasında geçirmiş ve bazı eserlerini Türk hükümdarlarına ithaf etmiştir.⁴⁹ İbn'ül Arabi (öl. 1240) dahi Anadolu'da (belli aralıklarla) on altı yıl kadar ikamet etmiş ve Türklerin himayesini görmüştür.⁵⁰

3. Prof. Dr. Nihat Keklik ve Türk İslam Felsefesinin Kürsü (Anabilim dalı) Olarak Kuruluşu

İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Felsefe Bölümü'nde, 1960 yılına kadar "İslam Felsefesi Tarihi" adı altında dersler okutulmuştur. Fakat bu dersler, o zamanlar, Felsefe Bölümü içinde, günümüzdeki seçmeli derslere benzer nitelikte "Ek Ders" şeklinde verilmiştir. İslam Felsefesi (Türk İslam Felsefesi) sertifikasının ve bunun bağlı olduğu bir "Kürsü"nü (anabilim dalı) kurulup faaliyete geçmesi için Keklik Hoca'nın deyimiyile "1972 yılına kadar beklemek gerekmişti."⁵¹ Prof. Dr. Nihat Keklik, uzun uğraşmalar sonucunda Türk İslam Felsefesi (1971-1972) Anabilim Dalı'nın kuruluşunu İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Felsefe Bölümü bünyesinde gerçekleştirmiştir. Bu açılış o dönemin atmosferinde yapılmış önemli bir gelişme olarak değerlendirilmelidir. Bu kuruluşla birlikte Türk İslam alanındaki akademik gelişmeler ve akademik çalışmalar artarak devam etmiş ve Türk İslam Düşüncesi (Felsefesi) kurumsal kimlik kazanmıştır. Yukarıda işaret edildiği gibi önceki yıllarda İslam Felsefesi Tarihi adıyla dersler yapılmış, ancak bu dersler zorunlu değil "Ek Dersler" kategorisinde yapılmıştır.⁵² Ayrıca bu dönemde Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi ve Yüksek İslam Enstitüsü bünyelerinde "İslam Felsefesi" adıyla akademik çalışmalar ve bu alanda yazılmış önemli eserler (tercüme veya telif) vardır. Ancak kanaatimce, bu çalışmaların tamamı Türk İslam Felsefesinin öncüsü sayılmalıdır.⁵³ Keklik Hoca'nın katkısı bu alana "Türk"

⁴⁹ Nihat Keklik, *Felsefe: Mukayeseli Temel Bilgiler ve Kaynaklar*, İstanbul 1978, s. 153, yine bkz. Keklik, *Türk İslam Felsefesi Temel Bilgiler Ders Notları*, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi (İstanbul Yüksek Öğretmen Okulu), Teksir, İstanbul 1975, s. 13-15.

⁵⁰ Türk İslam dünyasındaki ekoller ve büyük akımlar için bkz. Keklik, *Türk İslam Felsefesi Temel Bilgiler Ders Notları*, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi (İstanbul Yüksek Öğretmen Okulu), Teksir, İstanbul 1975, s. 6-11.

⁵¹ Nihat Keklik, *Türk İslam Felsefesi, Temel Bilgiler Ders Notları*, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi (İstanbul Yüksek Öğretmen Okulu), Teksir, İstanbul 1975a, s. 1-2 (Önsöz).

⁵² Ziya Gökalp tarafından 1926 (ölümünden sonra yayımlanmıştır) tarihinde yazılmış Türk Medeniyeti Tarihi ve Hilmi Ziya Ülken tarafından 1933 yılında yazılmış Türk Tefekkür Tarihi isimli eserler bu alanda yazılmış önemli çalışmalardır.

⁵³ Keklik "çağdaş Türkiye'de milli felsefeye doğru atılan ilk adımların tarihi, 1898 yılına kadar uzanmaktadır" diyor (*Türkler ve Felsefe*, s. 40-41). Bu tarihten itibaren bazı kitapların Ünvarlarından Türk kelimesi bulunmaktadır. Örnek olarak Bursalı Mehmet Tahir (Öl. 1926) bir eserini

kimliğini ilave etmesidir. Günümüz nesli için böyle bir ilave sıradan ve basit gibi görünse de 1970'li yılların atmosferinde, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Felsefe Bölümü bünyesinde, İslam Felsefesinin başına, "Türk" isminin ilavesi, sanıldığı kadar kolay olmamıştır. Nihat Hocanın deyimiyle bu mücadele dokuz yıl sürmüş ve dokuz yılın sonunda, yani 1970'li yıllarda itibaren "Türk" ismi İslam Felsefesinin başına ilave edilmiş, böylece *Türk İslam Felsefesi*, akademik ve kurumsal bir kimlik kazanmıştır. Bu tarihten itibaren Türk İslam düşünürlerinin görüş ve düşüncelerinin yer aldığı klasik kaynakların tanıtımı ve eserlerinin Türkçeye aktarılması, Türk düşünürleri başta olmak üzere Miladi sekizinci asırdan itibaren İslam dünyasındaki felsefi gelişmeler ve bu gelişmelerin düşünce tarihindeki yeri ve öneminin ortaya çıkarılmasıyla ilgili yapılan akademik çalışmalar hız kazanmıştır. Üstelik bu hızlilik, sadece İlahiyat Fakülteleri çevresinde değil, Türkiye'deki Felsefe bölümleri içerisinde, kurumsal kimliğiyle (Türk İslam Düşüncesi Tarihi)⁵⁴ birlikte yerini almıştır. Keklik, ünlü Türk düşünürü Ziya Gökalp (1875-1924)'in düşüncesine dayanarak "...Biz Türkler, çağdaş medeniyetin akıl ve ilmi ile donanmış olarak bir Türk İslam Kültürü yaratmaya çalışmalıyız."⁵⁵ diyor.

Tarihe not düşmek açısından açıkça ve tekraren belirtmek gerekir ki, Prof. Dr. Nihat Keklik açısından Türkler için de (-milli kültür açısından-) bir Türk felsefesi telakkisine ihtiyaç duyulmuş ve böylece *Türk-İslam Felsefesi* kavramı ortaya çıkmıştır. Bu felsefeyi İstanbul Üniversitesi'nde dokuz yıllık bir çabadan sonra gerçekleştiren bilim adamı Prof. Dr. Nihat Keklik'tir. Aslında

zikredebiliriz ki burada, "Türklerin ilimlere ve fenlere hizmetleri" anlatılmaktadır. Bu eser onun diğer meşhur eseri olan "Osmanlı Müellifleri" isimli eserinde zikredilmiştir. 20. yüzyılda eserinde Türk kelimesini kullanan diğer bir bilgin Prof. Mehmet Ali Ayni'dir (1869-1945). Türk Mantıkçılar adıyla eski harflerle, 1928'de yayımladığı makalede Osmanlılar devrinde yetişen Türk mantıkçıları anlatılmaktadır. Mehmet Ali Ayni'nin bir de Türk Ahlakçıları adlı eseri var ki iki cilt halinde 1939 yılında yayımlanan bu eserin ilk cildinde dokuz tane Türk ahlakçısının eserlerinden seçilmiş parçalar verilmiştir. İkinci ciltte ise 15 tane Türk ahlakçısından metinler aktarılmıştır. Prof. Mehmet Ali Ayni bu açıdan Türk İslam felsefesinin öncülerindedir. Bu eserlerinden biri de Türk düşünürlerinden olan İsmail Hakkı Bursevî (1954) hakkında yazdığı kitaptır. Türk Azizleri-1; İsmail Hakkı ismini taşıyan bu eser hazırlık olmak üzere, 1926 senesinde ABD'nin Massachusetts eyaletinde toplanan 16. Uluslararası Felsefe Kongresi'ne Türk delegesi olarak katılmış ve Harvard Üniversitesi'nde Bursalı İsmail Hakkı üzerine bir tebliğ sunmuştur. Hilmi Ziya Ülken'in bu sahadaki iki eseri vardır; Birincisi Türk Tefekkür Tarihi, ikincisi ise Türk Filozofları Antolojisi'dir. Hilmi Ziya Ülken bunlara ilave olarak Türk İslam felsefesinin inşasında önemli adımlar atmıştır. Önemli eserlerinden biri de Türkiye'de Çağdaş Düşünce Tarihi ismini taşımaktadır. Adnan Adıvar (1882-1955) Osmanlı Türklerinde ilim isimli eseri de bu alanda öncü çalışmalarından biridir. Hepsisi de yirminci asrın mahsulü olan bu eserlere dikkat edecek olursak anlaşılıyor ki bunlar arasında Türk ismini taşıyanlar, Mehmet Ali Ayni'nin yukarıda zikredilen iki makalesi, ayrıca Bursalı Tahir'in bir incelemesi ve Hilmi Ziya Ülken'in iki tane kitabı bulunmaktadır. Bkz. Keklik, *Türkler ve Felsefe*, s. 41-43. Ayrıca bu konuda bilgi için bkz. Hakan Poyraz, "Türk Felsefesi: İmkândan Gerçekliğe", *Türk Yurdu Dergisi*, Yıl: 100, Sayı: 283, Mart 2011, Ankara. Ayrıca bkz. aynı makalenin dipnotları, *Türk Yurdu Dergisi*, Yıl: 100, Sayı: 283, Mart 2011, Ankara; yine bkz. Rahmi Karakuş, "Türk Felsefesinin İmkânı Üzerine", <http://dusundurensozler.blogspot.com.tr/2008/04/trk-felsefesinin-imkan-zerine.html>, erişim tarihi: 24.05.2016; Ernst Von Aster, *Felsefe Tarihinde Türkler, İkinci Türk Tarih Kongresi*, Ankara 1937. <http://felsefe38.blogcu.com/felsefe-tarihinde-turkler/1758885>, erişim tarihi: 24.05.2016.

⁵⁴ Keklik Hoca o dönemde felsefeye karşı duyulan ön yargıları bertaraf etmek için felsefe yerine düşünce kelimesini kullanmayı tercih etmiştir.

⁵⁵ Ziya Gökalp, *Türkleşmek, İslamlaşmak, Muasırlaşmak*, Türk Kültür Yayımları, İstanbul 1976, s. 36. Bkz. Keklik, *Türkler ve Felsefe*, Fatih Yayınevi Matbaası, İstanbul 1986, s. 24-25.

doğrudan Türk Felsefesini kurmak istemiş, ancak İslamiyet'in ilim ve felsefeye olan katkısı dolayısıyla bu ismi benimsemiştir. Bu isimle Türk felsefesini aynı anlamda değerlendirdiyordu. Fakat Hocanın yakınında bulunan öğrencisi olarak şimdilik bu isimle yetinmiş olduğunu, nihai hedefinin Türk Felsefesi olduğunu belirtmek istiyorum. 1973'lü yıllarında bu durumu açıkça soran öğrencilerine, mesela Fikret Akın ve bendenize; “uzun çabanın sonucunda bu kadarını yapabildiğini, ileride yapılabilirse onu da gerçekleştirmek gerektiğini” belirtmiştir. Bilindiği gibi bu işi de kimseye bırakmadan 1986 yılında, *Türkler ve Felsefe* isimli 80 sayfalık küçük ve fakat son derece kıymetli eserini yazarak, başladığı işe son noktayı kendisi koymuştur. Bu eseriyle Türk Felsefesinin varlığını kaynak ve gerekçeleriyle birlikte açıkça ilan etmiştir. Eserin önsözünde;

“... ‘milli felsefe’ öylesine aktüel ve çağdaş bir olaydır ki, özellikle yirminci asrda Avrupalılar milli felsefe (msl. Fransız felsefesi, İngiliz felsefesi, Amerikan felsefesi, Alman felsefesi vs.) sahasında kemiyet ve keyfiyet bakımından göz dolduracak eserler yayınlamışlardır. Milli felsefemiz olan Türk İslam Felsefesi de böyle bir çağdaş zihniyetin eseri sayılmalıdır. Nasıl ki san’at, tarih ve kültürümüzde İslamiyet’in izleri varsa, Türk filozofları üzerinde de aynı izler mevcuttur. Zaten bu sayededir ki yüce milletimiz, bugün kabul edildiği manada felsefe yapabilmiştir. Bu sebeptendir ki Türk san’atı, Türk tarihi ve Türk dili paralelinde *Türk felsefesi* de elbette olacaktır ve olmalıdır: Bu gerçeği inkâr etmeğe yeltenmek, güneşi balçıkla swamaya kalkışmaktan farklı değildir.”⁵⁶

4. Niçin Türk İslam Felsefesi

Keklik, “İslam dünyasında yetişen filozofların ilmi değerine ve büyüklüğüne dair ilk araştırmalar ve yayınlar, (eseyle belirtmek lazım), çoğunlukla Avrupalı araştırmacılar tarafından yapılmıştır.” diyor. Bu sebeptendir ki, sahamıza dair ilmi yayınların çoğu, Avrupa dillerinde (msl. Fransızca, İngilizce, Almanca vs.)’dir. Türkiye’de ise, önceki nesillerin hocaları olan Prof. İsmail Hakkı İzmirli (1868-1945), Prof. Mehmet Ali Ayni (1869-1945), Prof. Şerafettin Yaltkaya (1879-1949), Ord. Prof. Şemseddin Günaltay (1883-1961) ve nihayet onların talebesi fakat bu satırların yazarının (Prof. Dr. Nihat Keklik) hocası olan Ord. Prof. Hilmi Ziya Ülken (1901-1974) İslam felsefesi alanındaki araştırmalara (ve özellikle Türk mütefekkirleri konusundaki yayınlara) Türkçe (ve bazen Avrupa dillerinde) yayınlara katılan bilginlerimizdir. Onları aynı zamanda, yirminci asır Türk mütefekkirleri olarak da, rahmetle anmamız gerekir.⁵⁷

Nihat Keklik’e göre,

“...felsefenin temel şartı olan ahlak ve fazilet bakımlarından Türklerin seçkin bir millet olması ve birçok milletlerin milli felsefe niteliğinde eserler yazması bakımından, Türk-İslam Felsefesi unvanını taşıyan eserlerin milli düşüncemizi yansıtacağından şüphe yoktur. Üstelik 19.ncu asrın ortala-

⁵⁶ Nihat Keklik, *Türkler ve Felsefe*, Fatih Matbaası Yayınevi, İstanbul 1986, s. 6.

⁵⁷ Nihat Keklik, *Türk İslam Felsefesi Temel Bilgiler Ders Notları*, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi (İstanbul Yüksek Öğretmen Okulu), Teksir, İstanbul 1975a, s. 1 (Önsöz).

rından itibaren oryantalistlerin ve onları takip eden Arap asıllı araştırmacıların (-hatta bazı Türk araştırmacıların-) bu saha için yazdıkları eserlere Arap Felsefesi veya bazen de İslam Felsefesi isimlerini vermeleri, maksadı ifade edebilmekten uzaktır. Çünkü İslam dünyasında, Türklerin katkısıyla gelişen felsefe hareketleri Arap Felsefesi yahut İslam Felsefesi denildiği takdirde, burada Türkler'in katkıları yeterince göz önünde tutulmamış oluyordu. Bunun içindir ki maksadı ifadeye en uygun olarak Türk-İslam Felsefesi deyimini üzerinde ısrar etmek ve Türk kültürü açısından bu felsefeyi incelemek lazımdır.”

“Böyle bir telakkinin örnekleri, 20.nci asırda, Avrupa milletlerindeki milli felsefe niteliğinde yazılmış eserlerde de vardır. Bu telakki, kültür milliyetçiliğinin etnik milliyetçilikten daha faydalı ve daha gerekli olduğunu da göstermektedir. Tıpkı daha önce Arap asıllı Abdüh el-Şimali'nin Arap-İslam Felsefesi unvanıyla yazdığı eser veya İspanyol araştırmacı Cruz Hernandez'in İspanyol İslam Felsefesi adıyla yayınladığı eser gibi, bizim de Türk İslam Felsefesi deyimini kullanmağa hakkımız vardır.”⁵⁸

4.1. Keklik'e Göre Türk İslam Felsefesinin İlmi Gereçekleri

1970'lerin atmosferinde bunun çok kolay yapılmadığını, zorlu bir süreç sonucunda gerçekleştirilmiş olduğunu belirtmiştik. Onun için kurulmuş bulunan İslam Felsefesinin başına Türk kelimesini ilave etmiş fakat nihai hedefi Türk Felsefesini kurmak olduğunu belirtmiştik. Hoca bu düşüncesini gerçekleştirmek için *Türkler ve Felsefe* isimli eserini yazıyor. İlkçağ felsefesine, genellikle Yunan Felsefesi denilmektedir. Felsefe hareketlerine milliyet izafe etmek modası, zaten yeni bir şey değildir. Nitekim 20'nci yüzyılın ilk çeyreğinden itibaren birçok Avrupa milletleri de bu zihniyeti yansıtan eserler yayınlamışlardır. Mesela Alman Felsefesi ismini taşıyan birçok eserler bulunduğu gibi, İngiliz Felsefesi veya Fransız Felsefesi adıyla çeşitli kitaplar vardır.⁵⁹ Türk felsefesini “*Türk İslam Felsefesi*” şeklinde formüle eden Keklik Hoca, böyle bir felsefenin gerekçelerini *Türkler ve Felsefe* isimli eserinin içeriğinde ve sonuç kısmında dört maddede özetlemiştir. Bunlar:

- 1- Türklerin her bakımdan erdemli ve seçkin bir millet olması,
- 2- Türk asıllı filozofların varlığı,
- 3- Türklerin aynı zamanda bazı İslam filozoflarını himaye etmiş olmaları,
- 4- Çağımızda milli felsefe telakkisinin yaygın olmasıdır.⁶⁰

Dört maddede belirttiği bu hususları belgeleriyle birlikte söz konusu kitabında açık açık anlatmaktadır.

4.1.1. Türklerin Her Bakımdan Erdemli ve Seçkin Bir Millet Olması

Keklik Hoca'ya göre,

⁵⁸ Nihat Keklik, *Türkler ve Felsefe*, s. 77-78.

⁵⁹ Nihat Keklik, *Türkler ve Felsefe: Türk-İslam Felsefesi*, Fatih Matbaası, İstanbul 1986, s. 7-25 ve 73.

⁶⁰ Keklik, *a.g.e.*, s. 26-43 ve 73-78.

“Felsefenin temel şartı, ahlak ve karakterdir. Türk Milleti, bu bakımdan seçkin bir millettir. Nitekim Arap asıllı klasik yazarlar ve bazı Avrupalı düşünürler bile Türklerin bu özelliğini vurgulayan eserler yazmışlar, eserlerinde görüşler belirtmişler veya hakkında hayranlık ifade eden cümleler ifade etmişlerdir. Mesela Cahiz’in (öl. 869), Mes’ûdi’nin (öl.958), Kadı İbn Sâid’in (öl.1071) ve Ali el-Hicâzi’nin (öl. 1151) eserlerinde Türklerin faziletleri konusunda görüşler belirtilmiştir.⁶¹ Ayrıca, yeniçağ Avrupa düşünürleri içerisinde Machiavelli (öl. 1527), Türklerin daima fikir ve eylem birliği içinde olduklarını belirtmiştir. J.J. Rousseau (öl. 1778) ise, insanlık duyguları bakımından Türklerin bütün milletlerden üstün olduğunu belirtmiştir. Voltaire (öl. 1784), Türklerin gerçek mümin (inançlı) olduklarını yazmıştır. Nihayet Schopenhauer (öl. 1860), Türklerin her zaman akıl yoluyla iradelerini kontrol ettiklerini ve her zaman temkinli (ağırbaşlı) hareket ettikleri için, başları dik ve onurlu yaşadıklarını belirtmiştir.⁶² Demek ki Türkler, felsefenin temel şartı olan ahlak, karakter ve şahsiyet bakımından seçkin bir millettir. Türkler bu bakımdan İslam Felsefesine kendi mührünü bastığı içindir ki düşünce tarihinin bu kesiti, Türk İslam Felsefesi adını almağa hak kazanmıştır.”⁶³

4.1.2. Türk Asıllı Filozofların Varlığı

Keklik Hoca, “Türkler, İslam dinini benimsedikten sonra İslam dünyasındaki ilim ve felsefe çalışmalarına katılmışlardır”⁶⁴ diyor. Çeşitli eserlerinde ve özellikle “Türkler ve Felsefe” isimli eserinde, Türk asıllı düşünürlerin isimlerini ve Türklüklerini belgeleriyle birlikte açıklamaktadır. Hoca’ya göre;

“...günümüzden 1000 yıl kadar önceleri Türkler, büyük kitleler halinde İslam inançlarını benimsemeğe başlamış ve o tarihlerden itibaren İslam dünyasındaki ilim ve felsefe çalışmalarına katılmışlardır. Mesela, ilk Kelam düşünürleri olarak Horasanlı Cüheni (öl. 699) ve Cehm (öl. 746), ayrıca filozoflar arasında Ahmed Serahsi (öl. 899), Ebu Bekir Razi (öl. 933), Farabi (öl. 850), İbn Sina (öl. 1037), Biruni (öl. 1051), Sühreverdi (öl. 1191), Mevlana (öl. 1273), Sadreddin Konevi (öl. 1274), Nasireddin Tusi (öl. 1274) ve Aziz Nesefti (öl. 1284?) gibi ünlü düşünürler Türk asıllı olduğu gibi, Mardinli İbn Durmuş el-Türki (öl. 1198) adındaki fikir tarihçisi de (isminden anlaşılacağı üzere) Türk asıllıdır.”⁶⁵

4.1.3. Türklerin Aynı Zamanda Bazı İslam Filozoflarını Himaye Etmiş Olmaları

Keklik hocaya göre Türk İslam Felsefesinin üçüncü gerekçesi, “Türklerin aynı zamanda bazı İslam filozofları himaye etmiş olmalarıdır.” Mesela Gazzali (öl. 1111), Fahreddin Razi (öl. 1210), Ebul-Berekat Bağdadi (öl. 1196), Ab-

⁶¹ Keklik, a.g.e., s. 8-13, 73.

⁶² Keklik, a.g.e., s. 13-18, 74.

⁶³ Keklik, a.g.e., s. 8-25 ve 74.

⁶⁴ Keklik, a.g.e., s. 74.

⁶⁵ Keklik, a.g.e., s. 74.

dullatif Bağdadi (öl. 1231) ve İbnül-Arabi (öl. 1240) gibi ünlü İslam filozofları, böyle bir mazhariyete nail olmuşlardır. Nitekim Gazali'nin Büyük Selçuklular tarafından himaye edildiğini ve Bagdad'taki Nizamiye Üniversitesi'nin başkanlığına tayin olunduğunu bilmekteyiz. Fahreddin Razi'nin Türklerle meskun olan Azerbaycan'da ve ayrıca Orta Asya Türk devletlerinden olan Harizmşahlar tarafından himaye olunduğu bilinmektedir. Büyük Selçuklular tarafından himaye edilenlerden biri de, Ebul-Berekat el-Bagdadi'dir. Nitekim (-tabib olarak-) hizmetlerine karşılık kendisine kırmızı atlastan yapılmış bir hil'at (:cübbe) hediye edilmiştir ki, klasik kaynaklarda Selçuk hil'ati olarak zikredilmektedir. Nihayet Abdülatif Bağdadi ile İbnül-Arabi'nin de, bir yandan Eyyubiler (-ki Salahaddin Eyyubi'nin neslinin Türk olduğunu bilmekteyiz-) ve diğer yandan da Anadolu Selçukluları himayesinde uzun yıllar Anadolu illerinde yaşadıkları, tarih vesikalarıyla sabittir.⁶⁶

4.1.4. Çağımızda Milli Felsefe Telakkisinin Yaygın Olması

Keklik Hoca, dördüncü sebep olarak çağımızda milli felsefe telakkisinin yaygın olmasını gerekçe göstermektedir. Aslında felsefeye veya düşünürlere milliyet zafede edilmesine çok da taraftar değildir, fakat ilk çağdan itibaren oluşan böyle bir anlayışa karşı kayıtsız kalmanın da anlamsız olacağını düşünüyor. Çünkü böyle bir ihtiyaç, hem milli felsefe açısından ve hem de Türk kültürü açısından gereklidir. Zaten Hoca, tıpkı Ziya Gökalp, Yusuf Akçura, Sadri Maksudi Arsal, Ömer Seyfeddin gibi pek çok milliyetçi Türkçü aydın gibi etnik milliyetçilik değil kültür milliyetçiliği taraftarıdır.⁶⁷ Türkler ve Felsefe isimli eserinde, değişik toplumların milli felsefe oluşturmak bakımından meydana getirdikleri çalışmalardan örnekler vererek Türk Felsefesinin de olması gerektiğine işaret ediyor. Bunu ırkçılık anlayışıyla değil, kültürel olarak yapma ihtiyacı duyuyor ve ihmali konusunda; "(b)u sahanın ihmali, ihmale sebep olanlar için vebal olacaktır"⁶⁸ diyecek kadar Türk İslam Felsefesi ismi için vazgeçilmez olarak kesin kararlılığını ifade ediyor. Hoca, Türk İslam Felsefesinin varlığını haklı kılacak dördüncü gerekçesini Türkler ve Felsefe isimli kitabının 54-73 sayfalarında açıkça ve ayrıntılı olarak belirtiyor. Aynı kitabın sonuç kısmının 77 ve 78 sayfalarında ise aşağıdaki şekilde özetliyor:⁶⁹

"Dördüncü gerekçe olarak, çağımızda (:20. nci asırda), milli felsefe telakkisinin yaygın olduğunu ve bu sahada, mesela Fransız felsefesi unvanıyla birçok eserler yazıldığını; aynı şekilde İngiliz felsefesi, Amerikan felsefesi, hatta İtalyan felsefesi, İsviçre felsefesi vs. gibi birçok kitapların, özellikle bu asrın ilk yarısından itibaren yayımlandığını, (-örnekleriyle birlikte-) önceki sayfalarda göstermiştir. Mesela V. Delbos adında milliyetçi bir Fransız'ın yazdığı eser, Fransız Felsefesi ismini taşımaktadır. L. Lavelle'in, ay-

⁶⁶ Keklik, a.g.e., s. 76-77. Ayrıca bkz. Keklik, *Felsefenin İlkeleri, Felsefeye Giriş I*, Doğuş Yayınları, İstanbul 1982, s. 116-124.

⁶⁷ Nihat Keklik, *Türkler ve Felsefe*, s. 28-29. Ayrıca bkz. Keklik, *Manevi Kalkınma Veya Ortanın Sağı*, Çağaloğlu Yayınevi, İstanbul 1967, s. 29-30 ve 66 vd.

⁶⁸ Keklik, *Türkler ve Felsefe*, s. 78.

⁶⁹ Keklik, a.g.e., s. 54-73 ve 77-78.

ncı J. Wahl'in ve E. Brehier'nin eserleri de böyle bir isimle yayınlanmıştır. Aynı şekilde İngiliz felsefesi unvanıyla yayınlanan birçok araştırmalar var ki bunlar da mesela E.A. Burt, ayrıca W. Sorley, ayrıca Ayer ile Winch ve ayrıca J.H. Muirhead gibi ünlü felsefecilerin eserleridir. Bu tür araştırmalara paralel olarak Amerikan felsefesi unvanıyla Max Black, ayrıca Max Fish ve daha birçok araştırmacılar tarafından muhtelif eserler yayınlanmıştır. Bu arada Anna Tumarkin tarafından yazılıp ta İsviçre Felsefesi ismini taşıyan bir eser bile mevcuttur. Teferruatını görmüş olduğumuz bu tür eserler gibi, bizlerin de Türk İslam Felsefesi unvanını taşıyan (-ve Türklerin, İslamiyet'e girdikten sonra katkılarını gösteren-) bir milli felsefemiz elbette ki olmalıdır. O halde, Türk İslam Felsefesinin dayandığı dördüncü gerekçe budur.⁷⁰

4.2. Keklik'e Göre Felsefe Tarihi ve Türk İslam Felsefesi

Felsefe tarihinde hiçbir filozof yoktur ki, kendinden öncekileri aynen ve tartışmasız olarak kabul ve tekrar etmiş olsun. Nitekim çağdaş filozof Bertrand Russell (öl. 1970)'ün dediği gibi; "Bir soruya aynı cevabı verecek iki tane filozof bulmak mümkün değildir."⁷¹

Keklik Hoca, Batı dünyasının, akılcılığa dayanan Türk İslam dünyasını atlayarak, görmemezlikten gelerek kendi düşünce köklerini sadece antikçağ Grek düşüncesine dayandırmasını doğru bulmuyor; böyle bir anlayışa, ilmi gerekçeler ışığında itiraz ediyor. Ona göre böyle bir felsefe tarihi anlayışı eksik, taraflı ve objektiflikten uzaktır. Pek çok Batılı düşünür Türk İslam düşünürlerinden direk veya in direk etkilenecek felsefesini kurmuştur. Bunu belgelendirmek için Türk İslam düşünürlerinin görüşleriyle bazı Batılı düşünürlerin görüşlerini kendi kaynaklarına (eserlerine) dayanarak karşılıklı olarak sunuyor. Bununla Yeniçağın ve rasyonalizmin (akılcılığın) kurucusu olarak bilinen Descartes (1596-1650) başta olmak üzere meşhur olmuş pek çok düşünürün, mesela Spinoz (1632-1677), Hobbes (1588-1679), D. Hume (1711-1776), J. Locke (1632-1704), J.J. Rousseau (1712-1778), Volter (1694-1778), Kant (1724-1804), Schopenhaur (1788-1860 vb.) görüşleriyle Türk İslam düşünürlerinin görüşlerini ve yazdıkları eserlerin ana temalarını yan yana koyarak; kronolojik olarak Türk İslam düşünürlerinden en az beş altı asır sonra yaşamış bulunan Batılı düşünürlerin aynı konuları tekrar ettiklerini tespit ediyor.⁷²

İlave olarak Kur'an'ın, "hemen bütün ilim alanlarında İslam düşünürlerinin hareket noktasını teşkil ettiğini belirtiyor."⁷³ Keklik, Kur'an'da, fikir (düşünce, düşünmek) kökünden türetilen tefekkür (fikir edinmek, düşünmek) sözüyle

⁷⁰ Keklik, a.g.e., s. 77-78.

⁷¹ B. Russell, *Dünya Görüşüm*, s. 5-6; bkz. Nihat Keklik, *Filozofların Özellikleri (Felsefeye Giriş - 2)*, Doğu Yayınları, İstanbul 1983, s. 16.

⁷² Nihat Keklik, *Türk-İslam Filozoflarının Avrupa Kültürüne Etkileri*, Felsefe Arkivi, Sayı: 24, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Basımevi, İstanbul 1984, s. 17-36. Ayrıca bkz. Keklik, *Felsefe de Metafor*, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Basımevi, İstanbul 1990.

⁷³ Nihat Keklik, *Felsefe: Mukayeseli Temel Bilgiler ve Kaynaklar*, İstanbul 1978, s. 89.

ilgili 18 tane ayet olduğunu, bunlarla eş anlamlı ‘akıl etmek anlamak, ibret almak’ (=itibar), bakmak (=nazar) gibi deyimleri ihtiva eden diğer ayetleri ekleyecek olursak, (tekrarlamalarıyla birlikte) 6268 ayet ihtiva etmektedir diyor. “Kur’an’daki bu çeşit ayetlerin, 500’den daha az olmadığı dikkatimize çarpmaktadır. Böyle bir müşahede, sayesinde anlaşılıyor ki, Kur’an’da her 10 ayetten bir tanesi, akıl, tefekkür vs. ile alakalıdır”⁷⁴

Böylece, Türk İslam dünyasının yedinci-sekizinci asırdan başlanarak on beş-on altıncı yüzyıla kadar devam eden düşünce hareketlerinde özne olarak rol oynadığını açıkça belirtiyor. Hoca, bu tespitlerle, düşünce tarihinde diğer bazı toplumlar gibi, genelde İslam dünyasının, özel de ise Türklerin önemli katkılar yaptığını ifade ediyor. Bunları örnekleriyle ve etkilemiş oldukları biçimiyle ortaya koyuyor. Ayrıca bir kısım düşünürün isimlerinin latinceleştirilmiş olduğunu ifade ediyor. Anlaşılıyor ki, insanlık tarihi boyunca pek çok toplumda ortaya çıkan görüş ve düşünce hareketleri, çeşitli etkileşimlerle, başka toplumun düşünürlerine intikal ediyor. Bu intikaller, bazen etkileme, bazen de etkilenme suretiyle gerçekleşiyor. Bu açıdan düşünce tarihinde bilinen pek çok filozof, başka filozofu dikkate almaksızın felsefesini ortaya koymuş değildir. İşte Keklik’e göre Türk İslam düşüncesinin önemi buradadır.

4.3. Keklik’e Göre Filozoflar Arasında Karşılıklı Etkileşimler ve Türk İslam Felsefesi

Türk İslam düşüncesinin kurumsal kimliğinden sonra, Keklik Hoca tarafından yapılmış filozoflar arasındaki karşılıklı etkileşime dayanan akademik analizler ve felsefe tarihinde İslam dünyasının ve Türklerin katkısı ve kuvvetli etkisini belirten çalışmalar, bu gelişmelerin bir sonucu olarak değerlendirilmelidir.⁷⁵ Klasik kaynaklarımızdan birinin yazarı olan Mes’udi (ölm. M. 956)’ye dayanarak yeryüzünde filozof yetiştiren yedi milletten birinin Türkler olduğunu yazıyor. Hoca, tespitleriyle açıkça şunu belirtmek istiyor: İlkçağ, Ortaçağ, Yeniçağ, Batılı veya Doğulu düşünürler arasında açık veya kapalı etkileşimler, benzerlikler ve hatta aynılıklar vardır ve bunlar göz ardı edilemez. İnsanlar arasındaki düşünce hareketlerinde etkileşimler bütün çağlarda, hemen bütün düşünürlerde görülmektedir. Sadece bir grubu veya belli milliyete ait düşünürleri öne çıkarıp diğerlerini görmemezlikten gelmek veya küçümsemek; akademik ve bilimsel anlamda doğru bir anlayış değildir. Bu açıdan felsefe tarihinin başlangıcını ve felsefe tarihindeki gelişmeleri bu anlayışla değerlendirmek gerekir.

Felsefe akımları ve filozoflar, mensup oldukları toplumun inanç ve değerleriyle donatılmıştır. Bu sebeple her çağın ve değişik inanç gruplarının filozofları başka kültür ve düşünürlerinden etkilenmiş olmakla birlikte, kendi değerleri içerisinde görüşlerini dile getirir. Mesela ilk çağın filozofları putperest veya çok tanrılı dine inanmaktaydılar. Ortaçağ veya yeniçağ Avrupalı filozofları Hıristiyan’dır. Türklerin ve diğer İslam toplumlarının düşünürleri ise Müslümandırlar. Bu değerler içerisinde üretilen felsefi düşünceler direk veya dolaylı olarak

⁷⁴ Keklik, *a.g.e.*, s. 89.

⁷⁵ Keklik, *a.g.e.*, s. 293.

düşünürler arasında etkileşimlere yol açıyor. Bu normal bir durumdur. Normal olmayan şey, bu etkileşimlerde bir kısım filozofun, Türk İslam düşünürlerinin görüşlerinden, eserlerinden etkilenirken çoğu kez onların isimlerini zikretmemeleridir. Etkileşimlerde öyle benzerlikler tespit ediliyor ki, neredeyse tıpa tıp aynı olan görüş ve örneklerle karşılaşıyoruz. Bunları tesadüf olarak değerlendirmek sadece iyimserlik olur.

Sonuç

Atatürk, Cumhuriyet Türkiye'sinin en büyük görevlerinden birinin milli kültürümüzü teşkil eden dilimiz, medeniyetimiz ile zengin tarihimizi ortaya koymak olarak gösteriyordu. Diğer bir ifadeyle Türk Milleti'nin ve Türk Dünyası'nın milli varlığının muhafazası ve birliğin temini için milli kültürün temelini teşkil eden ortak tarih, ortak dil ve ortak kültür şuurunun gelişmesine dikkat çekiyordu. Atatürk'ün Türk tarihinin, Türk dilinin ve Türk kültürünün araştırılıp en eski çağlardan beri ortaya çıkarılması isteği, genel olarak iki temel amaca yönelikti: *Birincisi, Türk tarihi ve kültürü, başlangıcından itibaren iyi bir şekilde araştırılacak ve Türklerin kültür ve medeniyet dünyasına katkıları, yetiştirdiği büyük şahsiyetlerin insanlığa hizmetleri ortaya konulacaktır. İkincisi ise, dünya, Türklerin şanlı tarihini ve kültürünü öğrenecek Türk gençleri de bu tarih ve kültür bilinci ile yetiştirilerek milli birlik bilincini Türk Dünyası'na ve bütün dünyaya yayma fırsatı bulacaktır.*

Ziya Gökalp (1876-1924), "Türkleşmek, İslamlaşmak ve Muasırlaşmak" derken, Türk Milleti'nin milli benliğine bağlı olarak muasırlaşması (çağdaşlaşması) gerektiğine işaret ediyor ve çağdaşlaşmakla bilim ve teknikte ileri gitmeyi kastediyordu. Bunun yolu belliydi; akılcılık öne çıkarılarak, bilimi rehber alan bir eğitim ve yönetim anlayışı hayata geçirilecekti. Atatürk de "bilim tercümeyle değil, tetkikle olur" diyerek Türkçeyi eğitim ve bilim dili olarak öne çıkarmıştı. Zaferleri kazandıktan sonra ömrünün önemli bir kısmını, Türk Milleti'nin haklarını, insanlığa hizmetlerini ve tarihte hak ettiği üstün kabiliyetlerini belirtmekle geçirmişti.

Tıpkı Atatürk (1881-1938), Ziya Gökalp (1876-1924), İbrahim Kafesoğlu (1914-1984), Erol Güngör (1938-1983), Necmettin Hacıeminoğlu (1932-1996) ve Mustafa Kafalı (d. 1934) gibi Keklik Hoca'nın da; Türk Milleti'nin büyüklüğüne, gücüne, üstün özelliklerine, medeniyete olan katkılarına ve sahip olduğu insani vazifelerine sarsılmaz inancı vardı. *Ne Mutlu Türküm Diyene* vecizesini samimiyetle benimsemiş ve Türk Milleti'nin felsefe ve bilime olan katkısını ortaya koymaya çabalamıştır.

Hayatı boyunca Türk Milleti'nin felsefe ve bilim alanında yaptıklarını ortaya koymaya çalışmış ve her ideal insan gibi O da, bu alanda zaman zaman ciddi engellerle karşılaşmıştır.

"Herkes kabul eder ki şahsi fikirler (-ki felsefe bunun mahsulüdür-), şahsiyetli milletlerden sadır olur. Türk Milleti'nin haiz olduğu yüksek karakter ve şahsiyet, milletimize muhalif olan Avrupalı müşahitlerin eserlerinde dahi bulunmaktadırlar."⁷⁶ diyordu. Bu açıdan Batı dünyasının, akılcılığa dayanan Türk

⁷⁶ Nihat Keklik, *Türkler ve Felsefe*, s. 6.

İslam dünyasını atlayarak veya görmemezlikten gelerek kendi düşünce köklerini sadece Antikçağ Grek düşüncesine dayandırmasını doğru bulmuyor. Bunu belgelendirmek için Türk İslam düşünürlerinin görüşleriyle bazı Batılı düşünürlerin görüşlerini karşılaştırarak benzerliklere ve dolayısıyla etkileşimlere dikkat çekiyor. Etkileşimlerde öyle benzerlikler tespit ediliyor ki, neredeyse tıpa tıp aynı olan görüş ve örneklerle karşılaşılıyor.

Ona göre felsefe akımları ve filozoflar, mensup oldukları toplumun inanç ve değerleriyle donatılmıştır. Bu sebeple her çağın ve değişik inanç gruplarının filozofları başka kültür ve düşünürlerinden etkilenmiş olmakla birlikte, kendi değerleri içerisinde görüşlerini dile getirir. Mesela ilk çağın filozofları putperest veya çok tanrılı dine inanmaktaydılar. Ortaçağ veya Yeniçağ Avrupalı filozofları Hıristiyan'dır. Türklerin ve diğer İslam toplumlarının düşünürleri ise Müslüman'dırlar. Bu değerler içerisinde üretilen felsefi düşünceler direk veya dolaylı olarak düşünürler arasında etkileşimlere yol açıyor. Bu normal bir durumdur. Normal olmayan, bu etkileşimlerde, bir kısım filozofun Türk İslam düşünürlerinin görüşlerinden, eserlerinden etkilenirken çoğu kez onların isimlerini zikretmemeleridir. Anlaşıyor ki, insanlık tarihi boyunca pek çok toplumda ortaya çıkan görüş ve düşünce hareketleri, çeşitli etkileşimlerle, başka toplumun düşünürlerine intikal ediyor. Bu intikaller, bazen etkileme, bazen de etkilenme suretiyle gerçekleşiyor. Bu açıdan düşünce tarihinde bilinen pek çok filozof, başka filozofu dikkate almaksızın felsefesini ortaya koymuş değildir.

Prof. Dr. Nihat Keklik, Türk Felsefe ve Türk kültürü için çok önemli eserler bıraktı; lisans, yüksek lisans ve doktora öğrencileri yetiştirdi ve yıllarca tartışılacak önemli teoriler ortaya koydu. Fakat Hoca'yı 20. ve 21. yüzyılda esas önemli kılan; uzun uğraşmalar ve mücadeleler sonucunda, Türk İslam Felsefesine kimlik kazandırmış olması ve bunu anabilim dalına (kursü) dönüştürerek kalıcı hale getirmesidir. Türk Felsefesine kazandırdığı pek çok başarılarının yanında asırlarca unutulmaz kılacak en önemli ve kalıcı başarısı budur. Bu kuruluşla birlikte Türk İslam alanındaki akademik gelişmeler ve akademik çalışmalar artarak devam etmiş ve Türk İslam Düşüncesi (Felsefesi) kurumsal kimlik kazanmıştır. Hoca'nın ömrü süresince yazdığı eserlerinin yanında mücadele ederek Türk Milleti'nin kültürüne yaptığı en büyük katkıdır.

Kaynaklar

ASTER, Ernst Von: *Felsefe Tarihinde Türkler*, İkinci Tarih Kongresi, Ankara 1937, <http://felsefe38.blogcu.com/felsefe-tarihinde-turkler/1758885>, erişim tarihi: 24.05.2016.

BARBAROSOĞLU, Fatma: "Daima Hocam: Prof. Dr. Nihat Keklik", *Yeni Şafak Gazetesi*, İstanbul, 19 Ağustos 2008.

CORBİN, Henry: *İslam Felsefesi Tarihi*, Çev. Hüseyin Hatemi, İletişim Yayınları, İstanbul 1986.

DESCARTES, Rene: *Metot Üzerine Konuşma*, Tercüme: Mehmet Karasan, Ankara 1946.

GÖKALP, Ziya: *Türkleşmek, İslamlaşmak, Muasırlaşmak*, Türk Kültür Yayını, İstanbul 1976.

GÜNALTAY, Şemsettin: *İbn Sina Hayatı ve Şahsiyeti Hakkında Tetkikler*, Türk Tarih Kurumu Yayını, VII, Seri No: 1, İstanbul 1937.

HUNKE, Sigrid: *Avrupa'nın Üzerine Doğan İslam Güneşi*, Tercüme: Servet Sezgin, Bedir Yayını, İstanbul 1972.

KARAKUŞ, Rahmi: "Türk Felsefesinin İmkânı Üzerine", <http://dusunduren-sozler.blogspot.com.tr/2008/04/trk-felsefesinin-imkan-zerine.html>, erişim tarihi: 24.05.2016.

KARLIĞA, Bekir: *Karar Gazetesi*, İstanbul, 18.03.2017.

KEKLİK, Nihat: *Türk İslam Felsefesi Temel Bilgiler Ders Notları*, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi (İstanbul Yüksek Öğretmen Okulu), Teksir, İstanbul 1975.

_____ : *Türk İslam Felsefesi Temel Bilgiler Ders Notları*, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi (İstanbul Yüksek Öğretmen Okulu), Teksir, İstanbul 1975a.

_____ : *Felsefe-Mukayeseli Temel Bilgiler ve Kaynaklar*, Çağrı Yayını, İstanbul 1978.

_____ : *Felsefenin İlkeleri, Felsefeye Giriş I*, Doğuş Yayınları, İstanbul 1983.

_____ : *Filozofların Özellikleri (Felsefeye Giriş-2)*, Doğuş Yayınları, İstanbul 1983.

_____ : *İbn'ül Arabi'nin Eserleri ve Kaynakları İçin Misdak Olarak el Futuhat el-Mekkiyye*, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayını, C: II-A, İstanbul 1974 ve C: II-B, İstanbul 1980.

_____ : *Muhyiddin İbn-ül Arabi: Hayatı ve Çevresi*, Büyük Matbaa, İstanbul 1966.

_____ : *Türk-İslâm Felsefesi Açısından Felsefenin İlkeleri*, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayını, Yayın No: 3484, İstanbul 1987.

_____ : *Türk-İslam Filozoflarının Avrupa Filozoflarına Etkileri Konusunda Yeni Örnekler*, Felsefe Arkivi, Sayı: 26, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Basımevi, İstanbul 1987.

_____ : *Türk-İslam Filozoflarının Avrupa Kültürüne Etkileri*, Felsefe Arkivi, Sayı: 24, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Basımevi, İstanbul 1984.

_____ : *Türklerde Ahlak ve Dünya Görüşü*, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2001.

_____ : *İslâm Mantık Tarihi ve Fârâbi Mantığı*, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayını, Yayın No: 1405, C: I-II, İstanbul 1969-70.

_____ : *Mevlana'da Metafor Yoluyla Felsefe*, Felsefe Arkivi, Sayı: 26, İstanbul 1987.

_____ : *Sadreddin Konevi'nin Felsefesinde Allah, Kainat ve İnsan*, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayını, Yayın No: 1208, İstanbul 1967.

_____ : *Türkler ve Felsefe: Türk-İslâm Felsefesi*, İstanbul 1986.

KENJETAY, Dosay: *Hoca Ahmet Yesevi'nin Düşünce Sistemi*, Hoca Ahmet Yesevi Ocağı Yayınları, Ankara 2003.

POYRAZ, Hakan: "Türk Felsefesi: İmkândan Gerçekliğe", *Türk Yurdu Dergisi*, Yıl: 100, Sayı: 283, Ankara, Mart 2011.

ŞENEL, Cahid: "Nihat Keklik: Hayatı ve Çalışmaları, Kutadgubilig (Felsefe-Bilim Araştırmaları)", *Journal Of Philosophy - Science Research*, Sayı: 19, İstanbul Mart 2011.

WATT, M.: *İslâm Felsefesi ve Kelamı*, Tercüme: Süleyman Ateş, Ankara 1960.

YAKIT, İsmail: *Hatıralarıyla İz Bırakanlar*, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2016.

YILDIRIM, Kazım: *Felsefe: Tarihçe-Alanlar-Problemler*, Yurt Renkleri, Ankara 2013.

_____ : *Prof. Dr. Nihat Keklik'e Göre Karşılıklı Felsefe Açısından Filozoflar Arasındaki Etkileşimler*, 11. Uluslararası Türk Dünyası Sosyal Bilimler Kongresi, Celalabat/Kırgızistan 2013.

_____ : *Sofi'nin Dünyası Romanında Sokrates Öncesi Bazı Filozofların Varlık ve Bilgi Görüşlerinin Metaforik Açıklamaları*, 13. Türk Dünyası Sosyal Bilimler Kongresi, Bakü/Azerbaycan 2015.

_____ : *Türk İslam Düşüncesinde İbn'ül Arabi*, H Yayınları, İstanbul 2011.

Ekler

Prof. Dr. Nihat Keklik'in Eserleri

Kitaplar ve Makaleler⁷⁷

1. "Farabi'nin Kategorileri", *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi İslam Tetkikleri Enstitüsü Dergisi*, C. 2, cüz 2-4, s. 1-48, Makale: 48 sayfa, İstanbul 1960.
2. "Farabi Mantığının Kökleri", *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Şarkiyat Mecmuası*, C. 4/s. 147-170, Makale: 23 sayfa, İstanbul 1961.
3. "Sadreddin Konevi'nin Düşüncesinde İnsan, Kader ve Ahlak", *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi İslam Tetkikleri Enstitüsü Dergisi*, C. 4/Cüz 1-2/s. 65-80, Makale: 15 sayfa, İstanbul 1964.
4. *Muhyiddin İbn'ül Arabi: Hayatı ve Çevresi*, Büyük Matbaa, Çığır Yayınları, Kitap: 184 sayfa, İstanbul 1966.
5. "Sadreddin Konevi'nin Felsefesinde Allah, Kâinat ve İnsan", İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, No: 1208, Kitap: 24+192 sayfa, İstanbul 1967.
6. *Manevi Kalkınma*, Çağaloğlu Yayınları, Kitap: 100 sayfa, İstanbul 1967.
7. *Muhyiddin İbn'ül Arabi: El-Bulga fîl-Hikme (:Felsefede Yeterlilik)*, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, 1403, Kitap: 44+576 sayfa, İstanbul 1969.
8. *İslam Mantık Tarihi ve Farabi Mantığı*, iki cilt, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, No: 1405, Kitap: 88+94 sayfa, İstanbul 1969-1970.
9. *İbn'ül-Arabi'nin Eserleri ve Kaynakları İçin Misdak Olarak El Fütuhât el-Mekkiye (Yan Motifler)*, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, No: 1726, Kitap: 14+256 sayfa, İstanbul 1974.
10. *Felsefe: Mukayeseli Temel Bilgiler ve Kaynaklar*, Çağrı Yayınları, Kitap: 336 sayfa, İstanbul 1978.
11. *İbn'ül Arabi'nin Eserleri ve Kaynakları İçin Misdak Olarak El-Futuhât El-Mekkiye (Esas Motifler)*, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, No: 1991, Kitap: 14+275 sayfa, İstanbul 1980.
12. *Türk İslam Filozofu İbn Sina: Hayatı ve Eserleri*, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi, Felsefe Arkivi, Sayı: 22-23/s. 1-53, Makale: 53 sayfa, İstanbul 1981.

⁷⁷ Buradaki liste, Hoca'nın 2001 yılında neşrettiği Türklerde Ahlak ve Dünya Görüşü adlı eserinin 175-176 sayfalarında yer alan eser listesidir. Ayrıca bu listenin benzerini 1986 yılında yazdığı Türkler ve Felsefe isimli çalışmasının sonuna da eklemiştir. İki eserindeki listeler dikkate alınarak eserlerinin künyesi makalenin sonuna ilave edilmiştir.

13. *Felsefenin İlkeleri (Felsefeye Giriş 1)*, Doğuş Yayınları, Kitap: 14+270 sayfa, İstanbul 1982.
14. *Filozofların Özellikleri (Felsefeye Giriş - 2)*, Doğuş Yayınları, Kitap: 240 sayfa, İstanbul 1983.
15. *Felsefenin Tekniği*, Doğuş Yayınları, Kitap: 14+254 sayfa, İstanbul 1984.
16. *Felsefede Uslup Meselesi ve Bazı İlkeler*, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Felsefe Arkivi, C. 24/s. 55-70, Makale: 15 sayfa, İstanbul 1984.
17. *Türk-İslam Filozoflarının Avrupa Kültürüne Etkileri*, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Felsefe Arkivi, Sa. 24/ss. 1-25, Makale: 25 sayfa, İstanbul 1984.
18. *Felsefe Bakımından Metafor*, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Felsefe Arkivi, C. 25/ss. 17-36, Makale: 18 sayfa, İstanbul 1984.
19. *Hakim ve Hakim Olarak İbn Sina*, Gevher Nesibe Sultan Anısına Düzenlenen İbn Sina Kongresi Tebligleri, Kayseri 14 Mart 1984/ss. 313-333, Makale: 20 sayfa, Kayseri 1984.
20. *İbn Sina'ya Göre Çocukta ve Gençlerde Mutedil Mizacın Şartları*, Türk Tarih Kurumu Yayını, İbn Sina, Ölümünün Bininci Yılı Armağanı-1984/ss. 249-255, Makale: 6 sayfa, Ankara 1984.
21. *Mevlana'da Metafor Yoluyla Felsefe*, 1. Milli Mevlana Kongresi Tebligleri, ss. 39-73, Makale: 24 sayfa, Konya 1985.
22. *Türk-İslam Filozoflarının Avrupa Kültürüne Etkileri Konusunda Yeni Örnekler*, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Felsefe Arkivi, C. 26/ss. 17-36, Makale: 18 sayfa, Konya 1985.
23. *Türkler ve Felsefe (Türk İslam Felsefesi)*, İstanbul 1986.
24. *Felsefede Metafor (Metafor Yoluyla Felsefe Problemlerinin Açıklanması)*, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayını, İstanbul 1990.
25. *Türklerde Ahlak ve Dünya Görüşü*, Ötüken Neşriyat, Kitap: 184 sayfa, İstanbul 2001.

Basilacak veya Basıma Hazır Diye Belirttiği Eserleri

Felsefe ve Türkler isimli eserinin sonuna ilave ettiği eser listesine aşağıdaki eser isimlerini de ilave etmiştir.

- ♦ Felsefe Tarihinde Türkler (basıma hazır),
- ♦ Türk-İslam Felsefesine Giriş (basıma hazır),
- ♦ Türk-İslam Felsefesi Tarihi (hazırlanıyor).

Türklerde Ahlak ve Dünya Görüşü adlı eserine ilave ettiği eser listesinde ise "Hazırlanıyor" veya "Basıma Hazır" olarak belirttiği eserleri aşağıdadır.⁷⁸

- ♦ Biyografiler (basıma hazır),
- ♦ Türk İslam Kültürü (basıma hazır),
- ♦ Felsefede Tenkid (hazırlanıyor),
- ♦ Türk İslam Felsefesinde Düşünce Akımları (hazırlanıyor),
- ♦ Metinlerle: Felsefe Disiplinleri (hazırlanıyor),
- ♦ Batıdan Doğuya ve Doğudan Batıya: Etkiler (hazırlanıyor).
- ♦ Türk İslam Felsefesi Tarihi (hazırlanıyor).

⁷⁸ Nihat Keklik, *Türklerde Ahlak ve Dünya Görüşü*, Ötüken Yayınevi, İstanbul 2011, s. 176.

KAZAKİSTAN'DA TÜRKİYE'NİN TURİSTİK TANITIM VE PROPAGANDA FAALİYETLERİ

Dr. Erol EVCİN*

Öz

Turizm, günümüz itibariyle iktisadi, siyasi, sosyal ve kültürel açılardan birçok ülke gibi Türkiye'nin de mevcut durumunu ve geleceğini yakından etkileyen unsurlardan bir haline gelmiştir. Bu nedenle turizm faaliyetlerini geliştirmeye, çeşitlendirmeye ve artırmaya yönelik turistik tanıtım ve propaganda faaliyetlerinin önemi daha da artmıştır. Çağdaş bir anlayış çerçevesinde Türkiye'nin tarihi ve tabii güzelliklerinin dünya sathında tanıtılması, turistler nezdinde olumlu bir ülke imajı uyandırılması ve bu münasebetle turistlere ülke sathında seyahat imkân ve fırsatları yaratılması bir gereklilik halini almıştır. 1991'de bağımsızlığını kazanan Türk Cumhuriyetleri ile Türkiye arasında tesis edilen ve stratejik bir özelliğe sahip olan turizm ilişkileri bu bağlamda özel bir öneme sahiptir. Bu hususta önem arz eden ülkelerden biri de Kazakistan olmuştur. Türkiye ile Kazakistan arasındaki turizm ilişkileri hızlı bir gelişim çizgisi izlemiş, bu çerçevede turizm iki ülke arasındaki tarihi, kültürel, siyasi ve iktisadi bağların kuvvetlendirilmesinde etkin bir unsur olarak yeni bir açılım alanı teşkil etmiştir.

Bu çalışma kapsamında, Türkiye Cumhuriyeti Kültür ve Turizm Bakanlığı'nun yurt dışı teşkilatı içinde yer alan Almatı ve Astana Kültür ve Tanıtma Müşavirliklerinin faaliyetleri temel alınarak, Kazakistan'da yapılan turistik tanıtım ve propaganda çalışmalarını ele alınmıştır. Böylece iki soydaş ülke durumunda olan Türkiye ile Kazakistan arasındaki ilişkileri geliştirmek üzere tesis edilen turistik ilişkiler de değerlendirilmiş ve bu hususta kaydedilen güncel gelişmeler hakkında bilgi verilmiştir.

Anahtar kelimeler: Turizm, Tanıtım, Propaganda, Almatı ve Astana Kültür ve Tanıtım Müşavirlikleri, Kazakistan.

Turkey's Touristic Promotion And Propaganda Activities In Kazakhstan Abstract

Today, tourism, like many countries from economic, political, social and cultural aspects, has come to the fore as one of the factors that closely influence the present situation and the future of Turkey. For this reason, tourism promotion and propaganda activities for improving, diversifying and increa-

* T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı, Kültür ve Turizm Uzmanı.

sing tourism activities have become more important. It has become a necessity to introduce Turkey's historical and natural beauties on a worldwide basis in a frame of contemporary understanding, to create a positive country image in front of tourists, and to create opportunities and opportunities for tourists to travel on the countryside in this regard. Tourism associations established between the Turkish Republics that gained their independence in 1991 and Turkey have a special feature in this context. Kazakhstan is one of the countries that are important to this issue. Tourism relations between Turkey and Kazakhstan have followed a rapid development line, and tourism has constituted a new field of opening as an effective element in strengthening the historical, cultural, political and economic ties between the two countries.

Within the scope of this study, touristic promotion and propaganda work done in Kazakhstan were taken on the basis of the activities of Almaty and Astana Culture and Tourism Offices located in the foreign organization of Ministry of Culture and Tourism of Republic of Turkey. Touristic relations established to develop relations between Turkey and Kazakhstan, which are two cognate countries, were also evaluated and informed about recent developments recorded on this issue.

Keywords: *Tourism, Promotion, Propaganda, Almaty and Astana Culture and Tourism Offices, Kazakhstan.*

Giriş

Birçok medeniyete beşiklik eden, çağlar ve coğrafyalar arasında köprü olan Türkiye dünya sathında hiç şüphe yok ki ilgi çeken bir ülkedir. Ancak bu ilgiyi taze tutmak ve artırmak, yeni seyahat severlere, kâşiflere ve turistlere ulaşmak bir gereklilik arz etmektedir. Bu amaca ulaşmanın en esaslı yollarından biri Türkiye'nin sahip olduğu değerler hakkında dünya sathında farkındalık yaratmaktan geçmektedir. Tanıtım faaliyetleriyle dünyanın dört bir yanına ulaşarak iletişim ve etkileşim imkânlarının artırılması, olumsuz ön yargıların giderilmesi, doğru bilgi temini ve olumlu bir imaj uyandırılması, değişik kültürel ve turistik unsurlarda markalaşma ve bir marka ve beğeni merkezi olarak öncelikle tercih edilen bir turizm ülkesi haline gelmek mümkündür.¹

Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği'nin 20. yüzyılın sonlarına doğru dağılması ve bu süreçte Kazakistan, Azerbaycan, Türkmenistan, Özbekistan ve Kırgızistan devletlerinin 1991'de bağımsızlıklarını ilan etmeleri dünyadaki siyasi konjonktürü köklü bir şekilde değiştirmiştir. Tarihi ve kültürel bağları nedeniyle bu ülke halklarının bağımsızlıklarını tanıyan ilk ülke Türkiye olmuştur. Bu ülkelerle siyasi ve iktisadi olduğu kadar sosyal ve kültürel ilişkilerin geliştirilmesi stratejik açıdan önem arz etmiştir. Türkiye ile bu ülkeler arasında tesis edilen ilişkilerin önemli bir alanını da turizm faaliyetlerinin teşkil ettiği görülmektedir.

Türk Cumhuriyetleri içinde geniş ölçekli yüzölçümü ve Asya'daki merkezi konumu ile dikkat çeken Kazakistan 16 Aralık 1991 tarihinde bağımsızlığını ilan etmiş ve müstakil ve demokrat bir ülke olarak varlığını devam ettirme ka-

¹ Erol Evcin, "Türkiye'nin Turistik Tanıtma Politikası ve Propaganda Stratejisi Üzerine Bir Değerlendirme", 3. *Turizm Şurası 1-3 Kasım 2017 Tebliğler Kitabı*, Cilt: 1, T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı, Ankara 2017, s. 82.

rarı almıştır.² Kazakistan tarafından bölgesel ve bölge-ötesi ülkelerle siyasi etkileşimin kuvvetlendirilmesi, uluslararası ilişkiler alanında atılan ilk stratejik adımlar arasında yer almıştır. Kazakistan, bu anlamda sahip olduğu zengin turizm potansiyellerini değerlendirmek üzere,³ birçok uluslararası teşkilatın yanı sıra 1993'te Birleşmiş Milletler Dünya Turizm Örgütü (BMDTÖ)'ne de üye olmuştur.⁴ Kazakistan'ın turizm konusunda önceliklerinin tespiti, tabii, kültürel ve tarihi zenginlikleri hususunda envanter çalışmalarının başlaması, turizme açılacak yerlerin planlanması, hâlihazırda yapılmakta olan doğa yürüyüşü, rafting, ata binme turları gibi turistik faaliyetlerin çeşitlendirilmesi yapılabilecek başlıca çalışmalar arasında yer almıştır.⁵ Yakın dönemdeki gelişmeler, Kazakistan'da turizmin ivme kazanan, yaşam standartlarını yükselten⁶ ve yabancı yatırımcılar açısından öncelikle dikkate alınan iktisadi sektörlerden biri haline geldiğini göstermektedir.⁷ Bütün bu gelişmeler çerçevesinde Kazakistan'da Türkiye ile turizm ilişkilerinin geliştirilmesi hususuna da özel bir önem verildiği görülmektedir. Nitekim Almatı'da 2013'te düzenlenen "Türkiye-Kazakistan İlişkilerinin Geleceği Uluslararası Sempozyumu"nun sonuç raporunda da iki ülke arasında hızlı bir gelişme çizgisi izleyen turizm ilişkilerine temas edilmiş, son yıllarda Kazakistan'dan Türkiye'ye ciddi bir turist akışının başladığı ve Türkiye'nin Kazaklar için önemli bir turizm ülkesi haline geldiği belirtilmiştir. Türkiye'ye yönelik bu ilgide iki ülke arasındaki tarihi ve kültürel bağların yanı sıra Kazak televizyonlarında gösterilmekte olan Türk dizilerinin etkili olduğu ifade edilmiştir. Bununla birlikte söz konusu ilginin kalıcı kılınması ve daha nitelikli duruma getirilmesi için tanıtım faaliyetlerine önem verilmesi gerektiği vurgulanmıştır.⁸

Türkiye'de iç ve dış turizm faaliyetlerinde yönlendirici ve teşvik edici çalışmalarıyla baş rol oynayan Kültür ve Turizm Bakanlığı da Kazakistan ile turistik ilişkilerin geliştirilmesi hususuna özenle eğilmiştir. Bu doğrultuda ilk aşamada Kazakistan'daki Türkiye Büyükelçiliği nezdinde, Kültür ve Turizm Bakanlığı'na bağlı olarak "Almatı Kültür ve Tanıtma Müşavirliği" (Almatı KTM) teşkil edilmiştir. Bu müşavirliğin 2009'da kapanmasıyla söz konusu görev yeni başkentte açılan "Astana Kültür ve Tanıtma Müşavirliği" (Astana KTM) tarafın-

² Mehmet Saray, *Yeni Türk Cumhuriyetleri Tarihi*, AKDITYK Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2014, s. 213.

³ DEİK Türk-Kazak İş Konseyi, *Kazakistan Ekonomisinde Öncelikli Sektörler Genel Değerlendirme*, Ek: 3, s. 5, <https://www.google.com.tr/search>.

⁴ Kassym-Jomart Tokaev, "Uluslararası Topluluklarda Kazakistan", *Kazakistan Tarihi Makaleler*, AKDITYK Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2007, s. 187 ve 190.

⁵ Ahmet Aktaş, "Uluslararası Turizm Hareketleri İçinde Kazakistan'ın Yeri ve Önemi", *Bilig*, Sayı: 17, 2001, s. 124.

⁶ Kadir Faik Küçüktopuzlu - Musa Çakır, "Kazakistan'da Turizmin Gelişmesini Etkileyen Faktörlerin Analizi", *International Conference On Eurasian Economies, Session 4C, (Almaty-Kazakhstan)*, Turan University Press, Almaty-Kazakhstan 2012, s. 334.

⁷ DEİK Dış Ekonomik İlişkiler Kurulu *Kazakistan Ülke Bülteni 2012*, Sayı: 6, Ankara 2012, <https://www.deik.org.tr/uploads/kazakistan-ulke-bulteni.pdf>.

⁸ "Kazakistan-Türkiye İlişkilerinin Geleceği Sempozyumu Sonuç Bildirgesi", *Kazakistan-Türkiye İlişkilerinin Geleceği Uluslararası Sempozyumu Bildiriler (Almatı/ 1-2 Kasım 2013)*, Yay. Haz.: Hüseyin Tosun - M. Fatih Zengin, AKDITYK Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara 2015, s. 266.

dan yürütülmüştür. Bahse konu olan Müşavirliklerin girişimleri neticesinde Kazakistan'daki turistik tanıtma ve propaganda çalışmaları fuar, reklam, ağrılama faaliyetleri ile çeşitli sosyal ve kültürel etkinliklere odaklanmıştır. Bu nedenle çalışmamız, söz konusu faaliyetler temel alınarak tasnif edilmiştir.

Bu çalışmada esas olarak, Kültür ve Turizm Bakanlığı arşivinden, Resmî Gazete (RG)'den, çeşitli kamu kurum kuruluşlarının turizm raporlarından ve Türkiye İstatistik Kurumu (TÜİK) verilerinden yararlanılmış olup, temel anlamıyla Almatı ve Astana Kültür ve Tanıtma Müşavirlikleri'nin girişimleri ve desteğiyle 2006-2018 yılları arasında Kazakistan'da gerçekleştirilen turizm ve tanıtma faaliyetleri ele alınmıştır. Söz konusu Müşavirlikler, Türkiye adına üstlendikleri görev ve sorumluluklar doğrultusunda Türkiye ile Kazakistan arasındaki turistik ilişkilerin geliştirilmesi hususunda en yetkin ve etkin icraat kurumları durumundadırlar. Bu çalışma vesilesiyle ayrıca, Türkiye ile Kazakistan arasındaki turistik ilişkilerin seyrini de takip etmek mümkün olmaktadır.

Türkiye İle Kazakistan Arasındaki Turistik İlişkilerin Yasal Zemini

Türkiye, 1991'de bağımsızlığını kazanan Kazakistan ile ikili ilişkilerin geliştirilmesine tarihi ve kültürel bağları nedeniyle hususi bir önem vermiştir. Bu suretle çeşitli alanlarda iki ülke arasındaki bağların kuvvetlenmesine zemin hazırlayan birçok anlaşma imzalanmıştır.

Türkiye ile Kazakistan arasındaki ikili ilişkilerin önemli bir alanını da turizm faaliyetleri teşkil etmiştir. Bu suretle imzalanan anlaşmalarla iki ülkenin turizm potansiyellerinin üst düzeyde değerlendirilmesi, etkin bir şekilde tanıtılması ve karşılıklı işbirliğinin pekiştirilmesi amaçlanmıştır. Bu doğrultuda esaslı bir hukuki alt yapı oluşturulmaya gayret gösterilmiştir. İki ülkenin ilgili Bakanları arasında 8 Ekim 1992 tarihinde Almatı'da ve 15 Haziran 1998 tarihinde Ankara'da imzalanan "*Turizm Alanında İşbirliği Anlaşmaları*" ikili ilişkilere yeni bir boyut kazandırmıştır. Türkiye ile Kazakistan arasındaki ilişkilerin geliştirilmesinde turizmin önemine atıfta bulunulan bu anlaşmalar ile ilgili hükümetler ve turistik teşkilatlar arasında turizm alanında sıkı ve uzun vadeli işbirliği geliştirmek amaçlanmıştır. Taraflar her iki ülke vatandaşlarının birbirlerinin doğal ve kültürel değerlerini daha iyi tanımaları için turistik otel, motel ve kampinglerin projelendirilmesi, inşaatı, tadilatı, teçhiz edilmesi ve işletilmesi çalışmalarını teşvik hususunda anlaşmışlardır. Bu amaçla taraflar ortak şirketler kurabilecek ve sektöre yatırım yapmak üzere işbirliğinde bulunabileceklerdi. Yine anlaşma gereğince, Kazakistan'da ve Türkiye'de turizm temsilcilikleri açılması, bu temsilcilikler bünyesinde enformasyon büroları tesis edilmesi kararlaştırılmıştır. Karşılıklı turistik gezilerin artırılması ve turistik imkânların daha iyi tanıtılması amacıyla vize ve gümrük uygulamalarının kolaylaştırılması, turizm ve tanıtma malzemelerinin üretiminin ve reklam faaliyetlerinin teşvik edilmesi önem arz eden maddeler arasında idi. Buna ek olarak turizme yönelik fuar, sergi, toplantı, seminer, çalıştay gibi faaliyetler ile karşılıklı olarak "*Türk ve Kazak Haftaları*"nın düzenlenmesi ve bu doğrultuda işbirliği yapılması da anlaşmanın maddeleri arasında yer almıştır.

Taraflar, ülkelerindeki turizm yatırım imkânları ile turizm endüstrisi temsilcileri arasında ve “*Tarihi İpek Yolu*”nun bir turizm ürünü olarak pazarlanması konusunda yakın işbirliği tesis etmekle yükümlüydüler. Bu kapsamda kitle ve bireysel turizm faaliyetleri ile turistik turlar teşvik edilecekti. Yetkililer, ülkelerindeki turizm mevzuatı ve istatistikleri ile tur organizasyonları, turistik konaklama tesislerinin işletilmesi, turistik faaliyetlerin çeşitlendirilmesi, reklam ve pazarlama teknikleri ve turizm hizmetleri hususunda bilgi, deneyim ve personel paylaşımı, nitelikli personel istihdamı için teknik işbirliği ve ortak proje çalışmaları konusunda ulusal turizm idarelerini destekleyeceklerdi. Bunun yanı sıra teşkil edilecek “*Turizm Karma Komisyonu*” ise mevcut anlaşmanın uygulanması hususunda programlar hazırlayacaktı.⁹

Bu anlaşmaların yanı sıra iki ülke arasında doğrudan turizme yönelik olmamakla birlikte turizm faaliyetlerini teşvik eden eğitim, bilim, kültür, spor, sağlık, haberleşme, ticaret, ekonomi, vize, gümrük ve ulaştırma alanlarında imzalanan stratejik ortaklık, karşılıklı yardım ve işbirliği anlaşmaları da ikili turizm ilişkilerini kuvvetlendirmiştir. Bu çerçevede 2 Eylül 1993 tarihinde imzalanan bir protokol gereğince teşkil edilen “*Türkiye-Kazakistan Hükümetlerarası Karma Ekonomik İşbirliği Komisyonu*”, 1993-2018 yılları arasında 9 toplantı gerçekleştirmiş ve iki ülke arasındaki turizm ilişkilerini geliştirmek üzere önemli kararlara imza atmıştır. Buna örnek olmak üzere son olarak 2017 yılı Eylül ayında imzalanan KEK Protokolü’ne göre; taraflar, iki ülke arasında turizm alanında işbirliğinin geliştirilmesi için ortak çalışmalar yapılması, bu alanda profesyonellere, konaklama işletmelerine, seyahat acentelerine, resmi görevlilere ve meslek örgütlerine eğitim verilmesi, turizm, arkeoloji ve kültür varlıklarının korunması alanında işbirliği ile eğitici ve uzman değişimi hususlarında uzlaşmışlardır. Kazakistan yetkilileri bunun yanı sıra Almatı’da her yıl düzenlenen “*Kazakistan Uluslararası Turizm ve Seyahat Fuarı*”na Türk turizm firmalarının katılımının özendirilmesinin iki ülke arasındaki turizm faaliyetleri üzerinde olumlu bir etki yaratacağını ifade etmişlerdir.¹⁰

Bu anlaşmaların şekillenmesinde ve imzalanmasında önemli bir rol oynayan KTB, Türkiye’de kültürel ve turistik anlamda koruma, geliştirme ve tanıtma çalışmaları konusunda en yetkin organ durumundadır. Bakanlık teşkilatı içinde yer alan “*Tanıtma Genel Müdürlüğü*” ise Türkiye’nin milli, manevi, tarihi, kültürel, sanatsal ve turistik değerlerinin yurt içinde ve yurt dışında tanıtımını yapmakla yükümlü tutulmuştur.¹¹ Bakanlığın “*Stratejik Planları*”nda “*ülkeyi önemli bir kültür ve sanat merkezi haline getirmek ve tanıtmak*” gibi kültürel ve turistik tanıtıma yönelik stratejik hedefler yer almıştır. Buna ek olarak: “*ülkenin turizm alanında uluslararası ölçekteki rekabet gücünü, pazar payını ve marka değerini artırmak*” ve bu doğrultuda “*kültür ve turizm alanında uluslararası ilişkileri ve kültürlerarası iletişimi güçlendirmek ve uluslararası barışa katkıda bulunmak*” da Bakanlığın stratejik amaçları arasında bulun-

⁹ RG, 15.04.1993, S. 21553; RG, 20.12.1998, S. 23559.

¹⁰ “Türkiye-Kazakistan 10. Dönem KEK Protokolü”, *KTB Arşivi*, 02.10.2017, S. 200205.

¹¹ RG, 16.04.2003, S. 4848.

maktadır.¹² Ülkenin turistik tanıtım ve propaganda faaliyetleri doğrultusunda Bakanlık yurt dışında da teşkilatlanma konusunda yetkili kılınmıştır.¹³ Bu suretle günümüz itibarıyla Bakanlığın dünya sathında kültür ve turizm merkezi özelliği gösteren 39 ülkede 44 şehirde Türkiye Büyükelçilikleri nezdinde “Müşavirlik” ve “Ataşelik” düzeyinde temsil ve icraat birimleri bulunmaktadır.¹⁴ Bu birimler, Türkiye’ye yönelik turizm talebini artırmak amacıyla yurt dışında tanıtım faaliyetlerine ilişkin mal ve hizmet de temin edebilmektedir.¹⁵ Almatı ve sonrasında Astana Kültür ve Tanıtma Müşavirlikleri de Bakanlığın bu kapsamda görev yapan yurt dışı temsilcilikleri arasında yer almaktadır. Bakanlık tarafından Türk Cumhuriyetlerinde gerçekleştirilen turizm ve tanıtma faaliyetlerine hususi bir önem verildiği görülmektedir. KTB tarafından ortaya koyulan “Türkiye Turizm Stratejisi 2023”te tanıtım ve pazarlama çalışmaları kapsamında Türk Cumhuriyetleri’ne yönelik özel tanıtım kampanyaları düzenlenmesinin öngörülmesi ve Türkiye’nin pazar payının artırılmasının hedeflenmesi bu duruma iyi bir örnek teşkil etmektedir.¹⁶

Bütün bunlara ek olarak, Türk halkları arasındaki kültürel bağları kuvvetlendirmek, ortak Türk kültürünü gelecek nesillere aktarmak ve dünyaya tanıtmak üzere Türk Cumhuriyetleri Kültür Bakanları tarafından 1993’te kurulan “Uluslararası Türk Kültürü Teşkilatı” (TÜRKSÖY)¹⁷ ve Türk dili konuşan ülkeler arasında kapsamlı işbirliğini teşvik etmek amacıyla 2009’da teşkil edilen Türk Konseyi¹⁸ bütün Türk dünyasında olduğu gibi Türkiye ile Kazakistan arasındaki kültürel ve turistik ilişkilerin de gelişmesine katkı sağlayan başlıca uluslararası kuruluşlar arasında yer almaktadır. Her iki kuruluş da kültür ve turizm alanlarında etkileşimin artırılması, Türk halklarının sahip olduğu zengin kültür ve tarihi mirasın değerlendirilmesi, kitlelere tanıtılması ve yayılmasında tarafların basın ve iletişim araçları arasındaki etkileşimin teşvik edilmesi, Türk Dünyası’nın kültür unsurlarını tanıtmak ve bunların birleştirici yönünü kuvvetlendirmek hususunda ciddi görev ve sorumluluklar üstlenmiştir.¹⁹

Kazakistan’da Türkiye’ye Yönelik Turistik Eğilim

Turizm alanında önemli bir potansiyele sahip olan Kazakistan bu potansiyeli değerlendirmek üzere Türkiye, İran, Çin, Moldova, Macaristan, İsrail, Kırgızistan ve Mısır gibi birçok ülke ile işbirliği içine girmiştir. Kazakistan’ın iktisadi yapısındaki olumlu gelişmeler yurt dışı seyahat faaliyetlerinde ve se-

¹² T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı 2010-2014 Dönemi Stratejik Planı, Kültür ve Turizm Bakanlığı, Ankara 2010, s. 58-62; T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı’nun 2015-2019 Dönemi Stratejik Planı, Kültür ve Turizm Bakanlığı, Ankara 2015, s. 70, 74, 76.

¹³ RG, 16.04.2003, S. 4848.

¹⁴ RG, 13.01.2007, S. 26402.

¹⁵ RG, 04.11.2004, S. 25633.

¹⁶ Türkiye Turizm Stratejisi 2023, Kültür ve Turizm Bakanlığı, Ankara 2007, s. 24.

¹⁷ “TÜRKSÖY”, <https://www.turksoy.org/tr/turksoy/about>.

¹⁸ “Türk Konseyi”, <http://www.turkkon.org/tr-TR/AnaSayfa>.

¹⁹ Mehmet Seyfettin Erol - Kadir Ertaç Çelik, “Türk Dünyası’nda İşbirliği Denemesi: Türk Keneşi ve Kazakistan”, *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi*, 17/2, Kış 2017, s. 23, 27.

yahat harcamalarında da düzenli bir artışı beraberinde getirmiştir.²⁰ Ülkede turizm işleri ile iştigal eden en yetkin resmî organ durumunda olan “Turizm Komitesi” turizmin ülke iktisadındaki etkinlik derecesinin artışıyla önce Ulaşım ve İletişim Bakanlığı’na, sonra Spor Bakanlığı’na bağlanmış, nihayetinde 2014’te Sanayi ve Gelişme Bakanlığı’nın bünyesine dahil edilmiştir.²¹

Kazakistan’ın SSCB hâkimiyetinde kaldığı süre içinde Kazak halkının Türkiye hakkındaki düşüncelerinin söz konusu devlet tarafından planlı bir şekilde yürütülen siyasi ve jeopolitik yaklaşımlar çerçevesinde şekillendirildiği görülmektedir. Türkiye, Ruslar tarafından düşman, sömürgeci, geri kalmış, sorunlu bir ülke olarak tanımlanmıştır. Moskova’nın hâkimiyetinde olduğu dönemde uygulanan baskı politikası neticesinde Kazak Türkleri’nin Türkiye hakkında olumlu bir bilgi ile karşılaşmaları neredeyse imkansız hale gelmiş, Türk yazar ve akademisyenlerin eserlerinin eğitim programlarında yer almasından olabildiğince imtina edilmiştir. Planlı bir şekilde Kazak Türkleri’nin zihinlerine işlenen bu yargıların yanı sıra Kazakistan’da günümüzde bile birçok akademik çalışmanın Rusya merkezli kaynaklar üzerinden yürütülmesi Türkiye hakkında Kazak halkının nesnel ve güvenilir kaynaklara ulaşmasını zorlaştırmıştır.²² Kazakistan’da Türkiye ve Türkler hakkındaki algıyı ölçmek üzere 2012’de yapılan bir araştırmaya göre Kazak halkında Türkiye’ye karşı duyulan sempati oranının %57 olduğu, bu oran ile Türkiye’nin sempati duyulan ülkeler arasında 7. sırada orta düzeyli olarak yer aldığı ortaya çıkmıştır. Kültürel bağların iki ülkenin yakınlaşması açısından olumlu bir rol oynadığı ve Türkiye’ye gelmiş ya da Türkleri tanıyan Kazak halkında olumlu algı oranının yüksek olduğu da araştırma sonuçları arasında yer almıştır. Bu durum esas olarak Kazakların Türkiye hakkındaki olumsuz algılarının gözlem ve tecrübelerden çok ön yargılara dayandığına ve temel olarak Türkiye’yi çok da iyi tanımadıklarına işaret etmiştir.²³ Kazak halkının Türkiye’ye dair bilgilerinin kısıtlı ve sorunlu olduğuna işaret eden bu araştırma sonuçlarına karşın ilerleyen süreçte bu sorunların büyük ölçüde çözüldüğü anlaşılmaktadır. Nitekim 2017’de Kazakistan’da Türkiye’ye yönelik turistik imajın ve ziyaret eğiliminin belirlenmesi için yapılan bir araştırmaya göre Türkiye’nin Kazak halkı nezdinde imajının yüksek derecede olumlu olduğu, bu olumlu imajın Türkiye’yi ziyaret etmiş Kazak turistlerde daha yüksek seviyede bulunduğu görülmüştür. Kazak turistlerin Türkiye imajını besleyen en etkili bilgi kaynaklarının arkadaş, meslektaş ve akraba çevresi ile Türk filmleri ile televizyon dizilerinin olduğu, kıyı turizminin Kazak turistleri Türkiye’ye seyahate sevk eden başlıca

²⁰ Abdulvahap Kara - Okan Yeşilot, *Avrasya’nın Yükselen Yıldızı Kazakistan*, İstanbul Ticaret Odası, İstanbul 2011, s. 166-169.

²¹ Nurzhan Abishov - Kurban Ünlüönen, “Kazakistan Turizminin Mevcut Durumu ve Gelişme Perspektifleri”, *Avrasya Uluslararası Araştırmalar Dergisi*, Cilt: 4, Sayı: 8, 2016, s. 102.

²² Mehmet Arslan, “Kazakistan’da Türkiye Algısı ve Bu Algının Türkiye-Kazakistan İlişkilerine Etkisi”, *Kazakistan-Türkiye İlişkilerinin Geleceği Uluslararası Sempozyumu Bildiriler (Almatı/ 1-2 Kasım 2013)*, Yay. Haz.: Hüseyin Tosun - M. Fatih Zengin, AKDITYK Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara 2015, s. 156-160.

²³ Salih Akyürek - M. Sadi Bilgiç, *Kazakistan’da Türkiye ve Türk Algısı*, Rapor No: 44, Bilge Adamlar Stratejik Araştırmalar Merkezi, Ankara 2012, s. 56.

sebepler arasında yer aldığı tespit edilmiştir.²⁴ Kazakistan'ın bağımsızlığını kazanmasıyla Türkiye ile birçok alanda olduğu gibi turizm alanında da tesis edilen ilişkilerin hızlı bir gelişim çizgisi izlediğini söyleyebiliriz. Türkiye'nin uluslararası siyasetteki nüfuzunun, Türk televizyon dizi ve filmlerinin Türkiye imajının Kazakistan'da olumlu yönde değişmesinde önemli bir rol oynadığını ifade etmek mümkündür.²⁵

BMDTÖ'nün istatistik verilerine göre, Kazakistan'a Türkiye'den turist olarak giden ziyaretçi sayısı 2011'de 60.728 iken, bu sayı 2015'te 106.301'e çıkmıştır.²⁶ Buna karşılık, Kazakistan'dan Türkiye'ye yönelik güncel turistik eğilimleri anlamaya yönelik olarak Türkiye İstatistik Enstitüsü (TÜİK)'nin resmî turizm istatistikleri ile “Kazakistan 2017 Yılı Turizm Pazar Raporu” oldukça bilgi vericidir.

Tablo-1: Türk Cumhuriyetleri'nden Türkiye'ye Giriş Yapan Turist Sayısı (2006-2017)

Yıl	KAZAKİSTAN	AZERBAYCAN	ÖZBEKİSTAN	TÜRKMENİSTAN	KIRGIZİSTAN
2006	135.637	380.132	28.607	48.857	41.449
2007	195.219	434.577	43.082	76.334	44.638
2008	213.072	459.593	69.127	88.915	47.730
2009	219.445	424.155	73.910	112.358	40.882
2010	247.784	486.381	68.124	114.390	35.665
2011	315.907	578.685	85.011	137.476	41.197
2012	380.046	593.238	105.976	135.168	42.866
2013	425.773	630.754	129.292	148.709	64.905
2014	437.971	657.684	143.354	180.395	81.941
2015	423.744	602.488	143.331	174.330	88.369
2016	240.188	606.223	134.330	165.762	88.877
2017	390.715	765.514	195.745	230.881	104.911

Kaynak: <http://www.tuik.gov.tr/>, (15.02.2018)

TÜİK'in verilerini kapsayan yukarıdaki tablo incelendiğinde, Türk Cumhuriyetleri'nden Türkiye'ye gelen turist sayısında önceliği Azerbaycan'ın çektiği, bu konuda ikinci sırayı ise Kazakistan'ın aldığı görülmektedir. Buna göre, Türkiye'ye Kazakistan'dan gelen turist sayısı 2014'e kadar hızlı bir yükseliş göstermiştir. 2015'te bir önceki yıla göre kısmi, 2016'da ise 2015'e göre büyük oranlı bir düşüş söz konusudur. Bunda Türkiye'yi tehdit eden ve söz konusu dönemde şiddetini artıran terör hareketleri hiç şüphe yok ki ciddi bir etkiye sahip olmuştur. Buna karşılık 2017'de 2016'ya göre %50'den fazla oranda bir artıştan söz etmek mümkündür.

²⁴ Bilgehan Gülcan ve Diğerleri, “Orta Asya Türk Devletlerinde Türkiye'nin Turistik İmajı: Kırgızistan ve Kazakistan'da Bir Alan Araştırması”, *Bilgi*, Sayı: 81, 2017, s. 127-129.

²⁵ Arslan, *a.g.b.*, s. 156-160.

²⁶ *Yearbook of Tourism Statistics Data 2011-2015*, UNWTO Publications 2017 Edition, Spain 2017, s. 423.

2017 yılı verilerini değerlendiren “Kazakistan Turizm Pazar Raporu”ndan elde edilen bilgilere göre; tatil yapma, eğlenme, alışveriş yapma eğilimi yüksek olan Kazak vatandaşlarının turizm amaçlı seyahatleri için tercih ettikleri ülkeler arasında Türkiye ilk sırada bulunmaktadır. Türkiye’yi Birleşik Arap Emirlikleri, Tayland, Almanya ve Çek Cumhuriyeti gibi ülkeler takip etmektedir. Ortalama tatil süreleri bir hafta ile 10-15 gün arasında değişen Kazak turistler tarafından tercih edilen konaklama türü olarak 4-5 yıldızlı oteller öne çıkmakta, bunun yanı sıra tatil köyleri de ilgi görmektedir. Kazakistan vatandaşlarını Türkiye’ye seyahate teşvik eden unsurlar arasında, iki ülke arasındaki tarihi ve kültürel bağların yanı sıra tur paketi fiyatlarının cazipliği, “her şey dâhil tatil uygulaması”nın sağladığı imkanlar ve vize kolaylıkları önemli rol oynamaktadır. Türkiye’ye gelen Kazak turistlerin öncelikli olarak tercih ettiği tatil dönemi Mayıs ve Eylül ayları arası, tatil türleri deniz-kum-güneş turizmi olarak adlandırılan kıyı turizmi ile alışveriş turizmi, tatil yeri ise Antalya, İstanbul ve Marmaris-Bodrum bölgeleridir. Seyahat ihtiyaçlarını karşılamak üzere Türk Hava Yolları (THY) tarafından Türkiye’ye Almatı’dan haftada 10, Astana’dan 5 sefer yapılmaktadır.²⁷ Kazakistan-Türkiye arasında seferlere ilk olarak 1992 yılı Mayıs ayında başlayan THY’nin²⁸ iki ülke arasındaki turistik hareketliliğin her geçen yıl artmasında önemli bir rol oynadığını söyleyebiliriz. Sağlık turizmi amacıyla her sene 250-300 bin civarında Kazak vatandaşının yurt dışına çıktığı bilinmekle birlikte, bu konudaki tercih sıralamasında Türkiye’nin İsrail, Almanya, Güney Kore ve Çin’den sonra geldiği görülmektedir. Konuya ilişkin olarak, T.C. Sağlık Bakanlığı’nın 2016 yılına ait bir raporunda; acentelere, doktorlara, yöneticilere ve halka yönelik olarak yürütülecek etkin bir tanıtma ve imaj çalışması ile Türkiye’ye sağlık turizmi için gelen Kazak turist sayısında ciddi bir artışın mümkün olabileceğinin belirtilmesi²⁹ dikkate alınması gereken bir sonuç olarak karşımıza çıkmaktadır.

Bu gelişmelerle birlikte ticari, tarihi ve kültürel bir değer olarak İpek Yolu’nun tekrar faaliyete geçirilmesi fikri iki ülke arasındaki turistik hareketliliği de tetikleyecek özelliklere sahiptir. Yol boyunca atıl durumda olan tarihi ve kültürel yapıların yeni işlevler kazandırılarak canlandırılması çalışmaları gündeme gelmiş durumdadır.³⁰ Bu anlamda Kırgızistan, Kazakistan, Azerbaycan ve Türkiye üzerinde canlandırılması planlanan ve söz konusu devletlerin turizm teşkilatları tarafından desteklenen “Modern İpek Yolu Ortak Tur Paketi Projesi” ile söz konusu ülkelerdeki zengin kültürel ve tarihi izlerin takip edilmesi de³¹ diğer ülkelerle birlikte Türkiye ile Kazakistan arasındaki turistik

²⁷ Kazakistan 2017 Yılı Turizm Pazar Raporu, Astana Kültür ve Tanıtma Müşavirliği, Astana 2018, s. 6.

²⁸ Saule Nursapayeva, Kazakistan’da Hava Yolu Ulaşımı ve Turizm, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2014, s. 104.

²⁹ Sezer Akarcalı, Tüm Yönleriyle Sağlık Turizmi Kazakistan Ülke Raporu, T.C. Sağlık Bakanlığı Sağlık Geliştirilmesi Genel Müdürlüğü, Ankara 2016, s. 48, 64.

³⁰ Zhamilya Zhilkaidarova, Kazakistan’da Turizm: Turist Tercihlerini Belirlemeye Yönelik Bir Araştırma, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2008, s. 47-48.

³¹ “Modern İpek Yolu Ortak Tur Paketi 2017”, <http://www.turkkon.org/tr>.

ilişkilerin gelişmesine ve iki ülke halkı arasındaki olumlu imajın pekiştirilmesine katkı sağlayacak mahiyettedir.

Türkiye'nin Kazakistan'da İştirak Ettiği Uluslararası Turizm İhtisas Fuarları

Turizm ihtisas fuarları; ülkelerin turistik tanıtımlarının yapılması, devlet yetkilileri ve sektör kuruluşları arasındaki ilişkilerin güçlendirilmesi ve halkın güncel turistik gelişmelerden haberdar edilmesi açısından önemli fırsatlar sunmaktadır. Bu fuarlar ayrıca tanıtma faaliyetlerini daha etkin kılmak üzere yeni stratejiler belirleme ve turizm alanındaki rakip ülkeler ile şirketleri daha yakından tanıma imkanı sağlamaktadır. Türkiye tarafından yapılan turistik tanıtım ve propaganda faaliyetlerinin de önemli bir mecrasını teşkil eden bu etkinlikler vesilesiyle Türkiye'nin tarihi ve tabii alanlarının, şehirlerinin ve kültürel değerlerinin tanıtımı ve turistik ürünlerinin pazarlanması söz konusudur.

Türkiye'nin turistik tanıtımı konusunda en yetkin resmî organ durumunda olan KTB tarafından dünyanın kültür, sanat ve turizm merkezi durumundaki birçok şehrinde düzenlenen fuarlara iştirak edilmektedir. 2017 yılı boyunca doğrudan KTB tarafından, kamu ve özel sektör işbirliği çerçevesinde ve yurt dışındaki temsilcilikler aracılığıyla olmak üzere 56 ülkede toplam 112 turizm fuarına katılım sağlandığı görülmektedir.³² Bakanlıkça iştirak edilen veya desteklenen yurt dışı turizm fuarlarında, talepleri durumunda Türkiye'deki turizm ve seyahat sektörü temsilcileri için de Türkiye standında yer ayrılmaktadır. Böylece söz konusu kuruluşlar da ülke turizmine hizmetleri hususunda bilgilendirme ve tanıtım faaliyetlerinde bulunabilmektedirler. Söz konusu fuarlara Bakanlık standı dışında bireysel olarak katılan turizm işletmeleri, meslek birlikleri ve dernekler de fuar yer kirası bedeli, stant inşa ve dekorasyonu giderleri hususlarında Bakanlık tarafından desteklenebilmektedir. Benzer şekilde turistik tesis ya da bölge tanıtımı yapan söz konusu işletme ve kuruluşların, yurt dışında gerçekleştirecekleri kokteyl, çalıştay, sergi gibi etkinliklerin yer kirası, ikram ve organizasyon giderleri ile tanıtım projeleri kapsamındaki reklam giderleri için de Bakanlığın desteği mümkün olabilmektedir.³³

Türkiye'nin de iştirakiyle dünyanın çeşitli ülkelerinde düzenlenen söz konusu fuarlara yönelik iş ve işlemlerde standart uygulamalar söz konusudur. Stantlar fuarlarda tanıtıma yönelik en çarpıcı unsurlar durumundadır. Bu nedenle stantların şekli ve içeriğine özel bir önem verilmektedir. Son yıllarda Türkiye standında ülke imajına ve "Turkey.Home" tanıtım kampanyasına uygun bir tasarım söz konusu olmuştur. Stantlarda fuar süresince yetkililer ile ziyaretçilerin iletişim ve etkileşimini artırmak ve çağdaş esaslar dahilinde tanıtım faaliyetlerinde bulunmak amacı doğrultusunda gerekli hazırlıklar yapılmaktadır. Türkiye'nin imaj kampanyasını destekleyen anlayış ve içeriklerin yansıtıldığı özel tasarımlı stantlarda görsel öğelere ağırlık verilmekte, büyük

³² "Bakanlıkça 2017 Yılında İştirak Edilecek Uluslararası Fuarlar", <http://tanitma.kultur.gov.tr/fuar-takvimi.html>.

³³ RG, 14.11.2010, S. 27759; KTB Genelge, 2014, www.kultur.gov.tr/yurtdisi-fuar-ve-tanitim-destegi.html.

ekranlar vasıtasıyla Türkiye'yi tanıtıcı filmler gösterilmektedir. Tanıtıcı sloganları ve logoları içeren ışıklı pano, pankart (banner) ve afiş (rollup) gibi materyaller ile Türkiye'nin turistik yerlerinin fotoğrafları ziyaretçilerin dikkatine sunulmaktadır. Tanıtım faaliyetlerinin etkinliğini artırmak amacıyla ziyaretçilere Türkiye'nin turistik değerleri, konaklama tesisleri ile ülkedeki turizm çeşitleri, seyahat imkanları ve turistlere sağlanan kolaylıklar hakkında bilgi verilmektedir. Stantlarda ziyaretçilere broşür, prospektüs, afiş, tanıtım CD'si gibi dokümanlar ile Türkiye logolu tişört, şapka, not defteri, kalem, anahtarlık gibi hediyelik eşyalar da dağıtılmaktadır. Türk kahvesi, ayran, lokum ve baklava gibi Türk kültürüne özgü içecek ve yiyeceklerin ikramı Türkiye stantlarının özgün yönlerinden birini teşkil etmektedir. Fuar esnasında Türkiye standına ilgiyi artırmak üzere halk oyunları gösterileri, muhtelif sanatçılar tarafından Türk el sanatları ile ebru sanatı icra edilmektedir.³⁴

Kazakistan'da Türkiye'nin Kültür ve Tanıtma Müşavirliği aracılığıyla her sene düzenli olarak iştirak ettiği iki önemli turizm fuarı düzenlenmektedir. Bunlardan biri Almatı'da Atakent Uluslararası Fuar Merkezi'nde 2000 yılından itibaren her yıl Nisan ayında 3 günlük bir etkinlik olarak gerçekleştirilen "Kazakistan Uluslararası Turizm ve Seyahat Fuarı/KUTSF" (Kazakhstan International Tourism and Travel Fair), diğeri ise Eylül veya Ekim aylarında düzenlenen "Astana Tatil/Eğlence Uluslararası Turizm Fuarı (AT/EUTF)" (Astana Leisure International Tourism Exhibition)'dir.

Merkezi Asya'nın en büyük turizm etkinliği durumunda olan "Kazakistan Uluslararası Turizm ve Seyahat Fuarı", Kazakistan'daki ve dünya sathındaki turizm ve seyahat acente temsilcilerini bir araya getiren önemli bir etkinlik olarak dikkat çekmektedir. Turizm sektörüne yönelik tanıtım ve bilgilendirme faaliyetleri, seminerler ve eğitim programları fuarın başlıca faaliyetleri arasında yer almaktadır. Turistik ürün satışlarının artması ve turizm pazarlarının genişletilmesi hususlarında olumlu bir etkiye sahip olan söz konusu fuar vasıtasıyla dünyanın önde gelen tatil beldeleri ve turizm hizmetleri tanıtılmakta, ziyaretçilerle yetkililer arasında atölyeler ve "etkileşimli/interaktif forum"lar aracılığıyla etkin bir iletişim imkanı sunulmaktadır. Bunun yanı sıra sağlık turizmi konusunda ihtisaslaşmış durumda olan fuar katılımcılara sigorta şirketleri, seyahat acenteleri, konaklama tesisleri, hayır kurumları, yabancı sağlık kurumları ile doğrudan iletişime geçme ve işbirliği geliştirme imkanı tanınmaktadır. Bütün bu faaliyetler doğrultusunda fuar, Kazakistan'daki turizm sektörü kadar, sağladığı imkan ve fırsatlarla Türkiye'deki turizm sektörünün gelişimine de hizmet etmektedir.³⁵

2013'e kadar 200 metrekairelik bir stant alanıyla katılım sağlanan söz konusu fuara Türkiye'ye yönelik ilginin her geçen yıl daha da artmasıyla söz konusu tarihten itibaren 212,5 metrekairelik bir alanla katılım sağlanmıştır.

³⁴ KTB Arş., 12.03.2013, S. 50090; 16.01.2014, S. 11617; 20.02.2014, S. 35988; 13.03.2014, S. 50924; 20.03.2014, S. 55931; 20.03.2014, S. 593324; 12.2014, S. 249306; 02.12.2014, S. 231548; 19.04.2016, S. 74903.

³⁵ "Kazakhstan International Tourism Fair", <http://kitf.kz/en/>.

KUTSF'ye yönelik olarak yukarıda temas ettiğimiz genel fuar faaliyetlerine ek olarak belirtilebilecek özgün özelliklere temas etmekte fayda vardır. KUTSF'de 2012'den itibaren "*partner ülke*" uygulaması başlatılmış ve fuar idaresi tarafından Kazakistan'a partner ülke olması hususunda ilk teklif Türkiye'ye yapılmıştır.³⁶ 2012'deki fuara "*partner ülke*" statüsü ile Astana KTM aracılığıyla iştirak edilmiştir. Fuar öncesinde Kazak halkının turizm taleplerine yönelik pazar araştırması yapılmış ve bu suretle hedef kitlenin turizm tercihleri tespit edilmeye çalışılmıştır. Ayrıca pano, dijital ekran, yazılı basın ve afiş reklamları ile fuarın resmî sergi kataloğunun ön yüzünde ve iç kısmında renkli tam sayfa Türkiye reklamlarına yer verilmiş, fuarın açılış töreninde, "*web sitesi*"nde, "*VIP locası*"nda, internet kahvesinde ve basın bülteninde Türkiye'yi tanıtıcı reklamlara yer verilmiştir. Fuarın tanıtım organizasyonu kapsamında Kazakistan'dan Türkiye'ye yönelik seyahat organize eden seyahat operatörleri, acenteleri ve hava yolu şirketlerinin yetkilileri, Kazakistan'ın önde gelen medya mensupları ile Kazakistan Turizm Birliği yetkililerinin de davet edildiği "*Partner Ülke Türkiye Gecesi*" düzenlenmiştir. Etkinlik münasebetiyle katılımcılara Türk mutfağına özgü yiyecekler ikram edilmiş, gece boyunca Türkiye'yi tanıtıcı filmlerin gösterimi yapılmıştır. Yine etkinlik programı çerçevesinde, "*goturkey.com turizm portalı*"nda yer alan "*bunları biliyor musunuz?*" bölümünden uyarlanan Rusça el kitabı fuar açılış yemeğinde katılımcılara ve fuar esnasında ise ziyaretçilere dağıtılmıştır. Al Farabi Kazak Milli Üniversitesi'nde düzenlenen bir konferans münasebetiyle Akdeniz Üniversitesi'nden bir öğretim görevlisi tarafından ebru sanatı hakkında bir sunum yapılmıştır.³⁷

Benzer etkinlikler kapsamında, 2015'te "*Çanakkale Kara Savaşları'nın 100. Yıl Dönümünü Anma Törenleri*" çerçevesinde konuya ilişkin farkındalığı artırmak için Türkiye standında "*Çanakkale Anma Köşesi*" oluşturulmuştur.³⁸ 2016 yılındaki fuar faaliyetleri kapsamında, ziyaretçilerin hafızasında Türkiye ile ilgili güzel bir anı oluşturmak üzere Türkiye görseli önünde fotoğraf çekimi yapılmış, bu fotoğraflar eşzamanlı olarak ziyaretçilerin elektronik posta adreslerine gönderilmiştir. Fuarın resmî açılış programı sırasında standı ziyaret eden Kazak yetkililere Türkiye'yi simgeleyen laleler hediye edilmiştir. Türkiye logolu balon tasarlanmış, "*çiçek ve çocuk*" temasıyla düzenlenen "*Antalya Expo 2016*" fuarına dikkat çekmek üzere maskot olarak belirlenen yöresel elbiseli Ece ve Efe adlı iki çizgi film karakterine ait reklam görselleri yayımlanmıştır.³⁹ 2017 de ise Türk müziği icrası fuarda farkındalık yaratmaya yönelik çalışmalar arasında yer almıştır.⁴⁰

Kazakistan'da Türkiye'nin iştirak ettiği diğer bir önemli turizm fuarı başkentte düzenlenen AT/EUTF olmuştur. Fuar, son yıllarda artan taleple bir-

³⁶ KTB Arş., 05.07.2012, S. 142739.

³⁷ KTB Arş., 18.04.2012, S. 85850 82; 26.01.2012, S. 20678; 22.03.2012; S. 63687; 10.04.2012, S. 79106; 04.04.2012, S. 74895; 02.04.2012, S. 74892.

³⁸ KTB Arş., 13.04.2015, S. 72093.

³⁹ KTB Arş., 19.04.2016, S. 74903; 19.04.2016, S. 74903.

⁴⁰ KTB Arş., 13.04.2017, S. 74825.

likte turizm endüstrisi yetkilileri için ciddi bir buluşma yeri haline gelmiştir. Fuardaki tanıtım stantları vasıtasıyla ziyaretçilere dünya sathındaki turistik yerlerin canlı birer örneği sunulmakta, yazılı ve görüntülü reklam faaliyetleri, yarışmalar ve kültürel gösteriler ziyaretçiler tarafından ilgiyle takip edilmektedir. Kazakistan'daki varlıklı orta sınıfın özellikle kış mevsiminde ülkeden çıkma eğiliminde olması nedeniyle, sonbahar aylarında düzenlenen ve kış turizmüne yönelik yerlerin ve faaliyetlerin ön plana çıkarıldığı söz konusu fuar bu yönüyle de turizm sektörü tarafından ilgi görmektedir.⁴¹ Her sene ortalama 3 binden fazla ziyaretçiye sahip olan fuarda turizm ile ilgili konularda seminerler düzenlenmekte, ziyaretçilere avantajlı tatil imkânları sunulmaktadır. Turizm endüstrisinin yeni ürünleri ile hizmetlerini potansiyel tüketicilerle tanıştırmak, uluslararası Kazak, Orta Asya, Rusya ve Kafkas turizm şirketleri ile iş bağlantıları kurmak, turizm alanındaki güncel gelişmeler, piyasa koşulları ve rakiplerin durumu hakkında bilgi edinmek üzere fuar ziyaretçilere uygun bir zemin hazırlamaktadır. Kazakistan Cumhuriyeti Yatırım ve Kalkınma Bakanlığı ile Astana Belediyesi tarafından resmî olarak desteklenen fuarda ulusal ve bölgesel turizm örgütleri, seyahat operatörleri ve acenteleri, havayolu kuruluşları, konaklama tesisleri, ticaret birlikleri ile sigorta, bankacılık ve bilgi teknolojileri hizmetlerine yönelik kuruluşlar da yer almaktadır.⁴²

Bu fuara daha küçük çaplı bir stant alanı ile katılım sağlayan Türkiye'nin yetkilileri tarafından yukarıda değindiğimiz klasik tanıtım ve propaganda çalışmalarını icra edilmiştir. Bunun dışında 6-8 Ekim 2009 tarihlerindeki fuar ile Astana'da aynı tarihlerde yapılan Dünya Turizm Örgütü'nün 18. Genel Kurul Toplantısı'nın bir arada değerlendirilmesi gibi gelişmelere de şahit olunmuş, bu nedenle fuara olan ilginin daha da arttığı dönemler olmuştur.⁴³

Ağırlama Faaliyetleri

İnsanların seyahat kararlarına yön verebilen gazeteciler, seyahat yazarları, kültürel, sanatsal, turistik program ve belgesel yapımcıları, sanatçılar, seyahat sektörü temsilcileri KTB'nin desteğiyle Türkiye'nin farklı turistik bölgelerinde ağırlanabilmektedir. Bu suretle tanıtım gezileri (roadshow, infotour, famtrip) ve çalıştay (workshop) gibi etkinlikler düzenlenmekte ve söz konusu misafirlerin Türkiye'ye yönelik olumlu izlenimlerini hedef kitlelere aktarmaları sağlanmaktadır. Böylece yabancı ülkelerde Türkiye'nin kültür ve turizm değerlerine ilişkin haberlerin, makalelerin çıkması ve televizyon programlarının yapılması temin edilmektedir. Bu şekilde ülkenin tanınırlığının ve bilinirliğinin artırılması hedeflenmekte ve Türkiye'ye yönelik seyahat organizasyonlarının çoğaltılması ve çeşitlendirilmesi teşvik edilmektedir.

⁴¹ "Astana Leisure", <http://www.ite-exhibitions.com/events/astana-leisure>.

⁴² "Astana Leisure", <https://www.leisure.kz/ru/vystavka/o-vystavke>.

⁴³ KTB Arş., 01.10.2009, S. 187150; 12.08.2009, S. 155839; 13.08.2010, S. 172689; 21.09.2010, S. 196294; 21.09.2010, S. 196288; 05.07.2011, S. 142746; 31.05.2012, S. 121057; 02.08.2012, S. 172103; 12.06.2013, S. 114547; 13.09.2013, S. 178629; 09.09.2013, S. 174696; 18.06.2014, S. 118364; 25.07.2014, S. 147638; 15.01.2014, S. 11612; 13.07.2015, S. 136015; 24.12.2014, S. 249306; 16.09.2015, S. 179026.

Ağırlamaların şekli ve programı misafirlerin mesleklerine, faaliyet alanlarına ve taleplerine göre şekillenebilmektedir. İncelediğimiz dönem içindeki kayıtlar dikkate alındığında, Türkiye'ye gelen Kazak misafirlerin ağırlıklı olarak 5 yıldızlı konaklama tesislerinde “*tam pansiyon*” şeklinde ağırlandıkları görülmektedir. Misafirlere Türkiye'deki seyahatleri ve gezi programları dâhilinde eşlik etmek üzere Türkiye'den profesyonel bir turist rehberi eşlik etmiştir. Misafirlerin ziyaret ettikleri şehirlerdeki seyahatlerini kolaylaştırmak üzere şoförlü bir araç tahsis edilmiştir. Söz konusu ağırlama faaliyetlerinin organizasyonunda, ilgili şehirlerdeki İl Kültür ve Turizm Müdürlükleri de yer almıştır. Türkiye'de ağırlanan yabancı misafirler ülke tanıtımına hizmet etmek üzere kısa metrajlı tanıtım görüntüleri alabilmektedirler. Ancak ticari amaçlı veya hususi izin gerektiren mahallerde yapılacak çekimler özel izne tabi tutulmaktadır.⁴⁴

Bu suretle, Kazakistan medyasının tanınmış isimleri Türkiye'de ağırlanan misafirler arasında yer almıştır. Kazakistan'ın önemli yayın organlarından Almatı TV'de yayınlanan “*Gezginin Günlüğü*” isimli programda İstanbul'un tanıtımı amacıyla çekimler yapmak üzere 2009'da iki program yapımcısı Almatı Kültür ve Tanıtma Müşavirliği'nin desteğiyle İstanbul'da ağırlanmıştır.⁴⁵

Kazakça, Rusça ve İngilizce yayın yapan ve Kazakistan'ın en çok izlenen ulusal televizyon kanallarından biri olan Kazakh TV'de program yönetmeni Dimitri Toporov, yapımcı Dilşat İminov, kameraman Vitaly Maltsev ve gazeteci Alina Kirilovskaya Türkiye'ye yönelik çekimleri için ağırlanan isimler arasında yer almıştır. Söz konusu isimler, Kazakh TV'de “*Stilyagi*” adlı yaşam tarzı programının seyahatler bölümü için Batı Anadolu'ya yönelik çekim yapmak üzere 2009'da İstanbul, Muğla, Aydın ve İzmir'de⁴⁶ 2010 yılı içinde Güney ve Güneydoğu Anadolu'ya yönelik çekimler için İstanbul, Mardin, Şanlıurfa, Adıyaman, Gaziantep, Antakya, Adana'da,⁴⁷ İstanbul ve Karadeniz Bölgesi ile ilgili bir program hazırlamak üzere İstanbul ile Bolu, Karabük, Amasra, Sinop, Samsun, Trabzon, Rize, Artvin'de⁴⁸ ve 2012'de Kazakistan halkına tarihi ve turistik yerleri şehirleri tanıtmak üzere hazırlanan bir program için İstanbul, Bursa, Çanakkale ve İzmir'de Bakanlık misafiri olarak ağırlanmışlardır.⁴⁹ Aynı kanaldan Cengiz Kirabayev ile Azat Rystanbekov adlı programcılar “*Kader ve Kader Dersleri*” adlı belgesel programın çekimleri için İstanbul, Konya ve Ankara'da 2010'da,⁵⁰ “*Gezgin*” adlı seyahat programından 3 kişilik bir ekip ise Türkiye'nin kültürel ve tarihi değerleri ile doğal güzelliklerinin ön plana çıkarıldığı 4 bölümlük bir program çekimi için İstanbul, Çanakkale, Balıkesir ve İzmir'de 2011'de misafir edilmişlerdir. Bu misafirlerin Bakanlığa bağlı müze

⁴⁴ RG, 12.08.2005, S. 25904.

⁴⁵ KTB Arş., 11.02.2009, S. 127661.

⁴⁶ KTB Arş., 16.09.2009, S. 179090.

⁴⁷ KTB Arş., 19.03.2010, S. 158659.

⁴⁸ KTB Arş., 09.06.2010, S. 121439.

⁴⁹ KTB Arş., 28.03.2012, S. 68949.

⁵⁰ KTB Arş., 05.07.2010, S. 142353.

ve ören yerleri ile diğer özel müze ve sarayları ziyaret etmeleri ve çekim yapımları temin edilmiştir.⁵¹

UNESCO Dünya Miras Listesi'ne alınan Divriği Ulu Camii ve Darüşşifası konusunda Sivas Valiliği tarafından 2012 yılı Haziran ayında düzenlenen "Dünya Mirasının 40. Yılında 40 Ülke İle Sivas Buluşması Etkinliği"ne katılmak üzere Türkiye'ye gelen UNESCO Almatı Ofisi Uzmanı Yuri Peshkov ile Kazakh TV muhabiri Dinara Bolatbekkyzy ve kameraman Zhanabay Akhmetov Türkiye'de misafir edilen önemli isimler arasında yer almıştır.⁵² Aynı yıl içinde, TRT Avaz Koordinatörlüğü ile Tanıtma Genel Müdürlüğü'nün işbirliği ile TRT Avaz kanalındaki "Yaz Sohbetleri" programına katılmak üzere Kazakistan'dan Türkiye'ye gelen 3 sanatçı İstanbul'da ayrılmıştır.⁵³

Eskişehir'de 2013 yılı Aralık ayında düzenlenen "Türkvizyon Şarkı Yarışması"na iştirak ederek, Eskişehir'in tanıtımına katkıda bulunmak üzere Astana TV ve Orda FM Haber Koordinatörü İbrahim İlham, kameraman Dishat Iminov, Muzzone TV kanalı müdürü Adilzhan Sadykov, Adam Media Group Halkla İlişkiler Uzmanı Toryn Abushakman ile Dinara Mazhenova'dan oluşan bir grup Eskişehir'de misafir edilmiştir. Söz konusu medya mensuplarının ağırlama sonucundaki gezi izlenimleri Kazakistan'ın çeşitli dergilerinde ve internet sitelerinde yayınlanmıştır.⁵⁴ Türk Dünyası Kültür Başkenti olması nedeniyle aynı yıl Mart ayında yine Eskişehir'de düzenlenen etkinliklere Kazakh TV'den Dimitri Toporov, Alina Kirilovskaya ve Yelena Kovardakova, Tengri News gazetesinden Roza Esenkulova, Khabar TV'den Olga Nagaeva ve Shuiskiy Sergey adlı medya mensupları katılmış ve bu misafirler KTB'nin misafiri olarak ayrılmışlardır.⁵⁵

Kazakistan Genç Film Yapımcıları Birliği'nin Türkiye'de denizi görmek isteyen engelli bir kızı konu alan ve özel ihtiyaçları olan engellilere dikkat çekmeyi amaçlayan "Kız ve Deniz" adlı sosyal film projesi kapsamında Türkiye'de çekecekleri filmin oyuncularını ve çekim ekibi 2015'te İstanbul ve Antalya'da konaklamışlar, bu etkinliğe Türkiye'de bir konaklama tesisi ile Astana KTM tarafından destek sağlanmıştır.⁵⁶

Türkiye'nin tanıtım faaliyetlerini desteklemek üzere, Kazakistan'daki televizyon programcı ve yapımcılarının yanı sıra gazeteciler, dergi yazarları ve blogcular da Türkiye'de ayrılmış misafirler arasında yer almıştır. Buna örnek olmak üzere İstanbul Alışveriş Festivali konusunda farkındalık yaratmak ve bu vesileyle İstanbul'u ve bu şehirdeki alışveriş imkânlarını tanıtmak amacıyla Kazakistan'ın önemli moda ve tarz sitesi olan "www.the-look.ru" sitesinden iki blogcu ve düzenlenen bir yarışma programı sonucunda birinciliği kazanan bir yarışmacı bu amaçlar doğrultusunda 2012'de yılı Mayıs ayı içinde,⁵⁷ aynı

⁵¹ KTB Arş., 25.05.2011, S. 111676.

⁵² KTB Arş., 25.05.2012, S. 116513.

⁵³ KTB Arş., 22.08.2012, S. 184984.

⁵⁴ KTB Arş., 12.12.2013, S. 238482.

⁵⁵ KTB Arş., 04.03.2013, S. 44233.

⁵⁶ KTB Arş., 09.04.2015, S. 69738.

⁵⁷ KTB Arş., 26.04.2012, S. 92491.

sitenin yazarlarından Janar Begimbayeva ile Sultan Makajanov 2013'te,⁵⁸ Astana'dan 3 basın mensubu ise 2014'te İstanbul'da KTB'nin konuğu olarak ağırlanmışlardır.⁵⁹ Ankara Alışveriş Festivali'nin Kazakistan'da tanıtılması amacıyla da "*Jenşina: Vostok-Zapad*" dergisi baş editörü Svetlana Lyssenko ile "*Mini*" dergisi muhabiri Maria Balakina'nın da içinde yer aldığı medya mensupları 2012'de Ankara'da misafir edilmiştir.⁶⁰

Kazakistan'da faaliyet gösteren 50.000 baskı sayılı "*Let'sgo*" adlı seyahat ve turizm dergisinin baş editörü Natalia Sokolova İzmir'de, Kazakistan'da ulusal yayın yapan ASTANA TV, KHABAR TV, KTK TV kanallarından üç programcı, "*Cosmopolitan*", "*Time Out*", "*Tengri*" dergilerinden iki yazar ve "*Argument-yi Fakty*" dergisinden bir yazar ile bir fotoğrafçı Türkiye'de,⁶¹ Kazakistan'ın önemli görsel ve yazılı basın yayın kuruluşlarında görev yapan ve ağırlıklı olarak genel yayın yönetmenlerinden oluşan 10 kişilik bir basın kafesi "*23. Uluslararası Konaklama, Ağırılama, İkrâm Sektörü Ekipmanları ve Dekorasyonu İhtisas Fuarı*"na katılmak üzere Antalya'da 2012'de⁶² Kazakistan'da yayınlanan "*Magazine Central Asia*" ve "*Tranzit.kz*" dergilerinden Altnay Botabekova ile Kenzhebay Togubayev adlı gazeteciler İzmir Expo 2020 adaylığının ve bölgenin tarihi, turistik ve kültürel değerlerinin tanıtılması amacıyla 2013'te Türkiye'de KTB'nin konuğu olarak ağırlanmışlardır.⁶³ Aynı yıl Astana KTM, THY ve Kazak-Türk İşadamları Derneği'nin işbirliğiyle, Kazakistan'ın Astana şehrinden 12 kişilik basın grubu İstanbul ve Muğla'da turistik, kültürel, doğal ve tarihi mekânlarında gezdirilmiş ve misafir edilmişlerdir.⁶⁴ Kazakistan hava yolu şirketi Air Astana'nın 33 bin baskı sayılı uçak içi dergisi "*Tengri*"den gazeteci Azihan Kusainova, Astana ve Almatı'da yayınlanan 10 bin baskı sayılı tanınmış magazin dergisi "*Time Out*"dan gazeteci Ksenia Mikhaylova, Kazakistanlı ünlü oyuncu Sanjar Madijev ile Kazakistanlı yönetmen Ulzhan Kuldauova İstanbul'da Bakanlıkça ağırlanmış ve bu isimlerin aynı yıl içinde düzenlenen "*İstanbul Film Festivali*"ne katılımları sağlanmıştır.⁶⁵ 2014'te Astana'dan bir baş editörüyle kameraman Eskişehir'in, Konya'nın ve UNESCO Kültür Mirası Listesi'nde yer alan Cumalıkızık'ın tanıtılması ve buralardaki turizm çeşitleri hakkında farkındalık yaratılması amacıyla Bakanlık konuğu olarak ağırlanmışlardır.⁶⁶ 2016'da "*National Geographic Kazakhstan*"ın genel yayın yönetmeni Maksat Adilkhanov ile aynı dergiden gazeteci Zhanna Kushe-tova Antalya'da ağırlanmış, ayrıca Expo Antalya ile müze ören yerleri ziyaretleri, tekne turları ve teleferik seyahatleri gerçekleştirilmiştir. İstanbul Üniversitesi Avrasya Enstitüsü'nün çalışmalarıyla düzenlenen "*Türk Dünyası Sinema*

⁵⁸ KTB Arş., 30.05.2013, S. 105917.

⁵⁹ KTB Arş., 04.06.2014, S. 108706.

⁶⁰ KTB Arş., 09.05.2012, S. 102424.

⁶¹ KTB Arş., 26.01.2012, S. 19961.

⁶² KTB Arş., 12.01.2012, S. 9830.

⁶³ KTB Arş., 13.09.2013, S. 178926; 15.04.2013, S. 74417.

⁶⁴ KTB Arş., 26.07.2016, S. 135232.

⁶⁵ KTB Arş., 02.04.2013, S. 65872.

⁶⁶ KTB Arş., 27.08.2014, S. 166058.

Etkinlikleri” içinde Kazakistan’ın da bulunduğu 8 ülkeden yönetmen, yazar, bürokrat ve akademisyenlerden oluşan 26 kişi 2010 yılı Şubat ayında İstanbul’da ağırlanmış, bu etkinlik için geniş katılımlı bir açılış kokteyli verilmiştir.⁶⁷

Kazakistan menşeli tur operatörleri ve seyahat acentesi yetkililerinin Türkiye’de ağırlanmaları da Türkiye’nin turizm propagandasına katkı sağlayan faaliyetler arasında yer almıştır. Kazakistan’da faaliyet gösteren Türkiye kökenli seyahat acentelerinden “*Tursal Travel*” ile “*On Travel*” tarafından 2011 yılı Mayıs ayı başında bir tanıtım gezisi düzenlenmiş, Astana KTM tarafından desteklenen bu etkinliğe Kazak tur operatörleri ile sektör temsilcilerinden oluşan 75 kişilik bir grup katılmıştır.⁶⁸

Seyahat acenteleri, şirketleri veya kuruluşları yetkilileri ile medya mensuplarının bir arada ağırlandığı etkinlikler de görülmektedir. Buna örnek olmak üzere, 2011 yılı itibariyle Kazakistan’ın Aktau şehrinde İstanbul’a seferlere başlayan Air Astana’nın Halkla İlişkiler Koordinatörü ve Satış Menajeri, Khabar TV’den bir muhabir ve kameraman, “*Lada-Media*” ve “*Express-K*” haber sitesi muhabirleri, “*Mir Puteshestviya*” acente temsilcileri ve “*Let’sgo*” dergisi baş editörü, “*Saipem’s Local Company Ersai*” şirketinin seyahat bölümü baş kontrolörü ile “*Caspi Meruerty Operating Company*”nin seyahat asistanından oluşan 15 kişilik bir grup 2011 yılı Nisan ayı içinde İstanbul’un Aktau’da kültür turizmi, alışveriş eğlence ve iş merkezi olarak tanıtılması amacıyla Türkiye’de ağırlanmışlardır. 2012 yılı Kasım ayı içinde düzenlenen “*Antalya 4. Uluslararası Sağlık Turizmi ve Spor Turizmi Fuarları*”na Türkiye’deki spor ve sağlık turizmi imkânlarının Kazakistan’da tanıtılmasına katkıda bulunmak amacıyla Kazakistan Turizm Birliği Proje Müdürü Russim Kadyrov ile “*Kapital*” gazetesi muhabiri Alina Kırilovskaya Türkiye’de misafir edilmişlerdir.⁶⁹

“*Antalya Expo 2016*”da Türkiye standına olan ilgiyi artırmak amacıyla, Kazakistan’da düzenlenen “*Çocuklar: Hayatın Çiçekleri*” adlı yarışmayı kazanan 4 kişilik bir aile Bakanlık konuğu olarak Antalya’da ağırlanmıştır. Bu kapsamda aile, “*expo*” ve müze ören yerlerini ziyaret etmiş, ayrıca tekne ve teleferik turlarına katılmıştır.⁷⁰ 2015 yılı Kasım ayında “*Kazakistan Türk Cumhuriyetleri 8. Eğitim Programı*” dâhilinde Türkiye’ye gelen Kazakistan Ekonomi Bakanlığı yetkililerine de program süresince gereken kolaylıklar sağlanmıştır.⁷¹

Bütün bu faaliyetlere ek olarak 2018 yılı başlarında diğer Türk Cumhuriyetleri’nden gelen misafirlerle birlikte Kazakistan’dan Kazinform Haber Ajansı’nın baş editörü ile Egemen Kazakistan Devlet Gazetesi’nin bölüm başkanı Türk Dünyası Kültür Başkenti ilan edilen Kastamonu’da ağırlanmıştır.⁷² Aynı dönemde yine KTB’nin desteğiyle, Türkiye’deki müzecilik faaliyetleri hakkında bilgi almak ve bu konuda işbirliği imkânlarını araştırmak üzere Kazakistan

⁶⁷ KTB Arş., 11.2.2010, S. 29704.

⁶⁸ KTB Arş., 29.04.2011, S. 92240.

⁶⁹ KTB Arş., 23.10.2012, S. 27081; 30.03.2011, S. 66437.

⁷⁰ KTB Arş., 30.06.2016, S. 124347.

⁷¹ KTB Arş., 12.11.2015, S. 211985.

⁷² KTB Arş., 22.01.2018, S. 64061.

Cumhuriyeti Müzeleri Geliştirme Metodolojisi Merkezi'nden Ankara'ya gelen 10 kişilik ilmi heyet misafir edilmiştir. Şehirdeki müze ve ören yerlerini ziyaret eden heyet ile iki ülke arasında müzecilik faaliyetleri temelinde kültür ve turizm ilişkilerini kuvvetlendirmek üzere çeşitli görüşmeler yapılmıştır.⁷³

Reklam Faaliyetleri

Yurt dışında Kültür ve Turizm Müşavirlikleri aracılığıyla yürütülen turistik tanıtım ve propaganda faaliyetleri arasında basın, yayın, televizyon, radyo ve dış mekân (outdoor) reklamlarını kapsayan “klasik reklam” mecrası önemli bir yer tutmaktadır. Yabancı ülkelerde yazılı, görsel ve işitsel medyada yer alan Türkiye'nin kültürel ve turistik değerlerine yönelik tanıtım filmleri, kısa reklamlar (spot) ve haberler Türkiye'ye yönelik ilgiyi artırmayı hedeflemiştir. Havaalanı, tren istasyonu, otobüs terminali, alışveriş merkezi ve sinema gibi yoğunluk arz eden alanlarda bulunan reklam panoları klasik reklam faaliyetlerinde kullanılan başlıca vasıtalar olmuştur. Taksi ve otobüs giydirme çalışmaları ile ulusal havayolu şirketlerinin uçak içi dergi ve televizyonları da reklam faaliyetleri içinde önem arz eden tanıtım unsurları durumundadır.⁷⁴ Almatı ve Astana Kültür ve Tanıtma Müşavirlikleri de bu turistik tanıtım ve propaganda çalışmaları içinde yer almıştır.

KTB tarafından Türkiye'nin Kazakistan'da tanıtım ve propaganda çalışmalarına yönelik olarak ilk defa 2006'da özel reklam kampanyalarına girilmiştir.⁷⁵ Bu münasebetle Astana TV, KAZ TV, ALMA TV (NTV), RTR TV, REN TV, NTK, KTK televizyon kanallarında kısa süreli reklamlar yer almış,⁷⁶ “Alışveriş Festivali” etkinliği kapsamında ise Kazakistan radyolarında ve reklam panolarında reklam faaliyetleri gerçekleştirilmiştir.⁷⁷ Almatı, Astana, Pavlodar, Karaganda, Aktau, Çimkent ve Atrau gibi Kazakistan'ın önde gelen şehirlerinde açık hava mecrasında birçok noktada reklam panosu, büyük dijital ekranlar vasıtasıyla ve tramvay giydirme şeklinde sesli ve görüntülü Türkiye reklamlarına yer verilmiştir.⁷⁸ 2015'te olduğu gibi Almatı yer altı treni istasyon girişleri, turnikeleri, asansörleri ile vagon içi ekranlarında Türkiye görselleri yer almış, yeraltı treni vagonlarına Türkiye görseli giydirilmesi söz konusu olmuştur. Almatı ve Astana'da tanınmış alışveriş merkezlerindeki büyük ekranlarda Türkiye reklamları gösterimi⁷⁹ çeşitli etkinlikler vesilesiyle Türkiye logolu tişört ve şapka dağıtılması klasik reklam faaliyetleri içinde yer almıştır.⁸⁰

⁷³ KTB Arş., 16.01.2018, S. 44252.

⁷⁴ Bu konu ile ilgili olarak T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı'nın 2006-2017 yılları arasındaki idari faaliyet raporları oldukça bilgi vericidir (Bkz. T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı 2006-2017 İdare Faaliyet Raporu (KTB İFR), Strateji Geliştirme Başkanlığı, Ankara 2006-2017).

⁷⁵ KTB İFR 2006, s. 134.

⁷⁶ KTB İFR 2008, s. 142; KTB İFR 2009, s. 189; KTB İFR 2010, s. 179; KTB İFR 2011, s. 183-184; KTB İFR 2012, s. 185-186.

⁷⁷ KTB İFR 2013, s. 215-216.

⁷⁸ KTB İFR 2008, s. 142; KTB İFR 2009, s. 189; KTB İFR 2010, s. 179; KTB İFR 2011, s. 183-184; KTB İFR 2012, s. 185-186; KTB İFR 2013, s. 215-216; KTB Arş., 17.02.2014, S. 33273.

⁷⁹ KTB Arş., 27.03.2015, S. 60338; 12.02.2014, S. 28731.

⁸⁰ KTB Arş., 31.12.2014, S. 255269.

Dünya genelinde turizm ve seyahat endüstrisindeki tanıtım çalışmalarının günümüzde artan bir hızla dijital ve sosyal medya mecralarına kaydığı gözlemlenmektedir. Bu nedenle klasik mecrada icra edilen yurt dışı tanıtım faaliyetleri, 2007'den itibaren "*www.goTurkey.com*" projesi ile yeni bir boyut kazanmıştır. Bu şekilde KTB'ye bağlı yurt dışı bürolarının ortak kullanım alanına sahip bir "*web site*"si etrafında birleşmeleri sağlanmıştır. Seyahat severlerin ilgisinin canlı tutulması ve merak edilen bilgilere daha kolay ulaşım sağlanması amacıyla da yeni bir içerik ve tasarımla ortak bir "*portal*" oluşturulmuştur. Bu mecrada Türkiye'deki turistik bölgelere, turizm çeşitlerine, tarihi değerlere, kültürel etkinliklere, yemek kültürüne, ulaşım imkân ve vasıtalarına dair bilgilere yer verilmiştir.⁸¹ 2014'ten itibaren ise Türkiye'nin imaj ve reklam faaliyetleri küresel çapta "*Turkey.Home*" teması ile gerçekleştirilmiştir. Kampanya, kültür ve turizm değerleri ile dünya sathında özgün bir yere sahip olan Türkiye'nin zenginliklerini yansıtabilmek amacıyla dünyadaki birçok yabancı kültürde samimi hisler uyandıran "*ev-yurt*" kavramı temel alınarak tasarlanmıştır.⁸² Dünya sathında erişim imkânına sahip dijital reklam kampanyaları Türkiye'yi tanımak, görmek, gezmek ve incelemek isteyen Kazakistan halkına da Türkiye'deki kültürel ve turistik değerler, turizm çeşitleri, konaklama tesisleri, ulaşım imkânları konusunda güvenilir ve hızlı ulaşılabilir bilgiler sunmaktadır.⁸³ Bu doğrultuda bütün dünyada ilgiyle takip edilen "*facebook*", "*twitter*", "*google (+)*", "*instagram*", "*pinterest*", "*linked-in*", "*yahoo*", "*tripadvisor*", "*expedia*" ve "*matador network*" gibi sosyal medya ağları oluşturulmuş ve bu ağlar "*Turkey.Home*" teması ile Türkiye'nin yurt dışı reklam faaliyetlerinde yer almıştır. 2012 yılı Kasım ayından itibaren faaliyete geçen Astana KTM "*web sitesi*" de Kazakistan halkına yönelik bilgilendirme ve reklam faaliyetlerinde bulunmak üzere önemli bir rol üstlenmiştir.⁸⁴

Yabancı seyahat acenteleri ile yürütülen birlikte reklam faaliyetleri de Türkiye'nin Kazakistan'daki tanıtım kampanyalarında etkin bir unsur olarak kullanılmaktadır. Almatı KTM, Kazakistan'da faaliyet gösteren ve ağırlıklı olarak Türkiye'ye yönelik turistik faaliyetlerde bulunan "*Bon Voyage Seyahat Acentesi*" ile birlikte reklam çalışmalarında bulunmuştur. Kazakh TV kanalında yayınlanan ve Kazakistan'ın yanı sıra Kırgızistan ile Özbekistan'da da izlenebilen "*Entelektüel Olimpiyatları Yarışma Programı*" vesilesiyle 2009 yılı Mayıs ayında "*Türkiye Tatilleri Yarışması*" gerçekleştirilmiş, reklam görüntüleri eşliğinde Türkiye'nin tatil yerlerine ilişkin sorulara elektronik posta vasıtasıyla doğru cevapları gönderenler arasında çekilen kura sonucunda kazanan 3 kişi yaz tatili için Türkiye'ye gönderilmiştir. Kazanan yarışmacılara eşlik etmek üzere bir televizyon ekibi de geziye dâhil olmuş ve bu münasebetle yarışmacıların tatil anıları izleyicilere sunulmuştur. Proje kapsamında Türkiye'nin reklam görüntüleri ve yarışma programı duyuruları Almatı şehir

⁸¹ KTB İFR 2008, s. 121.

⁸² KTB İFR 2015, s. 228.

⁸³ "Turkey.Home", <http://www.hometurkey.com/>.

⁸⁴ KTB Arş., 31.12.2014, S. 255281; 06.01.2014, S. 2255.

merkezindeki iki ayrı alanda büyük ekranlarda 42 gün boyunca 5'er saniyelik toplam 36.998 kez kısa reklamlar şeklinde yayınlanmıştır.⁸⁵ Türkiye'ye 2013'te 17.000 turist getirerek Kazakistan'da Türkiye'ye yönelik turistik taleplerin artışında önemli bir rol oynayan "Kaz Tour" adlı seyahat operatörü ile Astana KTM arasında gerçekleştirilen medya planı çerçevesinde 2014'te Mart-Mayıs aylarında Astana ve Almatı'da web ve sosyal medya sitelerinde, büyük ekranlarda, önemli yerleşim yerlerinin asansör reklamlarında ve büyük alışveriş merkezlerinde tanıtım faaliyetleri gerçekleştirilmiştir.⁸⁶ 2013'te 53.071 turisti Türkiye'ye gönderen "Tez Tour" adlı tur operatörüyle 2014'te Mart-Mayıs ayları arasında üç ay boyunca Almatı ve Astana şehirlerinde toplam 14 ilan panosunda birlikte reklam faaliyeti gerçekleştirilmiştir.⁸⁷ Astana KTM web sitesi ile sosyal medya hesaplarının bilinirliğini artırmak amacıyla Türkiye hakkında internet üzerinden "Turkey Home" temalı bir yarışma düzenlenmiş, THY ve "Antalya the Destination" adlı seyahat şirketinin desteğiyle yarışma birincisine iki kişilik tatil hediyesi verilmiştir. Yarışmaya ilgiyi artırmak için de yapılan tanıtım faaliyetleri Müşavirlik web sitesi ve sosyal medya hesaplarının yanı sıra Kazakistan'ın tanınmış web siteleri "nur.kz" ve "yvision.kz" internet sitelerinde 2014 yılı Şubat ve Mart aylarında 1 hafta süre ile yayınlanmıştır.⁸⁸ Kazakistan "Travel System" adlı tur operatörü ile Astana KTM arasında Mart-Mayıs ayları arasında "Yourvision", "mail.ru", "tengrinenews.kz", "Zakon.kz", "Nur.kz" adlı önemli web sitelerinde birlikte reklam faaliyetleri gerçekleştirilmiştir.⁸⁹ Kazakistan'da 1999'dan beri faaliyet gösteren, Antalya ve Ege Bölgesi başta olmak üzere deniz, kültür ve alışveriş amaçlı olarak yıllık ortalama 23-25 bin kişiyi Türkiye'ye gönderen "TemTour" seyahat acentesi ile Mayıs-Ağustos aylarında Kazakistan'da tanınmış iki radyo kanalında ve Almatı ve Astana'da yayın yapan "Kanal 31"de 2015 yılı Mayıs-Ağustos aylarında 30 saniye birlikte reklam kampanyası gerçekleştirilmiştir.⁹⁰

Sosyal, Kültürel ve Bilimsel Faaliyetler

Zengin bir yapıya sahip olan Türk kültürünün tarihi, tabii, edebi ve sanatsal özelliklerinin turistik bir değer olarak yabancı ülkelerde tanıtılması çabaları kapsamında KTB tarafından uluslararası işbirliğine, kültürel diplomasi ve halkla ilişkiler faaliyetlerine özel bir önem verildiği görülmektedir. Bu doğrultuda daha çok izleyiciye, dinleyiciye ve katılımcıya ulaşmak amacıyla yurt dışındaki turizm teşkilatı vasıtasıyla ilgili kuruluşlarla işbirliği yapılarak konser, sergi, film festivali, kongre, sempozyum, kültür günleri gibi etkinlikler düzenlenmiştir. Çeşitli kurum veya kuruluşlar tarafından düzenlenen benzer türdeki etkinliklere de katılım sağlandığı ve destek verildiği görülmektedir.

⁸⁵ KTB Arş., 23.03.2009, S. 55899; KTB FR 2010, s. 179.

⁸⁶ KTB Arş., 03.03.2014, S. 43666.

⁸⁷ KTB Arş., 20.02.2014, S. 36239.

⁸⁸ KTB Arş., 20.02.2014, S. 35992.

⁸⁹ KTB Arş., 17.2.2014, S. 33273.

⁹⁰ KTB Arş., 28.04.2015, S. 83110.

Sosyal etkinlikler ve çalışma toplantıları vesilesiyle düzenlenen yemek ve kokteyller iki ülke idareci, yetkili, aydın ve özel sektör temsilcilerinin bir araya gelip, fikir teatisinde bulunması için önemli fırsatlar teşkil etmiştir. “Astana Türk Dünyası Kültür Başkenti” açılış etkinlikleri kapsamında 2012 yılı Şubat ayında tarihleri arasında Kültür ve Turizm Bakanı tarafından gerçekleştirilen ziyaret çerçevesinde ilgili sektör temsilcilerine yönelik olarak düzenlenen kokteyl,⁹¹ benzer şekilde Türkiye Cumhurbaşkanının maiyetinde Kültür ve Turizm Bakanı ile 2015 yılı Nisan ayında Kazakistan’a yaptığı resmî ziyaret sırasında verilen yemekli toplantılar Kazakistan’daki kültür ve turizm kurumlarıyla resmi görüşmeler için uygun bir zemin hazırlamıştır.⁹² TÜRKSOY Daimi Konseyi 35. Dönem Toplantısı’na katılım sağlamak üzere Kültür ve Turizm Bakanı tarafından 2017 yılı Aralık ayında Kazakistan’ın Türkistan ve Çimkent şehrine yapılan çalışma ziyareti sırasında da ülke temsilcileri ile ikili ve çoklu görüşmeler yapılmıştır. Toplantı kapsamında da TÜRKSOY’a üye ve gözlemci ülkelerin Bakan, Bakan Yardımcıları ve kültür-turizm ile ilgili sektör temsilcilerine bir çalışma yemeği verilmiştir.⁹³

Benzer yöndeki etkinliklerden olarak Astana KTM tarafından, Kazakistan’da Muğla’nın tanıtılması ve bölgeye yönelik turizm taleplerinin artırılması amacıyla Muğla İl Kültür ve Turizm Müdürlüğü’nün organizasyonu ile Muğla Valisi ile Dalaman Havalimanı Genel Müdürü’nün Almatı’ya 2013’te resmî ziyaretleri kapsamında basın mensupları ve tur operatörlerine,⁹⁴ turizm alanında görüş alışverişinde bulunmak üzere 2015 yılı Ocak ayı itibariyle de Türkiye’de bulunan Kazak kamu ve özel sektör temsilcilerine yemekli bir toplantı düzenlenmiştir.⁹⁵ Türkiye Seyahat Acenteleri Birliği’ne kayıtlı ve KTB A Grubu Seyahat Acentesi İşletme Belgesi’ne sahip “Tuleru Travel” turizm ve seyahat acentesi ile Almatı, Astana ve diğer şehirlerdeki seyahat acentelerine yönelik olarak Almatı’da 2015 yılı Nisan ayında bir çalıştay düzenlenmiş ve bu münasebetle katılımcılara Türkiye’yi tanıtıcı dokümanlar dağıtılmıştır.⁹⁶ Astana KTM tarafından Kazakistan’ın önde gelen basın kuruluşlarına yönelik olarak Türkiye’deki güncel turizm faaliyetlerine ilişkin yemekli bilgilendirme toplantıları da önem arz eden tanıtma faaliyetleri arasında yer almıştır.⁹⁷ 2013 yılı Kasım ayında İstanbul’da gerçekleştirilen “Middle East Tourism Exhibition” için Türkiye’ye gelen seyahat acentesi yetkilileri ve Türkiye’deki sektör temsilcileri için İstanbul İl Kültür ve Turizm Müdürlüğü’nün de desteğiyle İstanbul’da bir gala yemeği düzenlenmesini de bu minvaldeki çalışmalar arasında değerlendirebiliriz.⁹⁸

⁹¹ KTB Arş., 21.02.2012, S. 40359; KTB İFR 2013, s. 215-216.

⁹² KTB Arş., 14.04.2015, S. 73591.

⁹³ KTB Arş., 01.12.2017, S. 251445.

⁹⁴ KTB Arş., 26.02.2013, S. 39702.

⁹⁵ KTB Arş., 31.12.2014, S. 255276.

⁹⁶ KTB Arş., 16.04.2015, S. 74922.

⁹⁷ KTB Arş., 05.07.2013, S. 131822.

⁹⁸ KTB Arş., 08.11.2013, S. 212949.

Kazak sinemasının önemli isimlerinden Şaken Aymanov'un anısına her yıl Almatı'da düzenlenen "Şaken Yıldızları Uluslararası Film Festivali" Türkiye için de önemli bir tanıtım mecrası oluşturmuş, 2011'de ise festivalin büyük bölümü "Türk Filmlerine Bakış" başlığı altında Türk filmlerine ayrılmıştır. Bu münasebetle Telif Hakları ve Sinema Genel Müdürlüğü'nün katkılarıyla Rusça alt yazılı olarak uzun metrajlı 10 Türk filmi gösterime girmiştir. Resmî erkânın, festival organizasyon komitesinin ve sinema oyuncusu Şerif Sezer'in katılım sağladığı etkinlik için Astana KTM tarafından bir basın toplantısı ve kokteyl düzenlenmiştir.⁹⁹ Almatı Valiliği'nin desteği ile gerçekleştirilen 2013'teki festivalde Türkiye'yi temsil eden "Buhar" (Vanished into Blue) adlı kısa film "en iyi film" ödülüne layık görülmüştür.¹⁰⁰ Türkiye'nin ve Türk sinemasının Kazakistan'da tanıtılması amacıyla Astana KTM tarafından 2012 yılı sonlarında Astana'da "Türk Film Günleri Etkinliği" düzenlenmiştir. Ceasar sinemasındaki etkinlik için kültür ve sanat çevrelerinin iştirak ettiği etkinlikte ilan panosu, pankart, filmler hakkında tanıtıcı broşür ve afişlerle tanıtım faaliyetlerinde bulunulmuş ve katılımcılar için kokteyl verilmiştir.¹⁰¹ 2016 yılı Aralık ayında gerçekleştirilen Türk Filmleri Haftasında 2017 yılında Oscar ödülüne aday gösterilen "Kalandar Soğuğu", "Ertuğrul", "Üç Göl", "Unutursam Fısılda", "Patron Mutlu Son İstiyor" filmleri Kazak seyircilerle buluşmuştur.¹⁰²

Farklı ülkelerin kültürel özellikleri ile özgün müziklerinin sergilendiği, 60 civarında basın mensubu ile 8 bin ziyaretçinin katılım sağladığı 2013 yılı Ağustos ayındaki "Almatı Eko-Etno Festivali"nin Türkiye'ye ayrılan ilk gününde Astana KTM'nin çalışmalarıyla Türkiye görseli ile bezenmiş bir sıcak hava balonu bir gün boyunca havada kalmış, festival sunucusu gün boyu Türkiye ile ilgili bilgiler vermiş ve katılımcılara Türkiye standında tanıtım materyalleri dağıtmıştır.¹⁰³ 24 Ekim 2013 tarihinde Astana'da sahnelenen "Yunus Emre Oratoryosu" için davetiyeler dağıtılmış, pankart ve afişler vasıtasıyla duyuru faaliyetlerinde bulunulmuş ve Türkiye'den gelen sanatçıları katılımla etkinliğe yönelik bir basın toplantısı düzenlenmiştir.¹⁰⁴ Astana Yunus Emre Kültür Merkezi ile Kazakistan'da Nevruz kutlamaları çerçevesinde GSM Devlet Halk Dansları Topluluğu ilki 12 Mart 2014 tarihinde Astana'da, ikincisi 13 Mart 2014 tarihinde Kökşetav'da olmak üzere iki konser vermiştir. Bu münasebetle "Astana" ve "Kazak" radyoları, "Astana Akşamı" gazetesi ve ilan panoları vasıtasıyla reklam faaliyetlerinde bulunulmuştur.¹⁰⁵

Bursa Olgunlaşma Enstitüsü tarafından 26 Kasım 2014 tarihinde Astana Yunus Emre Kültür Merkezi ile Astana KTM'nin desteğiyle "Geleneksel Türk Kıyafetleri Defilesi" düzenlenmiş, defilede iki ülke arasındaki kültürel birlik-

⁹⁹ KTB Arş., 10.05.2011, S. 100331; KTB FR 2012, s. 185-186.

¹⁰⁰ KTB İFR 2014, s. 213.

¹⁰¹ KTB Arş., 14.11.2012, S. 239647; KTB FR 2013, s. 215-216.

¹⁰² "Kazakistan'da Türk Filmleri Haftası Başladı", <http://basin.kulturturizm.gov.tr.html>.

¹⁰³ KTB Arş., 16.08.2013, S. 160444.

¹⁰⁴ KTB Arş., 07.10.2013, S. 193974.

¹⁰⁵ KTB Arş., 20.02.2014, S. 35979.

teliği vurgulamak üzere Türkiye'deki geleneksel kıyafetlerin yanı sıra Kazakistan'daki geleneksel kıyafetlere de yer verilmiştir.¹⁰⁶ Dünyanın çeşitli yerlerinden modacıların, medya kuruluşlarının, gazetecilerin ve moda severlerin iştirakiyle Kazakistan'ın en önemli kültürel etkinliklerinden biri olarak her yıl Nisan ayında Almatı ve Astana şehirlerinde düzenlenen ve Kazakistan başınında geniş yankı uyandıran "Kazakistan Moda Haftası" Türkiye için de ciddi bir tanıtım mecrası olmuştur. 2015'teki etkinlikte İstanbul Alışveriş Festivali ile Türkiye'nin tanıtılması amacıyla Türkiye standı kurulmuş, ziyaretçilere bu stant vasıtasıyla Türk kahvesi ve Türk lokumu ikramı yapılmış ve Türkiye'ye özgü hediyeler verilmiştir. Ziyaretçilerin Türkiye tasarımlı bir çerçeve ile fotoğraflarının çekimi yapılmış, bu fotoğrafların "instagram"da anında paylaşımı sağlanmıştır. Ayrıca ziyaretçiler için Türkiye'ye ilişkin soruların yer aldığı bir anket düzenlenmiş ve ankete iştirak edenlere yönelik olarak düzenlenen çekiliş vasıtasıyla katılımcılara hediyeler verilmiştir. Etkinlik öncesinde ise 11 ay boyunca "instagram" hesabında açılan "Turkey_KFWhashtag" (etiket) hesabında Türkiye içerikli kıyafet tasarımı yarışması düzenlenmiş, Kazakistan'ın ünlü modacılarından oluşan bir heyet tarafından en iyi Türkiye tasarımlı kıyafet seçilmiş, ünlü bir Kazak tasarımcı tarafından dikilen bu kıyafetin basın konferansında ve defile sırasında tanıtımı yapılmıştır.¹⁰⁷

2012'de Astana'da TÜRKSOY tarafından düzenlenen "9. Fotoğraf Sanatçıları Buluşması"nın ardından tekraren 2013 yılı Ocak ayında Almatı'da "Kazakistan'da ve Türkiye'de Yaşayan Kazaklar" temalı fotoğraf sergisi düzenlenmiştir. Sergi için bir basın toplantısı düzenlenmiş, reklam faaliyetleri gerçekleştirilmiş, serginin ilk günü geniş katılımlı bir kokteyl verilmiştir.¹⁰⁸ Kapadokya'da ağırlanan Kazakistanlı 3 fotoğraf sanatçısının Kapadokya fotoğraflarından oluşan "Home of Kapadokya" temalı, paspartulu çerçeve içine yerleştirilmiş fotoğraflar ise 2014'te Astana'daki büyük alışveriş merkezlerinden birinde teşhir edilmiştir. Bu etkinlik için bir basın toplantısı düzenlenmiş, reklam faaliyetleri gerçekleştirilmiş ve ziyaretçilere Türk lokumu ikram edilmiştir. Çanakkale zaferinin 100. yılı etkinlikleri çerçevesinde Türkiye'nin Astana Büyükelçiliği himayesinde, Astana Yunus Emre Kültür Merkezi ve Astana KTM işbirliği ile 2015 yılı Nisan ayında Astana Devlet Sanat Galerisi'nde "Çanakkale Savaşları Fotoğrafları Sergisi" düzenlenmiş, sergi "Astana Akşamı" gazetesi, internet ve ilan panoları vasıtasıyla duyurulmuş, etkinliğe yönelik bir katalog bastırılmıştır.¹⁰⁹

Astana KTM tarafından Kazakistan'ın önemli alışveriş merkezlerinden birinde 2015 yılı Mayıs ayında Türkiye tanıtım standı kurulmuştur. Bu vesileyle teşkil edilen etkileşimli (interaktif) duvarda Türkiye görsellerinden oluşan bir yapboz (puzzle) yarışması düzenlenmiş, ziyaretçilere Türkiye hakkında sorular sorularak küçük çaplı bir anket yapılmış ve Kazak ziyaretçilerin Türkiye

¹⁰⁶ KTB Arş., 12.11.2014, S. 216551.

¹⁰⁷ KTB Arş., 17.03.2015, S. 52275.

¹⁰⁸ KTB Arş., 09.01.2013, S. 5768.

¹⁰⁹ KTB Arş., 04.06.2014, S. 108752.

tasarımlı bir fotoğraf çerçevesi ile fotoğraf çekimleri yapılmıştır. Katılımcılara Türk kahvesi ve lokumu ikram edilmiş ve hediyeler verilmiştir.¹¹⁰

25 Kasım 2014 tarihinde 15 kişilik bir gazeteci ve blogcu (blogger) grubu için Türk aşçıları tarafından Türk mutfağının tanıtımına yönelik bir etkinlik yapılmış, bu etkinlik için hazırlanan stüdyo mutfakta Türkiye logolu mutfak kıyafetleri ile Kazakistan'da yerleşik Türk aşçıları yer almıştır. Söz konusu etkinlik vesilesiyle ziyaretçilere Türkiye'deki turistik yerlerin ve turizm türlerinin tanıtımı için bir basın dosyası dağıtılmıştır.¹¹¹

Türkiye ile Kazakistan arasındaki sağlık turizmi ilişkilerine dair önemli tespitlerde bulunan 2016 yılı Sağlık Bakanlığı raporunda, Türkiye'de sağlık sektörünün pazarlama ve tanıtım faaliyetlerini ihmal etmesinin sağlık turizminde bir zafiyet meydana getirdiği ifade edilmiştir. Türkiye'nin Kazakistan'a yönelik sağlık turizmi tanıtım ve pazarlama stratejisi reklam faaliyetlerinin yanı sıra Türkiye'nin sağlık turizmi imkânları ve üstünlüklerine odaklanmalıdır. Bu konuda ilgililerin bilgilendirilmesi ve güvenlerinin kazanılması temel hedefler arasında yer almalıdır. Bunun için de daha çok yüz yüze iletişim, çevrimiçi (online) iletişim, yayın ve fuar gibi yöntemlerden yararlanılması ve Kazak lisanında tanıtıcı dokümanlar hazırlanması faydalı olacaktır.¹¹² Bu yöndeki çalışmalar kapsamında Astana KTM'nin de desteğiyle 2014 yılı Mayıs ayında Türkiye Sağlık Konseyi tarafından "Almatı Intercontinentel Hotel" ile Astana'da "Ramada Plaza"da sağlık turizmi çalıştayları düzenlenmiştir.¹¹³ Batı Akdeniz Kalkınma Ajansı ile Antalya Valiliği, çeşitli kamu kurum ve kuruluşları ile özel sektör işbirliğiyle 2016 yılı içinde Antalya'da sağlık turizmi kümelenmesi çalışmaları kapsamında Kazakistan'dan 9 kişilik bir misafir grubunun katıldığı gruplar,¹¹⁴ yine aynı yıl Batı Akdeniz Kalkınma Ajansı ile Kazakistan Antalya Konsoloslugu işbirliğiyle Kazak basın mensuplarından ve seyahat acentesi yetkililerinden oluşan heyet için tanıtım programları ve gezileri düzenlenmiştir.

2012 yılı Haziran ayında Gümüşhane'de düzenlenen "Türkiye Kazakistan Kültür İlişkileri: Geçmişten Geleceğe" adlı bilimsel etkinliğine KTB destek olmuştur.¹¹⁵ 2014 yılının yazar, akademisyen ve öğretmen kimliğiyle Halide Edip Adıvar'ın vefatının 50. yıldönümü olması münasebetiyle 37. UNESCO Genel Konferansı'nda anma ve kutlama programları düzenlenmesi kararı alınmış, 2015'te de devam eden etkinlik programı kapsamında Yunus Emre Kültür Merkezi ve Astana KTM tarafından Ahmet Yesevi Üniversitesi ile Kazakistan Yazarlar Birliği'nden akademisyenlerin iştiraki ile Halide Edip Adıvar ile ilgili bir panel düzenlenmiş ve bir kokteyl eşliğinde yazarın fotoğraflarının ve eserlerinin yer aldığı bir sergi açılmıştır.¹¹⁶ Anadolu Ajansı ile Türk İşbirliği ve

¹¹⁰ KTB Arş., 20.03.2015, S. 55960.

¹¹¹ KTB Arş., 18.11.2011, S. 220832.

¹¹² Akarcalı, a.g.r., s. 60-61.

¹¹³ KTB Arş., 12.05.2014, S. 92505.

¹¹⁴ KTB Arş., 04.01.2016, S. 59.

¹¹⁵ KTB İFR 2013, s. 174.

¹¹⁶ KTB Arş., 20.03.2015, S. 55955.

Koordinasyon Ajansı Başkanlığı'nın çalışmaları çerçevesinde Haber Akademisi tarafından 2018 yılı Şubat ayında Türk illerinden ve Kazakistan'dan gelen gazeteci grubuna yönelik olarak "Diplomasi Muhabirliği Eğitimi" düzenlenmiş, bu kapsamda basın mensuplarına Türkiye'deki turizm ve tanıtma faaliyetleri konusunda bilgi verilmiştir.¹¹⁷

Bütün bu etkinliklerin hiç şüphe yok ki Türkiye'nin Kazakistan'da gerçekleştirdiği turistik tanıtım ve propaganda çalışmaları arasında önemli bir yeri vardır. Ancak söz konusu etkinliklerin çağdaş turizm yönelimleri ve uygulamaları yönünde çeşitlendirilmesi de önem arz eden bir konudur. Örnek vermek gerekecek olursa Yılmaz ve Kılıçoğlu'nun, Türk Cumhuriyetleri'nin de yer aldığı Avrasya coğrafyasında karşılıklı kültür ve turizm faaliyetlerini artırma yönünde etkili olabilecek bir önerisine değinmekte fayda vardır. Buna göre, Avrupa Birliği tarafından uygulanan "Şehir Eşleşme Programı"nın Türk Cumhuriyetleri'nde yaşayan halkların birbirlerini daha yakından tanımaları, birlikte iş yapmaları ve bu kapasiteyi projelere dönüştürme imkânları üzerinde durulmuştur. Turizm alanında Türk Cumhuriyetleri ile yakın ilişki içinde bulunma eğiliminin arttığı günümüzde bu uygulama ile Türkiye de tarihi bağları olan söz konusu ülkeler ile arasındaki turistik ve kültürel hareketliliği artırma fırsatı yaratabilecektir. Örnek olarak Türkiye ile Kazakistan'ın eşleşen şehirleri kendi aralarında gerçekleştirecekleri faaliyetler ile turizm alanında da eksiklerini giderme ve birbirine destek olma fırsatını yakalayabileceklerdir. Bu faaliyetlerin yaratacağı kalıcı ve sürdürülebilir etkiler iki ülke halkı arasındaki yakınlaşmanın daha da artmasına sebep olacaktır.¹¹⁸

Sonuç ve Öneriler

Günümüz dünyasının öncelikli sosyal ve iktisadi faaliyet alanlarından birini teşkil eden turizm 1990'lı yılların başında bağımsızlıklarını kazanan Türk Cumhuriyetleri ile Türkiye arasındaki siyasi, iktisadi, sosyal ve kültürel bağların kuvvetlendirilmesi açısından yeni bir koridor oluşturmuştur. Turizm yüzlerce yıldır birbirinden koparılmış durumda olan bu soydaş halkların birbirleriyle yeniden tanışmaları, buluşmaları, kültürel birliktelik anlayışlarını pekiştirmek için kullanılabilecek en etkin vasıtalarından birini teşkil etmiştir. Bu konuda Türkiye ile Kazakistan arasındaki turizm ilişkileri iki ülke arasındaki tarihi ve kültürel bağlar nedeniyle hızlı bir gelişim çizgisi izlemiştir.

Türkiye ile Kazakistan arasında, doğrudan turizm ilişkilerine yönelik anlaşmalar imzalandığı gibi bu ilişkileri dolaylı yünden teşvik eden siyasi, iktisadi, sosyal ve kültürel anlaşmalar da imzalanmıştır. Bu münasebetle KTB'nin yurt dışı teşkilatı içinde yer alan Almatı ve Astana Kültür ve Tanıtma Müşavirlikleri vasıtasıyla Kazakistan'da turistik tanıtım ve propaganda çalışmalarına girişilmiştir. Söz konusu ülkede düzenlenen fuarların, reklam faaliyetlerinin,

¹¹⁷ KTB Arş., 30.01.2018, S. 89072.

¹¹⁸ Ayhan Nuri Yılmaz - Gökmen Kılıçoğlu, "Türk Dünyası Ülkeleri Arasında Town Twinning (Şehir Eşleşmesi) Programının Kullanımı ve Turizmin Gelişmesi İçin Önemi", 3. Uluslararası Türk Dünyası Turizm Sempozyumu Bildiri Kitabı, 20-22 Nisan 2017, Bişkek/Kırgızistan, Kırgızistan-Türkiye Manas Üniversitesi Yayınları, Bişkek 2017, s. 513-525.

sosyal, kültürel ve bilimsel etkinliklerin yanı sıra Kazak turizmcilerin, basın mensuplarının, yazarlarının ve sanatçıların Türkiye’de ağırlanması bu minvalde gerçekleştirilen tanıtım ve propaganda çalışmalarının ana mecralarını teşkil etmiştir. Tanıtma ve propaganda faaliyetlerinde Türkiye’nin tarihi ve tabii özelliklerinin yanı sıra kültürel değerleri de dikkate alınan temalar arasında yer almıştır. Bunun yanı sıra son yıllarda Türklerle meskûn ya da Türk kültürüne yakın ülkelerde büyük beğeni toplayan Türk filmleri Kazakistan’da da bir tanıtım ve propaganda aracı olarak değer kazanmaya devam etmiştir. Sağlık turizmi konusunda Kazak halkının Türkiye’ye yönelik ilgisini artırmaya yönelik çalışmalar da ayrıca dikkate değerdir. Bütün bu çalışmalarda ülkedeki Kültür ve Tanıtma Müşavirliğinin yanı sıra Türkiye menşeli şirketler ve sivil toplum kuruluşları da yer almıştır. İki ülkede faaliyet gösteren seyahat şirketlerinin temsilcileri de yapılan faaliyetlerin önemli aktörleri durumunda olmuştur.

Bahsi geçen tanıtma ve propaganda çalışmalarının da etkisiyle 2016 yılı hariç tutulursa Kazakistan’dan Türkiye’ye gelen turist sayısında her yıl düzenli bir artış söz konusudur. Bununla birlikte iki ülke arasındaki ilişkileri kuvvetlendiren turistik ve kültürel faaliyet alanlarının daha da genişletilmesi, karşılıklı işbirliğinin, bilgi ve deneyim paylaşımının artırılması, ortak projelere daha da önem verilmesi yalnızca kültür ve turizm ilişkilerine değil, iki ülkenin bölgesel ve küresel anlamda siyasi ve iktisadi geleceğine de katkı sağlayacaktır. Uluslararası ilişkilerde yeni ve etkin bir mecra durumunda olan kültürel diplomasi faaliyetlerinden azami ölçüde istifade edilmesi ve bir “yumuşak güç” unsuru olarak kültür turizminin bu konuda dikkate alınması her iki ülke insanının birbiriyle daha da yakınlaşması ve müşterek hedefler etrafında birleşmesi için ciddi bir hamle olacaktır.

Kazakistan vatandaşlarını Türkiye’ye seyahate teşvik etmek ve Türkiye’ye gelen Kazak turist sayısını artırmak hiç şüphe yok ki planlı ve programlı bir çalışma gerektirmektedir. Kazak turistlerin Türkiye’deki ortalama tatil sürelerini uzatmak ve hatta tatillerini yılın dört mevsimine yaymak önem arz eden hedefler arasında yer almaktadır. Bunun için Türkiye’deki turizm çeşitliliğinden olabildiğince istifade etmek ve farklı turistik bölgelerde cazip konaklama imkânları sunmak bir gereklilik arz etmektedir. Ulaşım vasıtalarını çeşitlendirmek, artırmak ve ulaşımaya yönelik fiyat avantajları sunmak iki ülke arasındaki mesafeleri kısaltacaktır. Bu doğrultuda vize ve gümrük işlerini olabildiğince kolaylaştırmak da elzemdir. Bunun yanı sıra ticari, tarihi ve kültürel bir değer olarak İpek Yolu’nun tekrar faaliyete geçirilmesi fikrine verilen desteğin üst düzeyde devam ettirilmesi faydalı görülmektedir. Bütün bu çalışmaları desteklemek üzere, söz konusu bilgilerden hareketle Kazakistan’da Türkiye’nin tanıtma ve propaganda faaliyetlerinin belli bir düzen ve istikrar içinde yürütülmesi, resmî turizm teşkilatı ile eğitim kurumlarının, sivil toplum kuruluşlarının ve özel sektörün ortak çalışma imkân ve vasıtalarının genişletilmesi gerçekleştirilen faaliyetlerin etki derecesinin artmasında etkin bir rol oynayacaktır.

Kaynaklar

Arşiv Kayıtları

T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Arşivi: Çalışma kapsamında yararlanılan belgelere ilişkin tarih ve sayılar metin içinde verilmiştir. Bu nedenle bu kısımda ayrıca belirtilmemiştir.

Resmî Yayınlar ve Raporlar

AKARCALI, Sezer: *Tüm Yönleriyle Sağlık Turizmi Kazakistan Ülke Raporu*, T.C. Sağlık Bakanlığı Sağlık Geliştirilmesi Genel Müdürlüğü, Ankara 2016.

AKYÜREK, Salih - BİLGİÇ, M. Sadi: *Kazakistan'da Türkiye ve Türk Algısı*, Rapor No: 44, Bilge Adamlar Stratejik Araştırmalar Merkezi, Ankara 2012.

"İdarelerin Yabancı Ülkelerdeki Kuruluşlarının Mal ve Hizmet Alımları İle Yapım İşlerine İlişkin Esaslar", *Resmî Gazete*, 04.11.2004, S. 25633.

Kazakistan 2017 Yılı Turizm Pazar Raporu, Astana Kültür ve Tanıtma Müşavirliği, Astana 2018.

"Kültür ve Turizm Bakanlığı Teşkilat ve Görevleri Hakkında Kanun", *Resmî Gazete*, 16.04.2003, S. 4848.

"Sinematografik Ortak Yapımlar ve Türkiye'de Ticari Amaçlı Film Çekmek İsteyen Yerli ve Yabancı Yapımcılar Hakkında Yönetmelik", *Resmî Gazete*, 12.08.2005, S. 25904.

T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı 2006 Yılı İdare Faaliyet Raporu, Strateji Geliştirme Başkanlığı, Ankara 2007.

T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı 2007 Yılı İdare Faaliyet Raporu, Strateji Geliştirme Başkanlığı, Ankara 2008.

T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı 2008 Yılı İdare Faaliyet Raporu, Strateji Geliştirme Başkanlığı, Ankara 2009.

T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı 2009 Yılı İdare Faaliyet Raporu, Strateji Geliştirme Başkanlığı, Ankara 2010.

T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı 2010 Yılı İdare Faaliyet Raporu, Strateji Geliştirme Başkanlığı, Ankara 2011.

T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı 2011 Yılı İdare Faaliyet Raporu, Strateji Geliştirme Başkanlığı, Ankara 2012.

T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı 2012 Yılı İdare Faaliyet Raporu, Strateji Geliştirme Başkanlığı, Ankara 2013.

T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı 2013 Yılı İdare Faaliyet Raporu, Strateji Geliştirme Başkanlığı, Ankara 2014.

T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı 2014 Yılı İdare Faaliyet Raporu, Strateji Geliştirme Başkanlığı, Ankara 2015.

T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı 2015 Yılı İdare Faaliyet Raporu, Strateji Geliştirme Başkanlığı, Ankara 2016.

T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı 2016 Yılı İdare Faaliyet Raporu, Strateji Geliştirme Başkanlığı, Ankara 2017.

T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı 2010-2014 Dönemi Stratejik Planı, Kültür ve Turizm Bakanlığı, Ankara 2010.

T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı'nun 2015-2019 Dönemi Stratejik Planı, Kültür ve Turizm Bakanlığı, Ankara 2015.

Türkiye Turizm Stratejisi 2023, Kültür ve Turizm Bakanlığı, Ankara 2007.

"Yurtdışı Fuar ve Tanıtım Desteği", *T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı 03.04.2014 tarihli ve 66292 Sayılı Genelge*, www.kultur.gov.tr/TR,92821/yurtdisi-fuar-ve-tanitim-destegi-hakkin-da-genelge.html, (Et: 05.02.2017).

"Yurtdışı Turizm Fuarlarına Katılımın ve Turizm Tanıtma ve Pazarlama Faaliyetlerinin Desteklenmesine İlişkin Tebliğ", *Resmî Gazete*, 14.11.2010, S. 27759, Tebliğ No: 2010/9.

“Yurtdışında Sürekli Görevlendirilecek Personel Hakkında Yönetmelik”, *Resmî Gazete*, 13.01.2007, S. 26402.

Telif-Tetkik Eserler, Makaleler, Bildiriler, Lisansüstü Tezler ve İnternet Kaynakları

ABİŞHOV, Nurzhan - ÜNLÜÖNEN, Kurban: “Kazakistan Turizminin Mevcut Durumu ve Gelişme Perspektifleri”, *Avrasya Uluslararası Araştırmalar Dergisi*, Cilt: 4, Sayı: 8, 2016.

AKTAŞ, Ahmet: “Uluslararası Turizm Hareketleri İçinde Kazakistan’ın Yeri ve Önemi”, *Bilgi*, Sayı: 17, 2001.

ARSLAN, Mehmet: “Kazakistan’da Türkiye Algısı ve Bu Algının Türkiye-Kazakistan İlişkilerine Etkisi”, *Kazakistan-Türkiye İlişkilerinin Geleceği Uluslararası Sempozyumu Bildiriler (Almatı/1-2 Kasım 2013)*, Yay. Haz.: Hüseyin Tosun, M. Fatih Zengin, AKDITYK Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara 2015.

“Astana Kültür ve Tanıtma Müşavirliği”, *www.tourismturkey.kz*, (Et: 11.01.2018).

“Astana Leisure”, *http://www.ite-exhibitions.com/events/astana-leisure*, Et: 10.02.2018.

“Astana Leisure”, *https://www.leisure.kz/ru/vystavka/o-vystavke*, Et: 09.02.2018.

“Bakanlıkça 2017 Yılında İştirak Edilecek Uluslararası Fuarlar”, *http://tanitma.kultur.gov.tr/fuar-takvimi.html*, (Et: 11.12.2017).

DEİK Dış Ekonomik İlişkiler Kurulu Kazakistan Ülke Bülteni 2012, S. 6, Ankara 2012, *https://www.deik.org.tr/uploads/kazakistan-ulke-bulteni.pdf*, (Et: 15.01.2017).

DEİK Türk-Kazak İş Konseyi, Kazakistan Ekonomisinde Öncelikli Sektörler Genel Değerlendirme, Ek: 3, *https://www.google.com.tr/search?* (Et: 06.12.2017).

EROL, Mehmet Seyfettin - ÇELİK, Kadir Ertaç: “Türk Dünyası’nda İşbirliği Denemesi: Türk Keneşi ve Kazakistan”, *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi*, 17/2, Kış 2017.

EVCİN, Erol: “Türkiye’nin Turistik Tanıtma Politikası ve Propaganda Stratejisi Üzerine Bir Değerlendirme”, 3. *Turizm Şurası 1-3 Kasım 2017 Tebliğler Kitabı*, Cilt: 1, T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı, Ankara 2017.

GÜLCAN, Bilgehan ve Diğerleri: “Orta Asya Türk Devletlerinde Türkiye’nin Turistik İma-ji: Kırgızistan ve Kazakistan’da Bir Alan Araştırması”, *Bilgi*, Sayı: 81, 2017.

KARA, Abdulvahap - YEŞİLOT, Okan: *Avrasya’nın Yükselen Yıldızı Kazakistan*, İstanbul Ticaret Odası, İstanbul 2011.

“Kazakhstan International Tourism Fair”, *http://kitf.kz/en/*, (Et: 04.04.2017).

KÜÇÜKTOPUZLU, Kadir Faik - ÇAKIR, Musa: “Kazakistan’da Turizmin Gelişmesini Etkileyen Faktörlerin Analizi”, *International Conference On Eurasian Economies, Session 4C, (Almaty-Kazakhstan)*, Turan University Press, Almaty-Kazakhstan 2012.

“Modern İpek Yolu Ortak Tur Paketi”, *http://www.turkkon.org/tr*, (Et: 07.04.2017).

NURSAPAYEVA, Saule: *Kazakistan’da Havayolu Ulaşımı ve Turizm*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2014.

SARAY, Mehmet: *Yeni Türk Cumhuriyetleri Tarihi*, AKDITYK Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2014.

TOKAEV, Kassym-Jomart: “Uluslararası Topluluklarda Kazakistan”, *Kazakistan Tarihi Makaleler*, AKDITYK Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2007.

“Turkey.Home”, *http://www.hometurkey.com/*, (04.02.2018).

Yearbook of Tourism Statistics Data 2011-2015, UNWTO Publications 2017 Edition, Spain 2017.

YILMAZ, Ayhan Nuri - Gökmen Kılıçoğlu, “Türk Dünyası Ülkeleri Arasında Town Twinning (Şehir Eşleşmesi) Programının Kullanımı ve Turizmin Gelişmesi İçin Önemi”, 3. *Uluslararası Türk Dünyası Turizm Sempozyumu Bildiri Kitabı*, 20-22 Nisan 2017, Bişkek/Kırgızistan, Kırgızistan-Türkiye Manas Üniversitesi Yayınları, Bişkek 2017.

ZHİLKAİDAROVA, Zhamilya: *Kazakistan’da Turizm: Turist Tercihlerini Belirlemeye Yönelik Bir Araştırma*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2008.